

ПРАВО І СУСПІЛЬСТВО

Науковий
журнал

Журнал заснований
у 2004 році з ініціативи
генерал-лейтенанта міліції
ВІТАЛІЯ ФЕДОРОВИЧА
ЗАХАРОВА, заслуженого
діяча науки і техніки
України, кандидата
юридичних наук, професора

Свідectво про державну
реєстрацію – серія КВ
№ 11724-595 ПР
від 12.09.2006

Офіційний сайт:
www.pravoisuspilstvo.org.ua

Виходить 6 разів на рік

Адреса редакції:
49064, м. Дніпро,
вул. Орловська, 1-Б
тел.: (056) 371-51-47

ISSN 2078-3736

У номері

*РОЗБУДОВА ДЕРЖАВИ І ПРАВА:
ПИТАННЯ ТЕОРІЇ ТА КОНСТИТУЦІЙНОЇ ПРАКТИКИ*

ЦИВІЛІСТИКА

ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС

ТРУДОВЕ ПРАВО, ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО

*АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І АДМІНІСТРАТИВНИЙ ПРОЦЕС,
ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО*

ФІНАНСОВЕ ПРАВО

*ПИТАННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА,
КРИМІНОЛОГІЇ ТА КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОГО ПРАВА*

КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНАЛІСТИКА

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

2
2019

Науковий журнал. Заснований у 2004 році. Засновники: ВНПЗ «Дніпровський гуманітарний університет», Фонд юридичної науки Академіка права В.В. Сташиса, Національна академія внутрішніх справ. Видавець – ВНПЗ «Дніпровський гуманітарний університет». Включений до переліку фахових видань України з юридичних наук (Постанова Президії ВАК України від 10.03.2010, № 1-05/2). Проведено переєстрацію видання (Наказ МОН України № 261 від 06.03.2015, додаток № 13).

Журнал включено до міжнародної наукометричної бази **Index Copernicus International** (Республіка Польща)

Головний редактор **М.В. Корнієнко**
Заступник головного редактора: **О.М. Джужа**

Редакційна колегія не завжди
поділяє позицію автора

За точність викладеного
матеріалу відповідальність
покладається на авторів

Зміни до тексту та скорочення,
що не впливають на зміст
матеріалів, а також їх
перейменування вносяться
редакцією без узгодження
з автором

Рукописи не рецензуються
і не повертаються

Ухвалено до друку та поширення
через мережу Internet
Вченою радою Дніпровського
гуманітарного університету
(протокол № 5 від 04.02.2019 р.)

Бандурка О.М. – доктор юридичних наук, професор, академік Національної академії правових наук України;
Богатирьов І.Г. – доктор юридичних наук, професор;
Вербеньський М.Г. – доктор юридичних наук, професор;
Джужа О.М. – доктор юридичних наук, професор;
Ємець Л.О. – кандидат юридичних наук, доцент;
Калюжний Р.А. – доктор юридичних наук, професор;
Кисельов О.О. – кандидат юридичних наук, доцент;
Колпаков В.К. – доктор юридичних наук, професор;
Корнієнко М.В. – доктор юридичних наук, професор;
Макушев П.В. – доктор юридичних наук, професор;
Мисливий В.А. – доктор юридичних наук, професор;
Недов С.Л. – кандидат юридичних наук, доцент;
Сергєвнн В.А. – доктор юридичних наук, професор (Сполучені Штати Америки);
Торяник В.М. – доктор політичних наук, професор;
Хюльсхерстер Штефан – доктор юридичних наук, професор (Федеративна Республіка Німеччина);
Чернш В.В. – доктор юридичних наук, професор;
Ярмиш О.Н. – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії правових наук України.

**РОЗБУДОВА ДЕРЖАВИ І ПРАВА:
ПИТАННЯ ТЕОРІЇ ТА КОНСТИТУЦІЙНОЇ ПРАКТИКИ**

ЗАБОКРИЦЬКИЙ І. І.,
кандидат юридичних наук,
асистент кафедри конституційного
та міжнародного права
(Національний університет
«Львівська політехніка»)

УДК 340.115

**ВИКОРИСТАННЯ ІНТЕРДИСЦИПЛІНАРНОГО ПІДХОДУ
В СУЧАСНИХ ПРАВОВИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ**

У статті проаналізовано основні методи сучасних правових досліджень загалом і використання інтердисциплінарного підходу зокрема. Зроблено висновок, що інтердисциплінарний підхід набуває ширшого використання та охоплює собою внутрішній (інтердисциплінарність у праві) та зовнішній (використання взаємозв'язків з іншими, окрім юридичної, науками) аспекти.

Ключові слова: методи правових досліджень, інтердисциплінарний підхід, інтердисциплінарність.

В статье проанализированы основные методы современных правовых исследований в целом и использования интердисциплинарного подхода в частности. Сделан вывод, что интердисциплинарный подход более широко используется и охватывает собой внутренний (интердисциплинарность в праве) и внешний (использование взаимосвязей с другими, кроме юридической, науками) аспекты.

Ключевые слова: методы правовых исследований, интердисциплинарный подход, интердисциплинарность.

The article analyzes the main methods of modern legal research in general, and the usage of interdisciplinary approach in particular. It is concluded that interdisciplinary approach is becoming increasingly widespread and encompasses internal (interdisciplinary in the law) and external (use of interactions with others, except for legal, fields of science) aspects.

Key words: methods of legal research, interdisciplinary approach, interdisciplinarity.

Постановка проблеми. Будь-які правові дослідження потребують використання відповідної методології. Питання методів правових досліджень доволі широко розглядається у правовій науці, однак сучасні дослідження все більше фокусуються на використанні інтердисциплінарного підходу.

Отже, **метою** цієї статті є використання інтердисциплінарного підходу в сучасних правових дослідженнях.

Виклад основного матеріалу. В юридичній науці вказується, що є такі типи правового дослідження:

– пояснювальний (пояснення права, наприклад, якщо розходяться історичні засади в порівняльному дослідженні);

- емпіричний (ідентифікація права; визначення оптимальних правових засобів для досягнення мети);
- герменевтичний (інтерпретація, аргументація);
- пошуковий (пошук нових шляхів у правових дослідженнях);
- логічний (послідовність, структурування концепцій, правил, принципів тощо);
- інструментальний (створення концепцій);
- оцінний (визначення, чи працюють норми на практиці, або чи вони відповідають бажаним моральним, політичним, економічним цілям) [1, с. V].

Зрозуміло, що в більшості досліджень будуть використовуватись наведені вище типи, оскільки вони взаємодоповнюють один одного та дають змогу скласти комплексне уявлення про певні правові явища як результат дослідження. Так, у разі будь-якого правового дослідження ми використовуватимемо загальнонаукові логічні методи пізнання, такі як аналіз, синтез, дедукція, індукція, аналогія, абстрагування, конструювання гіпотез та правових моделей (моделювання). Ці методи притаманні не лише правовим дослідженням, але й науці загалом.

Отже, пропонуємо розглянути основні сучасні методи правового дослідження. Важливим є історико-правовий метод дослідження, за якого ми певні правові явища, доктрини, ідеї та концепції оцінюємо в історичному аспекті. Історія дає нам змогу поглянути на те, як змінювались певні явища в процесі еволюції (вже згадані нами питання рівності та ідея про те, що рівність в одному конкретному часовому проміжку не є такою самою, як і рівність в іншому, оскільки погляди на таку конституційно-правову категорію еволюціонували з часом [2]). У конституційному праві історичний метод дає нам змогу простежити еволюцію поглядів на конституціоналізм, від моменту зародження ідей про можливість обмеження державної влади, про права людини, демократію та інші категорії через їх розвиток у працях мислителів, філософів та науковців до конкретного втілення в тексті Конституцій (які теж пройшли свою еволюцію від класичних конституцій, що закріплювали лише державний механізм і невеликий обсяг прав до їх подальшої соціалізації). В історичному аспекті можна дослідити, як відбувався розвиток доктрини розподілу влад, починаючи від парламентів, що виступали протиположною свавільному правлінню за абсолютизму, і до активного розвитку судової гілки влади, що (за допомогою конституційного правосуддя) вже виступає як контрбаланс та механізм стримувань парламентів. Те саме можна сказати і про права людини, концепція «покоління прав людини» також демонструє важливість історичного дослідження. Історико-правовий метод дає нам змогу дослідити минуле у правовому регулюванні та отримати дані, за допомогою яких ми можемо не лише ширше подивитись на право, а й з'ясувати помилки, які були допущені (так, недоліки «радикального» правового позитивізму у вигляді нормативізму були яскраво продемонстровані прикладом нацистської Німеччини, отже, ми можемо бачити реальні ризики та загрози такого підходу до розуміння права).

Порівняльно-правовий метод також набуває все більшого поширення в правових дослідженнях. Більшість сучасних досліджень не обходяться без звернення до іноземного досвіду, це дає нам змогу проаналізувати як особливості правового регулювання певних проблем у інших державах, так і відмінності у правових системах. Все більших обертів набуває розвиток правової компаративістики загалом та порівняльного конституційного права зокрема.

Визнані конституціоналісти М. Розенфельд та А. Шайо вказують, що трапляються чотири основні способи використання порівняльного конституційного права. Перші два із них – це використання досягнень іноземного конституційного права під час творення права (по суті, законодавчої роботи та процеси розробки чи внесення змін до Конституцій), а також порівняльна конституційна інтерпретація. Це ті способи, що використовується «акторами»¹ або учасниками конституційної арени². Інші два способи, а саме опис права та оцінка

¹ Термін “actors” широко вживається в англомовній правовій термінології для позначення суб’єктів права або ж «учасників» (тут мається на увазі ті із них, що вчиняють активні дії); так, загальновизнаним, до прикладу, є термін *actors of international law*, який у нас традиційно перекладається як суб’єкти міжнародного права.

² Мається на увазі, що ці суб’єкти залучені безпосередньо до правотворення або ж застосування права.

участі «акторів», що мають справу з порівняльним конституційним правом застосовується насамперед науковцями в праві. Автори наводять приклади, що різні конституції, наприклад Канадська Хартія прав і свобод, вплинули на створення Конституцій у Південній Африці, Новій Зеландії, Гонг-Конгу та Ізраїлі. Те саме стосується конституційної інтерпретації. Автори вказують також на цікаве рішення ЄСЖ у справі *Nold* від 1974 р., де Суд вказав, що для того щоб забезпечити фундаментальні права регулювання на рівні ЄС, він має відштовхуватись від спільної конституційної традиції держав-членів. Окрім того, ЄСЖ не може «дозволити засобів, які є несумісними з фундаментальними правами, визнаними та гарантованими конституціями держав». Також науковці вказують на два основні погляди щодо можливості застосування компаративних методів у конституційному праві, оскільки одна група вчених вважає, що правові проблеми, що трапляються у суспільствах, є, по суті, схожими, а отже, їх вирішення є універсальними, а основні принципи конституційного права є однаковими по всьому світу, а отже, метою компаративного аналізу є визначення та огляд універсальних принципів і вирішення питання: як конкретна конституційна юриспруденція застосовується або може бути застосована до цих принципів³. Інша ж група вважає, що правові проблеми тісно пов'язані з конкретною історією і культурою, а отже, те, що підходить в одному конституційному контексті може не відповідати в іншому. Однак є і інші групи, до прикладу дехто вважає, що проблеми, з якими стикаються суспільства, є однаковими, але їх вирішення – різними [3, с. 9–12].

Як бачимо, конституційна компаративістика, справді, є доволі багатогранною. Вона може бути як більш теоретичною (застосованою в наукових дослідженнях), так і практичною, і реально використовуватись під час розробки нормативних актів або ж вирішення справ у судах, оскільки для конституційного будівництва надзвичайно важливо знати іноземний досвід вирішення певних питань, що може допомогти уникнути помилок. Разом із тим нам слід пам'ятати, що, оскільки право є соціальним регулятором, ми не маємо припускати такої помилки, як «механічне» перенесення правових механізмів з однієї системи на іншу, оскільки дія права залежить не лише від конструкції норм, але й правового менталітету, традицій, сили інших соціальних регуляторів, авторитету тих чи інших органів (так, органи конституційної юрисдикції з «більшим» авторитетом можуть приймати рішення, які матимуть значніший вплив на конституційну систему окремо взятої держави), балансу влад та багатьох інших факторів. Тому, беручи до увагу попередньо висловлені підходи щодо можливості застосування компаративних методів у конституційному праві, вважаємо саме третій найбільш доцільним та збалансованим, оскільки попри єдність багатьох проблем, з якими стикаються суспільства, підходи до їх вирішення часто відрізняються.

У зв'язку з цим М. Розенфельд правильно стверджує, що, з одного боку, конституції є глибоко вкорінені в національній свідомості і культурі, а тому порівняння видається ризикованим. З іншого боку, незважаючи на певні складнощі, останнім часом значно зросло застосування порівняльного методу творцями конституцій та органами конституційного правосуддя. Науковець стверджує, що навіть у США, які традиційно «опираються» іноземному конституційному впливу, звернення Верховного Суду США до зарубіжних джерел у таких спірних питаннях, як смертна кара чи права гомосексуалістів, розпалює запеклу дискусію між судьями і науковцями в конституційному праві. Як дуже влучно стверджує автор, є очевидні різниці між використанням порівняльного методу в конституційному правосудді і в науковому дослідженні. Використання на практиці є часто стратегічним, оскільки суддя може шукати легітимації шляхом звернення до усталеної протягом тривалого часу юриспруденції або для того, щоб стримати реакцію на контрверсійне рішення шляхом висвітлення його як такого, що відповідає широко усталеній іноземній доктрині. Науковець же натомість прагне дослідити, де і до якої міри схожі положення в різних конституціях створюють основу для плідного порівняння [4, с. 38–39].

---

³ Це є ще одним підтвердженням того, що роль судів загалом і конституційного правосуддя зокрема є надзвичайно важливою, оскільки саме суди застосовують норми і їх практика дає змогу зрозуміти реальний рівень втілення принципів конституціоналізму у кожній окремо взятій державі чи іншій системі, керованій правом (міжнародні, наднаціональні).

Як бачимо, компаративний метод має розглядатись у двох аспектах – не лише як метод дослідження в правовій науці, як він широко застосовується в багатьох працях не лише в конституційному, а й у більшості галузей права, але й як практичний метод застосування, особливо в конституційному правосудді, про що ми детальніше поговоримо пізніше в цій праці. Однак саме така єдність теоретичного і практичного аспекту свідчить про невіддільність теорії від практики, оскільки напрацювання першої не мають залишатись мертвим вантажем, а реально застосовуватись. Застосування ж компаративного методу в конституційному правосудді та будівництві може додати таким сферам правової діяльності науковості, таким чином підвищити їх фаховий рівень.

Ще одним важливим методом дослідження є системний метод. Навіть із самого поняття «система» ми розуміємо, що це є регулярно взаємозалежні або взаємодіючі групи елементів, що формують єдине ціле [5]; організована, цілеспрямована структура, що складається із взаємопов'язаних і взаємозалежних елементів (компонентів, сутностей, факторів, членів, його складових частин та ін.), ці елементи постійно впливають один на одного (прямо чи опосередковано), щоб підтримувати їх активність і існування системи для того, щоб досягти мети системи [6]. Таким чином, коли ми говоримо про систему, то слід розуміти, що основною ознакою виступає саме взаємопов'язаність їх елементів, той факт, що вони не існують окремо один від одного, а певною мірою взаємодіють і впливають, при цьому цей вплив досить значний для того, щоб говорити про такі їх зв'язки саме як про систему.

Коли ми говоримо про застосування системного методу в праві, то слід пам'ятати про два аспекти такого. По-перше, це вивчення права як системи. Традиційно право розглядається в тому числі як система правових норм, а отже, це свідчить про те, що норми права перебувають у тісному взаємозв'язку між собою. Це означає, що під час досліджень у рамках будь-якої галузі права ми не можемо «замикатися» виключно на одній із них. Взаємозв'язки між правовими галузями дуже тісні, і дуже яскраво це проявляється саме в конституційному праві, що визначає основу правової системи держави та закріплює базові засади інших галузей – у нормах конституційного права визначаються основи цивільного, кримінального, трудового права та інших. Окрім того, дуже часто конституційні положення захищаються шляхом встановлення адміністративної та кримінальної відповідальності. Тому системність взаємозв'язків у рамках національної правової системи між конституційним правом та іншими галузями не викликає сумніву. Однак вона проявляється також і в рамках взаємодії з іншими типами правових систем як наднаціональними (що проявляється в активному розвитку наднаціонального конституційного права Європейського Союзу), так і міжнародним правом. Приклад конституційного права ЄС показує нам, що традиційні більш-менш чіткі відмінності між галузями права стираються, оскільки в його рамках ми бачимо, по суті, поєднання традиційного конституційно-правового методу регулювання, що реалізовується на основі міжнародно-правових інструментів, де установчі договори ЄС, будучи формально міжнародними договорами, виконують конституційну функцію. По-друге, досліджуючи проблеми конституціоналізму, ми акцентуємо нашу увагу на ньому як доктрині обмеження влади, яка дає змогу найбільш оптимально забезпечити функціонування певної соціальної системи (зазвичай мається на увазі держава; однак сучасні тенденції вказують, що ці принципи не є «замкненими» суто на державі, і успішно реалізуються в тому числі в рамках Європейського Союзу; окрім того, вважаємо, що одним із недоліків міжнародного права як правової системи є саме недостатня його конституціоналізація). Як ми вже зазначали раніше, розглядаючи конституціоналізм як доктрину обмеження влади, слід пам'ятати не лише про нормативний його складник, а й про інституційний, оскільки будь-яке суспільство тією чи іншою мірою інституціоналізується, і саме від ефективності такого та відповідності інститутів нормативному регулюванню, а також певним принципам, і залежить те, чи ми можемо говорити про реальне, а не формальне існування конституціоналізму. І це є другий аспект застосування системного методу – шляхом дослідження не права як такого, а соціальної системи, що має регулюватись правом: будь-то держава чи наднаціональне утворення.

Окрім того, термін «конституція» є не лише виключно юридичним. Як вказується, походження слова (терміна) «конституція» пов'язують з латинським “constitutio”, що в пере-

кладі українською мовою буквально означає «устрій, встановлення». Як правило, це слово як окремий науковий термін нині має широке застосування у двох напрямках: 1) у фізіології та зоології; 2) у правознавстві. У першому випадку під конституцією розуміють будову, фізіологічні й анатомічні особливості організму; в другому – Основний Закон держави, програмний документ політико-правового характеру, акти римських імператорів [7]. Тут ми теж бачимо прояв системного методу: коли ми говоримо про конституцію в першому його значенні і маємо на увазі, наприклад, будову людини, то очевидним є той факт, що організм людини є певною системою взаємопов'язаних між собою елементів. Незважаючи на те, що конституційно-правовий метод найбільш органічно проявляється саме в державно-правових відносинах, його застосування можна помітити і на інших прикладах. Так, формування акціонерних товариств на основі статуту, правила щодо контролю над ними, голосування, права міноритаріїв та інші є прикладом побудови певної системи (у цьому разі акціонерного товариства) із застосуванням конституційно-правового підходу. Те саме проявляється і в багатьох громадських організаціях, політичних партіях, що діють на основі статуту (який виконує де-факто конституційну функцію щодо такої організації та партії), передбачають належні права учасників, демократичні процедури та можливість захисту своїх прав у судовому порядку. Це є своєрідним прикладом конституціоналізації інших, ніж державні, систем. Також можна відзначити застосування такого традиційного конституційного-правового прийому, як закріплення недопустимості перебування на посаді більш ніж певну кількість строків (зазвичай така норма в конституційному праві встановлюється щодо недопустимості перебування на посаді глави держави), що забезпечує можливість змінності влади, оскільки якщо певні особи перебувають тривалий час при владі без їх заміни, то така влада схильна до самоконсервації та певних зловживань. Такий прийом був застосований у новому Законі про вищу освіту, де у ст. 35, 40 передбачено, що декан, директор, завідувач кафедри, керівники студентського самоврядування не можуть перебувати більш ніж два строки поспіль [8]. Такий підхід часто застосовується і в приватному бізнесі, де керівники (застосовуючи формальні або неформальні засоби) так само не перебувають на своїй посаді значну тривалість часу, оскільки вважається, що особа, яка занадто довго перебуває на певній посаді може бути не лише схильна до зловживання, але таке перебування гальмує розвиток організації, оскільки ця особа не може дати вже нових імпульсів для такого, а змінюваність керівництва дає змогу забезпечити плюралізм поглядів, альтернативні підходи та запобігає консервації. Тому спостереження за іншими соціальними системами, ніж держава, дає нам змогу більш глибоко і з інших сторін подивитись на певні проблеми, що може бути корисним для вдосконалення конституційно-правової науки.

Застосовується також і соціолого-правовий метод. За допомогою такого методу можна проводити соціологічні дослідження, що можуть бути корисними для того, аби дослідити сприйняття суспільством тих чи інших ідей. Цей метод широко застосовується в різноманітних конституційно-правових дослідженнях⁴, де опитування населення або окремих його категорій може показати, наприклад, наскільки сильною є довіра до певних владних інституцій, як населення сприймає ті чи інші норми. Зрештою, навіть якщо говорити про таку конституційну категорію, як легітимність, то вона, як стверджує В.Б. Ковальчук, є «однією з фундаментальних властивостей публічної влади у правовій демократичній державі, що проявляється у визнанні більшістю громадян порядку конституювання та функціонування чинної влади законним, справедливим та доцільним, що має своїм результатом готовність громадян діяти відповідно до встановлених державою норм та приписів» [10, с. 346]. А тому нам важливо встановити зв'язок між владою та джерелом влади, яким загальноновизнано є народ, і одним із способів дослідження наявності такого взаємозв'язку є саме соціологічні

---

⁴ Так, в одній із попередніх наших робіт [9, с. 186–188, 230] ми проводили опитування практикуючих юристів щодо того, як часто вони застосовують Європейську Конвенцію про захист прав людини та основоположних свобод 1950 р. та практику ЄСПЛ у своїй практичній діяльності, а також наскільки ефективною вони вважають конвенційну систему захисту прав людини.

методи. За їх допомогою проводяться опитування в різних сферах, наприклад⁵: опитування щодо конституційних змін щодо правосуддя, оцінка населенням України якості надання адміністративних послуг, ставлення українців до політичних партій і джерел їх фінансування, реформи в Україні: громадська думка населення, судова реформа: опитування громадської думки, суддів, експертів. Як бачимо, дослідження проводяться із широкого кола проблем, що зачіпають різні правові аспекти «в дії». Окрім того, опитування можуть проводитись як серед населення, так і серед експертів, різних професійних кіл (практикуючих юристів, представників судової влади, органів державної влади та місцевого самоврядування та інших), відповідно до сформульованої мети дослідження. Окрім того, навіть застосування такої форми народовладдя, як референдум, є нічим іншим як соціолого-правовим методом на практиці, проте з юридичними наслідками (строго імперативними або ж консультативними). Рішення, що прийняті на референдумі, традиційно вважаються більш легітимними, оскільки вони дають змогу встановити прямий зв'язок між рішенням і необхідністю його прийняття, попри значну критику референтної демократії та її недосконалість.

Також потрібно наголосити на тому, що правова наука не має бути замкнута сама в собі, а тому все більшого поширення набуває *інтердисциплінарність*. Її слід розглядати в двох аспектах, перш за все як уже згадуваний нами спосіб використання системного методу, коли ми розглядаємо конституційне право як елемент правової системи (причому не лише зв'язки в рамках національних правових систем, але також і такі з міжнародним правом та наднаціональними правовими системами). Другий ж полягає у використанні у разі правових досліджень досягнень інших галузей науки.

Так, тісний зв'язок є у права з психологією. Є навіть окрема галузь – юридична психологія, яка, як стверджує Д.О. Александров, є самостійною галуззю знань, що перебуває на межі психології та юриспруденції. Вона вивчає психологічні явища, пов'язані з правом, його виникненням і застосуванням у цілісній системі «людина-суспільство-право». У центрі її уваги – психологічні аспекти свідомості, особистості та поведінки у сфері права, оскільки саме право – результат людської діяльності, звернений, передусім, до особистості [12]. Разом із тим на вітчизняних теренах наукові та навчальні видання з юридичної психології в основному зводяться до кримінологічних та криміналістичних аспектів. Так, у підручнику вищезгаданого Д.О. Александрова розглядаються такі питання, як психологія особистості злочинця, психологічні особливості злочинних груп, психологічна характеристика екстремальних ситуацій у правоохоронній діяльності, психологія слідчої діяльності, пенітенціарна психологія [12]. У підручнику за авторством В.О. Коновалової та В.Ю. Шепітько розглядаються в основному теж схожі питання: психологічна характеристика процесуальної діяльності, види слідчої (судової) діяльності, психологія слідчої діяльності, кримінальна психологія (злочинної діяльності та особи злочинця), пенітенціарна психологія [13]. Разом із тим вважаємо, що певні психологічні аспекти мають враховуватись і враховуються у сфері права, що не пов'язана зі слідчо-судовою діяльністю. Так, враховуючи, що конституціоналізм є доктриною обмеження влади, вже сама необхідність обмеження такої впливає із того факту, що необмежена влада схильна до проявів зловживань, насамперед враховуючи психологічні особливості людини. Іншим прикладом може бути правовий менталітет: коли ми говоримо про моделі організації влади в тому чи іншому суспільстві, то значною мірою вони визначаються тим, який саме менталітет народу в ньому і саме тому зумовлюються відмінності між класичним ліберальним підходом у США і більш етатистськими варіантами, до прикладу, у Франції. Як вказує О.М. Бориславська, «ідеологічні та доктринальні основи конституціоналізму мають універсальний характер, натомість конституційна система правління є явищем національним. Кожній державі притаманний власний конституційний механізм владарювання, що охоплює своєрідний набір елементів, таких як жорсткий чи гнучкий розподіл влади, парламентаризм чи президенціалізм, федералізм чи унітаризм, референдум як активна чи пасивна форма народовладдя і прийняття рішень тощо. Такий

⁵ Дослідження із сайту фонду «Демократичні ініціативи» [11].

набір елементів не є випадковим, він має бути збалансованим та забезпечувати функціонування відповідної системи відповідно до вказаних засад, враховуючи національно-культурні та ментальні особливості кожного народу» [14, с. 250]. Саме тому, як ми вже згадували раніше [15], системи організації влади в Україні тяжіють до президентських моделей (незважаючи на запровадження в Україні змішаної республіки) в основному через особливості менталітету, прояви патерналізму та пошуку одноособового центру «міцної влади», натомість парламентаризм перебуває в тіні і його традиції лише починають зароджуватись. Тому вважаємо, що як психологічні особливості впливають на право, так і навпаки, право може впливати на психологічні особливості⁶. Прояви цього можна спостерігати і на прикладі ЄС, де неприйняття Конституції для Європи, що було заблоковано на референдумах у Нідерландах та Франції, проявляється значною мірою з міцними національними традиціями в цих державах та неготовністю психологічно сприйняти термін «Конституція» для позначення основоположного акта наднаціонального утворення, оскільки він традиційно асоціюється з державою. Іншим аспектом є питання рівня соціалізації конституцій: чим більше населення схильне до патерналізму, тим більш ймовірно, що в Конституції будуть закріплені значні соціально-економічні права, хоча вони можуть і не виконуватись на практиці.

Також слід зазначити, що в сучасній економіці є теорія (пов'язана з психологією, що її розробляли Д. Канеман та А. Тверські), яка вказує, що раціональність, закладена в основу економічних теорій, так і залишається кабінетно-навчальною. Живі люди емоційні та ірраціональні. А тому сучасним трендом є поведінкова економіка [16, с. 35]. Погоджуємось з цим твердженням, той факт, що сучасні психологічні дослідження активно використовуються в економіці (яка тісно пов'язана з психологічними особливостями людини), нашою думкою є, що вони мають усе більше використовуватись і в праві. Так, повертаючись до питання референдної демократії як форми безпосереднього народовладдя: чи можна бути впевненим, що рішення, які приймаються більшістю голосів, є раціональними та виваженими, а не прийняті під впливом емоцій та зовнішніх факторів? Прикладом може виступати той самий референдум, що був проведений 6 квітня 2016 р. у Нідерландах щодо затвердження Угоди про асоціацію між Україною та ЄС [17].

Іншим аспектом є взаємозв'язок конституційного права та економіки, що охоплюється таким напрямом досліджень, як конституційна економіка. Як зазначається, конституційна економіка – це сфера досліджень, пов'язана з проблемами впливу конституційних норм, інституційних процедур та прийняття урядових рішень на економіку [18]. Також вказується, що конституційна економіка – науковий напрям, що вивчає принципи оптимального поєднання економічної доцільності з досягнутим рівнем конституційного розвитку, який відображений у нормах конституційного права, що регламентують економічну і політичну діяльність у державі. Це не лише економічний погляд на конституційне право чи конституційно-правовий погляд на економіку, але й спроба об'єднати економічне і правове дослідження суспільних процесів, яке дає змогу уникнути однобокості. У зв'язку з цим першорядне значення тут має аналіз Конституції з точки зору регулювання нею економічних відносин [19: цитата за 20].

На думку Р. Познера, якщо задуматись про те, як економіка може бути використана для того, щоб вивчати Конституцію, то можна виділити такі питання (серед інших): економічна теорія конституціоналізму; економічний ефект окремих конституційних доктрин; інтерпретація конституційних норм або доктрин, що може мати певну економічну логіку (наприклад, свобода слова як гарантія вільного ринку); пропозиції зміни конституційного права для того, щоб пристосувати його для захисту вільного ринку; взаємозв'язок (якщо такий є) між Конституцією та економічним зростанням США; міра, до якої судді можуть застосовувати економічний аналіз у разі конституційної інтерпретації [21, с. 5]. Як далі вка-

---

⁶ На нашу думку, до прикладу, запровадження чисто парламентської форми правління в Україні було б значним поштовхом не лише для розвитку парламентаризму як такого, але і для зміни особливостей менталітету. Проте така проблематика не входить до предмета нашого дослідження, а тому використовуємо цей приклад лише як ілюстрацію застосування психології та її взаємозв'язку з правом.

зує автор, «економічний розвиток буде полегшений, якщо влада захищає власність і право на договір через систему неупереджених судів... такий захист економічних свобод заохочує тяжку роботу і інвестиції в майбутнє» [21, с. 28]. Також автор наголошує на значному впливі федералізму на економічний розвиток США [21, с. 30–31], що вказує на вплив децентралізованості та субсидіарності на економічний розвиток – децентралізація допомагає розвивати економіку на місцях, а отже, занадто централізовані держави мають розглядати децентралізацію не лише в рамках суто правової реформи, але й в контексті її впливу на економічне зростання. Отже, враховуючи, що право є лише одним із елементів соціальної системи, важливо також розглядати його і в контексті взаємозв'язків з економікою, а тому використання напряму конституційної економіки в дослідженнях є ще однією сучасною тенденцією.

Є також взаємозв'язок права і математики (хоча і з економічним ухилом), що можна прослідкувати на прикладі теорії ігор [22].

Висновки. Отже, на нашу думку, в сучасних правових дослідженнях слід використовувати інтердисциплінарний підхід. При цьому останній має охоплювати внутрішній (інтердисциплінарність у праві: дослідження права в рамках як національної правової системи (з іншими галузями національного права), так і взаємозв'язки з міжнародним та наднаціональним правом) та зовнішній аспект (використання у правових дослідженнях досягнень інших наук, зокрема політології, економіки, психології, теорії ігор та ін.). Така методологія дасть змогу найбільш повноцінно та всебічно дослідити право як елемент соціальної системи.

Список використаних джерел:

1. Methodologies of Legal Research. Which Kind of Method for What Kind of Discipline? / edited by Mark Van Hoecke. HART Publishing, 2011, pp. 310. URL: [http://www.ius.bg.ac.rs/prof/Materijali/jovmio/DS_PrimeriMetodoloskihPristupa/van%20Hoecke%20\(ed.\),%20Methodologies%20of%20legal%20research%20_%20which%20kind%20of%20method%20for%20what%20kind%20of%20discipline.pdf](http://www.ius.bg.ac.rs/prof/Materijali/jovmio/DS_PrimeriMetodoloskihPristupa/van%20Hoecke%20(ed.),%20Methodologies%20of%20legal%20research%20_%20which%20kind%20of%20method%20for%20what%20kind%20of%20discipline.pdf).
2. Забокрицький І.І. Рівність, гідність та пропорційність як принципи прав людини. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія «Юридичні науки».* № 865. 2017. С. 521–530
3. Introduction, Rosenfeld M. and Sajó A. (2012). The Oxford handbook of comparative constitutional law. Oxford, U.K. : Oxford University Press, pp.1–21.
4. Rosenfeld M. Comparative Constitutional Law: a Contested Domain. Comparative Constitutional Analysis in United States Adjudication and Scholarship. (2012). The Oxford handbook of comparative constitutional law. Oxford, U.K. : Oxford University Press, pp. 38–53.
5. System definition. Merriam-Webster. URL: <http://www.merriam-webster.com/dictionary/system> retrieved 21-04-2016.
6. What is a System? BusinessDictionary.Com. URL: <http://www.businessdictionary.com/definition/system.html> retrieved 21-04-2016
7. Стецюк П.Б. Основи теорії конституції та конституціоналізму. Частина перша : посібник для студентів. Львів : Астролябія, 2004. 232 с. URL: <http://www.lawyer.org.ua/?i=195>.
8. Закон України «Про вищу освіту» від 1 липня 2014 р. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1556-18/print1457515356043041>.
9. Забокрицький І.І. Конституціоналізація джерел міжнародного права: національні та наднаціональні аспекти : монографія. Львів : Ліга-прес, 2015. 232 с.
10. Ковальчук В.Б. Легітимність державної влади в правовій теорії та державно-правовій практиці : монографія. Київ : Логос, 2011. 392 с. Бібліогр.: С. 354–387.
11. Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва. URL: <http://dif.org.ua/ua/polls/>.
12. Александров Д.О. Юридична психологія : підручник. URL: <http://westudents.com.ua/knigi/540-yuridichna-psihologiya-aleksandrov-do.html>.
13. Коновалова В.О., Шепітько В.Ю. Юридична психологія : підручник. 2-ге вид., перероб. і доп. Харків : Право, 2008. 240 с.

14. Бориславська О.М. Сутність конституціоналізму: конституціоналізм як ідеологія, доктрина та практика обмеженого правління. *Вісник Львівського університету. Серія «Юридична»*, 2015. Випуск 61, с. 247–256.

15. Забокрицький І.І. Поділ влади як елемент сучасного конституціоналізму: український та зарубіжний досвід у контексті моделей організації влади. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія «Юридична»*. № 837. 2016. С. 122–130 (УМ. ДРУК. АРК. 0.92).

16. Геращенко А.Д. Экономика XXI: страны, предприятия, человека / худож.-оформитель В.Н. Карасик. Харьков : Фолио, 2015. 286 с.

17. Забокрицький І.І. Референдум у Нідерландах, що відбувся 6 квітня 2016 року, як ілюстрація недоліків референтної демократії. *Захист прав і свобод людини і громадянина в умовах формування правової держави* : збірник тез V Всеукраїнської науково-практичної конференції (Львів, 30 травня 2016 р.). Львів: ННПП НУ «Львівська політехніка», 2016 р. С. 59–61.

18. Constitutional Economics (CE). URL: <http://constitutionaleconomics.org/index.html> retrieved 25-04-2016

19. Баренбойм П.Д. Конституционная экономика : учебник для юридических и экономических вузов / П.Д. Баренбойм, Г.А. Гаджиев, В.И. Лафитский, В.А. Мау. Москва : ЗАО «Юстицинформ», 2006. 528 с.

20. Конституційна економіка. *Вікіпедія: вільна енциклопедія*. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%BE%D0%BD%D1%81%D1%82%D0%B8%D1%82%D1%83%D1%86%D1%96%D0%B9%D0%BD%D0%B0_%D0%B5%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D0%BC%D1%96%D0%BA%D0%B0

21. Richard A. Posner. “The Constitution as an Economic Document”, 56 *George Washington Law Review* 4 (1987).

22. Забокрицький І.І. Використання теорії ігор у конституційно-правових дослідженнях. *Теорія і практика конституціоналізму : український та зарубіжний досвід* : матеріали учасників третьої науково-практичної конференції (Львів, 19 травня 2017 року). Львів : ННПП НУ «Львівська політехніка», 2017. С. 66–69.

ПАВЛІВ-САМОЇЛ Н. П.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного права
та процесу
(Національний університет
«Львівська політехніка»)

УДК 340.1

ВПЛИВ МІГРАЦІЇ НА ФОРМУВАННЯ ТА ЗМІНИ ПРАВОСВІДОМОСТІ

У статті здійснено аналіз поняття правосвідомості та розмежування взаємовпливу суспільної правосвідомості приймаючої країни та правосвідомості мігрантів, визначено позицію щодо мінімізації негативного впливу міграційних процесів на правосвідомість.

Ключові слова: правосвідомість, суспільна правосвідомість, міграційний рух, мігрант, суб'єкти міграції, особистість.

В статье проведен анализ понятия правосознания и разграничения взаимовлияния общественного правосознания принимающей страны и правосознания мигрантов, определена позиция по минимизации негативного влияния миграционных процессов на правосознание.

Ключевые слова: правосознание, общественное правосознание, миграционное движение, мигрант, субъекты миграции, личность.

This article presents analysis of the notion of legal consciousness and realignment of mutual influence of public legal consciousness of the host country and legal consciousness of the migrants, specifies the position towards minimization of the adverse effect of migration processes on legal consciousness.

Key words: legal consciousness, public legal consciousness, migration movement, migrant, subjects of migration, personality.

Вступ. Важливим чинником, що визначає поведінку людини в суспільстві, є суб'єктивне ставлення її до права як соціального інституту, правової реальності та соціальної цінності. У правовій поведінці виявляється, з одного боку, додержання (чи недотримання) норм об'єктивного права, так і, з іншого боку, використання особою як суб'єктом права юридичних можливостей, прав, що їй належать (суб'єктивне право). Серед певних елементів правосвідомості, що мають різну змістовну насиченість в окремих соціальних груп та індивідів і найбільш виразно позначаються на правовій поведінці, можна виділити такі: знання про право як регулятивний інститут суспільних відносин; ступінь укорінення правових цінностей на ментальному рівні; характер ставлення до правових феноменів, явищ, інституцій (права загалом, чинного закону та його нормативних вимог, правосуддя, правоохоронних органів і їх діяльності тощо); уявлення щодо власних прав і свобод, міри та характеру юридичної відповідальності; знання про види і форми соціальної діяльності, що підлягають правовому врегулюванню; оцінка свого правового положення (статусу), чинного законодавства і можливості власної правової активності [1, с. 69].

Значна кількість науковців торкається у дослідженнях питань правосвідомості. І нині, у глобалізаційний період, період кризових міграційних ситуацій юридична наука здійснює пошуки у вирішенні питань формування правосвідомості, оскільки сучасні умови сус-

пільного життя ставлять для науки нові виклики. Саме тому необхідно зосередити увагу на нових потребах, нових тенденціях становлення та формування правосвідомості усіх індивідів суспільства.

Питання правосвідомості були предметом дослідження багатьох учених (А.А. Возович, Н.Н. Вопленко, Л.М. Герасіна, О.Г. Данильян, О.П. Дзьобань, О. Нестеренко, В.Н. Снетков, А.П. Савельєва, Б.Н. Чичерин, С.В. Чайковський та багато інших).

Постановка завдань. Метою статті є аналіз теоретичних положень щодо розуміння правосвідомості суб'єктів міграційних процесів, визначення її основних критеріїв формування та взаємовплив, а також пропозиції щодо мінімізації негативних наслідків, які спричинені міграційними процесами.

Результати дослідження. Передусім зазначимо, що в широкому значенні правосвідомість варто розглядати як закономірний результат у розвитку будь-якого суспільства, результат зростання усвідомлення «необхідної поведінки», що зміцнює ставлення суспільства до нації зі своїм правовим станом у взаємозв'язках з іншими націями з позиції справедливості, моральності, гуманізму.

Важливим фактором, за допомогою якого здійснюється ретрансляція соціокультурних цінностей у правових відносинах, є мотиви особистості, що характеризують особистісну ідентифікацію та самоідентифікацію, приналежність до соціальної групи, мотиви соціально-групової солідарності і підтримки. Як показують дослідження, самоідентифікація мігрантів здійснюється на основі цінностей етнічної свідомості.

Правова свідомість мігрантів тісно переплітається з етнічною свідомістю, що в окремих випадках є причиною протистояння світогляду мігрантів та громадян приймаючої країни, оскільки тісно пов'язується з релігійними та моральними нормами, базовими цінностями культури країни візду. Різні ціннісні погляди можуть суперечити нормам і правилам приймаючої країни і провокувати конфлікти міжнаціонального характеру, що неодноразово нині зустрічаємо. Саме ці проблемні питання взаємозалежності та взаємозв'язку суспільної правосвідомості приймаючої країни та правосвідомості мігрантів, уникнення протистояння спонукають дослідження теми впливу, формування правосвідомості суб'єктів міграції.

Як теорія, так і практика потребують виявлення психологічних особливостей формування правосвідомості учасників міграційного руху. Формування мігрантами власної світоглядної позиції в суспільних умовах приймаючої країни та сприймання нових культурних цінностей спричиняє в суб'єктів міграційного руху переоцінку цінностей, що існували протягом багатьох десятиліть, становлять основу буденної і правової свідомості.

«Право є зовнішня свобода людини, зумовлена загальним законом» [2, с. 84]. Людському співжиттю притаманні дві протилежних тенденції: «Духовна природа особистості полягає у свободі; соціальне начало як обмеження свободи виражається в законі. Тому основне питання полягає у відношенні закону до свободи» [2, с. 83; 3]. За такою позицією рівень правосвідомості суспільства і особистості визначається саме оптимальним поєднанням у законі свободи та міри її обмеження.

Є різні підходи до розуміння правосвідомості: як сукупність оціночних думок та настанов, що визначають ставлення суб'єктів соціальних відносин (соціальних груп, страт, окремого громадянина або суспільства загалом) до права й чинного законодавства, а також практика його застосування, правових (або неправових) звичаїв, ціннісних орієнтацій, які регулюють людську поведінку в юридично значущих ситуаціях [1, с. 12]; як дієва сила права та активний чинник суспільного життя. Через правосвідомість особистість визначає себе суб'єктом права. Свідомість, із погляду філософії, є специфічно людською формою ідеального віддзеркалення і духовного освоєння дійсності. Це вищий вид духовної активності особи, що виражається в здатності відображати реальність у формі відчуттів і розумових образів, що передбачають практичну діяльність і повідомляють її цілеспрямований характер. Це означає, що правосвідомість – одна з форм суспільної свідомості, що є особливим способом ідеального віддзеркалення і духовного освоєння правової дійсності [4, с. 5].

Однак, які б наукові підходи до поняття правосвідомості не застосовувались, висновок завжди такий: особистість не зможе жити в соціумі без правосвідомості, тому що тоді виключаються такі елементи співжиття, як загальні правила і норми для всіх членів суспільства, правопорядок, повага до інших людей, що призведе до краху такого суспільства. Низький рівень поваги до права, як і низький рівень правосвідомості, призводить до панування насильства, нерівності членів соціуму, незахищеності окремої людини перед владними інститутами. Природа права і правових явищ включає усвідомлення того, що правила поведінки створюються особистостями з високим рівнем правосвідомості та з високим рівнем поваги до права для загальної маси осіб із такими самими якостями [5, с. 940].

Питання правової свідомості розкривається в таких аспектах: типологія правосвідомості; фактори розвитку правової свідомості; трансформація ціннісно-сміслової сфери особистості та її ціннісних орієнтацій у контексті правосвідомості; вплив особистісних якостей (зокрема агресивності, девіацій, особливостей смислової сфери тощо) на ставлення до правопорушень; роль Я-концепції у структурі правосвідомості; психологічний аналіз окремих кримінально-правових понять. Розглядалися психологічні умови формування правової культури окремих соціальних груп: підлітків і старшокласників, молоді загалом і студентської молоді, зокрема виборців, курсантів освітніх установ МВС, офіцерів внутрішніх військ, співробітників правоохоронних органів [3, с. 6]. Проте в роботах із цієї проблематики не розкрито специфіку правосвідомості суб'єктів міграції, вплив, зміну правосвідомості мігрантів та суспільної правосвідомості приймаючої країни.

Період інтеграції суспільства супроводжується масовими міграційними процесами. Такі масштабні пересування населення тягнуть за собою інтеграцію культурну, а та, своєю чергою, – правову. Іншими словами, ті чи інші культурні аспекти прибулих елементів суспільства тягнуть за собою реакцію на них серед місцевого населення, що впливає на правосвідомість як частину суспільної свідомості [6, с. 12].

Правосвідомість виникає у суспільстві не тільки стосовно чинного права, але і як усвідомлення необхідності прийняття тієї чи іншої норми для врегулювання суспільних відносин, а за сучасних умов великого значення набуває інтеграція суспільства, в якому важливе і неоднозначне місце займають міграційні процеси.

Сучасне суспільство, оголосивши себе демократично спрямованим, зобов'язало себе забезпечити рівність усіх суб'єктів незалежно від расової, національної, статевої приналежності, політичних та інших поглядів. Однак дедалі більшою проблемою є створення компромісних умов для реалізації передбачуваних нормами прав особами, які мають статус мігрантів, та громадянами приймаючої країни, які, своєю чергою, вважають обурливим забезпечення рівності в реалізації прав із мігрантами, не сприймають світогляд, моральні, релігійні погляди мігрантів, вважаючи, що таким способом завдаються руйнівні наслідки уже сформованій суспільній культурі та правосвідомості.

Процес міграції має два результати впливу на правосвідомість суспільства приймаючої країни: суспільство готове до сприйняття нової культури та враховує погляди, переконання мігрантів у власному законодавстві або ж, навпаки, намагається протистояти чужому, всіляко забезпечуючи власну державу і право від впливу інтеграції на них.

Своєю чергою, зміна місця проживання також вагомо впливає на правосвідомість мігрантів. Більшість приїжджає з нерозвинених країн, де низький рівень освіти, високий рівень безробіття. Що стосується права, то вони можуть мати інше уявлення про законодавство. Багато хто вважає, що іноземці обов'язково мають підлаштовуватися під культуру і законодавство країни їх нового місця проживання, але не всі мігранти з цим згодні. Багато з них були змушені покинути батьківщину через жорстких умов проживання, але вони не збираються відмовлятися від власних культури і світогляду.

Основними суб'єктами міграції вважаються мігранти, які відрізняються від місцевого населення цінностями, орієнтирами, вірою, правилами поведінки, стилем спілкування, часто мають особливу сімейну культуру та ієрархію взаємин у середині соціуму. Опинившись у країні призначення, мігранти нерідко з різних причин (від елементарного незнання

до яскраво вираженого протесту) не дотримуються дозволів і заборон, встановлених у цій спільноті, в тому числі законодавчих рамок поведінки.

Інтеграція мігранта у нове суспільне оточення має своєю сутністю входження її в правовий простір цього суспільства, яке забезпечується всіма інститутами соціалізації, а також різними інститутами права, які беруть участь у процесі адаптації його до нових уже сформованих умов шляхом правового переконання, формування правосвідомості та правової культури

У процесі міграційного руху його суб'єкти проходять етап інтеграції, адаптації до нових норм, умов, правил суспільного життя. Одним із таких адаптаційних процесів є правова адаптація, мається на увазі процес пристосування людини або груп людей до нової правової системи, отримання нових правових знань, правової інформації, які згодом мають бути перетворені на правові переконання, звички правомірної поведінки, а також готовність діяти, керуючись цими правовими знаннями й переконаннями, тобто діяти правомірно – відповідно до закону: використовувати свої права, виконувати обов'язки, дотримуватися заборони, а також уміти відстоювати свої права у разі їх порушення. Дуже часто особи в результаті різних життєвих ситуацій опиняються в іншому культурному, політичному, правовому середовищі. Здебільшого йдеться про міграцію осіб в інше культурне середовище, а інколи особи переміщуються в межах своєї держави. У будь-якому разі ці особи будуть проходити процес адаптації до нових соціальних умов [7, с. 187].

Усі зміни, які відбуваються з особистістю у процесі міграції, неодмінно впливають на її правосвідомість та перебіг рівнів розвитку особистості. З огляду на загальноприйнятну структуру людської особистості, яка представлена інтелектуальними, емоційними й вольовими її компонентами, правову особистість можна охарактеризувати такими підструктурами: когнітивний, ціннісно-орієнтовний і поведінковий рівні особистості [8]. Когнітивний рівень особистості передбачає діяльність правового пізнання – пізнавальну активність, спрямовану на набуття правових знань, сприйняття, засвоєння й визначення особистої значущості правової інформації для суб'єкта, а також ставлення до неї. Ціннісно-орієнтовний рівень містить компоненти, які виражають правову позицію особистості, її досвід, принципи, поняття, уявлення про право, морально-правові цінності. Поведінковий рівень охоплює мотиви й цілі, що лежать в основі правомірної поведінки, настанови на соціально-правову активність, частотність, індивідуальний темп, інтенсивність правової та правотворчої діяльності, професійно-правову активність посадових осіб [3, с. 19].

Погоджуючись із науковцями Л.М. Герасіною та О.Г. Данильян, що правосвідомість та правова культура є складними багаторівневими феноменами, які зумовлюють буття один одного. Наявна суспільна правосвідомість визначає рівень домінуючої правової культури в тому або іншому соціумі. Разом із тим індивідуальна правосвідомість зумовлена соціокультурним середовищем, в якому вона формується та набуває сталих форм [1, с. 10]. Відповідно до міграційного процесу мігранти потрапляють під вплив наявної суспільної правосвідомості, оскільки вона вже визначена рівнем домінуючої правової культури, що так чи інакше змінює, корегує індивідуальну правосвідомість мігранта, його оціночні думки, настанови, ставлення до правових норм та рівень дотримання правил.

Із приростом мігрантів, зміною території їхнього прибуття враховувати особливості їхньої культури стає дедалі проблематичніше. Відповідно, за таких умов важко дотримуватись поєднання максимального забезпечення прав та інтересів мігрантів та захисту інтересів власної держави, власних громадян. Оскільки в окремих історичних випадках мігранти були схильні до девіантної правосвідомості, приїхавши на нове місце, вони вирішили ввести власні правила без врахування чинних норм права. Тенденції росту міграційного руху не йдуть на спад, величезна кількість осіб говорить про велике бажання мігрувати в іншу країну. Якщо уявити, що кожен із тих, хто прагне мігрувати, повністю інтегрується, є ймовірність втрати кількох національних культур і, як наслідок, правових культур, правосвідомість сформована під впливом інтеграції, втрачається правова самобутність. В умовах сучасної геополітичної ситуації ці проблеми є особливо актуальними, оскільки невирішення цих

питань спричинить супротив національних культур із міграційними рухами (вже можемо це бачити).

Отже, можна з упевненістю заявити, що міграція породжує кілька проблем впливу на правосвідомість, однак рішення цих проблем залежить від безлічі факторів.

Мігрант не зможе жити в соціумі без правосвідомості, оскільки він включається у такі елементи співжиття, як загальні правила і норми приймаючого суспільства, які усталені та сформовані століттями для всіх членів суспільства. Порушення і неприйняття чинного правопорядку, неповага до інших людей, які мають високий рівень правосвідомості, призведе до протистояння поглядів, культур. Відповідно до такого руху подій у сучасних держав є два способи вирішення проблем впливу на правосвідомість: готовність до усіх негативних наслідків міграції, врахування національних особливостей мігрантів, намагання найбезболіснішої інтеграції у приймаюче суспільство або неприйнятність чужого світосприйняття, поглядів, культури, що так чи інакше загострить проблеми протистояння правосвідомості як мігрантів, так і приймаючого суспільства.

Цілком погоджуємось із науковцями, що протистояння інтересів приймаючого суспільства та мігрантів, спричинене низьким рівнем поваги до права, як і низький рівень правосвідомості мігранта, призводить до панування насильства, нерівності членів соціуму, незахищеності окремої людини перед владними інститутами. Правосвідомість базується на комунікативно-ціннісному тлі, яке утворилося в тому або іншому суспільстві і являє собою усталені уявлення про добро і зло, справедливе й несправедливе, дозволене й недозволене, традиційне та нетрадиційне [1, с. 68].

У будь-якому акті правової поведінки обов'язково виявляється правосвідомість особистості. Суб'єкти правосвідомості можуть відрізнятися знанням або незнанням конкретної норми права, ступенем авторитету закону, державної влади, діяльності відповідних органів, солідарністю з чинними правовими заборонами і санкціями за їхнє порушення або ж з негативним ставленням до того й іншого, проте в кожному з цих випадків людина виступає суб'єктом правосвідомості [3, с. 22].

Висновки. Отже, у вирішенні проблем взаємозалежності правосвідомості суб'єктів міграції варто врахувати культурні особливості тієї чи іншої нації (приймаючої країни та країни виїзду мігранта), враховувати економічні чинники та сприяти розвитку інформаційних технологій, що вплине на процеси комунікації та прискорить процеси інтеграції мігрантів, що мінімізує суспільне протистояння. Неминуче у процесі руху міграції постають питання щодо впливу на правосвідомість як громадян, які змінили країну місця проживання, так і громадян, які приймають мігрантів; важко визначити рамки впливу в кожній державі та вплив на правосвідомість мігрантів, тому важко передбачити поведінку одних та інших; сучасний інформаційний простір впливає на мігрантів та правосвідомість населення окремих країн, чим постійно необхідно ефективно користуватися задля досягнення бажаної мети у процесі міграційної політики; важко передбачити глобальні масштаби впливу на правову свідомість.

Отже, підбиваючи підсумки, можна зазначити, що у всіх цих проблем є такі напрями розвитку: усвідомлювати та сприймати неминучість впливу на правосвідомість та готовність до цього або протистояти та в різний спосіб мінімізувати кількість та вектор руху мігрантів.

Список використаних джерел:

1. Герасіна Л.М. Правосвідомість і правова культура як базові чинники державотворчого процесу в Україні : монографія / Л.М. Герасіна, О.Г. Данильян, О.П. Дзьобань та ін. Харків : Право, 2009. 352 с.
2. Чичерин Б.Н. Философия права. Санкт-Петербург : Наука, 1998. 665 с.
3. Возович А.А. Психологічні особливості формування правосвідомості студентів коледжів. Педагогічна та вікова психологія : дис... канд. психол. наук. Київ, 2017. 277 с.
4. Вопленко Н.Н. Правосознание и правовая культура : учебное пособие. Волгоград : Изд-во ВолГУ, 2000. 52 с.

5. Чайковський С.В. Філософські проблеми співвідношення феноменів правосвідомості та поваги до права. *Форум права*. 2011. № 2. С. 939–943. URL: <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/FP/2011-2/11hcvgfr.pdf> (дата звернення: 12.03.2019).

6. Снетков В.Н., Савельева А.П. Проблемы развития правового сознания в условиях международной интеграции. *Вестник Московского университета имени С.Ю. Витте. Серия 2: Юридические науки*. 2015. № 2(7). С. 11–15.

7. Нестеренко О. Особливості правової соціалізації внутрішньо переміщених осіб. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 5. С. 185–188.

8. Войтов В.В. Соціально-філософський зміст правосвідомості : дис. ... канд. філос. Наук : 09.00.03. Запоріжжя, 2007. 200 с.

ЧУБАТА М. В.,

кандидат юридичних наук,
асистент кафедри історії права
та держави

(Київський національний університет
імені Тараса Шевченка)

УДК 340.15(477)«1917/1921»

ЗАКОНОДАВЧІ ЗАСАДИ ДЕРЖАВНОГО БУДІВНИЦТВА В ЗУНР – ЗО УНР: ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ ТА ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Стаття присвячена історіографічному аналізу наукового доробку істориків та правознавців, в якому досліджуються законодавчі засади у сфері державного будівництва ЗУНР – ЗО УНР за доби Української революції 1917–1921 рр. Проаналізовано висвітлення науковцями особливостей законодавчих та державотворчих процесів революційної доби та звернено увагу на малодосліджені і дискусійні аспекти цієї проблеми.

Ключові слова: законодавство, право, Українська революція 1917–1921 рр., національне державне будівництво, ЗУНР, ЗО УНР, історіографія.

Стаття посвящена историографическому анализу научных работ историков и правоведов, в которых исследуются законодательные основы в сфере государственного строительства ЗУНР – ЗО УНР в период Украинской революции 1917–1921 гг. Проанализировано освещение исследователями особенностей законодательных и государствообразующих процессов революционного времени и обращено внимание на малоисследованные и спорные аспекты этой проблемы.

Ключевые слова: законодательство, право, Украинская революция 1917–1921 гг., национальное государственное строительство, ЗУНР, ЗО УНР, историография.

The article deals with the historiographical analysis of the scientific work of historians and lawyers, in which the legislative framework in the field of state-building of ZUNR-ZO UNR during the period of the Ukrainian Revolution of 1917–1921 is studied. The scholars' coverage of the peculiarities of the legislative and state-building processes of the revolutionary era has been analyzed, and the attention has also been paid to the little-studied and discussative aspects of this problem.

Key words: legislation, law, Ukrainian revolution 1917–1921, national state-building, ZUNR, ZO UNR, historiography.

Вступ. Історія українського національного державотворення вміщує окремі віхи ключового характеру, до яких, безперечно, належить Українська революція 1917–1921 рр. Одним із найбільш заангажованих широким колом дослідників її аспектів упродовж минулого століття і тепер залишається тематика державного будівництва, зокрема в ЗУНР – ЗО УНР. Навіть побіжний огляд історіографічних джерел свідчить про значний інтерес до неї представників різноманітних галузей знань, серед яких провідне місце належить історикам та юристам. Значний внесок в дослідження різних аспектів проблеми внесли В. Дорошенко, М. Лозинський, М. Чубатий, М. Стахів, О. Карпенко, О. Рубльов, М. Кобилецький, В. Кульчицький, Б. Тищик та інші.

Постановка завдання. Метою нашої статті є стислий критичний аналіз наукового доробку, присвяченого вивченню законодавчої діяльності та практики державного будівництва в ЗУНР – ЗО УНР, адже не дивлячись на понад 100-річний відтинок часу від початку дослідження цієї проблеми, ще й сьогодні багато її аспектів трактуються науковцями неоднозначно, залишаючись малодослідженими та дискусійними.

Результати дослідження. Серед перших наукових досліджень, присвячених аналізу законодавчих актів, що стосувались державного будівництва в ЗУНР, виданих безпосередньо в революційну добу, варто виокремити статтю В. Дорошенка «Західно-українська Народня Республіка» [1, с. 160–183], опубліковану на початку 1919 р., в якій автором серед перших актів законодавчого характеру стисло охарактеризовано постанову Української Національної Ради (далі – УНРади) від 19 жовтня 1918 р., якою українська національна територія у складі колишньої Австро-Угорщини «уконституїюувалась отсим як українська держава», «Тимчасовий основний закон про державну самостійність українських земель бувшої австро-угорської монархії», тимчасовий закон про адміністрацію ЗУНР, а також законодавчі акти, пов'язані з підготовкою та проголошенням соборної України. Таким чином, В. Дорошенко були вперше стисло охарактеризовані, за його ж висловом, акти періоду «осібного існування Західної Української Республіки» [1, с. 183].

Дослідження, започатковані В. Дорошенком, вже наступного року дістали продовження у монографіях О. Мегаса, Д. Долинського, М. Чубатого. Так, на переконання О. Мегаса, державне будівництво гальмував той факт, що УНРада була спочатку і законодавчим, і виконавчим органом, адже Державний Секретаріат було сформовано значно пізніше. Справжня законодавча діяльність УНРади, на його думку, розпочалась ухваленням «Тимчасового основного закону...». Слід зазначити, що дослідник подає повний текст цього закону [2, с. 19–21]. Щодо інших законів, ухвалених УНРадою, то О. Мегас стисло характеризує закон про тимчасову адміністрацію та закон про тимчасову організацію судів і судочинства.

Грунтовніше ці, а також багато інших аспектів проблеми досліджуються у монографії Д. Долинського [3]. (У назві книги автор вживає замість «Боротьба» застарілий термін «Борба» – М.Ч.). Коментуючи постанову УНРади від 19 жовтня 1918 р. про проголошення Української держави, автор зазначає, що «УНРада і правно, і фактично стала спадкоємцем бувшого суверена українських областей Австрії. Проголошена дня 19 жовтня 1918 р. Українська Держава стала тепер державою в розумінні міжнародного права, посідаючи простір (ближче означений законом з 13 падолиста), населення і фактичну (та правну) владу» [3, с. 141]. Характеризуючи законодавчу діяльність УНРади львівського періоду, Д. Долинський, як і О. Мегас, зазначає, що вона розпочалася з ухвалення «Тимчасового основного закону...», та подає повний текст цього закону, другим став закон про тимчасову адміністрацію, а останнім законом львівського періоду – про тимчасову організацію судів і судочинства, адже у зв'язку з військовими подіями з 21 листопада 1918 р. по 3 січня 1919 р. УНРада не функціонувала, а відновила свою роботу лише в новій столиці, новому тимчасовому державному центрі – Станіславі [3, с. 141–142].

Законодавчим та державотворчим процесам в ЗУНР присвятив ґрунтовну статтю [4, с. 96–133], яка згодом була опублікована окремою брошурою, М. Чубатий [5]. Оцінюючи процеси державного будівництва в ЗУНР, дослідник наголошував: «Треба собі признавати, що на загал велике діло державного будівництва сповнили ми надсподівано успішно»

[5, с. 4]. Дещо пізніше М. Чубатий продовжив дослідження цієї проблематики в ще одній ґрунтовній статті [6, с. 3–12], в якій виокремлює два підрозділи, що стосувалися безпосередньо законодавства ЗУНР: «Історично-правні основи Західньо-Української Республіки» та «Історично-правні основи акту соборности українських земель 22 січня 1919 р.» [6, с. 10–11].

Значно більше виокремив різні аспекти проблеми та спробував їх дослідити у своїй монографії М. Лозинський. Характеризуючи процеси державного будівництва в ЗУНР, дослідник активно застосовує синонімічні терміни «організація державного життя» та «будування держави». Першим законом, який ухвалила УНРада, автор називає «Тимчасовий основний закон...» від 13 листопада 1918 р., подає його текст, правда з купюрами, та коментує, чому його треба оцінювати як тимчасовий: «містить він тільки постанови, найконечніші для законного ствердження державної самостійности українських земель бувшої Австро-Угорщини» [7, с. 45–46].

З метою комплексного аналізу законодавчих актів, що стосувались соборності України, М. Лозинський виокремлює для їх характеристики спеціальний розділ під назвою «З'єднання ЗУНР з УНР» [7, с. 67–73], де головна увага приділяється успіхам та невдачам у діяльності ЗО УНР, а завершує дослідник аналіз законодавства про державне будівництво в ЗУНР розділом «Остання сесія Української Національної Ради» [7, с. 89–95]. Дослідник зазначає, що ця сесія розпочалася 25 березня, а закінчилась 15 квітня 1919 р., та стисло аналізує найважливіші закони цього періоду, ухвалені УНРадою, зокрема: про громадянство; про 8-ми годинний робочий день; земельний закон; про вибори до сойму; про скликання сойму.

За радянської доби з відомих і вже висвітлених в історіографії причин ця проблема науковцями ґрунтовно не досліджувалась, проте окремі її аспекти все ж знайшли своє фрагментарне відображення в літературі. Висвітлюючи історію Галицької Радянської Республіки, правознавець В. Кульчицький вкраплює в текст брошури підрозділ «Утворення буржуазної Західноукраїнської народної республіки та її антинародна політика» [8, с. 17–32], де вже в самій назві чи автор, чи цензура розставили необхідні акценти для спотворення реальних державотворчих процесів в ЗУНР. Такі ж підходи до висвітлення проблеми застосовує і Б. Тищик у розділі «Виникнення і антинародний характер діяльності буржуазної Західно-Української Народної Республіки» [9, с. 30–51] своєї монографії, де під ширмою розвінчування антинародного характеру діяльності ЗУНР стисло характеризує її законодавство та основні віхи державного будівництва, в тому числі й подає матеріал про злуку ЗУНР з УНР. Слід зазначити, що вчений не лише посилається на архівні фонди, а й цитує та робить посилання на монографії М. Чубатого (Львів, 1921) та М. Лозинського (Відень, 1922). Щодо висновків автора, то вони, на жаль, були традиційно радянськими.

В цей період окремі аспекти законодавства в сфері державного будівництва в ЗУНР знайшли своє висвітлення в ряді досліджень правознавців діаспори. Одним з перших в повенні роки цю проблему досить активно почав розробляти в серії своїх монографій М. Стахів. Виклад матеріалу про законодавчу діяльність Української Національної Ради М. Стахів починає з дня її створення, тобто з 18 жовтня 1918 р., причому досить детально аналізує склад УНРади та еволюцію її функцій та завдань, кількість яких в перші дні діяльності постійно збільшувалась [10, с. 31–39]. Високо оцінює М. Стахів історичну значущість та аналізує «Тимчасовий основний закон про державну самостійність українських земель бувшої австро-угорської монархії», ухвалений УНРадою 13 листопада 1918 р. Дослідник називає його «Тимчасовою Конституцією ЗУНР» та «Малою конституцією» [10, с. 44–45]. На жаль, наведений М. Стахівим у книзі повний текст «Тимчасового основного закону...» виявився не повним, а з купюрами в останньому V артикулі «Герб і прапор» [10, с. 45–46].

Значну увагу М. Стахів приділив також проблемі злуки ЗУНР з УНР, виокремивши спеціальний розділ «Правні підвалини соборної державності» [10, с. 91–118]. М. Стахів не лише подає повні тексти Передвступного договору, постанови УНРади про злуку ЗУНР з УНР, яку дослідник називає «Ухвалою», та Універсалу Директорії від 22 січня 1919 р., а й досить детально їх аналізує, констатує, що фінальну крапку в цих процесах повинні були поставити Установчі Збори України, які так і не відбулися.

Виключно аналізу конституційних актів досліджуваної нами доби присвячена монографія К. Костіва [11]. Підтримуємо думку А. Красніцького в питанні про безпідставне включення «Тимчасового основного закону...» ЗУНР від 13 листопада 1918 р., до розділу «Доба Директорії УНР» [12, с. 180], адже він був ухвалений не лише раніше, ніж Директорія прийшла до влади, а й раніше, ніж вона взагалі виникла. Характеризуючи цей закон, К. Костів зазначає, що, на його думку, ні 19 жовтня, ні 13 листопада 1918 р. не була створена ЗУНР: «Західно-Українська Народна Республіка, як суверенна й самостійна державна формація, в розумінні конституційного права почала існувати 1-го листопада 1918 р., коли українці шляхом державного перевороту фактично перебрали в свої руки державну владу» [11, с. 163]. Коментуючи артикул про владні структури в ЗУНР, дослідник зазначає, що УНРада виконувала, крім законодавчих функцій, також адміністративно-виконавчі, формуючи уряд, який чомусь замість назви «Державний Секретаріат» (як в артикулі IV коментованого закону – М.Ч.) автором називається «Рада Державних секретарів» [11, с. 164], а голова УНРади був одночасно президентом держави. На завершення свого аналізу законодавства К. Костів стисло охарактеризував закон про тимчасову адміністрацію областей ЗУНР та закон про тимчасову організацію судів, які фактично стали продовженням «Малої конституції».

Окремі аспекти проблеми досліджуються також у фундаментальній праці О. Юрченка «Українсько-російські стосунки після 1917 р. в правному аспекті». Досліджуючи відносини раднаркому України з ЗУНР та Директорією, автор зазначає, що раднарком України, намагаючись нав'язати стосунки з урядом ЗОУНР для того, щоб забезпечити перехід через галицькі терени червоних сил на підтримку радянського режимові в Угорщині, не брав до уваги акт 22 січня 1919 р. про державне об'єднання українських земель і обмежував свої претензії щодо України лише теренами УНР до цієї дати, не зв'язуючи себе в українських обставинах ідеологічними засадами української соборницької державної концепції [13, с. 240].

Таким чином, аналіз літератури свідчить, що правознавцями діаспори створено значний масив літератури з досліджуваної нами проблеми, який став міцним підґрунтям для подальших досліджень.

Аналізуючи науковий доробок сучасних вітчизняних істориків права з цього аспекту проблеми, відразу виділимо два підходи в дослідженні теми: коли застосовується термін «Конституційне законодавство ЗУНР», що включає в себе головні законодавчі акти, які визначили її політико-правовий устрій [14, с. 82–84]; і коли застосовується узагальнений термін «Конституція ЗУНР», зміст якого становить ряд головних законодавчих актів конституційного характеру [15, с. 203–204]. На наш погляд, другий підхід є більш вразливим для критики, адже конституція завжди відіграє роль основного закону, тому навряд чи варто називати конституцією сукупність ряду законів, ухвалених в різний час і регулюючих окремі складники державного будівництва.

Одним з перших серед науковців незалежної України стисло характеристику конституційного законодавства ЗУНР здійснив у своїх публікаціях історик Д. Яневський. Вже у 1991 р. побачила світ його брошура, в якій вперше в Україні опубліковано тексти деяких конституційних актів доби Української революції 1917–1921 рр. зі стислими коментарями автора, окремі з яких стосувались ЗУНР, наприклад «Тимчасовий основний закон про державну самостійність українських земель бувшої австро-угорської монархії» [16]. В одній зі своїх пізніших публікацій Д. Яневський зазначає, що до цього часу питання про авторство Основного закону ЗУНР не з'ясовано: одні вважають, що авторство належить П. Філясу, а інші – колективу авторів, а саме: Митрополиту Андрею, єпископам Й. Коциловському, Г. Хомишину та о. П. Філясу, які перебували тоді в Перемишлі [17, с. 158]. Останній підхід підтримується і авторами деяких сучасних публікацій [18]. Зовсім протилежну точку зору висловлює Н. Єфремова, яка припускає, що над виготовленням проекту «Тимчасового основного закону...» могли працювати С. Баран, С. Дністрянський, М. Корчинський [19, с. 122], отже цей аспект залишається малодослідженим і дискусійним.

Слід зазначити, що в історіографії по-різному трактується також питання про витоки та правові основи створення соборної української держави. Ще на початку 1919 р.

В. Дорошенко писав, що 20 жовтня на з'їзді (Національних Зборах), який відбувався в залі Народного Дому, М. Ганкевич зажадав «торжественного проголошення перед цілим світом, що ціллю й домаганням усіх українців є з'єднання всіх українських земель по цей і той бік кордону в одну вільну й незалежну народню республіку» [1, с. 160–183]. Таку ж думку висловлює і правознавець В. Иванов, стверджуючи, що «з перших днів існування ЗУНР робилися спроби возз'єднання зі Східною Україною» [20, с. 208]. Зовсім іншу точку зору висловлює В. Румянцев, який вважає, що «на той час перемогла думка, щоб з тією справою почекати» [21, с. 131]. Підтвердження цієї точки зору знаходимо і в працях істориків діаспори, наприклад у монографії Н. Полонської-Василенко: «9-го листопада 1918 року Українська Національна Рада вирішила, що Західня Україна має бути окремою – Західно-Українською Народною Республікою (ЗУНР) на чолі з головою Секретаріату К. Левицьким. Так, замість єдиної Української Держави, з'явилося дві, і на цьому багато втратили обидві частини» [22, с. 510]. Цей аспект проблеми потребує більш ґрунтовного вивчення.

Продовжили дослідження проблеми правознавці Б. Тищик та О. Вівчаренко, стисло виклавши деякі питання, що стосувались конституційного законодавства, у першому в незалежній Україні монографічному виданні, безпосередньо присвяченому історії ЗУНР [23]. Проте більш ширше охарактеризував конституційне законодавство ЗУНР Б. Тищик в довідковому виданні з історії України [14, с. 82–84]. На думку Н. Єфремової, Б. Тищик є «першозасновником серед вітчизняних дослідників цієї проблематики» [24, с. 290]. Замість повної назви закону, ухваленого УНРадою 13 листопада 1918 р., автор називає його Тимчасовим Основним законом держави, «який накреслював головні принципи державного ладу, внутрішньої і зовнішньої політики новоствореної держави» і згодом був доповнений іншими конституційними законами [14, с. 82]. Зокрема, досить стисло автор аналізує закон «Про громадянство на Західній області УНР», яким було врегульовано цілий ряд проблем, пов'язаних з цим державно-правовим інститутом [14, с. 82–83]. Слід зазначити, що Б. Тищик вживає «авторське» формулювання назви цього закону, насправді його назва була іншою: «Закон Української Національної Ради про право громадянства (горожанства)» [25, с. 69]. Більш ґрунтовний аналіз конституційного законодавства ЗУНР Б. Тищик здійснив у своїй монографії (Львів, 2004), мова про яку піде нижче.

Вивчення цього аспекту проблеми серією своїх статей продовжив В. Чехович [15; 26], який терміном «Конституція ЗУНР» називає «ряд головних законодавчих актів ЗУНР, які визначили політико-правовий устрій республіки». Спираючись на визначення Ю. Шемшученка, що «конституція є основним законом життя держави. Вона закріплює суспільний лад і державний устрій, порядок утворення, принципи організації і діяльності державних органів, виборчу систему, основні права, свободи і обов'язки громадян тощо» [27, с. 5], вважаємо, що навряд чи варто називати конституцією сукупність ряду законів, ухвалених в різний час і регулюючих окремі складники державного будівництва ЗУНР. Вважаємо правильнішим охарактеризований нами вище підхід Б. Тищика, коли ця сукупність актів називається терміном «Конституційне законодавство ЗУНР». Навіть більше, в одній і тій же публікації може йтися одночасно і про Конституцію ЗУНР, і про проекти Конституції ЗУНР, і про «Тимчасовий основний закон...», а це, як ми розуміємо, все ж різні законодавчі акти. Щодо оцінки виключно самого «Тимчасового основного закону...», без урахування актів, які його згодом доповнили, то тут, на нашу думку, найкраще спираючись на М. Стахів, називаючи цей закон «Тимчасова Конституція ЗУНР» та «Мала конституція» [10, с. 44–45].

Окремі аспекти щодо відображення проблеми державного будівництва в конституційному законодавстві ЗУНР мають місце в науковому доробку М. Кобилецького, зокрема в третьому розділі його дисертації, що має назву «Законодавство та практична діяльність ЗУНР» [28], а також в другому розділі його монографії [29].

Окремим аспектом проблеми є дослідження правознавцями проектів Конституції ЗУНР, проте, на жаль, стислий обсяг статті позбавляє нас можливості його ґрунтовно висвітлити. На наше переконання, цей аспект заслуговує бути окремим предметом дослідження.

Деякі узагальнення щодо вивчення проблеми відображення питань державного будівництва в конституційному законодавстві ЗУНР вміщено в колективній монографії за редакцією Б. Тищика [30] та в його ґрунтовній одноосібній монографії [31]. Новим у подальшому вивченні проблеми стосовно проаналізованих нами вище попередніх праць Б. Тищика стало виділення в монографії окремого розділу «Об'єднання ЗУНР і УНР в соборну незалежну українську державу» [31, с. 227–240]. Так, відкидаючи твердження деяких політиків і дослідників, Б. Тищик наголошує, що «як випливає зі змісту «Передвступного договору», йшлося не про федерацію обох держав – УНР і ЗУНР, а про повну ліквідацію ЗУНР як держави і її входу до складу УНР [31, с. 231]. Автор також з'ясовує, що змінилося у державно-політичній системі і правовому полі ЗУНР після затвердження Акту злуки Трудовим Конгресом. На його думку, перш за все змінилася назва західноукраїнських земель, вони формально вже не tworили окремої держави, а називалися Західною областю УНР (ЗОУНР), змінили і герб ЗУНР: замість Золотого Лева на синьому полі, гербом ЗОУНР став тризуб – герб УНР, введено було єдине громадянство, єдині українські гроші – гривні та карбованці, хоча не вилучалися з обігу й крони, нарешті Є. Петрушевича було введено до складу Директорії [31, с. 237–238].

Звернено увагу на ці аспекти проблеми і в одному з найновіших підручників з історії держави і права України за авторством Б. Тищика та І. Бойка [32]. Так, у розділі під назвою «Виникнення і діяльність Західно-Української Народної Республіки (1918–1923 рр.)» [32, с. 477–505] автори описують події у Києві у січні 1919 р., пишуть про злуку обох держав у єдину Українську Народну Республіку [32, с. 497], але, як не дивно, ніякої інформації про діяльність соборної УНР не дають, бо мову ведуть лише про ЗУНР, адже термін ЗОУНР авторами взагалі ігнорується [32, с. 498–502].

Висновки. Як бачимо, багато аспектів цієї важливої наукової проблеми навіть через сто років від початку її дослідження все ще потребують більш ґрунтовного вивчення, узагальнення і усвідомлення, що, безперечно, сприятиме розбудові і зміцненню сучасної незалежної України.

Список використаних джерел:

1. Дорошенко В. Західно-українська Народня Республіка. *Літературно-науковий вістник*. Київ, 1919. Т. 73. Кн.2. С. 160–183.
2. Трагедія Галицької України. Матеріали про польську інвазію, польські варварства і польську окупацію Східної Галичини за кроваві роки: 1918, 1919 і 1920 / Зладив і упорядкував О. Мегас. Вінніпег, 1920. 248 с.
3. Долинський Д. Борба українського народу за волю і незалежність. Вінніпег: Накладом «Руської книгарні», 1920. 246 с.
4. Чубатий М. Державний лад на Західній області Української Народної Республіки. *На ріках Вавилонських: Літ.-політ. і громад. альманах*. Львів : Видання Товариства «Просвіта», 1920. Ч.4. С.96–133.
5. Чубатий М. Державний лад на Західній області Української Народної Республіки. Львів, 1921. 40 с.
6. Чубатий М. Історично-правні основи актів самостійности та соборности України 1918 і 1919 рр. *Правничий вісник*. Нью-Йорк, 1963. Кн.2. С. 3–12.
7. Лозинський М. Галичина в рр. 1918–1920. Відень, 1922. 228 с.
8. Кульчицький В.С. Галицька Радянська Республіка. Львів, 1965. 68 с.
9. Тищик Б.Й. Галицька соціалістична Республіка (1920 р.). Львів : Вид-во Львівського ун-ту, 1970. 200 с.
10. Стахів М. Західна Україна. Нарис історії державного будівництва та збройної і дипломатичної оборони в 1918–1923 рр. Т.ІІІ. Скрантон: Український робітничий союз, 1959. 202 с.
11. Костів К. Конституційні акти відновленої Української держави 1917–1919 років і їхня політично-державна якість. Торонто, 1964. 186 с.

12. Красніцький А.В. Українська державність 1917–1921 років в історико-правових дослідженнях: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01/ Київський нац. ун-т імені Тараса Шевченка. Київ, 2013. 286 с.
13. Юрченко О. Українсько-російські стосунки після 1917 р. в правовому аспекті. Мюнхен, 1971. 402 с.
14. Тищик Б. Конституційне законодавство Західно-Української Народної Республіки. Довідник з історії України. Т.2. Київ : Генеза, 1995. С. 82–84.
15. Чехович В. Конституція Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР). Мала енциклопедія етнодержавознавства. Київ : Довіра, 1996. С. 203–204.
16. Яневський Д. Маловідомі конституційні акти України 1917–1920 рр. Київ, 1991. 68 с.
17. Яневський Д.Б. Проект «Україна», або Крах Симона Петлюри. Харків: Фоліо, 2010. 315 с.
18. Чава І. Один з найвидатніших василіан ХХ століття – Платонід Філяс. *Майдан*. 2014. 8 червня. URL: <http://maydan.drohobych.net> (дата звернення 15.02.2019).
19. Єфремова Н.В. Розвиток конституційного законодавства в Україні (1917–1920): дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Одеська нац. юридич. академія. Одеса, 2002. 187 с.
20. Іванов В.М. Історія держави і права України. Київ : Атіка, 2003. 416 с.
21. Румянцев В.О. Українська державність у 1917–1922 рр. (форми і проблеми розбудови). Харків : Основа, 1996. 164 с.
22. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. Т.2. Київ : Либідь, 1992. 608 с.
23. Тищик Б.Й., Вівчаренко О.А. Західноукраїнська Народна Республіка 1918–1923 рр. (До 75-річчя утворення і діяльності). Коломия: «Світ», 1993. 120 с.
24. Єфремова Н.В. Рецензія на монографію Б.Й. Тищика «Західно-Українська Народна Республіка (1918–1923). Історія держави і права» (Львів: Тріада плюс, 2004). Революції в Україні у ХХ–ХХІ століттях: співзвуччя епох. Одеса, 2005. С. 289–291.
25. Вістник державних законів і розпорядків Західної Области Української Народної Республіки. Станиславів, 1919. Вип. 10. 5 трав. 1919.
26. Чехович В. Конституція Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР). Українське державотворення: невитребуваний потенціал: Словник-довідник. К.: Либідь, 1997. С. 242–245.
27. Конституції і конституційні акти України. Історія і сучасність. 3-є вид. / Відпов. ред. акад. НАН України Ю.С. Шемшученко. К., 2011. 328 с.
28. Кобилецький М.М. Утворення ЗУНР, її державний механізм та діяльність (1918–1923 рр.): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Львів, 1998. 16 с.
29. Кобилецький М.М. Утворення та структура державного апарату ЗУНР. Львів : ЛДУ, 1998. 60 с.
30. Тищик Б.Й., Вівчаренко О.А., Лешкович Н.О. Становлення державності в Україні (1917–1922 рр.). Монографія. Львів: Світ, 2000. 272 с.
31. Тищик Б.Й. Західно-Українська Народна Республіка (1918–1923). Історія держави і права. Львів : Тріада плюс, 2004. 392 с.
32. Історія держави і права України: акад. курс: підручник / Б.Й.Тищик, І.Й. Бойко. Київ : Ін Юре, 2015. 808 с.

ЦИВІЛІСТИКА

ВАКУЛОВИЧ Е. В.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри цивільного права
та процесу
(Харківський національний університет
внутрішніх справ)

УДК 347.44(477)

**ПОНЯТТЯ «ПУБЛІЧНИЙ ДОГОВІР» І «ДОГОВІР ПРИЄДНАННЯ»:
ПОРІВНЯЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА**

У статті визначено сутність і обсяг понять «публічний договір» і «договір приєднання», а також встановлено їх співвідношення, що, своєю чергою, дасть змогу відповісти на одне із важливих питань цивільно-правової науки, яке має теоретичне та прикладне значення, а саме: чи може публічний договір мати форму договору приєднання.

Ключові слова: публічний договір, договір приєднання, ознаки, особливості, види, цивільно-правовий договір, договір.

В статье определена сущность и объем понятий «публичный договор» и «договор присоединения», а также установлено их соотношение, что, в свою очередь, позволит ответить на один из важных вопросов гражданско-правовой науки, который имеет теоретическое и прикладное значение, а именно: может ли публичный договор иметь форму договора присоединения.

Ключевые слова: публичный договор, договор присоединения, признаки, особенности, виды, гражданско-правовой договор, договор.

The article defines the nature and scope of the concepts “public contract” and “contract of accession”, and also establishes their correlation, which in turn, will allow to answer one of the important issues of civil law science, which has theoretical and applied significance, namely a public contract may take the form of a contract of accession.

Key words: public agreement, accession agreement, signs, features, types, civil law agreement, agreement.

Вступ. Договір уже досить тривалий час є невіддільною частиною найважливіших сфер суспільного життя: політичної, економічної, соціальної, духовної. Він усе частіше застосовується як правовий засіб врегулювання та упорядкування як загальносуспільних, так і ринкових економічних відносин, що позначається на розвитку та функціонуванні ринку товарів і послуг. З цією метою в цивільному законодавстві передбачено низку різних за своїм змістом і призначенням цивільно-правових договорів, серед яких – публічний договір і договір приєднання. Для досягнення мети укладення договору вкрай важливо визначити конкретний вид договору, який необхідно укласти в тій чи іншій ситуації, а також встановити його умови. Від правильності визначення того чи іншого виду договору та його форми буде безпосередньо залежати його виконання та інші «похідні наслідки».

Водночас окремими нормами зобов'язального права передбачена можливість укладення подібних за своїм призначенням, змістом і сутністю договорів. У зв'язку з чим виникає таке питання: чи можна в окремих випадках укласти публічний договір із додержанням форми договору приєднання і навпаки. Адже прямої заборони на це, а, відповідно, і спростування наведеного нами питання чинне цивільне законодавство не містить. Водночас його вирішення, яке можливе лише на доктринальному рівні, має досить вагоме теоретико-прикладне значення, зокрема як для процедури укладення публічного договору чи договору приєднання, так і для застосування норм права щодо притягнення особи до цивільно-правової відповідальності внаслідок порушення (недодержання) умов публічного договору чи договору приєднання з метою урегулювання та вирішення правового спору.

З'ясуванню змісту та сутності інституту договору в цивільному праві присвятили свої роботи багато видатних учених, таких як: О.О. Грін, О.В. Дзера, Н.С. Кузнецова, В.В. Луць, Р.А. Майданик, Т.К. Примак, К.А. Рагуліна, М.М. Сібільов, О.В. Сідей та інші. У зазначених роботах знайшли своє відображення характеристики різних видів договорів, зокрема публічного договору та договору приєднання, останній також виступав самостійним предметом дослідження, зокрема у роботах В.В. Сергієнко та О.С. Яворської. Незважаючи на це, визначення змістової сутності обох видів договорів мали переважно описовий, а не порівняльний характер.

Постановка завдання. Мета статті полягає у визначенні співвідношення публічного договору та договору приєднання шляхом визначення їх дефініції, характерних ознак і особливостей, що дасть можливість відповідати на основне питання дослідження щодо можливості укладення публічного договору з додержанням форми договору приєднання та навпаки – договір приєднання як публічний.

Результати дослідження. З'ясування питання про співвідношення правових категорій публічний договір і договір приєднання ми вважаємо доцільним почати з характеристики загального поняття «договір», від якого походять інші види угод. Етимологічно слово договір означає «взаємне зобов'язання, письмову або усну угоду про права та обов'язки між державами, установами, підприємствами та окремими особами» [1, с. 340]. Соціальне значення договору полягає в тому, що він «є формою узгодження взаємодії, яку треба розглядати як життєво необхідну потребу, здатність до об'єднання, процес, спрямований на спільну діяльність, установлення та підтримання відносин, що визначає властивість індивідів співіснувати на основі різних видів домовленостей» [2, с. 10]. Наглядним прикладом у цьому разі може бути договірна теорія походження держави, прихильниками якої є Т. Гоббс [3], Дж. Локк [4], Ж.-Ж. Руссо [5] та інші. Суть цієї теорії полягає в тому, що держава виникла внаслідок укладення так званого суспільного договору як розумного прояву людської волі, усвідомлення того, що суспільство не може постійно існувати в своєму природному стані, оскільки в такому разі має місце хаос і безладдя. Суспільний договір у такому разі виступає підставою виникнення громадянського суспільства та встановлення певної форми – держави, при чому остання має гарантувати представникам суспільства (своїм громадянам) безпеку та порядок на власній території. Натомість громадяни мають «підпорядковуватись державі», а саме конкретній особі, яка утримує владу, надану їй народом, і діє в його інтересах [6, с. 40]. Справді, договори вже досить давно є невіддільною частиною нашого життя, всі вони відрізняються один від одного умовами укладення, змістом, формою та метою – все це зумовлює існування різноманітних видів договорів, значну частину з яких займають юридичні договори.

К.А. Рагуліна, досліджуючи поняття й сутність договору як правового явища, зазначає, що «у юридичній літературі договір розглядається в таких значеннях: 1) у функціональному – як угода двох або декількох осіб про встановлення, зміну або припинення прав та обов'язків (характеризує договір як нормативну угоду сторін і відображає його зміст); 2) у формальному – як документ, у якого висловлюється зміст договору (відображає форму фіксації угоди); 3) в онтологічному – договір як один із найважливіших юридичних фактів (визначає динаміку правовідносин). Водночас договір можна розглядати в різних аспектах:

у приватноправовому – як двосторонній юридичний правочин, у публічно-правовому – як джерело права, у філософсько-правовому – як універсальний, природний саморегулятор суспільства» [7, с. 42]. Як виключно юридична категорія договір вживається у величезній кількості нормативно-правових актів, серед яких у понад ніж десяти документах подані його різноманітні дефініції. Наприклад:

1) «усний чи письмовий правочин між споживачем і продавцем (виконавцем) про якість, терміни, ціну та інші умови, за яких реалізується продукція. Підтвердження вчинення усного правочину оформляється квитанцією, товарним чи касовим чеком, квитком, талоном або іншими документами» [8] (п. 7 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про захист прав споживачів»);

2) «договір на брокерське обслуговування, договір про управління цінними паперами, іншими фінансовими інструментами і грошовими коштами, призначеними для інвестування в цінні папери та інші фінансові інструменти (договір про управління), договір комісії, договір доручення, договір купівлі-продажу, договір міни, а також будь-який інший договір, що укладається платником податків з торговцем цінними паперами відповідно до закону та передбачає здійснення операцій з цінними паперами чи деривативами» [9] (п. 1.3. Методики визначення інвестиційного прибутку професійним торговцем цінними паперами при виконанні функцій податкового агента, затвердженої Міністерством фінансів України від 22.11.2011 № 1484);

3) «договір між Мінфіном та організатором аукціону, який регулює відносини між ними щодо реалізації векселів на аукціоні» [10] (п. 2 Порядку проведення відкритих аукціонів з продажу права вимоги за простроченою більше ніж два роки заборгованістю юридичних осіб-резидентів щодо відшкодування витрат Державного бюджету України, пов'язаних з виконанням гарантійних та кредитних зобов'язань Кабінету Міністрів України, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 28.09.2000 № 1475).

З вищенаведеного випливає, що юридичні договори можуть укладатись у різних суспільно-важливих сферах, а їхні наслідки чинять прямий або опосередкований вплив на все громадянське суспільство, упорядковуючи ті чи інші види правовідносин. Останні залежно від галузі права, в якій вони виникають і нормами якої регулюються, поділяються на: міжнародні, адміністративні, трудові, господарські, цивільні тощо. Цивільно-правові договори, напевно, посідають одне з чільних місць у наведеному переліку, оскільки виступають регулятором різноманітних суспільних відносин особистого та побутового характеру, супроводжуючи кожного в повсякденному житті. Наприклад, під час здійснення операцій з майном і іншими об'єктами (купівля, продаж, обмін, дарування, оренда, лізинг тощо), надання та споживання послуг. Вони спрямовані, як правило, на врегулювання приватноправових відносин, учасники яких знаходяться в рівному юридичному становищі, перебувають у так званих горизонтальних відносинах і засновуються на свободі волевиявлення, незалежності однієї сторони від іншої та самостійності у прийнятті рішень. Досить вдало, на нашу думку, договір у сфері приватного права характеризує М.М. Сібільов: «єдине волевиявлення (домовленість) двох або більше юридично рівних осіб, що збігається, зафіксоване у випадках, передбачених ним або законом, у письмовому документі з подальшою його легалізацією, що виражає їхню спільну вільну волю на досягнення певних цивільно-правових (приватних) результатів майнового чи немайнового характеру, настання яких відбувається в межах зобов'язання з позитивним змістом, що виникає між ними і не зачіпає прав і законних інтересів третіх осіб, у разі здійснення боржником певних дій, які відповідають праву вимоги кредитора» [11, с. 93].

Згідно з приписами ч. 1 ст. 626 ЦК України, договір – це «домовленість двох або більше сторін, спрямована на встановлення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків» [12]. Доктринальне визначення договору в цивільному праві є більш змістовним, зокрема О.О. Грін розглядає термін договір як: «різновид юридичного факту, в основі якого лежить погоджена воля двох і більше сторін, спрямована на виникнення, зміну або припинення цивільних прав і обов'язків. Договір – підстава виникнення цивільних правовідносин.

Договір – зобов’язання; зобов’язальні правовідносини – юридичний зв’язок, установлений між двома або більше суб’єктами, що породжує їхні суб’єктивні права й обов’язки стосовно один одного; документ являє собою форму договору-правочину, як правило, письмову. Останнім часом договори укладаються в електронній (бездокументарній формі)» [13, с. 22]. В.В. Луць сутність цивільно-правового договору вбачає в «угоді (згоді, домовленості, порозумінні, консенсусу тощо) двох або більше сторін, що спрямована на встановлення, зміну або припинення цивільних прав та обов’язків, а зміст договору становлять його компоненти-умови (пункти), щодо яких досягнуто згоди сторін» [14, с. 127]. Розширює легальне тлумачення зазначеного поняття в своєму дослідженні й О.В. Сідей, розглядаючи його як «домовленість (волевиявлення) двох або більше осіб, визначену у встановленій законом формі та спрямовану на досягнення єдиного правового результату, що виражається у встановленні, зміні або припиненні цивільних прав та обов’язків» [15, с. 114].

Автори підручника цивільного права України (О.В. Дзера, Н.С. Кузнецова, Р.А. Майданик) наводять таку дефініцію договору: «правомірний правочин, взаємоузгоджена воля двох і більше сторін, спрямована на виникнення, зміну або припинення цивільних прав та обов’язків у формі зобов’язального правовідношення та на врегулювання відносин між цими сторонами шляхом закріплення цих прав та обов’язків, як правило, у формі відповідних умов договору, у визначеній законом формі» [16, с. 210]. Слід зазначити, що в цілому вона заслуговує на увагу, за винятком характеристики договору як правомірного правочину, принаймні з огляду на те, що питання щодо визнання правочину правомірним або неправомірним може вирішуватись як під час процедури його укладення, так і після. Наприклад, коли від самого початку договір укладається як правомірний, хоча по суті таким не є – така ситуація має місце, коли одну зі сторін договору навмисно вводять в оману під час зазначеної процедури.

Поширені і випадки, коли недійсність договору як окремого виду правочину встановлюється безпосередньо в судовому порядку вже після його укладення на підставі ст. 230 ЦК України (наприклад, справи про: визнання договорів дарування недійсними [17; 18]; визнання недійсними договорів оренди землі [19]; визнання недійсними договорів купівлі-продажу нежилого приміщення та іпотеки [20]). На що прямо наголошено в Постанові Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» від 06.11.2009 № 9: «під час розгляду справ про визнання правочинів недійсними суди залежно від предмета і підстав позову мають застосовувати норми матеріального права, якими регулюються відповідні відносини, та на підставі цих норм вирішувати справи» [21] (п. 1).

З аналізу змісту Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) чітко прослідковується позиція законодавця щодо виокремлення двох видів договорів – публічного договору та договору приєднання. Так, у ч. 1 ст. 633 ЦК України наведено таке визначення публічного договору: це «договір, в якому одна сторона – підприємець взяла на себе обов’язок здійснювати продаж товарів, виконання робіт або надання послуг кожному, хто до неї звернеться (роздрібна торгівля, перевезення транспортом загального користування, послуги зв’язку, медичне, готельне, банківське обслуговування тощо)» [12]. Публічний договір справедливо можна вважати особливим видом цивільних договорів, тому що в ньому не тільки в повному обсязі не знаходить відображення принцип свободи договору, який характерний для більшості договорів, він також апріорі є засобом захисту учасника договору, що перебуває в уразливішому становищі. Прийнято вважати, що останній є покупцем певних товарів або споживачем послуг, що надаються. До характерних особливостей публічного договору необхідно віднести те, що він: 1) передбачає наявність обов’язкового специфічного учасника – підприємця; 2) під час укладення публічного договору підприємець за загальним правилом не може надавати будь-які переваги іншим учасникам, якщо це прямо не передбачено чинним законодавством; 3) підприємець не може з власної ініціативи відмовити в укладенні договору за наявності об’єктивної можливості провести таку процедуру та виконати всі умови договору, а у разі необґрунтованої відмови має відшкодувати збитки, завдані внаслідок такої

відмови; 4) має містити уніфіковані умови, які мусять бути однаковими для всіх учасників, окрім закріплених у законодавстві пільг.

До публічних договорів необхідно віднести такі договори: про надання послуг зв'язку (ч. 1 ст. 663 ЦК України); про надання медичних послуг (ч. 1 ст. 633 ЦК України); про надання готельного обслуговування (ч. 1 ст. 633 ЦК України); банківського обслуговування (ч. 1 ст. 633 ЦК України); перевезення транспортом загального користування (ч. 1 ст. 633 ЦК, ч. 2 ст. 915 ЦК України); побутового підряду (ст. 865 ЦК України); роздрібною купівлі-продажу (ст. 698 ЦК України); прокату (ст. 787 ЦК України); зберігання речей на складі (у камерах, приміщеннях) (ч. 3 ст. 936 ЦК України); зберігання на складі загального користування (ч. 2 ст. 957 ЦК України); зберігання речей у ломбарді (ст. 967 ЦК України); зберігання цінностей в банку (ст. 969 ЦК України); зберігання в гардеробах організацій (ст. 973 ЦК України); зберігання автотранспортних засобів (ст. 977 ЦК України); банківського вкладу, в якому вкладником є громадянин (ч. 2 ст. 1058 ЦК України), а також договори, на які поширюються норми Закону України «Про захист прав споживачів» [8].

Підсумовуючи все вищенаведене, зазначимо, що публічний договір має місце в тих випадках, коли товари або послуги, що надаються внаслідок укладення такої угоди, призначені для одночасного користування великої кількості осіб, без будь-якої персоніфікації останніх. У такому разі передбачається, що підприємцю має бути все одно, перед ким саме здійснювати договірне зобов'язання, а тому відмова у його виконанні за загальним правилом виключається. А визначені нами види публічних договорів свідчать про те, що підприємець здебільшого є монополістом у тій чи іншій галузі, тобто має виключне право на здійснення конкретного виду діяльності, яку пропонує споживачу (перевезення транспортом загального користування, надання послуг зв'язку, постачання газу тощо). Таким чином, визначальною рисою віднесення цивільно-правового договору до публічного є встановлення публічного характеру діяльності, яку провадить підприємець, тобто визначення такої діяльності як систематичної та «адресованої» невизначеному колу осіб.

Законодавчо закріплена дефініція поняття «публічний договір» за своїми зовнішніми рисами частково співпадає з дефініцією іншого виду договірного зобов'язання – договору приєднання, його умови встановлюються «однією зі сторін у формулярах або інших стандартних формах, який може бути укладений лише шляхом приєднання другої сторони до запропонованого договору в цілому» [12]. Інша сторона жодним чином не може впливати на визначені в договорі умови. Останнє є особливістю договору приєднання, до яких зараховується те, що: є заздалегідь визначена форма договору з ustalеним змістом; учасник договору може лише приєднатись до нього, тобто прийняти чи не прийняти. Окрім того, договір приєднання не має: «позбавляти сторону прав, що зазвичай надаються за договором такого виду; виключати або обмежувати відповідальність жодної сторони за порушення зобов'язання; містити явно обтяжливі (кабальні) умови для сторони, що приєдналася, які вона не прийняла б, якщо мала б можливість брати участь у формуванні умов договору» [13]. На думку В.В. Сергієнко, визнати договір договором приєднання можна, якщо він відповідає таким умовам: «по-перше, договір приєднання розробляється тільки однією стороною-учасником майбутніх правовідносин. Контрагент (партнер) може лише постфактум вирішувати, акцептувати (підписати) чи ні запропонований йому договір. По-друге, договір приєднання приймається повністю, без будь-яких застережень, винятків і заперечень. У разі розбіжності хоча б за однією з умов угода визнається неукладеною» [22, с. 323].

Неможливість однієї зі сторін договору встановлювати чи змінювати умови договору повністю виключає факт досягнення домовленості між сторонами, та за зовнішньою формою тяжіє до публічного договору, де учасники договору так само не впливають на зміст угоди з огляду на ідентичність останніх. Шляхом приєднання можуть бути укладені такі договори: прокату (ч. 2 ст. 787 ЦК України); про постачання теплової енергії через приєднану мережу; про надання послуг зв'язку; про надання готельного обслуговування; перевезення транспортом загального користування. О.С. Яворська розширює наведений перелік, зазначаючи, що «як договір приєднання можуть бути охарактеризовані договір роздрібною купів-

лі-продажу, договір складського зберігання, страхування, договори про надання банківських послуг (кредитний договір, договір банківського вкладу, договір банківського рахунку). Певною мірою елементи приєднання притаманні договорам перевезення транспортом загально-го користування, оскільки у цій сфері діють тарифи на перевезення та застосовуються інші типові умови перевезення» [23, с. 95]. Як бачимо, одні і ті самі види договорів можуть бути визначені одночасно як публічні, так і договори приєднання, чому сприяє їх змістова подібність, яка полягає в тому, що обидва види цивільного договору передбачають обмеження дії принципу свободи договору.

Водночас вони мають і відмінні риси. По-перше, суб'єктний склад договору: в публічному договорі його обов'язковою стороною має бути підприємець, тоді як договір приєднання має ширший суб'єктний склад. По-друге, відмінним є предмет договору – у публічному договорі він чітко визначений (продаж товарів, надання послуг, виконання робіт), а предметом договору приєднання може бути будь-який об'єкт. По-третє, договір приєднання не має обов'язкову ознаку публічності, яка характерна для публічного договору. По-четверте, різний обсяг обмеження дії принципу свободи договору: в публічному договорі постійно обмежені всі учасники договору, окрім підприємця, а у договорі приєднання обмежена реалізація вказаного принципу має місце лише тоді, коли умови договору є обтяжуючими для сторони, яка має намір приєднатись до угоди. По-п'яте, у разі укладення договору приєднання сторона в окремих випадках може вимагати зміну умов договору, що вбачається неможливим у разі укладення публічного договору.

Висновки. Підсумовуючи все вищенаведене, зазначимо, що публічний договір і договір приєднання уособлюють самостійні види цивільно-правових угод, будучи окремими інститутами зобов'язального права, які можуть існувати як самостійно один від одного, так і в сукупності, доповнюючи одне одного. З чого можна дійти висновку, що за наявності ознак, характерних для публічного договору, маємо на увазі суб'єктний склад і характер публічності, угода може мати форму приєднання, а, відповідно, визначатись як договір приєднання. На противагу публічний договір не може бути укладений у формі договору приєднання, з огляду на те, що поняття першого є вужчим, ніж обсяг поняття «договір приєднання», принаймні з огляду на суб'єктний склад: договір приєднання може бути укладений з будь-якими особами, окремими групами, а публічний договір укладається виключно з невизначеним колом осіб.

Список використаних джерел:

1. Академічний тлумачний словник української мови : в 11 т. Т. 2 / за заг. ред. І.К. Білодіда. Київ : «Наукова думка», 1971. 552 с.
2. Примак Т.К. Институт договора: теоретико-правовые вопросы : автореф. дис... докт. юрид. наук : 12.00.01. Москва., 2009. 50 с.
3. Гоббс Т. Левіафан, або Суть, будова і повноваження держави церковної та цивільної / переклад з англійської: Р. Димерець, В. Єрмоленко, Н. Іванова, Є. Мірошніченко, Т. Олійник; передмова та примітки: Т. Польська, В. Малахов. Київ : «Дух і Літера», 2000. 600 с.
4. Локк Д. Два трактати про врядування / переклад з англійської: О. Терех, Р. Димерець. Київ : «Основи», 2001. 265 с.
5. Руссо Ж.-Ж. Про суспільну угоду, або Принципи політичного права / переклад з французької О. Хома. Київ : «Port-Royal», 2001. 349 с.
6. Кельман М.С., Мурашин О.Г. Загальна теорія держави і права : підручник. Київ : «Кондор», 2006. 477 с.
7. Рагуліна К.А. Поняття й сутність договору як правового явища загалом і джера права зокрема. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2017. Вип. 47. Т. 1. С. 41–46.
8. Про захист прав споживачів : Закон України від 12.05.1991 № 1023-ХІІ. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1991. № 30. Ст. 379.

9. Про затвердження Методики визначення інвестиційного прибутку професійним торговцем цінними паперами при виконанні функцій податкового агента : Наказ Міністерства фінансів України від 22.11.2011 № 1484. *Офіційний вісник України*. 2012. № 10. Ст. 381.
10. Про проведення відкритих аукціонів з продажу права вимоги за простроченою більше ніж два роки заборгованістю юридичних осіб-резидентів щодо відшкодування витрат Державного бюджету України, пов'язаних з виконанням гарантійних та кредитних зобов'язань Кабінету Міністрів України : Постанова Кабінету Міністрів України від 28.09.2000 № 1475. *Офіційний вісник України*. 2000. № 40. Ст. 1684.
11. Сібільов М.М. Ознаки та поняття договору в сфері приватного права. *Вісник Академії правових наук України*. 2002. № 4 (31). С. 87–93.
12. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. №№ 40–44. Ст. 356.
13. Грін О.О. Договори в цивільному праві України : навчальний посібник : альбом схем. Ужгород. : Видавництво ФОП Брежа А.Е., 2012. 219 с.
14. Луць В.В. До питання про сутність і зміст цивільно-правового договору. *Приватне право*. 2013. № 1. С. 118–128.
15. Сідей О.В. Аналіз поняття «договір» у цивільному праві України. *Європейські перспективи*. 2014. № 1. С. 113–115.
16. Цивільне право України. Особлива частина : підручник / за ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнецової, Р.А. Майданика. Київ : «Юрінком Інтер», 2010. 1176 с.
17. Рішення Переяслав-Хмельницького міськрайонного суду Київської області від 30.06.2017 у справі № 373/994/17 про визнання договорів дарування недійсними. *Офіційний веб-портал «Судова влада України»* / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/67504612> (дата звернення: 14.12.2018).
18. Рішення Гайворонського районного суду Кіровоградської області від 10.12.2009 в справі № 2-443 про визнання договору дарування недійсним. *Офіційний веб-портал «Судова влада України»* / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/7151773> (дата звернення: 14.12.2018).
19. Рішення Тальнівського районного суду Черкаської області від 09.04.2015 в справі № 704/1719/14-ц про визнання недійсним договорів оренди землі. *Офіційний веб-портал «Судова влада України»* / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/43741804> (дата звернення: 15.12.2018).
20. Рішення Голосіївського районного суду м. Києва від 20.02.2017 в справі № 752/11187/15-ц про визнання недійсними договорів та визнання недійсним свідоцтва. *Офіційний веб-портал «Судова влада України»* / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/65301737> (дата звернення: 16.12.2018).
21. Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними : Постанова Пленуму Верховного суду України від 06.11.2009 № 9. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0009700-09> (дата звернення: 19.12.2018).
22. Сергієнко В.В. Договір приєднання як джерело регулювання відносин постачання тепловою енергією споживачів. *Право і Безпека*. 2012. № 3. С. 323–326.
23. Яворська О.С. Договори приєднання: проблеми правового регулювання. *Підприємництво, господарство і право*. 2009. № 10. С. 93–95.

МИРОНЕНКО В. П.,

кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри цивільного права і процесу
(Національна академія внутрішніх справ)

ПИЛИПЕНКО С. А.,

кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри цивільного права і процесу
(Національна академія внутрішніх справ)

УДК 347.51

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ВІДШКОДУВАННЯ ШКОДИ ПОТЕРПІЛИМ ВІД КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ У ДЕЯКИХ ЄВРОПЕЙСЬКИХ КРАЇНАХ

Розглядаються питання правового регулювання відшкодування шкоди, завданої особі вчиненням кримінального правопорушення. Здійснено аналіз законодавчої та правозастосовної практики деяких західно- та східноєвропейських країн щодо відшкодування шкоди особам, які потерпіли від злочинів. Сформульовано висновки та окремі рекомендації, які могли б бути використанні у процесі застосування цивільного законодавства України з питань відшкодування шкоди особам, які потерпіли від кримінального правопорушення за рахунок держави. Визначено деякі перспективи удосконалення чинного законодавства у зазначеній сфері.

Ключові слова: відшкодування шкоди, майнова шкода, моральна шкода, потерпілий, кримінальне правопорушення, насильницькі злочини, компенсація шкоди.

Рассматриваются вопросы правового регулирования возмещения вреда, причиненного лицу совершением уголовного преступления. Осуществлен анализ законодательной и правоприменительной практики некоторых западно- и восточноевропейских стран по возмещению вреда лицам, потерпевшим от преступлений. Сформулированы выводы и отдельные рекомендации, которые могли бы быть использованы при применении гражданского законодательства Украины по вопросам возмещения вреда лицам, потерпевшим от уголовного преступления за счет государства. Определены некоторые перспективы усовершенствования действующего законодательства в данной сфере.

Ключевые слова: возмещение вреда, имущественный вред, моральный вред, потерпевший, уголовное правонарушение, насильственное преступление, компенсация вреда.

The issues of legal regulation of the compensation for harm caused to a person by committing a criminal offense are considered. The analysis was performed with regard to legislative and law enforcement practice of some Western and Eastern European countries related to the compensation for harm for crime victims. Formulated conclusions and some recommendations that could be used in the application of civil legislation of Ukraine on the compensation for harm to persons who have suffered from a criminal offense at the expense of the state. Some perspectives of improvement of the current legislation in the mentioned sphere are determined.

Key words: compensation for harm, property damage, moral harm, victim, criminal offense, violent crime, amends for harm.

Вступ. На шляху до європейської спільноти Україна має вирішити низку першочергових завдань, одним із найважливіших з яких є узгодження національного законодавства з міжнародними стандартами та пріоритетами. Пріоритетом сучасного світу є забезпечення в повному обсязі громадянам кожної країни реалізації прав і свобод людини і громадянина. Попри всі зусилля держави та уповноважених державою інституцій, досягти такого рівня розвитку суспільства, де виключалось би порушення законності та правопорядку, що, своєю чергою, призводить до порушення прав особи, поки що не видається можливим.

Впродовж багатьох років залишаються дискусійними деякі правові та практичні аспекти відшкодування майнової та (або) моральної шкоди, що передбачено як спосіб захисту прав та інтересів особи за Цивільним кодексом України (далі – ЦК України). Насамперед, йдеться про шкоду, завдану незаконними діями органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури і суду (ст. 1176 ЦК України) та шкоду, завдану кримінальним правопорушенням (ст. 1177 ЦК України) [1]. Варто констатувати, що нині найбільшу проблему становлять питання, пов'язані із застосуванням ст. 1177 ЦК України, за якою у разі невстановлення особи-злочинця відповідальність за відшкодування шкоди, завданої фізичній особі кримінальним правопорушенням, покладається на державу. Ця проблема поглиблюється ще й тим, що в Україні (попри існування цієї норми майже 15 років) відсутній дієвий, чітко налагоджений механізм такого відшкодування, а судова практика називає поодинокі випадки задоволення таких позовів. Навіть, якщо позов про відшкодування шкоди, завданої особі кримінальним правопорушенням, задовольняється, то, як правило, виконання такого рішення унеможливується за причин відсутності в бюджеті країни спеціальних коштів на таке відшкодування. В Україні існує декілька проблем, пов'язаних з виплатою компенсацій збитків жертвам від умисних насильницьких злочинів. За словами заступника Міністра юстиції України С. Глуценко, насамперед, це значна кількість постраждалих – щороку в середньому в Україні таких осіб понад 15 тисяч. Крім того, є велика кількість кримінальних проваджень, де не можна встановити особу злочинця. З огляду на цю ситуацію, логічним є надання жертві насильницькою злочину фінансової допомоги від держави, як це відбувається у країнах Європейського Союзу (далі – ЄС) [2, с. 311]. Вважаємо абсолютно вірною позицію М.В. Гузели, завдання моральної шкоди таким суспільно-небезпечним деліктом, яким є кримінальне правопорушення, завжди викликає відповідну реакцію на це суспільства і держави; таке діяння становить публічний інтерес, і тому держава і суспільство загалом зацікавлені в тому, щоб шкода була відшкодована, і щоб потерпіла особа зуміла реалізувати своє право на її відшкодування. Крім того, одним із напрямів посилення правових гарантій захисту прав та законних інтересів потерпілих від злочинного посягання осіб є покращення законодавчого врегулювання відшкодування завданої злочинцем шкоди [3, с. 5].

Важливість проблеми правового регулювання відшкодування шкоди особам, які потерпіли від кримінальних правопорушень, у тому числі питання вивчення досвіду європейських країн щодо юридичного права людини на відшкодування такої шкоди, зумовила неабиякий інтерес науковців до проведення відповідних доктринальних досліджень. Окремі питання відшкодування шкоди особам, які потерпіли від кримінальних правопорушень, розглядалися такими вітчизняними та зарубіжними науковцями, як Л.М. Баранов, Є.М. Валіахметова, В.В. Васильєв, В.В. Владимірова, М.В. Гузела, Д.Ф. Плачков, П.М. Рабінович, С.Є. Сиротенко, Т.Л. Сироїд, М.І. Сірий, М.П. Ткач, С.І. Шимон та ін.

Постановка завдання. Метою статті є окреслення загальних засад правового регулювання відшкодування шкоди потерпілим від кримінальних правопорушень у деяких європейських країнах та визначити, які з них можна та доцільно застосовувати, вирішуючи аналогічні питання в Україні.

Результати дослідження. Однією з перших країн в Європі, де було ухвалено спеціальний закон про відшкодування завданої злочинцем шкоди, стала Фінляндія (1973 р.). Незважаючи на те, що це був перший досвід правової регламентації питання про компенсацію шкоди, завданої злочинцем, закладені у фінському законодавстві правові норми були згодом

підтримані та розвинуті законодавством багатьох європейських країн. Показовою стала норма, що дія закону поширювалась на злочини, вчинені на території країни – незалежно від громадянства потерпілого або громадянства злочинця. Винятком із цього загального правила варто вважати те, що коли потерпілий і правопорушник проживали в момент вчинення злочину в Фінляндії тимчасово (а нині не є громадянами держав-членів ЄС), компенсація надається лише за певних обставин. Фінський закон передбачає можливість компенсації потерпілим всіх видів особистої шкоди та шкоди, завданої майну внаслідок вчинення будь-яких злочинів, крім дорожньо-транспортних, що підпадають під дію спеціального законодавства. Потерпілим відшкодовуються витрати, пов'язані з непрацездатністю, лікуванням та подальшим медичним обслуговуванням, інвалідністю. Варто окремо підкреслити, що за фінським законодавством підлягають обов'язковому відшкодуванню навіть збитки, спричинені втраченою одягу, певних предметів, зокрема, розбитих окулярів тощо. У разі смерті потерпілого визначеній законом категорії осіб – одному із подружжя, неповнолітнім дітям відшкодовується шкода, завдана смертю потерпілого, що включає в себе витрати на догляд за дітьми, поховання жертви, моральну шкоду. Фінляндія є однією з небагатьох країн, де не створено спеціального компенсаційного фонду і допомога потерпілим від злочинів виплачується Державним казначейством.

Серед західноєвропейських країн, які першими в своєму законодавстві закріпили норму про необхідність і обов'язковість відшкодування шкоди потерпілим – жертвам насильницьких злочинів, варто назвати Федеративну Республіку Німеччина та Бельгію. Саме в цих країнах право на відшкодування шкоди, завданої злочинцем, коштом держави, почало розглядатися як складова частина соціального права на компенсацію, незалежно від будь-яких претензій жертви щодо отримання відшкодування від самого правопорушника.

Так, у Німеччині питання про державну компенсацію шкоди регулюється Кримінальним кодексом та Законом про відшкодування жертвам насильницьких дій (1985 р.). З боку держави особам, яким було завдано шкоду здоров'ю в результаті вчинення проти них умисного насильницького діяння, гарантується забезпечення медичної допомоги, пенсії або догляд відповідно до поданої заяви. Зокрема, відповідно до закону, підлягають компенсації: медичні витрати; витрати на психологічну допомогу; професійна реабілітація; пенсії для інвалідів-потерпілих, якщо працездатність потерпілого зменшилась внаслідок вчиненого діяння; вартість проведення фізичної терапії; витрати на поховання; витрати на підтримку сімей потерпілих, що втратили годувальника. Розмір такої компенсації залежить від рівня наслідків ушкодження (GdS)¹. Так, рівень наслідків від 10 до 20 GdS надає право на отримання одноразової виплати у розмірі 714 євро, у разі GdS від 30 до 40 – одноразова виплата становить 1 428 євро, у разі GdS від 50 до 60 – 5 256 євро, у разі GdS від 70 до 90 – 9 192 євро, та у разі 100 GdS – 14 976 євро. За умови втрати кількох кінцівок або тяжких опіків одноразова виплата становить 25 632 євро. Якщо особа померла внаслідок ушкодження, то одноразова виплата для повних сиріт становить 2 364 євро, для сиріт – 1 272 євро, а в інших випадках – 4 488 євро [4, с. 157].

Має бути «взято на озброєння» українським законодавцем і те, що компенсаційні виплати здійснюються незалежно від наявності заяви жертви до органу правопорядку та незалежно від завершення досудового розслідування, адже достатнім є сам факт відкриття провадження.

Разом із тим законом встановлено деякі спеціальні умови, за яких завдана шкода може бути відшкодованою коштом держави: по-перше, надається потерпілим від умисних насильницьких дій, у тому числі діянь, що мають характер сексуального насильства; по-друге, необхідною є наявність, у результаті нападу, фізичної або психічної шкоди; по-третє, компенсація у вигляді щомісячних пенсійних виплат виплачується тільки тоді, коли завдані ушкодження здоров'ю мають постійний характер; по-четверте, щомісячні пенсійні виплати як компенсація за травми для здоров'я виплачується у фіксованих сумах, які регулюються

¹ Аббревіатура з німецької мови «Grad der Schädigungsfolgen»

залежно від ступеня травми і щорічно коригуються; по-п'яте, рішення про відшкодування та розмір такої компенсації визначається судом під час постановлення вироку у справі. Особливо потребує виділення положення, закріплене Кримінальним кодексом Німеччини (§ 46a), за яким повне або часткове відшкодування шкоди потерпілому особою, яка вчинила кримінально каране діяння, є обставиною, яка може пом'якшити покарання [5, с. 3].

У Бельгії питання щодо надання допомоги потерпілим від злочинів врегульовані Законом «Про податкові та інші заходи» (1985 р.) і містяться в окремому розділі «Державна допомога потерпілим від насильницьких злочинів». Відповідно до названого закону підлягають відшкодуванню моральна шкода, витрати, пов'язані із лікуванням, якщо шкода завдана здоров'ю (медичні витрати), витрати, пов'язані із тимчасовою або постійною втратою працездатності; естетична шкода.

Бельгійське законодавство чітко визначає коло осіб, які можуть звертатися за відшкодуванням шкоди, завданої злочином. До таких осіб зараховано: потерпілого, якому завдано серйозної фізичної чи психічної шкоди – як прямий результат умисного насильницького діяння; утриманців потерпілого, якщо внаслідок смерті потерпілого вони опинилися в скрутному матеріальному становищі; батьків чи інших осіб, які піклуються про неповнолітнього, якщо внаслідок умисного насильницького злочину він потребує довгострокового медичного або терапевтичного лікування; близьких родичів осіб, які вважаються безвісти відсутніми, – ймовірно, через вчинення умисного насильницького злочину проти них.

Водночас варто зазначити, що, крім визначення кола осіб, які набувають права на державну допомогу, законодавством Бельгії встановлено граничні розміри такої допомоги (максимальна межа – 62 000 євро) та розмір допомоги залежно від виду завданої шкоди. Якщо шкода завдана здоров'ю особи, то право на допомогу виникає, якщо сума витрат особи становить до 4 000 євро. Якщо ж особа втратила доходи або вони відчутно зменшилися внаслідок тимчасової або постійної непрацездатності, то вона може претендувати на отримання допомоги, якщо сума шкоди перевищує 500 євро. У виняткових випадках може бути прийняте рішення про надання тимчасової допомоги, максимальний розмір якої не перевищує 15 000 євро [6].

З метою практичного вирішення питання про відшкодування шкоди, завданої злочином, у Бельгії створений Спеціальний фонд, з якого потерпілі від злочинів отримують грошове відшкодування від держави, фінансування якого здійснюється з бюджету Міністерством юстиції країни. Крім того, створена та діє Комісія з допомоги потерпілим від насильницьких злочинів, яка, власне, і ухвалює рішення про надання допомоги. За необхідності Комісія може отримувати від суду чи органів розслідування матеріали, що стосуються стану здоров'я потерпілих.

Важливим, з нашої точки зору, є положення бельгійського законодавства, за яким неповідомлення поліції про вчинений злочин не позбавляє потерпілого права на відшкодування завданої шкоди. Якщо особу злочинця встановлено, потерпілий має спочатку спробувати отримати відшкодування від нього шляхом подання цивільного позову [4, с. 18].

У Франції правове регулювання компенсації шкоди, завданої потерпілим, від злочинів здійснюється однойменним законом (1990 р.), законодавством про страхування та положеннями Кримінального кодексу і Кодексу кримінального провадження.

Визначаючи коло осіб, які мають право на відшкодування шкоди, французький законодавець, на відміну від Німеччини та Бельгії, вийшов за національні рамки, значно розширивши географічні межі можливого місця скоєння злочину, а також не ставлячи в залежність громадянство особи у процесі визнання її потерпілою від злочину. Так, право на відшкодування шкоди мають громадяни Франції, в тому числі у тих випадках, коли злочин було вчинено за кордоном, а також громадяни держав-членів ЄС або країн, з якими Франція підписала міжнародний договір за умови, що злочин було вчинено на території Франції [7].

Французьке законодавство, як, до речі, і українське, ґрунтується на принципі повного відшкодування шкоди. Відповідно до положень Кримінального кодексу Франції, відшкодуванню підлягають: шкода, завдана внаслідок застосування до особи насильства, що мало

фізичний чи сексуальний характер; витрати на лікування та втрату доходу (якщо внаслідок вчинення злочину особа втратила працездатність, строком не менше ніж на один місяць); витрати на утримання внаслідок смерті потерпілого-годувальника. Французьке законодавство також містить норму про те, що позов про відшкодування шкоди має подаватися протягом трьох років із моменту, коли злочин було вчинено, але не пізніше року після завершення кримінального провадження. В іншому разі право вимагати відшкодування втрачається.

З метою вирішення питання про призначення компенсації у Франції функціонують Комісії з відшкодування шкоди потерпілим від злочинів, які створюються при кожному місцевому суді. Комісія складається з двох суддів і одного спостерігача від громадськості. Члени комісії та їх заступники призначаються на три роки рішенням загальних зборів суддів відповідного суду.

З 1990 р. у Франції створено Гарантійний фонд для потерпілих від терористичних актів та інших злочинів, до складу якого входять: представник страхового сектора, чотири представники різних міністерств, три члени Асоціації потерпілих від злочинів і президент Державної ради. Гарантійний фонд отримує фінансування таким чином: 75% коштів надходить від разової сплати у розмірі 3,30 євро у процесі укладення кожного договору страхування товарів, придбаних в юридичної особи, що розміщується у Франції; 20% коштів надходить від сплати штрафів засудженими за вчинення злочинів; 5% коштів надходять разом з іншими інвестиціями Фонду.

У Нідерландах питання відшкодування шкоди потерпілому врегульовано кримінальним та кримінально-процесуальним законодавством, а також Законом про посилення становища потерпілого в кримінальному провадженні (2009 р.).

Законодавством Нідерландів визначено умови відшкодування шкоди потерпілому з боку держави. До таких умов належать отримання потерпілим серйозної травми внаслідок вчинення насильницького злочину, а також спричинення йому смерті. При цьому серйозними травмами вважаються: пошкодження, внаслідок яких у потерпілого виникла непрацездатність або нездатність виконувати повсякденні завдання не менше, аніж шість тижнів; травми з довгостроковими, постійно видимими функціональними наслідками (психічні травми, наявність видимих шрамів та інших тілесних ушкоджень); травми, які були об'єктивно небезпечними для життя.

Особливістю законодавства Нідерландів є те, що потерпілий може звернутися з вимогою про відшкодування шкоди як на стадії досудового розслідування, так і під час судового провадження. У разі припинення провадження потерпілий має право звернутися із позовом у порядку цивільного судочинства.

Спільним із законодавством Німеччини є положення законодавства Нідерландів, що для отримання відшкодування коштом держави вистачить самого факту відкриття провадження. Не ставиться в залежність право на відшкодування і факт завершення досудового розслідування чи судового розгляду.

Будь-яких формальних вимог щодо змісту заяви про відшкодування шкоди законодавство не містить. Проте в ній обов'язково мають перераховуватися травми і ушкодження, отримані потерпілим, визначатися сума відшкодування з наведенням обрахунків та наводиться інші необхідні докази шкоди, завданої вчиненням злочину.

Щодо компенсаційних виплат, які надаються потерпілим, то нині за майнові збитки може бути виплачено 22 700 євро і 9 100 євро – за моральні страждання. Мінімальна виплата «за стрес» становить 454 євро. У разі отримання потерпілим страхових виплат від суми страхової виплати вираховується сума відшкодування, сплачена державою. У компенсації коштом державного бюджету може бути відмовлено, якщо потерпілий сприяв вчиненню злочину, діяв необачно щодо злочинця.

У Нідерландах також створено і функціонує Фонд відшкодування шкоди від насильницьких злочинів, в якому джерелом фінансування виплат є державні кошти і який підзвітний Міністерству юстиції Нідерландів [4, с. 196–198]. Фонд ретельно перевіряє запити про відшкодування шкоди на предмет шахрайства, яке може полягати в: поданні запиту з

посиленням на насильницький злочин, який насправді не мав місця; вказівці на більш тяжку шкоду, ніж та, яка була справді завдана злочинцем; вказівці на завищену вартість втраченої речі або на неіснуючі збитки; наданні неправдивих свідчень.

Завершуючи нашу наукову розвідку, варто погодитись із загальним висновком: у багатьох країнах світу запроваджено систему відшкодування шкоди, за якою усунення наслідків злочину, у тому числі шляхом відшкодування завданої потерпілому шкоди, здійснюється державою коштом спеціальних цільових фондів для матеріальної підтримки потерпілих – як державних, так і приватно-комерційних [8, с. 125]. Грошові ж кошти, виплачені потерпілому, мають повертатися до бюджету у вигляді відрахувань від заробітку засудженого, вартості конфіскованого в нього майна тощо [9, с. 51].

Висновки. Протягом багатьох років у нашій державі обговорюється проблема дотримання прав людини, в тому числі і питання реалізації права на відшкодування шкоди, завданій фізичній особі вчиненням кримінального правопорушення. Науковці та інші фахівці неодноразово наголошували і наголошують нині, що першочергове значення для України в рамках євроінтеграційних процесів має створення спеціального Державного фонду, визначення джерел його формування, виділення окремого відомства, відповідального за реалізацію державної політики в сфері відшкодування шкоди фізичній особі, яка потерпіла від кримінального правопорушення, коштом держави. На наш погляд, у процесі вирішення проблеми фінансування заходів, спрямованих на відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, доцільно вивчати та застосовувати досвід європейських країн, де завдання щодо надання правової та соціальної допомоги, а також компенсації шкоди жертвам злочинів покладається на органи юстиції. Зокрема, таку функцію виконують Міністерства юстиції або інші аналогічні до них відомства у Чехії, Данії, Фінляндії, Швейцарії, Франції, Люксембурзі, Норвегії. У Швеції завдання щодо одержання запитів із вжиття відповідних заходів покладено на Міністерство закордонних справ (у частині реалізації Європейської конвенції про відшкодування збитків жертвам насильницьких злочинів), але загальну координацію здійснює Міністерство юстиції [10].

Виконуючи завдання щодо удосконалення компенсаційних механізмів із відшкодування шкоди, а також із метою узгодження норм національного законодавства із практикою Європейського суду з прав людини, доцільно було б визначити, що право на відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, у разі невстановлення особи-злочинця мають: громадяни України, яким було завдано шкоди в межах України, також поза її межами – у країнах, з якими укладено договір про надання правової допомоги; іноземні громадяни, особи без громадянства, які перебували в момент скоєння проти них злочину на території України (в т.ч. транзитом).

Нині в Україні розроблено кілька законопроектів, покликаних вирішити окреслену проблему. Зокрема, це Закон України «Про ратифікацію Європейської конвенції про відшкодування збитків жертвам насильницьких злочинів», Закон України «Про компенсацію збитків жертвам умисних насильницьких злочинів», а також Закон про внесення змін до Бюджетного кодексу України, який передбачає створення Державного фонду компенсації збитків жертвам злочинів. Отже, перші кроки зроблено. Залишається тільки чекати з надією, що механізм реалізації названих законів не розтягнеться на роки.

Список використаних джерел:

1. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV (ред. 04.11.2018 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40-44. Ст. 356.
2. Маланчук П.М., Невмержицька Ю.А. Відшкодування збитків потерпілим від насильницьких злочинів. *Молодий вчений*. 2017. № 4 (44). С. 310–313.
3. Гузела М.В. Відшкодування заподіяної злочинцем шкоди за ініціативою суду в кримінальному судочинстві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Львів : 1999. 26 с.
4. Відшкодування потерпілим від насильницьких злочинів: європейські стандарти і зарубіжне законодавство / За заг. ред.. О.А. Банчука. Київ : Москаленко О.М., 2015. 268 с.

5. Уголовный кодекс ФРГ / Пер. с нем. Москва : ИКД «Зерцало-М», 2001. 208 с.
6. European tort law 2009 / Helmut Koziol, Barbara C. Steininger (eds). Berlin ; New York : Walter de Gruyter, P. 570.
7. Уголовный кодекс Франции / Науч. ред. Л.В. Головкин, Н.Е. Крыловой; пер. с фр. и предисл. Н.Е. Крыловой. Санкт-Петербург : Юридический центр Пресс, 2002. 650 с.
8. Хмельова Н.А. Проблеми реалізації прав потерпілих від злочину осіб на відшкодування шкоди державою. *Проблеми законності*. 2015. Вип. 129. С. 122–129.
9. Мазалов А.Г. Нерешенная проблема возмещения вреда потерпевшему от преступления. *Правоведение*. 1977. № 3. С. 47–54.
10. Європейська конвенція про відшкодування збитків жертвам насильницьких злочинів від 24 листопада 1983 р. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_319.

НЕКІТ К. Г.,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного права
(Національний університет
«Одеська юридична академія»)

УДК 347.23:004.4

ВІРТУАЛЬНА ВЛАСНІСТЬ: ПОНЯТТЯ ТА СУТНІСТЬ

Статтю присвячено дослідженню поняття та сутності віртуальної власності як особливого права на віртуальне (цифрове) майно. Проаналізовано об'єкти права віртуальної власності, сформульовано висновок, що такі об'єкти, по суті, є безтілесними речами. Такий висновок дозволяє говорити про можливість поширення на віртуальні речі режиму права власності. Проведено розмежування права віртуальної та інтелектуальної власності. Виявлено специфічні риси віртуальної власності, що дають змогу відмежувати її від інтелектуальної власності та підкреслюють необхідність самостійного існування права віртуальної власності.

Ключові слова: *віртуальна власність, інтелектуальна власність, право власності, внутрішньоігрові предмети, онлайн ігри, ігрові акаунти, безтілесні речі.*

Статья посвящена исследованию понятия и сущности виртуальной собственности как особого права на виртуальное (цифровое) имущество. Проанализированы объекты права виртуальной собственности, сделан вывод о том, что такие объекты, по сути, являются бестелесными вещами. Такой вывод позволяет говорить о возможности распространения на виртуальные вещи режима права собственности. Проведено разграничение права виртуальной и интеллектуальной собственности. Выявлены специфические черты виртуальной собственности, которые позволяют отмежевать ее от интеллектуальной собственности и подчеркивают необходимость самостоятельного существования права виртуальной собственности.

Ключевые слова: *виртуальная собственность, интеллектуальная собственность, право собственности, внутриигровые предметы, игровые аккаунты, бестелесные вещи.*

The concept and essence of virtual property as special right for virtual (digital) property are investigated in this article. Objects of the virtual property right are analyzed. The conclusion is drawn that such objects in fact are incorporeal things. Such conclusion allows to speak about a possibility to extend the legal regime of property to virtual things. Differentiation of virtual and intellectual property is carried out. Peculiar features of virtual property, which allow distinguishing it from intellectual property, are revealed. This emphasizes the need of independent existence of the virtual property right.

Key words: *virtual property, intellectual property, property right, in-game objects, game accounts, incorporeal things.*

Вступ. Вперше поняття віртуальної власності з'явилося в контексті спроб визначити підходи до правового регулювання відносин, пов'язаних із так званими масовими багатокористувальницькими онлайн-іграми (англ. Massively Multiplayer Online Game, MMOG), стрімкий розвиток яких вже не дозволяв залишати це питання осторонь. Однією з перших робіт, де згадується віртуальна власність, є дослідження Е. Кастронови [1], який здійснив ґрунтовний економічний аналіз MMOG Norrath. Проведений ним аналіз виявив вражаючу статистику: за даними на 2001 р., у грі було зареєстровано 40 000 гравців, з них близька 12 000 вважали це місце своїм постійним домом; середній користувач гри проводив у ній приблизно 4 години на день або більше 20 годин на тиждень; внутрішній валовий продукт, отриманий завдяки грі, був оцінений у 135 млн доларів США; вартість внутрішньої ігрової валюти на обмінних ринках становила приблизно 0,0107 доларів США, що перевищило вартість єни та ліри [1].

Пізніше Дж. Нельсон проаналізував показники світового лідера серед MMOG World of Warcraft, які виявилися не менш вражаючими: вартість предметів гри на сірому ринку, за даними на червень 2009 р., коливалася від 18,75 до 69,99 доларів США; вартість ігрового акаунту в той самий період сягала 717 доларів США [2].

Такі вражаючі результати свідчать, що питання правового регулювання відносин, пов'язаних із віртуальним майном, вже не можна залишати осторонь.

Якщо в США перші дослідження віртуальної власності з'явилися ще у 2001 р. (Е. Кастронова) й активно продовжуються донині (Дж. Фейрфілд, Дж. Нельсон, Ч. Блейзер, Гр. Ластовка та Д. Хантер та інші), то в Україні проблематика віртуальної власності поки не привернула увагу широкого кола дослідників. Деякі аспекти віртуальної власності порушувалися нами у попередніх дослідженнях [3–5]. Серед вітчизняних вчених, які вивчають проблеми віртуальної власності, можна також згадати Р.А. Майданика, О.І. Харитонову та Л.Р. Майданик.

Постановка завдання. Метою статті є визначення, що охоплюється поняттям віртуальної власності, сутності віртуальної власності, проведення розмежування інтелектуальної та віртуальної власності з метою визначення специфіки останньої та підкреслення необхідності її існування.

Результати дослідження. Ідея віртуальної власності, що виникла стосовно віртуальних предметів в онлайн-іграх, поступово набула розширеного тлумачення та поширилась на інші види віртуальних активів. Нині під віртуальною власністю розуміють не лише внутрішньоігрові об'єкти та аватари, а й доменні імена, URL-адреси, електронні книги, квитки, імейл-акаунти, акаунти (профілі) у соціальних мережах, веб-сайти, чати, банківські акаунти, криптовалюти тощо [6, с. 1055–1058; 7, с. 148–160].

На думку Дж. Фейрфілда, віртуальна власність за своєю суттю є своєрідним кодом, який був розроблений «діяти більше як земля або рухомість, ніж ідеї». Код, на думку вченого, може вважатися віртуальною власністю, якщо він відповідає трьом характеристикам: конкурентоздатність, стійкість (постійність), взаємопов'язаність [6, с. 1049]. Власне визначення поняття віртуальної власності пропонує у своєму дослідженні Ч. Блейзер. На його думку, віртуальна власність – це стійкий комп'ютерний код, який зберігається не у віддаленій

ресурсній системі, де одній чи більше особам надаються повноваження контролювати комп'ютерний код, у тому числі відстороняти усіх інших осіб [8, с. 141]. До характеристик коду, що дають змогу вважати його віртуальною власністю, запропонованим Дж. Фейрфілдом, Ч. Блейзер пропонує додати ще дві ознаки: наявність вторинного ринку та цінності, доданої користувачем [8, с. 142]. Гр. Ластовка та Д. Хантер, характеризуючи віртуальну власність в онлайн-іграх, розглядають її як записи у базі даних, розташовані на сервері, які дають змогу комп'ютерному монітору учасника відображати картинку, які вже присутні у програмному забезпеченні [9, с. 40]. Схоже із запропонованим Дж. Фейрфілдом визначення пропонує ДаКунха: віртуальна власність – це програмний код, розроблений мати якості фізичних, належних матеріальному світу, рухомих речей або часток реальності [10].

Наведені поняття зосереджуються на визначенні того, що варто вважати віртуальною власністю. Фактично, йдеться про віртуальну власність як об'єкт правовідносин, віртуальне майно. Однак, вочевидь, на таке майно буде існувати право, яке можна визначити як право віртуальної власності. Виникає необхідність дослідження сутності та особливостей віртуальної власності як права особливого роду.

Щоб визначити сутність віртуальної власності, необхідно зупинитися на відправних моментах категорії «власність» та «право власності». Основний момент, якому варто приділити увагу у процесі характеристики віртуальної власності, – це можливість існування права власності на безтілесне майно.

Не претендуючи на оригінальність ідеї, звернемося задля дослідження цього питання до римського приватного права. Особливе значення в контексті цього дослідження має запропонований римлянами поділ речей (*res*) на тілесні (*res corporals*) та безтілесні (*res incorporales*). За словами Гая, тілесні речі – це ті, які за своєю природою можуть бути осяжними (земля, раб, одяг); безтілесні речі – це ті, яких не можна торкнутися, але вони існують за законом (наприклад, спадкування, узуфрукт чи зобов'язання) [11]. Сучасні правові системи світу тією чи іншою мірою слідують цьому підходу. Так, в англо-американській традиції право власності зазвичай трактується досить широко. Воно визначається як «пучок» або сукупність прав чи очікувань у рухомих та нерухомих речах, які захищені від третіх осіб, у тому числі, від держави [12, с. 114–115]. Такі права включають право користуватися, володіти, відстороняти третіх осіб, відчужувати речі. «Речі» також тлумачаться досить широко та включають інтереси на землю, рухомі та безтілесні речі [13, с. 216]. Важливою відмінністю романо-германської традиції є розрізнення майна як такого та речей. Поняття «рід» частіше за все звужується та обмежується лише тілесними об'єктами. Так, Цивільний кодекс Німеччини (BGB) звужує об'єкти права власності лише до тілесних речей. Відповідно до пар. 90 ЦК Німеччини, речі з точки зору закону є тілесними об'єктами [13, с. 222].

Незважаючи на те, що Україна є країною романо-германської правової традиції, підхід, закріплений українським законодавством стосовно речей, відрізняється. Так, українським правом приймається позиція, що деякі безтілесні явища, як-от електроенергія або газ, дорівнюють речам завдяки їхній схожості з тілесними речами. Згідно з українською концепцією права власності, об'єктом права власності може бути як тілесна річ, так і безтілесна. Так, відповідно до ст. 316 ЦК України, об'єктом права власності є річ (майно). А відповідно до ст. 190 ЦК України майном як особливим об'єктом вважаються окрема річ, сукупність речей, а також майнові права та обов'язки. Майнові права є неспоживною річчю. Таким чином, поняття «рід» в українському законодавстві тлумачиться широко та включає не лише предмети матеріального світу, але й безтілесні речі. Майнові права та обов'язки, фактично, є безтілесними речами, а отже, вітчизняна концепція права власності не унеможливає застосування положень про право власності до віртуальних активів.

Наступним кроком в аналізі правової природи віртуальної власності є розмежування віртуальної власності та інтелектуальної власності, об'єктами якої фактично є також майнові права, тобто безтілесні речі.

Думки дослідників стосовно співвідношення права віртуальної власності та права інтелектуальної власності розходяться. Оскільки віртуальна власність так само, як і

інтелектуальна, є нематеріальною, вона досить часто змішується з інтелектуальною власністю [14, с. 288, 289; 15, с. 1–7; 16]. У такому разі первинні права володільців інтелектуальної власності та усі з ними пов'язані регулюються ліцензійною угодою (End User License Agreement – EULA). Однак результатом такого підходу є обмеження прав віртуальної власності користувачів володільцями прав інтелектуальної власності. Саме це значною мірою викликало до життя концепцію віртуальної власності. Отже, ідея полягає в тому, щоб розмежувати поняття інтелектуальної та віртуальної власності.

Іноколи зустрічаються припущення, що інтелектуальна власність є складником віртуальної власності, тобто інтелектуальна власність є окремою категорією в рамках віртуальної власності. Так, Дж. Гонг групує віртуальну власність у чотири категорії: аватари, доменні імена, віртуальні рухомі речі та інтелектуальна власність [17]. Але видається, що змішувати поняття інтелектуальної та віртуальної власності не варто, оскільки поняття віртуальної власності було впроваджено саме задля позначення об'єктів, які існують не в матеріальному світі, а у віртуальній реальності.

Як зазначає Дж. Фейрфілд, онлайн-ресурси не мають нічого спільного з інтелектуальною власністю. Навпаки, ці ресурси були розроблені, щоб мати однакові характеристики з реальними рухомими речами. Цей факт робить саме положення про право власності очевидним джерелом регулювання таких ресурсів [6, с. 1064]. Позиція Дж. Фейрфілда отримала підтримку в численних дослідженнях. Ч. Блейзер зазначає, що єдина схожість між віртуальною та інтелектуальною власністю полягає в тому, що і та, і інша стосуються нематеріальних інтересів, однак на цьому їх схожість закінчується [8, с. 140].

Серед ознак віртуальної власності Ч. Блейзер аналізує запропоновані Дж. Фейрфілдом та ним самим ознаки віртуальної власності з позиції відмежування віртуальної власності від інтелектуальної. Так, конкурентоздатність об'єктів віртуальної власності, на думку Ч. Блейзера, є принциповою відмінністю між віртуальною та інтелектуальною власністю (під конкурентоздатністю тут розуміється така властивість об'єкта, за якої він може в конкретний час контролюватися однією особою – наприклад, користуючись імейл-адресою, користувач позбавляє усіх інших осіб доступу до неї [6]). Інтелектуальна власність є не лише нематеріальною, але й неконкурентоздатною. Наприклад, слухаючи пісню, що збережена в MP3-форматі, слухач жодним чином не обмежує можливостей інших осіб слухати ту саму пісню. Обмеження у використанні інтелектуальної власності виникають не з властивості конкурентоздатності, а з виняткових прав, забезпечених законом. Таким чином, найпростішим та найефективнішим способом відмежування віртуальної та інтелектуальної власності є визначення, є власність конкурентоздатною за природою чи лише захищеною виключними правами [8, с. 143].

Ще одна ознака віртуальної власності також спрямована на відмежування віртуальної та інтелектуальної власності. Стійкість – це властивість традиційної власності, якої часто не вистачає нематеріальним об'єктам. Наприклад, мелодія є постійною (стійкою), лише поки вона звучить. Мелодія захищається правом інтелектуальної власності лише після того, як фіксується на матеріальному носії, який, водночас є об'єктом права традиційної (приватної) власності. Отже, інтелектуальна власність характеризується як нематеріальна та нестійка. Навпаки, віртуальна власність, незважаючи на свою нематеріальність, є стійкою (постійною). Наприклад, користувач, який користується поштовим сервісом, небезпідставно очікує, що його електронні листи зберігаються місяцями, навіть якщо він користується акаунтом лише кілька хвилин на день [8, с. 144–145].

Необхідність відмежування віртуальної та інтелектуальної власності може бути простежена завдяки аналізу кейсу *Dorel v Arel*, проведеному Дж. Морінджело. У справі йшлося про звернення стягнення кредитором на доменне ім'я. Проблема, яка виникла, стосувалася того, що за підходу, коли доменне ім'я захищається положеннями про торговельну марку, воно є нерозривно пов'язаним із діловою репутацією компанії і в такому вигляді не становить інтересу для кредиторів. З іншого боку, якщо доменне ім'я розглядати як окремий об'єкт віртуальної власності, воно набуває цінності, оскільки існує як самостійний

об'єкт, який може бути відчужений за істотну суму грошей [18]. Не зупиняючись на відмінностях англо-американського та українського права, зазначимо лише, що в деяких випадках важливо кваліфікувати об'єкти саме як віртуальну власність та не змішувати поняття віртуальної власності з інтелектуальною.

Отже, категорія віртуальної власності була запропонована з метою захисту прав користувачів на віртуальне майно. Але неминуче виникає питання щодо прав провайдерів/розробників віртуальних світів, платформ тощо. Нагальною є проблема забезпечення балансу інтересів між цими двома категоріями суб'єктів.

Позиції дослідників із вказаного питання різняться. Так, Дж. Нельсон виступає на захист розробників віртуальних світів та проти надання користувачам прав віртуальної власності на внутрішньоігрові предмети. Він вказує, що віртуальні світи створюються розробниками роками, вони вкладають в їх розробку багато зусиль. Надання прав віртуальної власності користувачам неминуче призведе до зменшення повноважень розробників щодо створених ними об'єктів, що є несправедливим [2, с. 34]. Своєю чергою, Дж. Фейрфілд зазначає, що нині вже неможливо обійтися закріпленням прав на віртуальні ресурси лише за розробниками віртуальних світів. Останнім часом кількість заяв про крадіжки віртуальних предметів збільшується. У Північній Кореї протягом року поліція отримала понад 22 000 заяв про крадіжки віртуальних об'єктів. І проблема полягає в тому, що розробники віртуальних світів не мають достатніх інструментів для впливу на порушників. Навіть якщо розробник віртуального світу має підставу для подання позову проти правопорушника, у нього мало стимулів для подання такого позову. По-перше, оператор віртуального світу нічого не втрачає, оскільки відбувся лише перехід віртуального предмету від одного користувача до іншого. По-друге, подання позовів проти хакерів може привернути увагу користувачів на недоліки системи захисту, через які їхні акаунти можуть бути зламани, а це потягне договірну відповідальність розробника. Таким чином, користувачі, якщо не визнати наявності у них прав віртуальної власності на належні їм предмети, залишаються без належного відшкодування [6, с. 1081].

Одним із варіантів вирішення проблеми забезпечення прав як розробників віртуальних світів, так і користувачів, є розрізнення різних рівнів «власності» в рамках віртуального світу. Так, С. Абрамович пропонує розрізнити три рівні «власності» у віртуальних світах. Перший рівень – це сам віртуальний світ, який, по суті, є комп'ютерним кодом, що захищається правом інтелектуальної власності. Другий рівень – це такі предмети всередині віртуального світу, як аватари, мечі, одяг, будівлі тощо, що є аналогами об'єктів права власності у реальному світі. Третій рівень – це внутрішньоігрові предмети, які одночасно є об'єктом інтелектуальної власності. Наприклад, віртуальна книга є одночасно фізичним об'єктом та її зміст є об'єктом права інтелектуальної власності; розроблена дизайнером лінія одягу у віртуальному світі є одночасно фізичним об'єктом, але дизайн цього одягу захищений правом інтелектуальної власності. Цей приклад може також застосовуватися задля розрізнення прав інтелектуальної власності, які розробник має на створений ним об'єкт, зміст та програмне забезпечення для віртуального світу, та інших прав, які одночасно можуть мати гравці на внутрішньоігрові предмети, що втілюють фізичні об'єкти [19].

Вказаний підхід є слушним для обґрунтування можливості співіснування віртуальної власності користувачів та прав операторів віртуальних світів чи інших веб-платформ. Право віртуальної власності на віртуальне майно буде співвідноситись із правом інтелектуальної власності на віртуальне майно так само, як право власності у фізичному світі співвідноситься з правом інтелектуальної власності у фізичному світі. Тобто наявність прав віртуальної власності жодним чином не впливатиме на права інтелектуальної власності, втілені у віртуальних предметах, так само як і відчуження об'єкта права віртуальної власності не означатиме переходу прав інтелектуальної власності до іншої особи (як у випадку з одягом).

Висновки. Заперечувати існування цифрового майна нині вже неможливо – «сірі» ринки продажу віртуальних предметів ростуть, кількість крадіжок віртуальних речей поширюється, з'являються нові види об'єктів, які можна кваліфікувати як «віртуальну власність».

Тому питання про захист прав володільців такого майна треба вирішувати якомога скоріше. Одним із варіантів вирішення проблеми захисту їх прав є поширення на віртуальні об'єкти правового режиму власності. Це не суперечить українській концепції права власності, якою визнається можливість існування права власності на безтілесне майно, яким, по суті, є віртуальні об'єкти. Право віртуальної власності варто відрізнити від права інтелектуальної власності та можна визначити як специфічний вид права власності, об'єктом якого є віртуальне майно. Крім специфіки об'єкта такого права (яким завжди будуть безтілесні речі, тобто віртуальне майно), це право буде характеризуватися специфікою підстав виникнення, змісту, захисту тощо.

Список використаних джерел:

1. Castronova E. Virtual worlds: a first-hand account of market and society on the Cyberian Frontier. *CESifo Working Paper Series*. 2001. № 618. URL: <https://ssrn.com/abstract=294828>.
2. Nelson J.W. The virtual property problem: what property rights in virtual resources might look like, how they might work, and why they are a bad idea. *McGeorge Law Review*. 2010. Vol. 41. URL: <https://ssrn.com/abstract=1805853> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.1805853>
3. Некіт К.Г. Суб'єкти права приватної власності в інформаційному суспільстві. *Lex Portus*. 2018. № 2. С. 128–141.
4. Некіт К.Г. Деякі проблеми акаунтів у соціальних мережах як об'єктів цивільного обігу. *Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України*. 2018. № 16. С. 91–97.
5. Некіт К.Г. Поняття та правова природа акаунту в соціальній мережі. *Часопис цивільстики*. 2018. № 30. С. 60–66.
6. Fairfield J. Virtual property. *Boston University Law Review*. 2005. Vol. 85. P. 1047–1102. URL: <https://ssrn.com/abstract=807966>.
7. Palka P. Virtual property: towards a general theory. PhD. Florence : European University Institute. 2017.
8. Blazer Ch. The five indicia of virtual property. *Pierce Law Review*. 2006. Vol. 5. URL: <https://ssrn.com/abstract=962905>.
9. Lastowka G. and Hunter D. The laws of the virtual worlds. *California Law Review*. 2004. Vol. 92(1). P. 1–73.
10. DaCunha N. Virtual property, real concerns. *Akron Intellectual Property Journal*. 2010. Vol. 4. Iss. 1. Article 2. URL: <https://idealexchange.uakron.edu/akronintellectualproperty/vol4/iss1/2>.
11. Mousourakis G. Roman law and the origins of the civil law tradition. 2015.
12. Van der Walt AJ. *Constitutional Property Law*. 3rd ed. 2011.
13. Erlank W. *Property in virtual worlds : dissertation*. 2012.
14. Hurter E. The international domain name classification debate: are domain names “virtual property”, intellectual property, property or no property at all? *CILJSA*. 2009. № 42. P. 287–308.
15. Nelmark D. Virtual property: the challenges of regulating intangible, exclusionary property interests such as domain names. *NW J Tech & Intell Prop*. 2004. № 3. P. 1–23.
16. Stephens M. Sales of in-game assets: an illustration of the continuing failure of intellectual property law to protect digital-content creators. *Texas LR*. 2002. Vol. 80. P. 1513–1534.
17. Gong J. Defining and addressing virtual property to international treaties. *B.U.J. Sci & Tech. L*. 2011. № 17. P. 101–107.
18. Moringiello J. More on what virtual property can do for property: the problem of analogy. *Property Prof Blog*. URL: <https://lawprofessors.typepad.com/property/2008/03/more-on-what-vi.html>.
19. Abramovitch S.H. Virtual property in virtual worlds. URL: <https://www.lexology.com/library/detail.aspx?g=5a3f3b03-a077-45d4-9981-36f713c92820>.

НЕСТЕРЦОВА-СОБАКАРЬ О. В.,

кандидат юридичних наук,
доцент, професор кафедри
цивільно-правових дисциплін
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 340.134(477)

КОДЕКС ЯК ДЖЕРЕЛО ЦИВІЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

Статтю присвячено дослідженню теоретичних та практичних проблем кодифікації цивільного процесуального законодавства України. Конкретизовано місце кодексу серед інших джерел цивільного процесуального права України, з'ясовано його сутність та значення в систематизації відповідного процесуального законодавства.

Ключові слова: кодекс, цивільний процес, цивільне процесуальне право, джерело права, процесуальне законодавство, систематизація законодавства.

Статья посвящена исследованию теоретических и практических проблем кодификации гражданского процессуального законодательства Украины. Конкретизировано место кодекса среди других источников гражданского процессуального права Украины, выяснены его сущность и значение в систематизации соответствующего процессуального законодательства.

Ключевые слова: кодекс, гражданский процесс, гражданское процессуальное право, источник права, процессуальное законодательство, систематизация законодательства.

The article is devoted to the study of theoretical and practical problems of codification of the civil procedural legislation of Ukraine. The place of the code has been specified among other sources of civil procedural law of Ukraine, its essence and significance in systematization of the relevant procedural legislation has been clarified.

Key words: code, civil procedure, civil procedural law, source of law, procedural legislation, systematization of legislation.

Вступ. Необхідною умовою ефективності функціонування правової системи України, що сприяє ліквідації прогалин, колізій та інших дефектів у чинному законодавстві, забезпечує простоту і зручність під час реалізації права, змогу добре орієнтуватися в законодавстві, оперативно знаходити і правильно тлумачити всі потрібні норми, є систематизація законодавства, в тому числі і процесуального. Іншими словами, це діяльність щодо впорядкування всього комплексу чинних нормативних актів, приведення їх в єдину, упорядковану систему, вдосконалення і розвитку правових приписів.

Розв'язання проблем упорядкування цивільного процесуального законодавства, підвищення результативності впливу законодавчих норм на суспільну практику, їх регулятивних можливостей найефективніше досягається шляхом систематизації законодавства, вираженої у формі кодифікації. Сутність останньої полягає в об'єднанні і докорінній переробці діючих джерел права з метою створення на цій основі оновленої системи взаємопов'язаних законодавчих норм, які слугують свого роду каркасом для побудови цивільно-процесуальної галузі, її підгалузей або окремих правових інститутів.

Забезпечуючи однакове регулювання відносин у відповідній сфері, кодифікація уніфікує правовий режим регламентування та таким чином спрощує пошук правових норм, які підлягають застосуванню, створює зручності користування нормативним матеріалом, реалізуючи можливості його однакового і цілісного сприйняття.

Дослідженню теоретичних та практичних проблем кодифікації цивільного процесуального законодавства України присвячено чимало праць, зокрема, це роботи вітчизняних та іноземних цивілістів: К.Н. Анненкова, М.М. Агаркова, В.І. Борисової, М.І. Брагінського, С.М. Братуся, В.А. Васильєвої, Є.В. Васьковського, М.К. Галянтича, К.В. Гусарова, О.В. Дзери, С.С. Дністрянського, А.С. Довгерта, Ю.О. Заїки, О.С. Іоффе, І.С. Канзафарової, С.О. Корєда, В.М. Коссака, О.В. Кохановської, Н.С. Кузнецової, В.В. Луця, Р.А. Майданика, Є.О. Мічуріна, Т.Є. Новицької, К.П. Побєдоносцева, С.О. Погрібного, Ю.Д. Притики, В.І. Синайського, І.В. Спасибо-Фатєєвої, Р.О. Стефанчука, Є.О. Харитонова, Я.М. Шевченко, Г.Ф. Шершеневича, Р.Б. Шишки, В.С. Щербини, В.Л. Яроцького. Проблеми співвідношення правотворчості, систематизації і кодифікації знайшли відображення в наукових дослідженнях Д.А. Ковачева, Н.П. Колдаєвої, А.В. Міцкевича, А. Нашиц, С.В. Полєніної, Т.Н. Рахманіної, Р.О. Халфіної та ін. Теоретичні проблеми правотворчої техніки та її застосування в кодифікаційній діяльності, кодифікаційна техніка аналізувались А.Н. Іодковським, Д.А. Керімовим, І.Б. Усенком та іншими вченими.

Не викликає сумніву ґрунтовність та фундаментальність ідей, висновків і пропозицій відомих науковців, які стали величезним надбанням юридичної науки, зокрема науки цивільного процесуального права. Роботи українських вчених присвячені здебільшого дослідженню структури і змісту, аналізу окремих норм і положень Цивільного процесуального кодексу України, окремих інститутів цивільного процесуального права.

Постановка завдання. Отже, узагальнюючи наукові дослідження, праці зарубіжних та українських вчених, за мету у статті поставлено конкретизувати місце кодексу серед інших джерел цивільного процесуального права України, з'ясувати його сутність та значення в систематизації відповідного процесуального законодавства.

Результати дослідження. Важливим завданням на сучасному етапі розвитку держави є уніфікація та зменшення кількості нормативно-правових актів шляхом їх систематизації. Остання включає в себе аналіз і обробку чинних нормативних актів, угруповання правових приписів за певною схемою, створення внутрішньо єдиної і структурованої системи правових актів.

Серед форм або видів систематизації виділяють інкорпорацію, консолідацію, кодифікацію і облік нормативних актів [1, с. 88; 2, с. 126; 3, с. 349]. Однак донині є багато дискусій щодо видів (деякі вчені вважають їх «формами», інші – «засобами») систематизації: не всі автори бачать доцільність в обліку нормативно-правових актів, інші вважають, що відсутня необхідність проведення і розроблення теоретичних положень консолідації, також, наприклад, уніфікацію більшість вчених не визнають. Тому до багатьох цих категорій теоретичні підходи не є узагальненими та універсальними.

Найбільш вживаною та доволі ефективною формою систематизації законодавства є кодифікація. Уперше цей термін було введено в науковий обіг І. Бентаном, який вважав, що законодавчим актом за своїм змістом належить бути універсальними, доступними й зрозумілими для кожної людини [4].

З іншими видами систематизації, на думку В.Д. Грищука, кодифікація співвідноситься таким чином: по-перше, систематизація є родовим поняттям; по-друге, систематизація, кодифікація та інкорпорація розглядаються як самостійні та незалежні одна від одної категорії; кодифікація, своєю чергою, виступає родовою категорією стосовно корпорації [5, с. 24].

Загалом кодифікацію розуміють як «опрацювання законодавства, яке спрямоване на приведення чинних законів у систему, з погодженням їх змісту з потребами часу та з погодженням їх один з одним на основі єдності принципів, покладених в їх основу» [6, с. 442].

Не є виключенням і цивільне процесуальне законодавство України, яке пройшло довгий шлях становлення та розвитку. Головним імпульсом інтенсифікації цивільного судочин-

ства сміливо можна вважати середину XIX ст., що стала періодом пошуку моделі реформування системи цивільного процесуального законодавства та призвело до нового етапу його систематизації шляхом створення Статуту цивільного судочинства 1864 р. Останній можна сміливо вважати першою кодифікацією цивільного процесуального законодавства, адже цей документ мав ознаки, властиві кодифікованому акту, серед яких: 1) об'єднання норм з одним предметом регулювання; 2) правове регулювання більшості правовідносин, що виникають у сфері цивільного судочинства, статут регулював як загальний порядок цивільного судочинства, так і вилучення із загального порядку; 3) суттєва новизна в частині правового регулювання цивільно-процесуальних відносин. Статут фактично вважається відправною точкою, з якого починається історія цивільного процесу, перекресливши в «революційному» стилі все, що було до того; 4) чітка розгалужена структура, елементи якої розташовані в ієрархічній співвідпорядкованості.

На основі цього нормативно-правового акта здійснювалися у подальшому кодифікаційні роботи в цивільному процесуальному законодавстві «радянської» України та в період її незалежності. Саме кодифікаційна форма систематизації цивільного процесуального законодавства з роками показала свою ефективність та перспективність, адже, з одного боку, це найбільш складна і досконала форма систематизації, з іншого – форма докорінної переробки чинних нормативних актів, спосіб якісного упорядкування процесуального законодавства, забезпечення його узгодженості і компактності, звільнення від застарілих норм, які себе не виправдали.

Таким чином, кодифіковані акти займають центральне місце серед джерел цивільного процесуального права, головним серед яких є Цивільний процесуальний кодекс України (далі – ЦПК). Як головний нормативно-правовий акт у системі джерел цивільного процесуального права, ЦПК визначає юрисдикцію та повноваження загальних судів щодо цивільних спорів та інших визначених ним справ, встановлює порядок здійснення цивільного судочинства, фактично містить положення, які підтверджують його домінуюче становище щодо інших законодавчих актів, що регулюють цивільно-процесуальну сферу відносин [7].

У сучасній теорії права і в галузевих правових науках є безліч визначень понять «кодекс», «кодифікація законодавства», «кодифікований акт» тощо. При цьому в розумінні кодифікації законодавства одні автори роблять акцент на правотворчий процес, інші – на методи вдосконалення, результат такої діяльності, суб'єкта кодифікації тощо [8, с. 125; 9, с. 137]. Проте головною перевагою кодексу серед інших джерел права, в тому числі й цивільно-процесуального, як слушно наголошують О.Я. Рогач та В.В. Гомонай, є те, що йому властива певна «зведеність»: об'єднуючи значну кількість правових норм, вона вимагає не лише їх систематизованого викладення, групування за правовими інститутами, а й виокремлення загальних принципів, які є фундаментом внутрішньої єдності цих норм, визначає їх взаємозв'язок і взаємозалежність, а також взаємозумовленість цього кодифікаційного акта з іншими актами цієї галузі [10, с. 52–54].

«Кодекс – це різновид закону. Його відрізняє, по-перше, повнота регулювання відносин в якій-небудь сфері, по-друге, однаковість регулювання, по-третє, закріплення основних юридичних принципів, понять і конструкцій, по-четверте, відображення великих юридичних теорій і концепцій, по-п'яте, лідируюче місце серед інших законів і особливий вплив на всі правові акти і процес правозастосування» [11, с. 48].

У спеціальній літературі, присвяченій теоретичним основам кодифікації, справедливо обґрунтовується ідея, що кодифікованим актам притаманні особливі якості, завдяки яким вони і мають вищу юридичну силу: «Поняття «кодекс» варто трактувати не просто як надзвичайно зручну форму складно структурованого зведеного акта, але і як пронизану єдиними поняттями, системними узагальненнями і принципами унікальну правову конструкцію. Створення кодексу – як правило, результат і одночасно показник досягнення певного рівня організації та розвитку правової системи» [12, с. 56].

Вибір такої форми вираження для цивільних процесуально-правових норм не може бути випадковим. Саме кодифікований акт покликаний вмістити зумовлену цілісність

предмета правового регулювання (системою відносин у сфері цивільного процесу) основну сукупність процесуально-правових приписів. Внутрішня будова цього письмового документа дає змогу законодавцю системно розташувати весь цей правовий масив, забезпечивши зручність послідовного ознайомлення з його змістом. Застосовувана юридична техніка (рубрикація, заголовки розділів, глав, параграфів і т.п., єдність застосовуваної термінології, уніфікованість створених юридичних конструкцій) пристосована і до найкращого пошуку, і потім до застосування відповідних окремих правових приписів.

Саме таким чином побудовано ЦПК України, в якому як головному кодифікованому акті цивільного процесуального права та законодавства: 1) сформульовано норми, що регулюють найважливіші, принципові питання цивільного процесуального права; 2) він регулює велику сферу цивільних процесуальних відносин, що виникають, змінюються і припиняються під час здійснення цивільного судочинства; 3) цей Кодекс є єдиним внутрішньо пов'язаним документом, що включає правила (норми), зумовлені динамікою соціального життя, назрілими потребами розвитку суспільства; 4) з урахуванням об'єктивних тенденцій розвитку відносин, які є предметом регулювання цього акта кодифікації, він містить норми, розраховані на тривалий період їх дії; 5) ЦПК очолює систему джерел цивільного процесуального права; 6) з позиції законодавчої техніки, він має складну структуру, де нормативні поняття, принципи та приписи окремих правових інститутів об'єднуються у параграфи, глави, розділи, частини [13].

Місце і роль кодексу як різновиду кодифікованого акта в правовій системі української держави неоднозначні. У літературі найбільш часто зустрічається точка зору, згідно з якою кодекс очолює систему взаємопов'язаних нормативних актів, що утворюють певну галузь, підгалузь чи окремий інститут законодавства, має більшу юридичну силу щодо звичайних (некодифікованих) законів [14, с. 23]. На практиці ж кодекс може мати вищу юридичну силу стосовно законів, може мати якийсь пріоритет або бути таким самим законом, відмінним тільки за структурою і змістом. Наприклад, у Ватикані з 1929 р. діє Закон про джерела права; у 1942 р. в Італії були затверджені королівським декретом «Загальні положення про Закон», в яких встановлено перелік джерел права, визначені межі регулювання кожним актом; у Болгарії в 1973 р. прийнятий Закон «Про нормативні акти», який визначає їх ієрархію; в Японії в 1898 р. було прийнято Загальне положення про закони [15, с. 4].

Кодекс (в ідеалі) містить нормативно-правові приписи в концентрованому вигляді, найбільш повно регулює ті чи інші суспільні відносини, підвищує системність законодавства, його стрункність, структурну досконалість, надає законодавству цілісний характер, а також є нормативною основою певної галузі (підгалузі, інституту) законодавства. Завдяки кодексу у людей виникає змога засвоїти вимоги норм права більш повно і системно, не досліджуючи в пошуках окремих положень всю систему законодавства [16, с. 32]. Додання кодексу певного статусу над «звичайними законами» дає змогу законодавцю в подальшому у процесі видання нових правових актів орієнтуватися на зміст кодексу, дотримуючись принципу відповідності норм законодавства положенням кодексу.

Нинішній кодекс прийшов на зміну Цивільному процесуальному кодексу Української РСР, прийнятому ще 18 липня 1963 р. Разом із тим до Цивільного процесуального кодексу України в редакції 2004 р. неодноразово вносилися зміни, найбільш суттєвими стали процесуальні зміни 2017 р., коли набрав чинності Закон України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів». Головний акцент законотворців передбаченими процесуальними змінами спрямовано на розв'язання проблем:

- застарілості системи документообігу;
- порушення принципу правової певності;
- строків розгляду справ;
- обмеженості засобів доказування та їх невідповідності розвитку суспільства та технологій;

– неефективності заходів забезпечення позову й утопічності їх отримання;
– зловживання правами учасниками провадження та безкарності за подібні дії;
– розбіжностей у правилах розгляду цивільних, господарських та адміністративних справ [17].

З цього приводу слушною є думка І. Спасибо-Фатєєвої, яка впевнена, що в Україні нині склалася непроста ситуація у сфері кодифікації, поєднана з наполегливим небажанням розглянути цю проблему системно, з позицій теорії права загалом [18, с. 62–71]. «Сьогодні, – наголошує вчена, – великого значення набуває відслідковування практичної дії кодифікаційних законів; аналіз їхнього впливу на практику та взагалі – соціальних наслідків їхнього ухвалення; співвідношення з іншими актами законодавства й вироблення на цій основі пропозицій щодо їх подальшого існування тощо» [18, с. 62–71].

Безумовно, кодифікація цивільного процесуального законодавства України є нагальною проблемою сьогодення. Навіть прийняття його нової редакції 3 жовтня 2017 р., окрім великої кількості позитивних моментів, містить, як свідчить судова практика, цілу низку неузгодженостей та суперечностей. Тому усі конструктивні пропозиції мають бути враховані при внесенні подальших змін та доповнень до ЦПК України, що зробить його більш довершеним та юридично якіснішим, адже як і будь-який нормативно-правовий акт, цивільний процесуальний кодекс має, насамперед, бути спрямований на покращення правового регулювання та охорони цивільно-процесуальних відносин.

Висновки. Таким чином, акумулюючи все вищевказане, варто зазначити, що кодифіковану форму закону важко переоцінити, адже вона є важливою умовою ефективності правового регулювання цивільно-процесуальної діяльності. Кодифікація забезпечує цілісність, повноту, системність, єдність методів правового регулювання цивільно-процесуальних відносин, сприяє внутрішній узгодженості цивільно-процесуального закону, виключенню повторень і суперечностей, компактності законодавства, його стабільності та стійкості.

Саме кодекс із проміжком часу визнано найбільш оптимальною моделлю кодифікаційного акта, основне призначення якого полягає в стабілізації системи цивільного процесуального законодавства, створенні базових орієнтирів, що сприяють його розвитку. Кодекс відрізняє складна багатогранна структура, високий рівень нормативних узагальнень, їхня внутрішня узгодженість, єдність використовуваної термінології. Визначаючи принципи галузі цивільного процесуального права, кодекс формує однакові підходи до створення конкретних галузевих нормативів і практики їх застосування, а також загальних норм, які відображають основні поняття, предмет і метод галузевого регулювання якісно однорідних суспільних відносин. Тим самим вирішується проблема забезпечення цілісної регламентації в галузі і встановлення суворо визначеної стійкої системи законодавства за предметом проведеної кодифікації.

Для цивільного процесуального права саме кодекс був і залишається домінуючим джерелом. Незважаючи на його назву (в різні історичні періоди пропонувалися різні варіанти), зміст, наявність норм-дефініцій, дотримання правил законодавчої, зокрема кодифікаційної, техніки, саме кодекс був і зберігає нині домінуючі позиції в системі джерел цивільного процесуального права. Хоча, безперечно, як сама кодифікація цивільного процесуального законодавства, так і відповідний кодекс як джерело цивільного процесуального права мають певну специфіку, зумовлену, перш за все, специфікою самої процесуальної галузі, і вона зберігається протягом тривалого часу.

Список використаних джерел:

1. Братусь С.Н. Теоретические вопросы систематизации советского законодательства / С.Н. Братусь, И.С. Самощенко. Москва, 1962. 575 с.
2. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави. Львів, 2007. 192 с.
3. Нерсесянец В.С. Проблемы общей теории права и государства. Москва, 2004. 832 с.
4. Кодифікація. URL: <http://www.vedomosti.ru/glossary/37467>.
5. Гришук В.К. Кодифікація кримінального законодавства України: проблеми історії, методології та теорії. Київ, 1992. 50 с.

6. Шершеневич Г.Ф. Общая теория права: В 4-х вып. Москва : Издание бр. Башмаковых, 1910–1912. 805 с.
7. Цивільний процесуальний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 40-41, 42. Ст. 492.
8. Теория государства и права : Учебник / Пиголкин А.С., Головистикова А.Н., Дмитриев Ю.А., Саидов А.Х. / Под ред. А.С. Пиголкина. Москва : Юрайт-Издат, 2005. 613 с.
9. Матузов Н.И. Теория государства и права Курс лекций. 2-е изд., перераб. и доп. Москва : Юристь, 2001. 776 с.
10. Рогач О.Я., Гомонай В.В. Поняття та місце кодексу у системі законодавства України. *Проблеми кодифікації законодавства України* : матеріали науково-практичної конференції / За заг. ред. Нагребельного В.П., Пархоменко Н.М. Київ : Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2003. С. 52–56.
11. Тихомиров Ю.А., Талапина Э.В. О кодификации и кодексах. *Журнал российского права*. 2003. № 3. С. 46–50.
12. Рахманина Т.Н. Кодификация законодательства. Москва : Юристь, 2005. 141 с.
13. Васильев С.В. Кодифікація як основна форма систематизації джерел цивільного процесуального права України. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/dip_2013_59_41.
14. Топорнин Б.Н. Система источников права: тенденции развития. *Судебная практика как источник права*. Москва, 2000. С. 20–24.
15. Казьмин И.Ф., Поленина С.В. «Закон о законах»: проблемы издания и содержания. *Советское государство и право*. 1988. № 12. С. 3–10.
16. Чухвичев Д.В. Особенности законодательной техники при проведении кодификации. *Право и политика*. 2005. № 10. С. 30–34.
17. Зміни до процесуального законодавства. Що потрібно знати? URL: https://jurliga.ligazakon.net/analytics/167310_zmni-do-protsesualnogo-zakonodavstva-shcho-potrnbno-znati.
18. Спасибо-Фатеева І. Методологічні витоки кодифікацій: потреби, обґрунтованість, кон'юнктурність. *Право України*. 2009. № 8. С. 62–71.

РОЗГОН О. Г.,

викладач кафедри цивільно-правових дисциплін
(Дніпровський гуманітарний університет)

УДК 342.95

ІСТОРІЯ ТА ЗМІСТ ПОНЯТТЯ «МАЛА ПРИВАТИЗАЦІЯ»

У статті розкривається важливість адміністративно-правового регулювання відносин малої приватизації в Україні через її затребуваність суспільством і результативність, що підтверджується вітчизняною історією приватизації. Наголошується про відсутність нормативного визначення поняття «мала приватизація» як на сучасному етапі розвитку приватизаційного законодавства, так і у минулому. Досліджено наукові концепції поняття «відчуження», що, за українським законодавством, безпосередньо пов'язано зі змістом приватизації та є одним із ключових елементів поняття «мала приватизація». Виявлено перші вітчизняні правові джерела використання терміна «мала приватизація». Проаналізовано позиції сучасних юристів – науковців і практиків – щодо ознак малої приватизації, виокремлено з них ключові. Запропоновано змінити концеп-

цію змісту малої приватизації, розширивши його із відчуження до відносин. Сформульовано авторське визначення малої приватизації та пропозиції з його законодавчого закріплення.

Ключові слова: *мала приватизація, відчуження, комунальне майно, невеликі державні підприємства, Фонд державного майна України, електронні аукціони.*

В статье отмечается важность административно-правового регулирования отношений малой приватизации в Украине из-за ее востребованности обществом и результативности, что подтверждается отечественной историей приватизации. Отмечается отсутствие нормативного определения понятия «малая приватизация» как на современном этапе развития приватизационного законодательства, так и в прошлом. Исследованы научные концепции понятия «отчуждение», что в соответствии с украинским законодательством непосредственно связано с содержанием приватизации и является одним из ключевых элементов понятия «малая приватизация». Обнаружены первые отечественные правовые источники использования термина «малая приватизация». Проанализирована позиция современных юристов – ученых и практиков – относительно признаков малой приватизации, выделены из них ключевые. Предложено изменить концепцию содержания малой приватизации, расширив его от отчуждения до правоотношения, связанного с ним. Сформулированы авторское определение малой приватизации и предложения по его законодательному закреплению.

Ключевые слова: *малая приватизация, отчуждение, коммунальное имущество, небольшие государственные предприятия, Фонд государственного имущества Украины, электронные аукционы.*

The article notes the importance of the administrative and legal regulation of relations of small-scale privatization in Ukraine because of its relevance to society and effectiveness, which is confirmed by the domestic history of privatization. There is a lack of a normative definition of the concept of “small privatization” both at the present stage of development of privatization legislation and in the past. The scientific concepts of the concept of “alienation” are investigated, which, according to Ukrainian legislation, is directly related to the content of privatization and is one of the key elements of the concept of “small privatization”. The first domestic legal sources of using the term “small privatization” have been discovered. The position of modern lawyers of scientists and practitioners on the signs of small privatization is analyzed and the key ones are selected from them. It was proposed to change the concept of the content of small-scale privatization, expanding it from alienation to the legal relations associated with it. The author’s definition of small-scale privatization is formulated as a set of social relations existing in the process of interaction between privatization subjects when applying organizational, technical, informational, legal measures related to the preparation, conduct and processing of sale results in electronic auctions of common property complexes of state and public utilities, their structural subdivisions, separate property, construction in progress, social cultural purposes, share holdings, other objects, the cost of which according to financial statements for the last reporting year does not exceed UAH 250,000,000, as a result of which the right of ownership passes from the state or territorial community to citizens and legal entities.

Key words: *small privatization, alienation, communal property, small state-owned enterprises, State Property Fund of Ukraine, electronic auctions.*

Вступ. В. Прядко та А. Отченаш наголошують, що найбільших успіхів приватизація досягла якраз серед підприємств, що здійснювали діяльність у галузях обслуговування населення через процедури, передбачені законодавством про малу приватизацію. Протягом 1992–1995 років 6 500 підприємств були приватизовані та почали працювати без державної опіки. Країна завдяки цьому позбулася поняття дефіциту товарів і послуг. У країні, як наголошують ці фахівці, з'явився прошарок майбутнього середнього класу, який став гарантією незворотності змін, що відбувались у царині суспільно-економічних відносин. Водночас велика приватизація була невдалою, внаслідок чого на новоствореному фондовому ринку країни з'явилися десятки тисяч відкритих акціонерних товариств, більшість з яких були створені на базі державних підприємств у галузях автотранспорту, сільськогосподарських і будівельних підприємств, які не мали ані ринкових перспектив, ані інвестиційної привабливості [7]. «У 2018 році замість запланованих 21,3 млрд грн від приватизації до держбюджету надійшли лише доходи від малої приватизації у розмірі 202,9 млн грн», – повідомила міністр фінансів О. Маркарова. Через результативність малої приватизації Фонд державного майна України затвердив перелік об'єктів малої приватизації, що підлягають продажу у 2019 році, до якого входять 792 об'єкти [13]. Історія приватизації в Україні свідчить, що саме мала приватизація приносить найбільшу користь: забезпечує державі отримання доходів до бюджету, а в суспільстві зміцнюється середній клас. Уже на першому етапі проведення приватизації вітчизняне законодавство використовувало термін «мала приватизація». Водночас визначення поняття «мала приватизація» нормативного закріплення не отримало тоді, немає його і зараз.

Питання історії процесу приватизації, його соціальних та економічних передумов, правового регулювання достатньо вивчені. Проблемами змісту поняття приватизація та його істотними ознаками з позиції адміністративно-правового регулювання опікувались такі вчені та юристи практики, як К. Пейчев, В. Прядко, Н. Савенко, І. Селіванова, С. Сліпченко, А. Отченаш та інші. Проте варто зазначити, що сутність поняття «мала приватизація» з точки зору об'єкту адміністративно-правового регулювання, є малодослідженим, а тому потребує ґрунтовного вивчення.

Постановка проблеми. Мета наукової статті – проаналізувати положення нормативно-правових актів, наукових концепцій щодо змісту малої приватизації як правової категорії, виокремити її ознаки, сформулювати авторське поняття «мала приватизація» та визначити перспективи його нормативного закріплення.

Результати дослідження. 31 жовтня 1991 року Верховна Рада України затвердила Концепцію роздержавлення і приватизації підприємств, землі та житлового фонду [3], для її реалізації були прийняті Закони України «Про приватизацію майна державних підприємств» та «Про приватизацію невеликих державних підприємств (малу приватизацію)» [5; 6]. Отже, як зазначають перший голова Фонду державного майна України (далі – ФДМУ) В. Прядко та його соратник бувший начальник Управління методології ФДМУ А. Отченаш, уже через півроку після заснування власної держави було розроблено основні засади реформування відносин власності в новій Україні [7].

Уперше законодавче визначення приватизації було наведено в Законі України «Про приватизацію державного майна» [5]. Відповідно до ст. 1 цього Закону в його першій редакції під приватизацією розумілось відчуження майна, що перебуває в загальнодержавній, республіканській (Республіки Крим) і комунальній власності, на користь фізичних та недержавних юридичних осіб [5]. З плином часу це поняття майже не змінилось. Наприклад, у п. 22 ст. 1 Закону України «Про приватизацію державного і комунального майна» від 18 січня 2018 року, приватизація державного або комунального майна визначається як платне відчуження майна, що перебуває у державній або комунальній власності, на користь фізичних та юридичних осіб, які відповідно до цього Закону можуть бути покупцями [4]. Ключовим терміном у цьому визначенні є «відчуження».

«У теорії права та чинному законодавстві, – наголошує С. Сліпченко, – слово «відчуження» може вживатися у трьох самостійних значеннях: як певний стан присвоєності (відчуженості) благ, як підстава виникнення стану відчуженості, як процес відчуження» [11, с. 165].

Розглядаючи стан присвоєності, Є. Суханов стверджує, що відчуження – це ставлення (відношення) осіб до певних об'єктів як до чужих, як до таких, що їм не належать [12, с. 7–8]. Що стосується відчуження як правової підстави, то воно являє собою коло юридичних фактів, з якими пов'язано припинення стану присвоєності та виникнення відчуженості об'єкта від суб'єкта. Відчуження як процес, на думку С. Сліпченка, це сукупність послідовних дій, спрямованих на виникнення стану відчуженості. Очевидно, що завершення процесу відчуження вказує на появу відчуження-підстави, що тягне за собою зміну стану присвоєності, робить об'єкт чужим для особи, якій він належав. Наведені значення відчуження взаємопов'язані між собою та кожне попереднє є передумовою виникнення наступного [11, с. 166].

Розглядаючи процес відчуження державного майна, І. Селіванова наголошує на тому, що порядок відчуження ФДМУ значно відрізняється від порядку, коли таке відчуження здійснюється господарюючими суб'єктами, яким майно передано власником на різних правових режимах [10]. Науковці стверджують, що залежно від установленої процедури, учасниками процесу відчуження можуть бути особи як приватного, так і публічного права, як юридично рівні суб'єкти, так і ті, що перебувають між собою у владному підпорядкуванні. Відповідно, порядок може бути приватноправовим або публічно-правовим, а дії носити характер як адміністративних актів, так і правочинів або їх сукупності [1; 11, с. 166–167]. С. Сліпченко наголошує, що саме відповідність установленій процедурі, суб'єктному складу, послідовності певних дій, їх повноті, способу вчинення та фіксації, передбаченим строкам і термінам і є критерієм оцінки процесу відчуження. Його належне завершення свідчить про виникнення підстави відчуження, яка завжди породжує цивільно-правові наслідки. І навпаки. Відсутність або дефект будь-якого з елементів процедури відчуження вказує на відсутність або дефект відчуження-підстави. Тобто процес відчуження розпочався, але підстави відчуження не виникло, а отже, стан присвоєності не змінився [11, с. 167].

У Податковому кодексі України [2] сформульовано поняття відчуження майна, як будь-які дії, унаслідок вчинення яких особа в порядку, передбаченому законом, втрачає право власності на майно, що належить їй, або право користування, зокрема, природними ресурсами, що у визначеному законодавством порядку були їй надані у користування (п. 14.1.31 ст. 14 Кодексу). Аналіз наведених норм дає змогу С. Сліпченку звернути увагу на те, що законодавець вказує лише на припинення стану присвоєності (втрачає право власності або право користування) для певної особи. Але зовсім не наголошує на перенесенні (виникненні) цього стану на іншого суб'єкта, про зміну його носія. Очевидно, що подібне визначення дозволяє розглядати як відчуження не тільки правочини, спрямовані на перехід стану присвоєності, а й випадки відмови від свого права (ч. 3 ст. 12 ЦК України), відмови власника від права власності (п. 2 ч. 1 ст. 346 ЦК України), адже об'єкт (право) також стає не власним, не своїм, не моїм, а значить – чужим [11, с. 170].

На думку С. Сліпченка, термін «відчуження» у законодавчому визначенні поняття «приватизація» визначається як обставина реальної дійсності (сукупність обставин реальної дійсності), з якою (якими) норми права пов'язують зміну стану присвоєності на відчуженість для одних осіб і стану відчуженості на присвоєність для інших, стосовно одного й того самого об'єкта [11, с. 169]. На думку Н. Савенко, для цілей правового регулювання приватизація розглядається як сукупність взаємопов'язаних за змістом відносин, як триваючий процес, що охоплює сукупність заходів адміністративно-правового та цивільно-правового характеру, унаслідок яких право власності переходить до громадян та юридичних осіб [9, с. 315]. З урахуванням наведених визначень вважаємо, що приватизація є особливим видом суспільних відносин, що існують у процесі відчуження державного та комунального майна, що має законодавчо визначені сторони, процедури, способи, об'єкти.

У першій редакції Закону України «Про приватизацію невеликих державних підприємств (малу приватизацію)» мала приватизація мала свої ознаки: 1) об'єкти малої приватизації, а саме цілісні майнові комплекси невеликих державних підприємств у сфері переробної і місцевої промисловості, промисловості будівельних матеріалів, легкої і харчової промисловості, будівництва, окремих видів транспорту, торгівлі і громадського харчування,

побутового обслуговування населення, житлово-експлуатаційного і ремонтного господарства, зокрема об'єкти незавершеного будівництва, балансова вартість яких не перевищує півтора мільйона карбованців, а також частки (паї, акції) у майні підприємств, відновна вартість яких перевищує вказану суму, якщо це передбачено планами приватизації, розробленими згідно із Законом України «Про приватизацію майна державних підприємств», а також структурні підрозділи цих підприємств (магазини, перукарні, майстерні тощо), що можуть бути виділені у самостійні підприємства, об'єктами малої приватизації; будівлі та земельні ділянки, на яких розміщені такі об'єкти за відсутності законодавчої заборони; 2) способи малої приватизації: викуп об'єктів, що підлягають приватизації, працівниками цих об'єктів та продаж на аукціоні, за конкурсом. Водночас законодавчого визначення поняття «мала приватизація» цей нормативно-правовий акт не містив [6].

Чинний Закон України «Про приватизацію державного і комунального майна» від 18 січня 2018 року у ст. 5 «Класифікація об'єктів приватизації» зазначає, що з метою раціонального та ефективного застосування способів приватизації об'єкти приватизації поділяються на об'єкти малої приватизації та об'єкти великої приватизації. Отже, цим Законом позначено два види приватизації – мала і велика. Обидва ці види, відрізняються переліком пропонованого майна, процедурою, майданчиками, на яких буде реалізовуватися приватизація, але найголовніше – вони відрізняються значенням підприємств, внесених в той чи інший список. Наприклад, Р. Редька зазначає, що список об'єктів для малої приватизації, був підготовлений Фондом держмайна і включав на 2018 рік в себе більше 600 різних об'єктів, вартість активів яких не перевищувала 250 млн гривень, Приватизація таких об'єктів проходила через електронний аукціон – систему ProZorro.Sale. З об'єктами великої приватизації усе відбувається по іншому: список об'єктів великої приватизації затверджений розпорядженням Кабінету Міністрів України від 10 травня 2018 року № 358-р та нараховував 23 підприємства; процес продажу об'єктів з цього списку більш складний, включав в себе не тільки саму продаж, але і передпродажну підготовку із залученням радників [8]. Зазначене свідчить про відсутність однаковості науковців щодо змісту поняття «мала приватизація», проте дозволяє виокремити її ознаки.

Висновки. На наш погляд, поняття «мала приватизація» повинно відображати такі його основні ознаки: 1) за змістом це суспільні відносини; 2) суб'єктами цих відносин є суб'єкти приватизації, визначені у ст. 6 Закону України «Про приватизацію державного і комунального майна»; 3) об'єктами відносин є об'єкти малої приватизації (ст. 5); 4) переліки об'єктів малої приватизації державної власності, що підлягають приватизації, затверджуються Фондом державного майна України чи ухвалюється місцевою радою (ст. 11); 5) способом відчуження об'єктів малої приватизації є продаж виключно на електронних аукціонах (ст. 15). Отож ми вважаємо, що поняття «мала приватизація» можна визначити як сукупність суспільних відносин, що існують у процесі взаємодії суб'єктів приватизації при застосуванні заходів організаційного, технічного, інформаційного, правового характеру, пов'язаних із підготовкою, проведенням та оформленням результатів продажу на електронних аукціонах єдиних майнових комплексів державних і комунальних підприємств, їх структурних підрозділів, окремого майна, об'єктів незавершеного будівництва, об'єктів соціально-культурного призначення, пакетів акцій, інших об'єктів, вартість яких згідно з даними фінансової звітності за останній звітний рік не перевищує 250 мільйонів гривень, унаслідок якого право власності переходить від держави чи територіальної громади до громадян та юридичних осіб. Для конкретизації суспільних відносин у сфері адміністративно-правового регулювання малої приватизації, ми пропонуємо доповнити статтю 1 Закону України «Про приватизацію державного і комунального майна» пунктом 30, закріпивши у ньому запропоноване визначення «малої приватизації».

Список використаних джерел:

1. Пейчев К.П. Правове регулювання відчуження земельних ділянок : монографія. Харків : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2007. 124 с.

2. Податковий кодекс України : Закон України. *Відомості Верховної Ради України (ВВРУ)*. 2011. № 13–14, № 15–16, № 17. Ст. 112.
3. Про Концепцію роздержавлення і приватизації підприємств, землі та житлового фонду : Постанова Верховної Ради України від 31 жовтня 1991 року № 1767-XII. *Відомості Верховної Ради України* від 31 грудня 1991 року № 53. Ст. 795.
4. Про приватизацію державного і комунального майна : Закон України від 18 січня 2018 року № 2269-VIII. *Відомості Верховної Ради України* від 23 березня 2018 року № 12. Стор. 5. Ст. 68.
5. Про приватизацію державного майна : Закон України від 4 березня 1992 року № 2163-XII. *Відомості Верховної Ради України* від 16 червня 1992 року № 24. Ст. 348.
6. Про приватизацію невеликих державних підприємств (малу приватизацію) : Закон України від 6 березня 1992 року № 2171-XII. *Відомості Верховної Ради України* від 16 червня 1992 року № 24. Ст. 350.
7. Прядко В. та Отченас А. Приватизація, або все починалося з нуля. URL: <http://robotodavets.in.ua/2016/09/19/pryvatzatsiya-abo-vse-pochynalosya-z-nulya.html>.
8. Редька Р. Як мала приватизація залучить інвестиції. URL: <https://biz.nv.ua/ukr/experts/jak-mala-privatizatsija-zaluchit-investitsiji-2484790.html>.
9. Савенко Н. Приватизація як об'єкт адміністративно-правового регулювання. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2007. № 39. С. 314–321. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhnuvs_2007_39_48.
10. Селіванова І. Приватизація і відчуження державного майна: співвідношення понять. *Право України*. 2009. № 6. URL: http://www.ilf-ua.com/ua/publications/articles/pryvatzasiya_ta_vidchuzhennya_derzhmajna.
11. Сліпченко С. Проблеми визначення поняття «відчуження» у цивільному праві. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. 2014. Вип. 36. С. 164–178. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apvchzu_2014_36_18.
12. Суханов Е.А. Лекции о праве собственности. Москва : Юридическая литература, 1991. 240 с.
13. ФДМ затвердив 792 об'єкти для малої приватизації в 2019 році. URL: <https://ua.interfax.com.ua/news/general/556735.html>.

СІЧКО Д. С.,

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри цивільного
та кримінального права і процесу
(Чорноморський національний
університет імені Петра Могили)

ПЛЕХАНОВА О. П.,

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри конституційного
та адміністративного права і процесу
(Чорноморський національний
університет імені Петра Могили)

УДК 347.7

АНТИКРИЗОВЕ УПРАВЛІННЯ ДЕРЖАВНИМИ КОРПОРАТИВНИМИ ПРАВАМИ АКЦІОНЕРНИХ ТОВАРИСТВ: ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Розкрито особливості процесу управління державними корпоративними правами акціонерних товариств. Визначено особливості врегулювання відносин із приводу права власності на державні корпоративні права в процесі антикризового управління акціонерними товариствами. Визначено проблеми правосуб'єктності органів державної влади в цьому процесі. Акцентовано увагу на проблемах визначення форми власності цілісного майнового комплексу.

Ключові слова: антикризове управління, державні корпоративні права, акціонерні товариства, правосуб'єктність, цивільно-правове регулювання.

Раскрыты особенности процесса управления государственными корпоративными правами акционерных обществ. Определены особенности регулирования отношений по поводу права собственности на государственные корпоративные права в процессе антикризисного управления акционерными обществами. Определены проблемы правосубъектности органов государственной власти в данном процессе. Акцентируется внимание на проблемах определения формы собственности целостного имущественного комплекса.

Ключевые слова: антикризисное управление, государственные корпоративные права, акционерные общества, правосубъектность, гражданско-правовое регулирование.

The features of the process of managing state corporate rights of joint-stock companies were disclosed. There were determined the specifics of the regulation of relations concerning the ownership of state corporate rights in the process of crisis management of joint-stock companies. The problems of legal personality of public authorities in this process were disclosed. The main attention was paid to the problems of determining the form of ownership of an integral property complex.

Key words: anti-recessionary management, state corporate rights, joint-stock companies, legal personality, civil regulation.

Вступ. Проблеми соціально-економічного та публічно-політичного розвитку держави найчастіше супроводжуються проблемами, пов'язаними з неефективним менеджментом об'єктів державної власності. Держава, забезпечуючи свою участь у регулюванні економічних процесів, є одночасно самостійним активним суб'єктом господарювання. Реалізація економічних інтересів держави відбувається, зокрема, шляхом управління державними корпоративними правами, що втілює в собі участь держави в суб'єктах господарювання або пряме управління такими суб'єктами. Ефективність їх функціонування та господарської діяльності, як і ефективність управління державним майном загалом, є вкрай низькою. Об'єктивних причин для цього досить, але більшість із них традиційно пов'язана або із старінням основних фондів, або з корупційними проявами, або з відсутністю управлінців, здатних трансформувати потенціал державних підприємств у реальні фінансові надходження в Державний бюджет України. Така ситуація призводить до того, що поступово все більша кількість державних підприємств опиняється в кризовому становищі та вимушена визнавати себе банкрутами через вкрай низьку платоспроможність.

Враховуючи, що завданням держави на сучасному етапі її розвитку є визначення та вдосконалення механізму підвищення інвестиційної привабливості державних підприємств [1, с. 211], питання побудови системи їх ефективного управління є надзвичайно актуальним. І хоча це питання є предметом дослідження більше господарсько-правової науки, але сьогодні проблема повноважень держави як власника в процесі антикризового управління з погляду функцій, визначених правовим титулом, і потенційної зміни титулу власності корпоративних прав держави потребує дослідження саме в цивільно-правовому аспекті.

Управління державними корпоративними правами акціонерних товариств у контексті цивільно-правового регулювання відносин власності та визнання власника таких прав досліджувалося такими вченими, як О.І. Бабчинська, Н.С. Орлова, С.С. Настюк, Ю.М. Сірий, Ю.О. Солов'ян, К.С. Шапошников та інші.

Постановка проблеми. Метою статті є аналіз цивільно-правового аспекту регулювання процесу антикризового управління державними корпоративними правами акціонерних товариств.

Результати дослідження. Антикризове управління корпоративними правами держави в статутному капіталі акціонерних товариств або щодо власності на цінні папери таких товариств у світлі цивільно-правової доктрини розглядається через призму їх правосуб'єктності. Крім того, у спектрі цивільно-правової науки стоїть питання визначення правової форми участі держави в цивільних відносинах. Держава, реалізуючи свої економічні функції, цілком об'єктивно повинна мати можливість прямо брати участь у процесах управління економічними агентами, а також юридичними особами, які забезпечують стабільний розвиток державного сектору економіки.

Загалом, як зазначає Ю.М. Сірий [2, с.123], створення корпоративного сектору в Україні в 1994–2002 рр. відбулось саме через створення акціонерних товариств. Акціонерні товариства з погляду економічної цінності є найбільш прийнятною формою участі держави в економічних відносинах як самостійного суб'єкта таких відносин, оскільки передбачає можливість капіталізувати та продати пакет акцій, що перебуває в державній власності, за більш високою ціною. Але можливий також зворотний процес, коли держава неспроможна ефективно управляти корпоративними правами – і їх цінність стрімко зменшується, а ринкова вартість падає.

Правові форми участі держави у відносинах, що регулюються Цивільним кодексом, визначаються ст. 167 ЦК України, відповідно до якої держава, по-перше, є рівноправним учасником правовідносин на рівні із суб'єктами інших форм власності. По-друге, «держава може створювати юридичні особи публічного права (державні підприємства тощо) у випадках та в порядку, встановлених Конституцією України та законом. Держава може створювати юридичні особи приватного права (підприємницькі товариства тощо), брати участь в їх діяльності на загальних підставах, якщо інше не встановлено законом» [3]. Тобто акціонерні товариства, які створює держава, можуть бути суб'єктами публічного та приватного права,

і це є надзвичайно важливим аспектом у контексті реалізації діяльності цих товариств. Зокрема, статус публічного товариства відповідно до ст. 1 Закону України «Про публічні закупівлі» передбачає обов'язковість для здійснення публічних закупівель під час провадження власної діяльності «за умови, що вартість предмета закупівлі товару (товарів), послуги (послуг) дорівнює або перевищує 200 тисяч гривень, а робіт – 1,5 мільйона гривень» [4]. Фактично виникає ситуація, коли державне підприємство зобов'язується брати участь у публічних закупівлях із метою вибору контрагентів із найкращими умовами. У контексті антикризового управління такими найкращими умовами є контрагент, що пропонує роботи чи послуги з мінімальним рівнем цін. Тобто статус юридичної особи публічного права передбачає наявність певного легального механізму для заощадження коштів акціонерних підприємств, що потрапили до кризового становища і яким для виходу з нього необхідно залучити на договірних умовах контрагентів, причому угоди з якими перевищуватимуть наведені вище розміри.

Сам статус – юридична особа публічного права – передбачає певну особливість у підходах до визначення режиму цих суб'єктів правовідносин і формування державної політики щодо них. Одночасно це передбачає також особливість здійснення антикризового управління корпоративними правами держави в таких юридичних особах. Зокрема, це стосується відкритості та публічності у здійсненні певних заходів: розкриття інформації; розширення доступу суб'єктів приватного сектору та інститутів громадянського суспільства до громадського контролю та моніторинг законності діяльності таких суб'єктів.

Водночас юридичні особи публічного права формують специфічний сегмент суб'єктів економічних відносин. При цьому управління державними корпоративними правами в ньому також здійснюється з певними особливостями, які, у свою чергу, накладають відбиток на специфіку провадження антикризового управління. Відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України від 11 лютого 2004 р. № 155 «Про затвердження Основних концептуальних підходів до підвищення ефективності управління корпоративними правами держави» [5] «до суб'єктів управління корпоративними правами держави» пропонується віднести такі: Кабінет Міністрів України; Фонд державного майна; органи виконавчої влади, уповноважені Кабінетом Міністрів України управляти об'єктами державної власності; громадян або юридичних осіб, визначених за результатами конкурсу, з якими укладено договір доручення з управління корпоративними правами держави». Наведений перелік суб'єктів управління корпоративними правами держави є традиційним для, так би мовити, звичайного стану та режиму здійснення діяльності суб'єктами господарювання, що мають статус об'єктів корпоративних прав держави. Водночас антикризове управління здійснюється відповідно до спеціального Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» [6], який встановлює умови та порядок відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом і застосування ліквідаційної процедури з метою повного або часткового задоволення вимог кредиторів. Цим Законом визначається статус арбітражного керуючого – фізичної особи, яка призначена господарським судом у встановленому порядку в справі про банкрутство як розпорядник майна, керуючий санацією, або ліквідатор із числа осіб, які отримали відповідне свідоцтво і внесені до Єдиного реєстру арбітражних керуючих України. При цьому треба зауважити на тому, що Постанова Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику в справах про банкрутство» № 15 від 18 грудня 2009 р. [7] встановлює, що Закон України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» містить спеціальні норми, які мають пріоритет у застосуванні під час розгляду справ про банкрутство щодо інших законодавчих актів України.

Отже, суб'єктний склад антикризового управління державними корпоративними правами акціонерних товариств суттєво змінюється, що обмежує імперативний вплив держави на процеси використання (розпорядження) державних корпоративних прав. Введення спеціального суб'єкта, яким є арбітражний керуючий, передбачає залучення професійного управлінця, яким повинен бути арбітражний керуючий, внаслідок спеціального режиму його підготовки та сертифікації його діяльності. У свою чергу, держава не позбавляється

контролю над корпоративними правами, однак вона, не маючи прямого впливу, здатна лише проводити нагляд і моніторинг за законністю їх використання. Ба більше, держава в особі органів, уповноважених на управління корпоративним правами, не здатна впливати на рішення арбітражного керуючого, хоча має при цьому дорадчий голос, а іноді передбачено навіть обов'язкове погодження окремих рішень чи управлінських дій арбітражного керуючого, наприклад затвердження плану санації акціонерного товариства або погодження додаткової емісії цінних паперів. У свою чергу, вказаний вище Закон вводить також спеціальний механізм контролю за діяльністю арбітражного керуючого, наділяючи процесуальними повноваженнями суд. За своєю сутністю судова інстанція – це орган державної влади. Тобто формально держава в той чи інший спосіб, але все ж таки номінально отримує важелі впливу на рішення арбітражного керуючого.

Надзвичайно важливим аспектом, на який необхідно звернути увагу в процесі аналізу цивільно-правового регулювання антикризового управління державними корпоративними правами акціонерних товариств, є зміна пріоритетів діяльності останніх у період подолання ними кризового становища. Закон України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» прямо передбачає наявність примату інтересів кредиторів перед інтересами інших третіх осіб, зокрема держави в контексті відновлення платоспроможності боржника або його банкрутства та ліквідації. Арбітражний керуючий здійснює свою діяльність виключно на законних засадах, але якщо говорити про задоволення прав та інтересів у процесі відновлення платоспроможності акціонерного товариства, навіть державного акціонерного товариства, то на практиці реалізується положення ст. 167 ЦК України, відповідно до якої держава має рівні права з іншими учасниками відносин. Оскільки наведений Закон визначає спеціальний порядок задоволення кредиторських вимог, то, навіть якщо кредитором є орган державної влади, його вимога потрапляє в чітко визначену чергу і не може бути задоволена завдяки попередній черзі [3]. У такому розумінні пріоритету діяльності акціонерного товариства, яке потрапило в кризу та щодо якого застосовані положення Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом», треба зазначити, що правосуб'єктність органів державної влади, наділених функціями з розпорядження корпоративними правами, суттєво зменшується. Але обсяг соціальної відповідальності держави не змінюється, про що свідчить обов'язкова норма щодо неможливості відчуження об'єктів нерухомості, які належать на праві власності боржнику і мають соціальне (суспільне) призначення. Такі об'єкти (об'єкти житлового фонду, соціальні заклади), якими володіє державне акціонерне товариство або акціонерне товариство, частина цінних паперів яких належить державі, передаються відповідній територіальній громаді. Причому вони не вважаються майном, завдяки якому задовольняються вимоги кредиторів, зокрема кредиторів в особі органів державної влади.

Отже, наявність правосуб'єктності щодо управління корпоративним правами зменшується в органів державної влади, уповноважених на таке управління, у разі, коли настає необхідність запровадження антикризового управління. Як зазначає О.І. Бабчинська, «на корпоративний сектор припадає майже 75% ВВП. Сьогодні національний корпоративний сектор економіки України представлений такими його складовими:

- акціонерний – у вигляді первинних його елементів, зокрема публічних і приватних акціонерних товариств, державних акціонерних компаній;
- похідний – інтеграційні формування (асоціації, корпорації та інше);
- неакціонерний корпоративний сектор – містить інші господарські формування та підприємства, які підпадають під визначення корпоративних підприємств відповідно до вітчизняного законодавства» [8, с. 217]. Як вбачається з наведеного, сама структура корпоративного сектору демонструє його полісуб'єктність, за якої державні корпоративні права в акціонерних товариствах становлять лише частину від загального обсягу корпоративних прав держави в національній економіці.

Відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України від 11 лютого 2004 р. № 155 «Про затвердження Основних концептуальних підходів до підвищення ефективності

управління корпоративними правами держави» [5], «корпоративні права держави – це право держави, частка якої визначається в статутному капіталі господарського товариства, що включає право на управління цим товариством, отримання певної частки його прибутку (дивідендів), активів у разі ліквідації відповідно до законодавства, а також інші права, передбачені законом та установчими документами. Тобто держава навіть у разі ліквідації суб'єкта корпоративного права так чи інакше повертає частку свого внеску в статутний капітал такого підприємства.

Загалом, на думку К.С. Шапошникова, під час розгляду «корпоративного права держави брати участь в управлінні справами корпорації треба розрізняти зовнішню та внутрішню особливості реалізації цього права. Річ у тому, що на реалізацію зазначеного корпоративного права впливають зовнішні чинники (політичні, економічні, соціальні тощо). Отже, зовнішня площина права держави брати участь в управлінні корпорацією проявляється через розроблення корпоративного законодавства. Внутрішня – проявляється через міру можливої поведінки держави як суб'єкта господарських відносин» [9, с. 58]. Це зауваження є цілком слушним і найбільшою мірою розкривається через суперечливий стан органу державної влади, що є розпорядником її корпоративних прав. Ідеться про Фонд Державного майна України. «Фонд державного майна України (далі – ФДМУ) виконує функцію головного органу з управління корпоративними правами держави. Для ФДМУ ця функція є основною, і тому вона має більш високий рівень організаційного і нормативного забезпечення, ніж в інших уповноважених органах. Але вона вступає у протиріччя з іншою основною функцією ФДМУ – приватизацією. Встановлено, що організаційно-правове забезпечення системи управління державними корпоративними правами здійснюється в контексті приватизаційних процесів і характеризується відсутністю чіткої стратегії розвитку системи» [10, с. 106]. На підтвердження цієї позиції вченого треба зауважити про відсутність спеціального законодавчого акта «Про управління державними корпоративними правами». Точніше – про втрату його чинності на підставі прийняття окремої Постанови Кабінету Міністрів України «Деякі питання управління об'єктами державної власності» від 10.03.2017 р. № 143 [11], якою затверджено лише Порядок визначення та затвердження кандидатур представників держави, які призначаються до наглядових рад державних унітарних підприємств, і тих, які беруть участь у загальних зборах та обираються до наглядових рад господарських товариств, у статутному капіталі яких більше 50% акцій (часток) належать державі. Жодні інші питання цією Постановою не вирішуються, а відсутність системного законодавчого акта суттєво знижує ефективність управління корпоративним правами.

Хоча в цьому контексті звертає на себе увагу Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Основних концептуальних підходів до підвищення ефективності управління корпоративними правами держави» від 11.02.2004 р. № 155, однак вона лише проголошує необхідність розширення повноважень ФДМУ в процесі розгляду справ про банкрутство щодо призначення арбітражних керуючих і запровадження антикризового управління. Крім того, ця Постанова дещо розширює можливості ФДМУ в процесі визначення подальшої долі майна державних акціонерних підприємств та акціонерних підприємств із державною часткою більше ніж 25% [5]. Ці заходи позбавлені механізмів реалізації, через що на практиці їх ефективність зазвичай надзвичайно низька. Загалом, повноваження ФДМУ у сфері антикризового управління корпоративними правами держави номінально є досить широкими, однак реально вони мають загальний характер, що ускладнює практичну реалізацію. Крім того, є багато суперечностей у процесі визначення титульного власника майна акціонерного товариства, особливо якщо воно створено завдяки внескам, що надавалися декількома суб'єктами владних повноважень або створювалася на спільній власності декількох міністерств. У цьому контексті первинним є титул майна, правовий режим якого визначається саме нормами ЦК України. Але складність у тому, що незалежно від суб'єкта управління титулом такого майна буде державна власність. Відносини власності обтяжені відносинами підпорядкування, що, у свою чергу, накладає певні складнощі під час погодження різних антикризових управлінських дій.

Саме питання врегулювання відносин власності з приводу такого майна вимагають більшої уваги в аспекті цивільно-правової науки. Наприклад, ЦК України визначає правовий режим цільного майнового комплексу, що в процесі антикризового управління і особливо у справах про банкрутство на етапі ліквідації виступає головним активом боржника.

Наприклад, відповідно до ст. 191 ЦК України «підприємство є єдиним майновим комплексом, що використовується для здійснення підприємницької діяльності. До складу підприємства як єдиного майнового комплексу входять усі види майна, призначені для його діяльності, включно із земельними ділянками, будівлями, спорудами, устаткуваннями, інвентарем, сировиною, продукцією, права вимоги, борги, а також право на торговельну марку або інше позначення та інші права, якщо інше не встановлено договором або законом. Підприємство як єдиний майновий комплекс є нерухомістю» [3]. Такий підхід законодавця визначає, що всі, навіть цінні папери, у бездокументарній формі, будь-яке рухоме майно чи навіть нематеріальні активи – це все має титул нерухомості, якщо об'єднане в категорію цілісний майновий комплекс у розумінні законодавства про банкрутство. На наш погляд, такий підхід до антикризового управління є дещо суперечливим, щонайменше через те, що обтяження на майно підприємства накладається та закріплюється в різних реєстрах: як реєстрах рухомого, такі і нерухомого майна, включно з реєстрами іпотек та обтяжень.

Натомість обтяження на все підприємство навряд чи можна занести до будь-якого реєстру, оскільки необхідно вказати індивідуальні ознаки та ці речі, тому що, за ЦК України, майном вважається сукупність речей, а тому майно не може бути ідентифіковане саме по собі, лише завдяки індивідуалізації кожної речі окремо. У цьому, до речі, криється проблема ефективності управління корпоративним правами держави, оскільки у разі визнання акціонерного товариства як єдиного цілісного майнового комплексу постає питання: якої форми власності цей комплекс. Від відповіді на це питання та точного визначення титулу власності залежать особливості розпоряджання та використання такого майна. Однак якщо в акціонерному товаристві держава має 50% акцій, а інші 50% належать приватним особам, то постає дискусійне питання визначення форми власності такого товариства як цілісного майнового комплексу.

Висновки. Підбиваючи підсумки проведеного аналізу проблем антикризового управління державними корпоративними правами в акціонерних товариствах через призму цивільно-правового регулювання, можемо зробити такі висновки.

По-перше, звертає на себе увагу проблема врегулювання відносин власності в процесі антикризового управління, зокрема в процесі банкрутства акціонерного товариства. Від правильного визначення форми власності, а також від коректного застосування правового режиму майна акціонерних товариств, в яких є частка держави, остання отримає змогу ефективно реалізовувати власні функції з управління своїми корпоративним правами. Зокрема, це стосується етапу визначення акціонерного товариства як цілісного майнового комплексу з подальшими діями щодо його реалізації чи переходу прав власності на нього в інший спосіб.

По-друге, вимагає впорядкування питання правосуб'єктності органів державної влади в процесі управління корпоративним правами держави. У розумінні ЦК України правосуб'єктність складається з трьох структурних елементів та у випадку органів державної влади не може змінюватися ними самостійно, а встановлюється та визначається виключно розпорядчим актом. Однак законодавство визначає інший спосіб встановлення правосуб'єктності в питаннях управління корпоративним правами держави в акціонерних товариствах, суттєво розширюючи повноваження Фонду державного майна України навіть стосовно об'єктів власності, права на які прямо закріплені за іншими міністерствами та відомствами. Причому законодавче розширення правосуб'єктності ФДМУ не потребує жодного договірною впорядкування таких відносин між ним та іншим органом державної влади, який є фактичним володільцем (оскільки власником виступає саме держава) та розпорядником такого майна.

Загалом, законодавче впорядкування питань власності щодо корпоративних прав держави в акціонерних товариствах сприятиме суттєвому підвищенню якості та ефективності управління такими правами та знизить необхідність застосування антикризових заходів до акціонерних товариств.

Список використаних джерел:

1. Орлова Н.С. Механізми державного регулювання корпоративних відносин в Україні. *Теорія та практика державного управління*. 2009. Вип. 2. С. 211–217.
2. Сірий Ю.М. Регулювання державою здійснення корпоративних послуг. *Наукові праці. Державне управління*. 2013. № 182. С. 123–125.
3. Цивільний кодекс України : Кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення: 11.02.2019).
4. Про публічні закупівлі : Закон України від 25.12.2015 р. № 922-VIII. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/922-19> (дата звернення: 11.02.2019).
5. Про затвердження Основних концептуальних підходів до підвищення ефективності управління корпоративними правами держави : Постанова Кабінету Міністрів України від 11 лютого 2004 р. № 155 URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/155-2004-%D0%BF>.
6. Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом : Закон України від 14.05.1992 р. № 2343-XII. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2343-12> (дата звернення: 26.01.2019).
7. Про судову практику в справах про банкрутство : Постанова Пленуму Верховного Суду України № 15 від 18 грудня 2009 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0015700-09> (дата звернення: 26.01.2019).
8. Бабчинська О.І. Державне регулювання корпоративного сектора в Україні: сучасний стан та напрями вдосконалення. *Вісник Хмельницького національного університету. Економічні науки*. 2015. № 1. С. 216–220.
9. Шапошников К.С. Корпоративні права держави: особливості реалізації та управління. *Наукові праці Кіровоградського національного технічного університету. Економічні науки*. 2012. Вип. 22 (2). С. 57–62.
10. Солов'ян Ю.О. Управління державними корпоративними правами: оцінка ефективності. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2011. Вип. 121–122. С. 103–108.
11. Деякі питання управління об'єктами державної власності : Постанова Кабінету Міністрів України від 10.03.2017 р. № 143. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/143-2017-%D0%BF> (дата звернення: 26.01.2019).

STARCHUK O. V.,
Candidate of Law, Associate Professor,
Associate Professor at the Department
of Civil and Juridical Disciplines
(*Lesya Ukrainka Eastern
European National University*)

YATSYNIAK O. P.,
Assistant at the Department
of Foreign Languages Natural Sciences
and Mathematics Majors
(*Faculty of Foreign Philology
of Lesya Ukrainka Eastern
European National University*)

UDC 349.2

NOTARIAL FORM OF HUSBAND AND WIFE PROPERTY AGREEMENTS, WHO ARE NOT IN CIVIL MARRIAGE

The article is devoted to the legal nature of de facto husband and wife property agreements and the procedure for granting legal certainty by means of a notary's certification. Types of property agreements have been outlined. The agreement could be concluded by husband and wife living together as an unmarried couple and their notarization certificate procedure is characterized. A special attention is paid to the necessity of Family Code of Ukraine in order to eliminate legislative conflicts, unify judicial and notarial practice and to define clearly the legal regime of property acquired in de facto relations.

Key words: *de facto relations between husband and wife, concubinage, unregistered marriage, property relations, common joint property, agreement.*

Стаття присвячена правовій природі майнових договорів фактичних чоловіка та жінки й порядку надання їм юридичної вірогідності шляхом посвідчення нотаріусом. Виокремлено види майнових договорів, які можуть укласти чоловік та жінка, які проживають однією сім'єю без реєстрації шлюбу, та охарактеризовано процедуру їхнього нотаріального посвідчення. Акцентовано увагу на необхідності в Сімейному кодексі України з метою усунення законодавчих колізій, уніфікації судової й нотаріальної практики чітко визначити правовий режим майна, набутого у фактичних відносинах.

Ключові слова: *фактичні відносини чоловіка та жінки, конкубінат, незареєстрований шлюб, майнові відносини, спільне майно, договір.*

Статья посвящена правовой природе имущественных договоров фактического мужчины и женщины и порядку предоставления им юридической достоверности путем удостоверения нотариусом. Выделены виды имущественных договоров, которые могут заключать супруги, которые проживают одной семьей без регистрации брака, и охарактеризована процедура их нотариального удостоверения. Акцентируется внимание на необходимости в Семейном кодексе Украины с целью устранения законодательных конфликтов, унификации судебной и нотариальной практики четко определить правовой режим собственности, приобретенной в фактических отношениях.

Ключевые слова: *фактические отношения мужчины и женщины, конкубинат, незарегистрированный брак, имущественные отношения, совместное имущество, договор.*

Presentation of the scientific problem. Nowadays de facto husband and wife relationships are more widespread in Ukraine. Not least popularity due to the Family Code of Ukraine gave legal significance to the property consequences to be husband and wife in concubinage.

However, the lack of legislative consolidation of the de facto relations leads to the fact of wife and husband living together as an unmarried couple give rise to difficulties because courts of general jurisdiction in each case concepts of de facto relationships and the moment of occurrence could be defined in different way.

The question of the contractual regime of the property of de facto husband and wife since the Family Code of Ukraine come into force is not only briskly debated in the scientific circles, but also raises discussions among practitioners. The growth of the number of de facto relations, according to statistics of judicial practice and its contradiction keeps unresolved issue of property consequences in concubinage.

Setting objectives. The purpose of the article is to determine the legal nature of property contracts of husband and wife living together as an unmarried couple and the procedure for granting them legal certainty by means of a notary's certification; development of proposals for improvement legal regulation of property in concubinage.

To achieve this goal it is necessary to do the following tasks:

- characterize the property relations of de facto husband and wife living together as an unmarried couple;
- to find out the moment of formation of the common joint property regime in de facto relations;
- characterize the contractual regime of the property of de facto husband and wife;
- to find out types of property agreements that can be concluded by de facto husband and wife;
- to investigate the procedure of notarization of property agreement in concubinage.

Analysis of research and publications. De facto husband and wife property relations are the subject of discussion in the modern legal doctrine on the family law of Ukraine. Some aspects of this problem are the scientific work of M.M. Vybornova, A.B. Hrynjak, O.V. Dzer, M.M. Dyakovych, L.Yu. Drahnevich, I.V. Zhilinkova, T.O. Ivashkova, T.S. Kyrychenko, G.A. Myronova, Z.V. Romovskaya, O.I. Safonchyk, Slipchenko, M.M. Tarusina, O. Isupova, S.Ya. Fursa and others.

An important innovation of the Family Code of Ukraine is the extending of the provisions on property which is jointly owned by husband and wife who are in de facto relations.

We agree with T.S. Kyrychenko, who observes that the institution of actual residence generates a number of problems, such as: criteria for the fact of cohabitation, the determination of the valid moment [1, p. 221].

Judicial practice significates that in Ukraine there is no well-established legal mechanism for real protection of the persons' rights to property who are in de facto relations. Thus, the position of the Supreme Court of Ukraine and the High Specialized Court of Ukraine on Civil and Criminal cases is extremely controversial as to the moment of de facto relations can be considered as indicating the formation of a common joint property regime in concubinage.

In the information letter of the Highest Specialized Court of Ukraine on of Civil and Criminal cases "On the application of certain norms of civil law" December 5, 2011. It is stated that the establishment of the fact of husband and wife living together as an unmarried couple and establishing their property on right of property which is jointly owned according to Art. 74 of the FC of Ukraine is connected with the coming into force of a court decision in which such legal facts are established [2].

In fact, the High Specialized Court of Ukraine on Civil and Criminal cases in its information letter stated that husband and wife property which is jointly owned and living together as an unmarried couple occurs only after the legal validity of the court decision and established the relevant fact.

So it is doubtful that husband and wife before living together as an unmarried couple will apply to the court to establish the relevant fact [3, p. 77].

In order to solve this situation in legal doctrine the scientists suggest to create appropriate conditions for the application of norms at the legislative level that determine the property consequences of the concubinage or to settle the property relations of de facto husband and wife on contractual arrangement.

Contractual forms of regulation of property relations can be applied only by mutual agreement of the parties, in the case when de facto husband and wife agree on the terms of the contract, their rights and obligations, otherwise judicial decision dispute on violated rights protection.

Let's characterize the contractual regime of the property of de facto husband and wife and the procedure for providing them with legal certainty by means of a notary's certification.

Participants of property rights legal regulation in the family-legal sphere are only physical persons that are related to marriage, relative, adoption, or other grounds that are not forbidden by the law and do not conflict with the moral principles of society.

In particular, according to Family Code of Ukraine Chpt.1-3 Art.2, Chpt.1 of Art. 9 spouses, a child's parents, parents and children, other family members and relatives whose relations are governed by the present Code may regulate relations between them upon agreement including persons living together as an unmarried couple.

On the other hand, the Family Code of Ukraine Chpt. 2 Art. 9 provides for persons living together as an unmarried couple to regulate their family (relatives) relations upon an agreement, which should be drawn in a written form. Such an agreement is binding unless it contradicts the provisions of the present Code, other laws of Ukraine and morals of the society [4].

Consequently, in accordance to the abovementioned norm, de facto husband and wife can draw an agreement in written form except marriage agreement, as the parties of this contractual relationship may be brides or spouses.

Analyzing the legal nature of family property agreements that could be concluded between de facto husband and wife.

Art. 64 of the Family Code of Ukraine states the general rules for spouses. They may conclude any lawful agreement between them. In addition, according to Art. 7 of the FC of Ukraine, Chpt.1 Art. 6 of the CC of Ukraine, husband and wife, like any other physical persons, may conclude an agreement that not provided for law but they correspond to civil law general principles [4; 5].

Since the property of the actual husband and wife is subject to the provisions of Chpt.8 of the FC of Ukraine, family and civil law rules concerning the contractual regime of property of the spouses apply to de facto husband and wife.

Under the property legal regime of de facto husband and wife have the right to self-actualize the extent of mutual rights and obligations in property field.

In Chpt.1, Art. 74 of the Family Code of Ukraine provides for the right of husband and wife living together as an unmarried couple, or any other marriage to conclude a written agreements to joint property acquired during concubinage.

From the contents of Chap. 8 of the FC of Ukraine follows de facto husband and wife may conclude agreements in notarial form with the obligatory state registration of the property acquired in actual relations, as well as any agreements that do not contradict the law [4].

This confirms that the norms of the family law governing the contractual property relations of the spouses apply to the property acquired during living husband and wife together as an unmarried couple.

We agree with A.B. Gryniak that the norm of Art. 74 of the FC of Ukraine, although it is a progressive step, a kind of response to standby time, but at the same time it is extremely controversial [6, p. 31].

The question of the contractual regime of the property of de facto husband and wife since the Family Code of Ukraine come into force is not only briskly debated in the scientific circles, but also raises discussions among practitioners. The growth of the number of de facto relations, according to statistics of judicial practice and its contradiction keeps unresolved issue of property consequences in concubinage.

Consequently, concubinage creates similar legal consequences of property nature so as registered marriage, but the lack of state registration of a marriage may lead to a violation of the rights and legitimate interests of de facto husband and wife.

We share the position of T.O. Aryvanyuk that the lack of a single legislator's approach to the legal status of de facto husband and wife who have formed a family acquired property, it will raise many questions from practitioners, in particular notaries when require a notarial certificate [7].

Therefore, in the legal doctrine for solving legal regime of de facto husband and wife property is proposed to provide by Art. 74 of the FC of Ukraine proper conditions for its practical application; or to consolidate the right to joint matrimonial property, except cases specified in the agreement.

In accordance with the Resolution of the Plenary Session of the Supreme Court of Ukraine “On the Practice of the Application by the Courts of Legislation in Considering Matters on the Right to Marriage, Divorce, Recognition as a Nullity and the Sharing of Mutual Property of the Spouses” December 21, 2007 № 11 [8] provides that applying Art. 74 of the Family Code of Ukraine, courts must take into account that the rule of the specified norm spreads to cases when husband and wife are not in any other marriage.

Analysis of court cases shows that the content of Art. 74 The FC of Ukraine does not observe the courts, but it is realized by identifying the actual relations with marital ones.

Since to the property of the persons who are in de facto relations, the legislator applies the provisions of the FC of Ukraine on spouses' common joint property in fact he equalized the legal status of civil marriage property relations and de facto relations.

In particular, T.O. Ivashkova observes that the reasons for acquiring common joint property could be attributed to them; the formation of the right to property owned to “husband” or “wife”; the right to dispose of the property; the right to division of the property, etc. [9, p. 113–114].

But, besides, being married, spouses are not obliged to prove the distribution of acquired property of the common joint property regime, in contrast to husband and wife de facto relations. Persons living together as an unmarried couple are obliged to prove in court the fact of living as one family and are not in any other marriage, as well as the fact of living their child with them.

Therefore, in order to eliminate conflicts in court decisions, first of all, it is necessary to consolidate legally the conclusion of agreement between de facto husband and wife and their life as a couple in complex written form by means of a notary's certification just as so: firstly, it is an important factor in the protection de facto husband and wife property rights in case of termination of such relationships in the future; and secondly, it is an undisputed proof of the fact of living as one family and property acquisition during this period on the right of common joint property [10].

It is reasonable to conclude a concubinage agreement between de facto husband and wife in a complex written form in order to determine joint property regime acquired living together and indicating the formation of the family, if this does not contradict the moral principles of society [3, p. 80].

The property agreements of de facto husband and wife who have found their consolidation in the FC of Ukraine include:

- 1) agreements of de facto husband and wife regarding their property:
  - an agreement of alienation by one of the de facto husband and wife in favor of the other, of his/her share in spouses' right to common joint property may be concluded without separation the share (Chpt.2, Art.64 of the FC of Ukraine);
  - an agreement on the way in which the property belonging them as common joint property should be used (Art. 66 of the FC of Ukraine);
  - an agreement on partition of common joint property of de facto husband and wife (Art. 69, 70 of the FC of Ukraine);
  - an agreement on separation of real estate from all property their entire property (Chpt. 2, Art. 69 of the FC of Ukraine).
- 2) the agreements of de facto husband and wife on the provision of mutual maintenance:
  - an agreement on maintenance with the definition of conditions, amount and time limits for paying alimony (Art.78 of the FC of Ukraine);

– an agreement for maintenance right termination in exchange of acquiring the property right to real estate or receiving a lump-sum cash payment. The agreement, which transfers the ownership to a real estate should be certified by a notary and is a subject to public registration. (Art. 89 of the FC of Ukraine).

Having analyzed the provisions of the above norms, which determine the legal nature of family agreements of the property character of de facto husband and wife, it is worth mentioning that they are concluded in a complex written form by means of a notary's certification and in some cases it also requires state registration.

However, according to Chpt. 2 of Art. 220 of the Civil Code of Ukraine, where parties agreed on all essential conditions of a contract, as proved by written documentary evidence, and the agreement was fulfilled completely or partially, but one of the parties evaded its notarization, a court may find such agreement valid. In that case, subsequent notarizations of the contract shall not be required [5].

Certifying the property agreements of de facto husband and wife, the notary must establish the fact of their stay in de facto relationship and the formation of common joint property regime.

When entering into family-legal agreements of property character, requiring a notarial certificate (including state registration), as well as agreement of valuable property, common joint property consent must be notarized.

In addition, if a person has addressed to a notary and does not have a passport marriage mark, a notary must require proof of the alienated legal regime property as well as information about the marital status.

Summary. Nowadays in Family Law of Ukraine the radical changes are observed in approaches to regulation of de facto husband and wife property relations by means of the expansion of dispositive regulation sphere. Property relations play a significant role in family law of de facto husband and wife.

In order to eliminate legislative conflicts, unify judicial and notarial practice, it is necessary to define clearly the legal regime of property acquired in de facto relations in the Family Code of Ukraine. Namely, when husband and wife are in de facto relation will conclude a concubinage agreement in a complex written form, the notary's certificate will be considered the moment of formation of common joint property regime.

With a view to inconsistency of Family Law and Jurisprudence regarding the property legal regime of de facto husband and wife, it is efficient to resolve their property relations in contract agreement. That's why in the Family Law of Ukraine, there are fixed agreements that could be concluded by de facto husband and wife as to the property acquired in concubinage.

Thus, in the Family Code of Ukraine provides possibility concluding family-law agreements namely: the agreements of de facto husband and wife regarding their property, and agreements on the granting of mutual maintenance that require a notary's certification (in some cases, a state registration).

Certifying property agreements of de facto husband and wife the notary must:

- 1) to find out the fact that de facto husband and wife are in concubinage and the formation of the family;
- 2) to establish the time when the common joint property regime is established;
- 3) to obtain the approval of de facto husband and wife to conclude an agreement to the property acquired in concubinage.

References:

1. Кириченко Т.С. Поняття «конкубінат»: проблемні питання, підстави виникнення. *Право і безпека*. Харків : Харк. нац. ун-т внутр. справ, 2010. № 3. С. 221–224.
2. Щодо застосування окремих норм цивільного законодавства: Інформаційний лист Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 05 грудня 2011 р. URL : http://sc.gov.ua/ua/informaciyuniy_listi.html.
3. Старчук О.В. До питання посвідчення нотаріусом конкубінатного договору. *Право і суспільство*. № 1. 2017. С. 77–81.

4. Сімейний кодекс України від 10 січня 2002 р. із змінами і доповн. *Відом. Верхов. Ради України*. 2002. № 21-22. Ст. 135.
5. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. із змінами та доповн. *Відом. Верхов. Ради України*. 2003. №№ 40-44. Ст. 356.
6. Гриняк А.Б. Спільна сумісна власність фізичних осіб: окремі питання виникнення та припинення. *Приватне право і підприємництво*. 2009. № 8. С. 29–32.
7. Ариванюк Т.О. Про деякі проблемні питання нового Сімейного законодавства. Фактичне подружжя. URL : http://yurradnik.com.ua/wp-content/uploads/2014/10/2004_1_039_.
8. Про практику застосування судами законодавства при розгляді справ про право на шлюб, розірвання шлюбу, визнання його недійсним та поділ спільного майна подружжя: Постанови Пленуму Верховного Суду України від 21 грудня 2007 р. № 11. URL : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/v0011700-07>.
9. Івашкова Т.О. До питання правових наслідків перебування у фактичних шлюбних відносинах. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2011. № 2. С. 110–117.
10. Особливості майнових відносин осіб, які проживають однією сім'єю без реєстрації шлюбу. URL : <http://yalova.com.ua/property-relations.shtml>.

ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС

КУЗЬМІН Д. В.,

кандидат юридичних наук,
старший викладач
кафедри економіки і управління
(*Конотопський інститут
Сумського державного університету*)

ІВАЩЕНКО М. М.,

кандидат фізико-математичних наук,
старший викладач кафедри електронних
приладів і автоматики
(*Конотопський інститут
Сумського державного університету*)

УДК 620.91

ПРАВОВІ ЗАСАДИ ВИКОРИСТАННЯ ВІДНОВЛЮВАНИХ ДЖЕРЕЛ ЕНЕРГІЇ ПРИВАТНИМИ ДОМОГОСПОДАРСТВАМИ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

У статті проаналізовано правові засади використання відновлюваних джерел енергії приватними домогосподарствами на території України. Сформульовано думку про перспективність розвитку національного енергетичного законодавства в напрямі сприяння розвитку відновлюваної енергетики у приватних домогосподарствах, що повинно позитивно вплинути на розвиток експлуатації відновлюваної енергетики у приватних домогосподарствах.

Ключові слова: енергоджерела, використання відновлюваних джерел енергії, альтернативні джерела енергії, відновлювана енергетика, енергетика.

В статье проанализированы правовые основы пользования возобновляемыми источниками энергии частными домовладениями на территории Украины. Сформулирована мысль о перспективе развития национального энергетического законодательства в направлении содействия развитию возобновляемой энергетике в частных домовладениях.

Ключевые слова: энергоисточники, использование возобновляемых источников энергии, альтернативные источники энергии, возобновляемая энергетика, энергетика.

In this paper there were analyzed the legal bases of usage the renewable energy sources у private households in Ukraine. It was refined the thesis about the perspective of the national energetic legislation in way of the private households renewable energetics development promotion that would be positive influenced on the renewable energetics exploitation development in private households.

Key words: energy sources, renewable energy sources usage, alternative energy sources, renewable energetics, energetics.

Вступ. Перед національною безпекою України у XXI ст. постають нові загрози, на які уряд країни повинен асиметрично реагувати, мінімізуючи їх наслідки для громадян та держави. Серед ключових загроз національній безпеці є питання необхідного доступу громадян, які є власниками приватних домогосподарств, до споживання електричної енергії. Як один із варіантів відповіді на загрозу енергетичної безпеки країни уявляється перспективним курс, спрямований на заохочення громадян України використовувати відновлювані енергоджерела у своїх приватних домогосподарствах для виробництва електричної енергії. Реформування енергетичної галузі країни роблять перспективними зусилля уряду України, які спрямовані на розвиток виробництва та використання енергії, виробленої з відновлюваних енергоджерел [1], у приватних домогосподарствах. Очевидні перспективи збільшення обсягів використання відновлюваних енергоджерел під час виробництва електричної енергії впливатимуть на фінансову стабільність держави шляхом зменшення витрат, пов'язаних з закупівлею традиційних енергоджерел, сприятимуть захисту навколишнього природного середовища та позитивно вплинуть на доходи власників приватних домогосподарств. За таких умов актуальності набувають питання, пов'язані з правовими засадами використання відновлюваних джерел енергії приватними домогосподарствами на території України.

До питань практики та перспективності використання відновлюваної енергетики зверталися цілий ряд вітчизняних та закордонних дослідників такі, як С.Д. Білоцький, Я.С. Бенедик, А.П. Вершинін, О.Л. Волошин, Г.Д. Джумагельдієва, С.А. Свірков, В.М. Комарницький, М.М. Кузьміна, М.М. Кулик, С.В. Майстро, О.О. Прутська, О.Ю. Федик, М.В. Чіпко та інші автори. До питання використання відновлюваних джерел енергії зверталися такі дослідники, як Е.Ю. Рибнікова, О. Бодак, О.Б. Кишко-Єрлі, однак питання аналізу правових засад використання відновлюваних енергоджерел для виробництва електричної енергії у приватних домогосподарствах є малодослідженою темою у вітчизняній юридичній літературі.

Постановка завдання. Метою статті є аналіз правових засад експлуатації відновлюваних енергоджерел при виробництві електричної енергії у приватних домогосподарствах на території України.

Результати дослідження. З початком індустріального віку, як влучно зазначав Е. Фромм цілі покоління людей жили вірою у величне чудо, у величну обіцянку безмежного прогресу, заснованого на освоєнні природи, створенні матеріального благополуччя більшості та необмеженої свободи особистості [2, с. 6]. Індустріальний прогрес людства у XX–XXI ст. поставив енергетичну галузь на ключове місце при забезпеченні сталого розвитку економіки країн. Розвиток української економіки з часом стає все більш залежним від енергетичної галузі України. На сучасному етапі розвитку вітчизняної енергетичної галузі стає зрозумілою необхідність при забезпеченні громадян електричною енергією поступово переносити її виробництво від виробника монополіста, який концентрує свої виробничі потужності в одній місцевості, до територіально розосередженого кінцевого споживача власника домогосподарства, зорієнтованого на власне виробництво електричної енергії на власних малопотужних енергоустановках та її споживання у власному господарстві. За такого розвитку енергетичної галузі країни колишній виробник монополіст залишатиме за собою можливість надавати послуги з постачання електричної енергії до об'єктів, що знаходяться у державній власності, об'єктам промисловості та інфраструктури, що його змусить оптимізувати тариф за спожиту електричну енергію для покупців. Впевнені, що такий шлях виступає як прогресивний, адже він змусить виробників електричної енергії покращувати сервіси з надання послуг з енергопостачання, зокрема, для рядових громадян України, що не здійснили монтаж відновлювальних енергоустановок у своїх домогосподарствах у зв'язку з наявністю конкурентоспроможної альтернативи. Динаміка подібного державного курсу повинна бути направлена на розвиток енергетики у приватних домогосподарствах з використанням відновлюваних природних ресурсів може стати одним з ключових напрямків для формування бази з матеріального благополуччя населення країни. Доступність, економічність та екологічна безпека використання відновлюваних джерел енергії вказує на необхідність всебічної підтримки з боку держави розвитку відновлюваної енергетики у приватних

домогосподарствах. Тому, першочерговим кроком для розвитку відновлюваної енергетики України є удосконалення існуючого законодавства та спрощення дозвільної системи для громадян власників приватних домогосподарств, що бажають розпочати виробляти електричну енергію для власних потреб. Загалом, широке використання відновлюваних енергоджерел при виробництві електричної енергії може виступити як один з шляхів подолання глобальних енергетичних та економічних кризових явищ [3]. По суті, Україна може презентувати світовій спільноті свій унікальний шлях розвитку енергетичної стратегії та нову економічну модель виходу країни з кризи на його базі.

Насамперед слід з'ясувати зміст терміну «відновлювані джерела енергії». Найчастіше типовими теоретичними визначеннями змісту поняття зазначаються підходи, де відновлювані джерела енергії – це джерела постійних або періодичних потоків енергії у навколишньому середовищі, які функціонують без участі людини [4, с. 9]. Процес виробництва енергії з відновлюваних джерел характеризується як невичерпний а процес їх використання не змінює енергетичний баланс планети [4, С. 7]. А.П. Шот вказує на принцип у сфері відновлюваної енергії, який передбачає, що її джерело відтворюється постійно (періодично), а це означає, що джерело енергії не зникає, а процес її виробництва є постійним [5, с. 22]. Підтримуючи вищезазначені позиції, вважаємо, що під терміном «відновлювані джерела енергії» необхідно розуміти сукупність постійно або періодично тривалих природних процесів і явищ, за допомогою яких людство отримує можливість виробляти електричну енергію.

На сьогодні у законодавстві України наявні декілька термінів, які можуть виступати як синоніми відносно терміну «відновлювані джерела енергії». Так, хронологічно першим, на законодавчому рівні, було введене в правове поле України поняття «нетрадиційні та поновлювані джерела енергії» згідно Закону України «Про енергозбереження». До нетрадиційних та поновлюваних джерел енергії законодавець відніс джерела, що постійно існують або періодично з'являються в навколишньому природному середовищі у вигляді потоків енергії Сонця, вітру, тепла Землі, енергії морів, океанів, річок, біомаси [6]. У подальшому законодавець на підставі Закону України «Про альтернативні джерела енергії» ввів поняття альтернативних джерел енергії. Автори словника-довідника «Екологія – охорона природи» на основі вищезгаданого поняття характеризували термін енергетика альтернативна, як отримання енергії не з традиційних її джерел (вугілля, нафта, сланці, газ), а від Сонця, з геотермальних джерел шляхом використання різниці температур, вітру чи іншим шляхом [7, с.148]. Закон України «Про альтернативні джерела енергії» визначає комплексний перелік альтернативних (відновлюваних) джерел енергії, до яких належать енергія сонячна, вітрова, геотермальна, гідротермальна, аеротермальна, енергія хвиль та припливів, гідроенергія, енергія біомаси, газу з органічних відходів, газу каналізаційно-очисних станцій, біогазів, та вторинні енергетичні ресурси, до яких належать доменний та коксівний газ, газ метан дегазації вугільних родовищ, перетворення скидного енергопотенціалу технологічних процесів [8].

Наявність різних підходів у законодавстві та науковій літературі призвели, як відмічає Е.Ю. Рибнікова, до розбіжностей у співвідношенні термінів (таких як: «поновлювані», «відновлювані», «нетрадиційні», «альтернативні» джерела енергії) [9, с. 61], класифікація яких на сьогодні не має чіткого нормативного визначення й узгодженої думки фахівців [10, с. 61]. Вважаємо, що відносно енергетичної галузі України найбільш точно підходить термін «відновлювані джерела енергії». Більшість інших термінів, які використовуються в науковій літературі, зазвичай є тотожними поняттю «відновлювані джерела енергії» у зв'язку з наявністю відновлюваного потенціалу у зазначених енергоджерел.

На нашу думку доречним буде виділити дві ключові групи при класифікації джерел енергії, які пропонуємо поділити за способом видобування з них електричної енергії та технічними особливостями експлуатації енергоустановок, виділивши:

- джерела енергії, що мають ринкову вартість (комерційні);
- джерела енергії, що не мають ринкової вартості (некомерційні).

Перша група передбачає процедуру набуття права власності на джерела енергії для функціонування енергоустановки. Дана група передбачає, що перед виготовленням з

енергетичних джерел електричної енергії здійснюються господарські операції з купівлі-продажу даних джерел енергії, що, як вважає С.А. Свірков, автоматично передбачає набуття права власності на вказаний об'єкт прав [11, с. 1248] зі сторони покупця. До комерційних джерел енергії віднесемо переважно традиційні енергоносії: природний газ, нафта, вугілля та інше.

Друга група некомерційних (відновлюваних) джерел енергії передбачає, що вони мають природне походження, які виключаються з природи і слугують для виробництва електричної енергії, яка і стає об'єктом права власності, а соціальні відносини, які виникають під час цього процесу і регулює право. Як влучно відмітила О.Б. Кишко-Єрпі, компоненти природного походження, виключені з кругообігу природи і залучені до соціальних умов, стають, як правило, матеріальними цінностями – об'єктами права власності [12, с. 252]. До некомерційних (відновлюваних) джерел енергії віднесемо переважно відновлювані енергоносії: енергію вітру, енергію сонця та інше.

Наявність відновлюваних джерел енергії, необмежений доступ до них фізичних осіб приватної форми власності і виробництво на їх основі власниками приватних домогосподарств електричної енергії потребує правового регулювання з боку держави. В Україні споживання відновлюваних енергоджерел для виробництва та розподілу електричної енергії громадянами є різновидом конкретних соціальних відносин. На соціальні відносини, які виникають в сфері використання відновлюваних джерел енергії, здійснюється вплив з боку держави, який, як відмічає О.Ф. Скакун, має цілеспрямований характер – направлений на задоволення законних інтересів суб'єктів права [13, с. 22] з метою їх упорядкування в інтересах людини, суспільства і держави [14, с. 40].

Правове регулювання суспільних відносин у сфері відновлюваних джерел для виробництва електричної енергії здійснюється через систему нормативно-правових актів, що розраховані на багаторазове застосування і поширюються на певне коло осіб при наявності передбачених ними обставин. Вони характеризуються, як відмічав С.С. Алексєєв, певною внутрішньою структурою, в якій кожен нормативно правовий акт займає певне місце [15, с. 72-73].

Основоположне місце серед нормативно-правових актів політико-правового характеру, що визначають основи державної політики та здійснюють вплив на сферу, пов'язану з регулюванням права доступу до відновлюваних джерел енергії і вироблення з них електричної енергії, займає Конституція України. Вона у вказаній системі визначається верховенством та має найвищу юридичну силу прямої дії і застосовується на всій території країни.

На території України встановлено статтею 3 Конституції України, що до найвищих соціальних цінностей віднесена людина, її життя і здоров'я честь і гідність, недоторканність і безпека [16]. Вищезазначена стаття визначає правовий статус людини і громадянина, який складається з сукупності прав, законних інтересів та обов'язків особи, гарантій їх здійснення і захисту [17, с. 132]. Держава забезпечує права громадян на безпеку їхнього життя та здоров'я, шляхом правового регулювання, метою якого є безпечна експлуатація енергоустановок усіх типів, що виробляють електричну енергію з відновлюваних джерел. В основу Конституції України покладені принципи гуманізму та соціальної спрямованості (до яких можна віднести і забезпечення достойного життя громадян через право доступу до безпечної електричної енергії, яку виробляють з відновлюваних джерел енергії), що виступає, як одна з основних функцій держави. Виробництво електричної енергії з відновлюваних джерел надає доступ до дешевої відновлюваної енергетики, що веде до збільшення рівню доходів людей згідно взятих українською стороною зобов'язань на підставі статті 7 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права по забезпеченню прав громадян на достатній життєвий рівень, що включає достатнє харчування, одяг і житло і на неухильне поліпшення умов життя [18]. Дані зобов'язання ефективно пов'язуються із використанням технологій по генерації енергії з відновлюваних джерел та модернізація енергоефективності житла. Сучасний етап технологічного розвитку дозволяє почати монтаж компактних за розміром енергоустановок не тільки у приватних домогосподарствах, які

мають прибудинкову територію а і у багатоповерхові будівлі. Зарубіжний досвід технічного розвитку відновлюваної енергетики свідчить, що цілий ряд західноєвропейських країн розгортають та реалізують програми з будівництва соціального житла, будівництво якого передбачено вже з обов'язковим монтажем відновлювальних енергоустановок [19, с. 110].

Вочевидь, для України необхідно удосконалення енергетичного законодавства, що буде направлене на регулювання програмних заходів та їх втілення по будівництву дешевого соціального житла, які мають доступ до споживання дешевої електричної енергії виробленої з відновлювальних джерел енергії. Аналізуючи сучасні проблеми створення об'єктів відновлюваної енергетики, М.М. Кузьміна пропонує впроваджувати об'єкти «зеленої» енергетики в інфраструктуру міста, наприклад розташувати на дахах об'єкти малої енергетики (сонячні панелі, вітряки), зробивши пріоритетними механізм запровадження об'єктів відновлюваної енергетики в місті, наприклад, внести ці об'єкти у список таких, для яких не потрібні містобудівельні дозволи [20, с. 110].

Серед шляхів з поліпшення умов життя громадян виділяються напрямки не тільки по зменшенню витрат на тарифи за використану електричну енергію, а й вирішення питання охорони навколишнього природного середовища згідно статті. 50 Конституції України та Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» [21], адже частина джерел енергетики альтернативної має високу екосумісність порівняно з традиційною енергетикою [7, с. 110]. У зв'язку з цим українська сторона взяла курс, пов'язаний з пріоритетністю широкого використання відновлюваних видів енергії на своїй території, передбачених ст. 2 Кіотського Протоколу до Рамкової Конвенції Організації Об'єднаних Націй про зміну клімату [22].

Безпосередньо щодо використання відновлюваних джерел енергії, статтею 13 Конституції України встановлено, що земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони є об'єктами права власності Українського народу. Конституція встановлює перелік природних ресурсів на території України які можливо використовувати при виробництві електричної енергії. У подальшому право Українського народу на володіння, користування і розпорядження природними ресурсами (у тому числі й право на користування відновлюваними джерелами енергії) відобразилося у ст. 1 Закону України «Про власність», ст. 4 Кодексу України «Про надра», ст. 6 Водного кодексу України, ст. 7 Лісного кодексу України. Громадяни України мають право, закріплене Конституцією України, на користування природними об'єктами права власності народу згідно правил, встановлених законом. Від імені Українського народу права користування природними ресурсами здійснюють органи державної влади та органи місцевого самоврядування. У зв'язку з цим, до компетенції органів державної влади та органів місцевого самоврядування віднесені обов'язки, пов'язані з регулюванням суспільних відносин у сфері загального та спеціального користування природними ресурсами громадянами України. Загальне користування природними ресурсами реалізується фізичними особами (власниками приватних домогосподарств) з метою задоволення життєво необхідних потреб громадян, [23, с. 53], які, зокрема, пов'язані з наданим правом громадянам України на експлуатацію відновлюваних енергоджерел із метою задоволення власних потреб. Під спеціальним користуванням природними ресурсами, як відмічає О. Кишко-Єрлі розуміється право на користування юридичними особами (господарюючими суб'єктами), як правило, з метою товарного виробництва енергії та/або біопалива [24, с. 159] на підставі отриманих спеціальних дозволів (ліцензій), видача яких здійснюється Національною комісією, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг (НКРЕКП).

Особливе місце в системі нормативно-правових актів політико-правового характеру, що визначають основи подальшого розвитку державної політики та здійснюють вплив на формування цільових завдань з реформування енергетичної галузі, займає Стратегія сталого розвитку «Україна-2020». Метою Стратегії є наближення України до європейських стандартів життя. У зв'язку з цим пропонується розвиток країни за чотирма перспективними

векторами модернізації національної держави. Вектор розвитку передбачає необхідність сталого розвитку, вираженого у підвищенні стандартів життя, спираючись на передові інновації. Вектор безпеки полягає у забезпеченні безпеки держави, бізнесу та громадян. Вектор відповідальності забезпечує гарантії доступу громадян до послуг у державному та приватному секторах. Вектор гордості передбачає створення належних умов життя і праці. Для реалізації вищезазначених векторів автори Стратегії пропонують Дорожню карту, в якій до першочергових пріоритетів віднесена необхідність проведення реформи енергетики та впровадження програми енергоефективності. З метою досягнення цілей реформування енергетичної галузі, Стратегія передбачає виконання наступних завдань: реалізацію проєктів з використання альтернативних джерел енергії; лібералізацію енергетичного ринку та перехід на нову модель його функціонування; повна реформа системи ціно- та тарифоутворення на енергію; перегляд механізму формування балансу енергоресурсів; модернізація інфраструктури енергетичного комплексу [25].

У рамках проведення реформи енергетичної галузі країни була прийнята Енергетична стратегія України на період до 2035 року «Безпека, енергоефективність, конкурентоспроможність». Стратегія визначила основні проблемні місця української економіки. Було зазначено про застаріле стереотипне мислення в межах української держави та суспільства, яке діє за інерцією стереотипів наявності надлишку традиційних енергоресурсів. Було визнано недосконалість енергетичної стратегії країни, наголосивши на відсутності стимулювання та ефективного використання енергоджерел. У зв'язку з цим автори Стратегії наголошують на необхідності сталого енергозабезпечення за прийнятними цінами, для чого перспективними вважаються регулятивні методи державного управління, які повинні реагувати на виклики, що загрожують розвитку енергетичного сектору країни. Серед основних напрямків розвитку енергетики в Україні Стратегія передбачає наступні принципи: забезпечення сталого розвитку української економіки; прозорість державного регулювання енергетичного сектору; недискримінаційність ціноутворення, гарантія доступу до ринків та мереж; сприяння конкуренції, незалежність регуляторів енергетичних ринків, захист споживачів від прояву монополізму, регулювання діяльності природних монополій; пріоритетність інноваційного технологічного розвитку. Стосовно відновлюваної енергетики Стратегія вважає перспективними дії, пов'язані зі зниженням енергоємності економіки та диверсифікацією джерел і шляхів постачання енергоресурсів. Україна визначила, що для власних потреб необхідні різноманітні джерела енергії, у тому числі й збільшення частки відновлюваної енергетики до 20 % у валовому кінцевому енергоспоживанні. Стратегія вказує на перспективність зростання виробництва електроенергії на базі відновлюваних джерел енергії на основі твердої біомаси і біогазу та енергії сонця та вітру [26]. Наведене дозволяє стверджувати, що діюча Енергетична стратегія України вказує на перспективу розвитку для українського суспільства відновлюваної енергетики, при цьому енергетичний сектор української економіки повинен перетворитися з дотаційного та проблемного на прибутковий та конкурентоспроможний сектор національної економіки.

Правовому регулюванню виробництва електричної енергії з відновлюваних джерел господарюючими суб'єктами присвячено низку нормативно-правових актів. Ключове місце серед них займає Закон України «Про електроенергетику». Закон регулює суспільні відносини, що виникають при виробництві, розподілі, постачанні та користуванні електричною енергією, у тому числі й виробленою з відновлюваних джерел енергії. Статтею 5 Закону України «Про електроенергетику» визначені принципи державного регулювання, серед яких щодо відновлюваної енергетики зазначений державно-політичний курс на сприяння розвитку альтернативної енергетики як екологічно чистої і безпаливної підгалузі енергетики.

Законодавець, розуміючи перспективність розвитку в Україні відновлюваної енергетики різними суб'єктами господарських відносин, у ст. 6 Закону визначив право власності на об'єкти в сфері електроенергетики. Законом встановлено, що об'єкти електроенергетики можуть перебувати у різних формах власності. У зв'язку з чим власники приватних домогосподарств отримали право на приватних енергоустановках займатися виробництвом елек-

тричної енергії з відновлюваних енергоджерел та подальшим її споживання вже як об'єктів приватної власності.

За державою, згідно Закону України «Про електроенергетику», залишилося право державного управління та нагляду при забезпеченні безпеки робіт при експлуатації енергетичного обладнання; забезпечення раціонального використання енергії; додержання єдиних державних норм, правил і стандартів усіма суб'єктами відносин, пов'язаних з виробництвом і використанням енергії; підвищення екологічної безпеки об'єктів електроенергетики; захист прав та інтересів споживачів енергії [27].

Регулювання суспільних відносин у сфері відновлюваних джерел енергії є предметом регулювання Закону України «Про альтернативні джерела енергії» [8]. У статті 3 Закону встановлені основні засади державної політики у сфері альтернативних джерел енергії. Законом визначений перспективний напрямок збільшення обсягів виробництва енергії з відновлювальних енергоджерел. Важливе значення в Законі України «Про альтернативні джерела енергії» отримали й питання екологічної безпеки за рахунок зменшення шкідливого впливу на довкілля та додержання безпеки для здоров'я громадян країни при передачі, транспортуванні, постачанні, зберіганні та споживанні відновлюваної енергетики. Значну увагу Закон приділяє вимогам стандартизації у сфері відновлюваної енергетики, метою якої є захист життя та використання якісного обладнання, додержання санітарно-гігієнічних вимог, популяризація відновлюваної енергетики та впровадження науково-технічних досягнень при експлуатації відновлюваних джерел енергії. На підставі ст. 9 Закону України «Про альтернативні джерела енергії», з боку держави передбачено стимулювання виробництва та споживання відновлюваних джерел енергії шляхом створення сприятливих умов для спорудження інфраструктурних об'єктів та застосування економічних важелів і стимулів для розширення використання альтернативних джерел енергії.

Законом України «Про альтернативні джерела енергії» для суб'єктів (фізичних осіб та юридичних осіб усіх форм власності), зайнятих в експлуатації відновлюваних джерел енергії, були закріплені обов'язки, які діють у встановленому законодавством порядку для забезпечення суспільних інтересів з урахуванням особливостей технічної експлуатації енергоустановок. Згадані обов'язки містяться у статтях 10–13 Закону України «Про альтернативні джерела енергії». Стаття 10 Закону зобов'язує під час будівництва об'єктів, пов'язаних із виробництвом електричної енергії з відновлюваних джерел, враховувати природні умови оточуючого середовища; наявність атмосферних умов, водних ресурсів, геотермальних джерел та періодичність природних циклів. Законодавець у статтях 11–13 Закону закріпив зобов'язання виробників електричної енергії дотримуватися ряду умов щодо використання альтернативних джерел енергії. Ключовими умовами для експлуатації відновлюваної енергетики є: додержання норм, правил і стандартів для забезпечення безпеки при проектуванні, будівництві, введення в експлуатацію та експлуатацію об'єктів галузі; дотримання технічних вимог щодо виробництва, акумулювання, передачі, постачання та споживання енергії; протиаварійний захист та дотримання умов екологічної безпеки; здійснення державного нагляду за режимом споживання енергії.

Держава, розуміючи перспективність шляху, що направлений на раціональне та економічне використання енергетичних ресурсів країни, приймає Закон України «Про енергозбереження» [28]. У контексті енергозбереження вважаємо доцільним зазначити про думку С.С. Селіверстова, у якій підхід по включенню до числа енергетичних ресурсів енергозбереження не зайвий логіки, адже зкономлена енергія та сама енергія отримана в результаті вживання заходів по зменшенню рівня енергозбереження і є похідною виключно техногенних факторів та діяльності людини [29, с. 52–53].

Статтею 3 Закону «Про енергозбереження» визначені ключові принципи державної політики у сфері енергозбереження. Ключовим є принцип, направлений на створення державними органами економічних і правових умов заінтересованості в енергозбереженні, у тому числі і серед фізичних осіб. Закон наголошує на необхідності широкого впровадження новітніх енергозберігаючих технологій у поєднанні з реалізацією енергетичної програми України та обов'язковим дотриманням екологічних вимог.

Суб'єктами правового регулювання у сфері енергозбереження, згідно статті 5 Закону України «Про енергозбереження», є юридичні та фізичні особи, діяльність котрих пов'язана з наступним: видобування, переробка, транспортування, виробництво, зберігання та використання електричної енергії, інших ресурсів природного чи штучного походження при використанні паливно-енергетичних ресурсів; роботи, пов'язані з розвитком і використанням нетрадиційних поновлюваних джерел енергії (науково-дослідні, проектно-конструкторські, експертні, спеціалізовані, монтажні, налагоджувальні, ремонтні, інформаційні та управлінські).

Законом передбачається, що сталий розвиток ринкових відносин на території України невід'ємно пов'язаний з інтенсифікацією та розширенням процесів енергозбереження (у тому числі і серед фізичних осіб, власників приватних домогосподарств) і поступове збільшення ролі використання енергетичних ресурсів. Зазначимо, що власник приватного домогосподарства, який виробляє електричну енергію з відновлюваних енергоджерел, бере курс на підтримку напрямку по заохоченню з боку держави по збільшенню кількості виробленої електричної енергії на території України. У рамках згаданого економічного курсу держава у декларативній формі передбачає цілий ряд заходів для фізичних осіб, яким вказані субсидії, дотації, податкові і кредитні пільги. Згідно статті 16 Закону України «Про енергозбереження», держава бере на себе зобов'язання по стимулюванню енергозбереження шляхом пріоритетного кредитування заходів щодо забезпечення раціонального використання нетрадиційних та поновлюваних джерел енергії. Для реалізації заходів державної підтримки проектів, пов'язаних з енергозбереженням, згідно статті 13 Закону України «Про енергозбереження» передбачено створення та функціонування Державного фонду енергозбереження. Згідно з Указом Президента України від 13 квітня 2011 року № 462/2011 «Про Державне агентство з енергоефективності та енергозбереження України», встановлено таку назву установи, як Державне агентство з енергоефективності та енергозбереження України [30].

Кабінет Міністрів України Постановою № 676 від 26 листопада 2014 року затвердив Положення про Державне агентство з енергоефективності та енергозбереження України, який фактично виконує функції зазначеного в Законі України «Про енергозбереження» Державного фонду енергозбереження [31].

Положення у статтях 1, 3 зазначає, що Державне агентство з енергоефективності та енергозбереження України (Держенергоефективності) є центральним органом виконавчої влади до основних завдань якого віднесено наступне: 1) реалізація державної політики у сфері ефективного використання паливно-енергетичних ресурсів, енергозбереження, відновлюваних джерел енергії та альтернативних видів палива; 2) забезпечення збільшення частки відновлюваних джерел енергії та альтернативних видів палива в енергетичному балансі України; 3) надання адміністративних послуг у відповідній сфері. Прикладом успішного заохочувального заходу стала розроблена та впроваджена в дію з жовтня 2014 року Урядова програма «теплих кредитів» від Держенергоефективності по підтримці фізичних осіб (35% суми кредиту (але не більше 14 тисяч гривень) на придбання енергоефективного обладнання/матеріалів для фізичних осіб - власників приватних будинків [32]. Для власників приватних домогосподарств кредитна програма надавала перевагу переважно галузі систем електричного сонячного теплопостачання та/або гарячого водопостачання (геліосистеми) [33].

Становлення вітчизняного законодавства, яке регулює відносини в галузі відновлюваної енергетики відбувалося при наявності тенденції розуміння необхідності доступу до технологій, устаткування, механізмів та матеріалів необхідних для розвитку енергетики з відновлюваних джерел енергії у приватних домогосподарствах. Серед основних заходів з боку держави по заохоченню використання альтернативних джерел енергії в Україні Е.Ю. Рибнікова слушно виділяє запровадження державою «зеленого» тарифу, відсутність необхідності сплачувати екологічний податок, податкових та митних пільг [34, с. 64]. Узагальнюючи аналіз українського законодавства, є можливість стверджувати, що відновлювані енергоджерела, які використовуються для виробництва електричної енергії, розглядаються як об'єкти правового регулювання. На думку С. Майстро та О. Волошина об'єктами державного регулювання розвитку альтернативної енергетики, необхідно вважати: сферу альтернативних

джерел енергії – галузь діяльності, що пов’язана з використанням альтернативних джерел енергії для виробництва, постачання, транспортування, зберігання, передачі та споживання енергії [35, с. 37]. Оцінюючи у цілому особливості правового регулювання експлуатації джерел відновлювальної енергетики в Україні, відмітимо очевидні перспективи розвитку відновлювальної енергетики, тому український уряд на рівні прийняття нормативно-правових актів забезпечив підтримку розвитку відновлювальної енергетики. Проте, державна політика України у сфері розвитку відновлювальної енергетики серед приватних домогосподарств сьогодні має декларативний характер [36, с. 124], оскільки нормативно-правовими актами України не передбачений механізм їх реалізації [37, с. 124]. Як зазначає Я. Бенедик, для держав використання відновлюваних джерел енергії має подвійне значення: вони одночасно представляють собою бар’єр, через який складно переступити, а також руку допомоги, що надає можливість перейти в якісно нове майбутнє [38, с. 209]. Проте перехід до перспективи майбутнього не можливий без створення нових правових норм. Зокрема, використання відновлюваних енергоджерел власниками приватних домогосподарств формує суспільну потребу по розробці базового Закону з питань експлуатації відновлюваних джерел енергії, спрямованого на законодавче закріплення основних принципів та методів державного регулювання у цій сфері.

Водночас роль органів державного управління в галузі розвитку правового регулювання енергетики є центральною [39, с. 1]. Тому державна політика при експлуатації природних ресурсів повинна бути багатопільною, тобто орієнтованою на комплексне і повне використання відновлюваних джерел енергії і слабким порушенням природних процесів, які забезпечують сталість природокористування [7, с. 1]. У зв’язку з цим для суб’єктів, які виробляють електричну енергію у приватних домогосподарствах із відновлювальних енергоджерел, все очевиднішою стає перспектива розвитку законодавства України орієнтуватися на програмно-цільовий метод у цій галузі господарювання. Реалізація цього методу повинна спиратися на державну підтримку відновлюваної енергетики з урахуванням особливостей регіонів України. Розроблення загальнодержавних, галузевих та місцевих цільових програм та активне залучення органів місцевого самоврядування для розробки підзаконних актів сприятимуть зростанню виробництва електричної енергії з відновлюваних енергоджерел безпосередньо на місцях. При цьому уявляється, що показником ефективності таких програм має стати наявність сталої тенденції по зростанню обсягів виробництва та споживання електричної енергії з відновлюваних енергоджерел.

Висновки. Отже, вважаємо, що розвиток вітчизняного енергетичного законодавства України повинен проходити з врахуванням необхідності проведення курсу направлено на зменшення ролі у енергетичному балансі країни монополістів постачальників енергії виробленої з традиційних джерел енергії та поступове збільшення ролі суб’єктів, які будуть задіяні у виробленій електричній енергії з відновлюваних джерел енергії. Перспективним у цьому напрямі є розвиток малозатратної відновлюваної енергетики серед власників приватних домогосподарств. На сучасному етапі розвитку держави правові засади експлуатації відновлюваних енергоджерел в Україні визначаються складною і розгалуженою системою нормативно-правових актів, в яких містяться норми, що регулюють діяльність в цій сфері. Незважаючи на це, державна політика у сфері відновлювальної енергетики має декларативний характер. У зв’язку з чим не спостерігається активне зростання обсягів виробництва електричної енергії, виробленої з відновлюваних джерел енергії. Тому, прийняття комплексного нормативно-правового акту, яким будуть врегульовані питання безпеки, монтажу та функціонування перетворювачів електричної енергії з відновлюваних енергоджерел, може здійснити ключовий вплив на розвиток приватних домогосподарств.

Список використаних джерел:

1. Kurbatova T., Sotnyk I., Khlyap H. Economical mechanisms for renewable energy simulation in Ukraine. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 2014. № 31. P. 486–491.
2. Фромм Э. *Иметь или быть?* Москва : АСТ, 2018, 320 с.

3. Numerical simulation of SnS-based solar cells / M.M. Ivashchenko, A.S. Opanasyuk, I.P. Buryk, D.V. Kuzmin // *Journal of Nano- and Electronic Physics*. 2018. V. 10 (3) P. 03004-1.
4. Дудюк Д.Л., Мазепа С.С., Гнатишин Я.М. Нетрадиційна енергетика: основи теорії та задачі. Львів : Магнолія 2006, 2008. 188 с.
5. Шот А.П. Світові тенденції та перспективи розвитку нетрадиційних та відновлювальних джерел енергії в Україні. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права*. 2011. № 6. С. 220–226.
6. Про енергозбереження: Закон України від 23.07.1994 р. № 74/94-ВР. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/74/94-вр>.
7. Мусієнко М.М., Серебряков В.В., Брайон О.В. Екологія. Охорона природи: Словник-довідник. Київ : Т-во «Знання», КОО, 2002. 550 с.
8. Про альтернативні джерела енергії : Закон України від 20.02.2003 р. № 555-IV. *Верховна Рада України*. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/555-15>
9. Рибнікова Е.Ю. Поняття нетрадиційних та відновлюваних джерел енергії за законодавством України. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2017. № 2. С. 60–63.
10. Рабінович М.Д. Альтернативна енергетика: проблеми класифікації та положення Кіотського протоколу. *Проблеми загальної енергетики*. 2003. № 9. С. 29-31.
11. Свирков С.А. К вопросу о праве собственности на электроэнергию. *LEX RUSSICA, НАУЧНЫЕ ТРУДЫ МГЮА*. 2012. № 6. С. 1248-1263.
12. Кишко-Єрлі О.Б. Інститут правового регулювання використання відновлюваних джерел енергії природо ресурсного права України. *Часопис Київського університету права*. 2010. № 2. С. 251-254.
13. Скакун О.Ф. Теория государства и права. Харьков: Консум, 2000. 704 с.
14. Юридична енциклопедія: в 6 т. / за ред. Ю.С. Шемчушенка. К.: Українська енциклопедія, 1998–2004. Т. 5. 2003. 736 с.
15. Алексеев С.С. Общетеоретические принципы исследования структуры права. *Советское государство и право*. 1971. № 3. С. 18-22.
16. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 року р. № 254к/96-ВР / Верховна Рада України. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>
17. Колодій А.М., Олійник А. Ю. Права людини і громадянина в Україні. К.: Юрінком Інтер, 2004. 336 с.
18. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права ООН: затв. Указом Президії Верховної Ради Української РСР від 19.10.1973 № 2148-VIII / Верховна Рада України. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_042
19. Annie McCabe, Dorina Pojani, Anthony Broese van Groenou Social housing and renewable energy: Community energy in supporting role. *Energy Research & Social Science*. 2018. № 38. P. 110-113.
20. Кузьміна М.М. Проблеми створення об'єктів відновлювальної енергетики. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 12. С. 115-118.
21. Про охорону навколишнього природного середовища : Закон України від 25.06.2016 р. № 1264-XII / Верховна Рада України. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1264-12>
22. Кіотський протокол до Рамкової конвенції Організації Об'єднаних Націй про зміну клімату: ратифіковано Законом № 1430-IV від 04.02.2004 / Верховна Рада України. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_801
23. Опришко В. Ф. Коментар до Конституції України. Київ, 1996. 376 с.
24. Кишко-Єрлі О. Право користування відновлюваними джерелами енергії. *Право України*. 2011. № 2. С. 156-160.
25. Стратегії сталого розвитку «Україна - 2020»: затв. Указом Президента України від 12.01.2015 № 5/2015 / Верховна Рада України. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/5/2015>
26. Енергетична стратегія України на період до 2035 року «Безпека, енергоефективність, конкурентоспроможність»: затв. розпорядженням Кабінету Міністрів України від

18.08.2017 № 605-р / Міністерство енергетики та вугільної промисловості України URL: http://mpe.kmu.gov.ua/minugol/control/publish/article?art_id=245234085

27. Про електроенергетику : Закон України від 16.10.1997 р. № 575/97-ВР / Верховна Рада України. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/575/97-%D0%B2%D1%80>).

28. Про енергозбереження : Закон України від 01.07.1994 № 74/94-ВР. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/74/94-вр>.

29. Селиверстов С.С. К вопросу о понятии энергетического права. Энергетика и право. 2008. № 1(10). С. 52–58.

30. Історія Агенства [Електронний ресурс] / Держенергоефективності. URL.: <http://saee.gov.ua/uk/about/history>.

31. Про Державне агентство з енергоефективності та енергозбереження України : Положення затв. Постановою Кабінету Міністрів України від 26.11.2014 № 676 / Міністерство енергетики та вугільної промисловості України URL: http://mpe.kmu.gov.ua/minugol/control/publish/article?art_id=245234085.

32. Державна підтримка енергозбереження [Електронний ресурс] / Держенергоефективності. URL.: <http://saee.gov.ua/uk/consumers/derzh-pidtrymka-energozabespechenya>.

33. Урядова програма «теплих» кредитів у 2017 році: хто і яким чином може отримати компенсацію [Електронний ресурс] / Voltar. URL.: <https://volar.com.ua/news/uriadova-programa-teplih-kreditiv-u-2017.html>

34. Рибнікова Е.Ю. Економіко-правовий механізм стимулювання виробництва та використання альтернативної енергії в Україні. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2017. № 3. С. 62–65.

35. Майстро, О.Волошин Механізм державного регулювання розвитку альтернативної енергетики: теоретичні підходи до визначення та змісту. *Ефективність державного управління. Збірник наукових праць*. 2015. № 43. С. 36–43.

36. Кузьміна М.М. Систематизація законодавства у сфері відновлювальної енергетики. *Економічна теорія та право*. 2016. № 2. С. 122–132.

37. Семчик В.І., Ващенко Ю.В., Дідик В.Г. Правове регулювання сфери енергетики, включаючи ядерну, в Європейському Союзі та в Україні. Київ : ТОВ Ніка-Прінт, 2006. 640 с.

38. Бенедик Я.С. Роль мягкого права в регулировании международных отношений в сфере возобновляемой энергетики. *Национальный юридический журнал: Теория и практика*. 2014. № 9. С. 205–209.

39. Raphael J. Heffron, Kim Talus The evolution of energy law and energy jurisprudence: Insights for energy analysts and researchers. *Energy Research & Social Science*. 2016. № 19. P. 1–10.

ТРУДОВЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

БОНДАР О. С.,
кандидат юридичних наук,
старший викладач кафедри
цивільно-правових дисциплін
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 349.2 (349.3)

**МІСЦЕ НЕВІДПОВІДНОСТІ ПРАЦІВНИКА ОБІЙМАНІЙ ПОСАДІ
АБО ВИКОНУВАНІЙ РОБОТІ СЕРЕД ІНШИХ ПІДСТАВ
ПРИПИНЕННЯ ТРУДОВИХ ВІДНОСИН**

У статті досліджується питання щодо місця невідповідності працівника обійманий посаді або виконуваний роботі серед інших підстав припинення трудових відносин. Надається загальна характеристика підстав припинення трудового договору. Надаються конкретні пропозиції та рекомендації щодо удосконалення системи класифікації підстав припинення трудових відносин.

Ключові слова: працівник, роботодавець, трудовий договір, трудові правовідносини, підстави припинення, трудове законодавство.

В статье исследуется вопрос о месте несоответствия работника занимаемой должности или выполняемой работе среди других оснований прекращения трудовых правоотношений. Дается общая характеристика оснований прекращения трудового договора. Даются конкретные предложения и рекомендации по усовершенствованию системы классификации оснований прекращения трудовых правоотношений.

Ключевые слова: работник, работодатель, трудовой договор, трудовые правоотношения, основания прекращения, трудовое законодательство.

The article examines the issue of the location of the employee's incompatibility with the position held or the work performed among other reasons for terminating labor relations. A general description of the grounds for termination of an employment contract is given. Concrete suggestions and recommendations for improving the classification system of grounds for termination of labor relations are given.

Key words: employee, employer, labor contract, labor relations, grounds for termination, labor law.

Вступ. Аналізуючи трудове законодавство України, а саме ту його частину, яка стосується припинення трудових відносин (трудоного договору), бачимо, що законодавець установив певні підстави (умови), з настанням яких трудові правовідносини між працівником та роботодавцем припиняються. Кодекс законів про працю України (далі – КЗпП України) встановлює певний перелік підстав припинення трудового договору, серед яких окрему увагу хотілось би присвятити такій підставі, як «невідповідність працівника обійманий посаді або виконуваний роботі». Норми про припинення трудового договору мають, з одного боку, характеризувати високий рівень трудових прав громадян, а з іншого – бути надійним гаран-

том від незаконних звільнень. Важливо підкреслити, що гуманний характер норм трудового права, які регулюють припинення трудового договору, знаходить свій вияв насамперед у розробці та законодавчому закріпленні підстав його припинення. Класифікація підстав розірвання трудового договору (контракту) з ініціативи власника на загальні та додаткові ґрунтується водночас на змісті суспільної потреби кожної здібної до праці людини та вільному характері праці. Вільний характер праці та свобода трудового договору спричинили необхідність, по-перше, формування в законодавстві конкретних підстав звільнення з роботи; по-друге, надання сторонам трудового договору ініціативи вимагати його припинення.

Теоретичним і практичним аспектам припинення трудових відносин з ініціативи роботодавця присвятила свою увагу значна кількість вітчизняних та зарубіжних науковців, зокрема: М.Г. Александров, Н.Б. Болотіна, В.С. Венедіктов, Л.Я. Гінцбург, Г.С. Гончарова, В.Я. Гоц, В.В. Жернаков, П.І. Жигалкін, І.В. Зуб, М.І. Іншин, І.Я. Кисельов, Р.І. Кондратьєв, Л.І. Лазор, В.В. Лазор, Р.З. Лівшиць, Л.В. Могілевський, О.М. Обушенко, Ю.П. Орловський, П.Д. Пилипенко, С.М. Прилипка, В.І. Прокопенко, О.І. Процевський, О.В. Прудивус, А.М. Слюсар, А.І. Ставцева, О.В. Смирнов, Б.С. Стичинський, Н.М. Хуторян, Г.І. Чанишева, О.М. Ярошенко та інші.

Постановка завдання. Метою статті є аналіз наукових поглядів про класифікацію підстав припинення трудових правовідносин, зокрема звільнення працівника за невідповідність обійманій посаді або виконуваній роботі, відповідних чинних нормативно-правових актів з метою пошуку прогалин, їх усунення та подальшого удосконалення відповідної системи правових норм щодо класифікації підстав припинення трудового договору та місця серед них невідповідності працівника обійманій посаді або виконуваній роботі.

Результати дослідження. Причинами (підставами) припинення трудового договору, а отже і звільнення працівника, є такі життєві обставини, котрі мають юридичне значення (юридичні факти) і за наявності яких законодавство допускає припинення договору. Такими юридичними фактами, зокрема, можуть бути вольові дії, коли одна зі сторін договору чи обидві його сторони, чи третя особа, яка не є стороною трудового договору, проте має відповідно до законодавства право вимагати його припинення (суд, профспілковий орган, військкомат), виявляють ініціативу припинити дію договору. Водночас слід підкреслити, що припинення дії трудового договору є правомірним лише в тому разі, якщо:

- 1) є зазначена в законі підстава;
- 2) дотриманий відповідний порядок звільнення працівника згідно з цією підставою.

Норми про припинення трудового договору мають, з одного боку, характеризувати високий рівень трудових прав громадян, а з іншого – бути надійним гарантом від незаконних звільнень.

Ринковим відносинам об'єктивно притаманні тільки опосередковуючі правила регулювання трудових відносин. Одним із таких правил є врахування волі кожної зі сторін трудового договору протягом дії всього трудового правовідношення. Воля сторін є вирішальною під час укладення трудового договору. Вона є і залишається такою і під час припинення правовідносин. Важливо підкреслити, що гуманний характер норм трудового права, які регулюють припинення трудового договору, знаходить свій вияв насамперед у розробці та законодавчому закріпленні підстав його припинення. Класифікація підстав розірвання трудового договору (контракту) з ініціативи власника на загальні та додаткові ґрунтується водночас на змісті суспільної потреби кожної здібної до праці людини та вільному характері праці. Вільний характер праці та свобода трудового договору спричинили необхідність, по-перше, формування в законодавстві конкретних підстав звільнення з роботи; по-друге, надання сторонам трудового договору ініціативи вимагати його припинення [1, с. 27–28].

Слід зазначити, що природа двостороннього погодження, яким є трудовий договір, зумовлює підстави його припинення. Воля сторін трудового договору, яка має місце під час його укладення, залишається вирішальною і під час припинення трудового правовідношення, для якого трудовий договір або контракт були підставами виникнення. Розірванню трудового договору з ініціативи працівника в КЗпП присвячені дві статті, які

відрізняються за строком трудового договору. Строк трудового договору та стан волі сторін стосовно дострокового його розірвання дали окремим авторам можливість стверджувати, що погодження сторін застосовується, як правило, як підстава для дострокового припинення трудових договорів, укладених на визначений строк [1, с. 32].

Отже, припинення трудового договору може настати лише у тому разі, якщо для цього є законні підстави, тобто такі життєві обставини, які в правовій науці мають назву юридичних фактів. «Підставами (причинами) припинення трудового договору є такі життєві обставини, які визнаються законом як юридичні факти для припинення трудового договору» [2, с. 204]. Безпосередньо такі юридичні факти зазначені у ст. 36 КЗпП України [3]: 1) угода сторін; 2) закінчення строку дії трудового договору, крім випадків, коли трудові відносини фактично тривають і жодна зі сторін не поставила вимогу про їх припинення; 3) призов або вступ працівника на військову службу, направлення на альтернативну (невійськову) службу; 4) розірвання трудового договору з ініціативи працівника, з ініціативи роботодавця або на вимогу профспілкового чи іншого уповноваженого на представництво трудовим колективом органу; 5) переведення працівника за його згодою на інше підприємство, в установу, організацію або перехід на виборну посаду; 6) відмова працівника від переведення на роботу в іншу місцевість разом із підприємством, установою, організацією, а також відмова від продовження роботи у зв'язку зі зміною істотних умов праці; 7) набрання законної сили вироком суду, яким працівника засуджено (крім випадків умовного засудження і відстрочки виконання вироку) до позбавлення волі, виправних робіт не за місцем роботи або до іншого покарання, яке виключає можливість продовження такої роботи; 8) підстави, передбачені контрактом. Відповідно до змісту ст. 37 КЗпП України, крім зазначених підстав, трудовий договір припиняється також у разі направлення працівника за постановою суду до лікувально-трудоного профілакторію.

Таким чином, юридичні факти у сфері припинення трудового договору можуть бути двох видів: по-перше, вольові дії, коли одна зі сторін договору або обидві його сторони або третя особа, що не є стороною трудового договору, але має за законом право вимагати його припинення (наприклад, суд, профспілка, комісаріат), виявляють ініціативу припинити договір; по-друге, події. Зокрема, подією може бути смерть працівника або переведення на роботу в іншу місцевість разом із підприємством. Отже, припинення трудового договору охоплює як вольові односторонні та двосторонні дії, так і події, а розірвання – лише односторонні вольові дії.

Отже, підстави припинення трудових відносин можна визначити таким чином. Підстави припинення трудових правовідносин – це такі визначені нормами права конкретні життєві обставини (події, дії), виникнення яких викликає настання відповідних правових наслідків, тобто припинення дії трудового договору. Виходить, підстави припинення трудового договору тісно пов'язані з трудовими правовідносинами. «Без юридичних фактів правовідносини неможливі. Отже, юридичні факти, як і правосуб'єктність, є необхідною умовою виникнення, зміни або припинення правовідносин» [4, с. 193]. За юридичними наслідками юридичні факти поділяють на три видові групи: а) правоутворюючі; б) правозмінюючі; в) правоприпиняючі [5, с. 231]. Із семантичного значення терміна «припинення трудових правовідносин» випливає, що для такого випадку потрібні саме правоприпиняючі юридичні факти. Н.М. Коркунов вказує: «Юридичними фактами в прямому смислі слова називаються такі події та дії, які не являють собою нічого шкідливого вимогам юридичних норм та яким незалежно від наміру їх здійснення надане певне юридичне значення, що полягає або у встановленні нових прав та обов'язків, або в зміні чи припиненні наявних» [6, с. 203]. Зазначене дає змогу окреслити основні ознаки цього поняття. Юридичні правоприпиняючі трудові правовідносин факти – це конкретні, індивідуальні обставини, які являють собою життєві явища та обставини, що існують у певному просторі та часі. Якщо йдеться про факти – дії, то конкретність дій означає, що вони вироблені суб'єктами трудових правовідносин і несуть конкретний соціальний та правовий зміст. Отже, досліджуваний різновид юридичних фактів – це такі обставини, що несуть у собі інформацію про стан суспільно-трудоного пра-

вовідносин, а також ними виступають лише такі обставини, що прямо чи опосередковано зачіпають права та інтереси сторін трудового договору або інших суб'єктів трудового права.

Проведення обгрунтованої класифікації юридичних правоприпиняючих трудові правовідносини фактів являє собою ефективний механізм вивчення предмета, його суті, властивих йому закономірностей. «Класифікація юридичних фактів – необхідний засіб вивчення правовідносин, особливостей правового регулювання. У цій якості вона широко використовується у науці, на практиці, в юридичній освіті. Водночас наукова і практична цінність класифікації юридичних фактів розкрита ще не повністю. Її подальший розвиток може виявитися корисним для вирішення різноманітних завдань правознавства, у тому числі для соціологічних досліджень у юридичній науці» [7, с. 30–31]. Розмаїття правоприпиняючих трудові відносини фактів, складність їх упорядкування за конкретними критеріями зумовили наявність різних точок зору вчених на побудову їх наукової класифікації.

Наприклад, В.Г. Короткін усі підстави припинення трудового договору класифікує у такому порядку: розірвання трудового договору з ініціативи працівника; розірвання трудового договору з ініціативи роботодавця; розірвання трудового договору з інших підстав [8, с. 48]. Навіть на перший погляд можна зробити висновок: цей поділ підстав припинення трудового договору не можна назвати класифікацією, тим паче науковою. По-перше, не з'ясовані критерії, відповідно до яких проводиться цей поділ. По-друге, не зрозуміло, які підстави «криються» за терміном «розірвання трудового договору з інших підстав». Г.С. Гончарова поділяє підстави припинення трудового договору на п'ять груп: 1) розірвання трудового договору за волею сторін; 2) розірвання трудового договору за ініціативою працівника; 3) розірвання трудового договору за ініціативою працедавця; 4) розірвання трудового договору за вимогою органів, які не виступають у ролі сторін трудових відносин (профспілки, суду, комісаріату та ін.); 5) внаслідок смерті працівника [9, с. 22–23].

Водночас необхідно зазначити, що першочерговим критерієм основної класифікації правоприпиняючих трудові правовідносини юридичних фактів є воля суб'єктів трудового права, особливо сторін трудового договору. Відповідно до цього критерію ці факти поділяються на дії та події. Вище були наведені приклади того, що наявні в науці трудового права класифікації досліджуваних юридичних фактів мають певні вади і потребують удосконалення. Останнє можна зробити, якщо чітко розібратися у тому, що є дією та подією. З цією метою ще раз звернемося до теорії права. Так, А.Ф. Черданцев зазначає, що події – це такі юридичні факти, настання яких не залежить від волі суб'єктів правовідносин (смерть, закінчення термінів, стихійні явища) [10, с. 302]. В.І. Леушин підкреслює, що дії – це вольові акти поведінки людей, зовнішнє виявлення їх волі та свідомості. Вони можуть бути правомірними і неправомірними. Правомірні дії здійснюються в рамках приписів чинних норм. Вони поділяються на індивідуальні юридичні акти та юридичні вчинки. Індивідуальні юридичні акти – зовнішні вирази рішення людей, спрямовані на досягнення правового результату. До них відносяться акти застосування права, договори між організаціями, заяви громадян, що тягнуть правові наслідки. Юридичні вчинки є фактичною поведінкою людей, що становить зміст реальних життєвих відносин (наприклад, виконання трудових обов'язків). Юридичні вчинки викликають правові наслідки незалежно від того, були вони спрямовані на досягнення зазначених наслідків чи ні [11, с. 354–355]. Отже, дії – це такі життєві обставини, які прямо залежать від свідомості та волі учасників суспільно-трудова відносин. Наприклад, юридичний факт – розірвання трудового договору з ініціативи працівника – означає, що працівник бажає припинити трудові відносини і робить для цього активні правомірні дії. «Правомірною поведінкою – це такі вчинки (діяння), які не суперечать приписам правових норм або основним приписам права певної держави» [12, с. 128].

Важливо те, що безпосередньо підстави розірвання трудового договору з ініціативи роботодавця визначено саме у законодавчому акті – в КЗпП України. Основоположним принципом інституту звільнення з ініціативи роботодавця є принцип, відповідно до якого працівник може бути звільнений лише за наявності підстав, передбачених чинним законодавством: це основні підстави (ст. 40 КЗпП України) та додаткові (ст. 41 КЗпП України). Загальними

вважають такі підстави, що поширюються на всіх працівників підприємств, незалежно від форм власності і галузі народного господарства. Додаткові підстави розірвання трудового договору застосовуються під час звільнення окремих категорій працівників.

Необхідно наголосити на тому, що на практиці застосовуються декілька підстав розірвання трудових правовідносин з ініціативи роботодавця, які не передбачені трудовим законодавством. Це, наприклад, звільнення працівника, що працює за сумісництвом, у разі прийняття роботодавцем на обійману працівником посаду особи, яка не є сумісником. Необхідно передбачити в КЗпП України самостійну підставу розірвання трудового договору з працівником-сумісником. Іншою підставою для розірвання трудового договору є невідповідність працівника роботі за результатами випробування. Важко погодитися з думкою К.А. Абжанова, який зауважував, що відрахування за наслідками випробування – це одна із форм відмови у прийнятті на роботу і не можна вважати звільненням з ініціативи роботодавця [13, с. 58]. На мою думку, звільнення за наслідками випробування – одна з підстав розірвання трудового договору з ініціативи роботодавця, що пов'язана з непридатністю працівника виконувати роботу, передбачену умовами трудового договору. Роботодавець наділений повноваженнями самостійно визначати фактори непридатності, що унеможливають продовження дії трудових правовідносин з працівником. Звільнення працівника з цієї підстави відбувається саме з волі роботодавця, адже він остаточно вирішує долю працівника, тобто залишити чи ні, і тому чинне законодавство потребує закріплення цієї норми у статті, яка закріплює підстави розірвання трудового договору з ініціативи роботодавця.

Під час влаштування на роботу, яка передбачає допуск до державної таємниці, працівник підписує зобов'язання щодо збереження державної таємниці, яка буде йому доручена. Умови, що стосуються нерозголошення комерційної або іншої захищеної законом таємниці, можуть бути включені до трудового договору. Відмова працівника підписати угоду про нерозголошення комерційної чи іншої, захищеної законом таємниці, або включити відповідні умови до трудового договору за наявності в роботодавця достатніх підстав вимагати її укладення, умисне порушення працівником обов'язку не розголошувати державну, комерційну, іншу, захищену законом таємницю, може слугувати самостійною підставою, якщо трудові правовідносини уже виникли, для їх припинення з ініціативи роботодавця. Також слід зазначити, що самостійними підставами для звільнення працівника з ініціативи роботодавця може бути надання працівником роботодавцю підроблених документів чи неправдивих відомостей під час укладення трудового договору, а також припинення діяльності роботодавцем-фізичною особою. Порушення працівником правил охорони праці, що спричинило тяжкі наслідки, включаючи травми й аварії, слід також визнати самостійною підставою для розірвання трудового договору з ініціативи роботодавця, оскільки дотримання вимог таких правил є обов'язком працівника. Якщо внаслідок порушення працівником правил охорони праці настали тяжкі наслідки, то чекати повторного скоєння ним проступку для подальшого застосування п. 3 ст. 40 КЗпП уже не варто.

Тому доцільно всі вказані самостійні підстави додати до вже наявних у чинному КЗпП України та передбачити їх у проекті Трудового кодексу України (далі – ТКУ), що відповідатиме вимогам законності, спростить правозастосовчу діяльність, сприятиме стабілізації юридичної та судової практики в справах про звільнення з роботи та удосконалив механізм захисту та гарантування відповідних трудових прав працівників в умовах сьогодення. На мій погляд, наявні у науці класифікації підстав припинення трудового договору, що розроблені фахівцями ще за радянських часів, не відповідають повною мірою сучасним вимогам, оскільки вони не охоплюють усієї сукупності нині наявних підстав. Водночас деякі з класифікацій, їх критерії можуть бути використані як підґрунтя під час розробки та дослідження сучасних систем, що, своєю чергою, є природним проявом динаміки трудових відносин.

Висновки. Таким чином, можна з упевненістю наголосити на тому, що основоположним принципом інституту розірвання трудового договору з ініціативи роботодавця є принцип, відповідно до якого працівник може бути звільнений лише за наявності підстав, чітко та остаточно передбачених у чинному законодавстві. Є ціла низка підстав розірвання трудо-

вого договору з ініціативи роботодавця, які не передбачені трудовим законодавством, але все ж таки застосовуються на практиці. Ці підстави необхідно внести до чинного КЗпП України та передбачити в новому ТКУ, до них належать: звільнення за сумісництвом у разі прийняття роботодавцем на обійману працівником посаду особи, яка не є сумісником, а також у випадках обмеження права певних категорій громадян працювати за сумісництвом відповідно до законодавства; невідповідність працівника роботі за результатами випробування; розголошення відомостей, що становлять державну чи комерційну таємницю; порушення працівником правил охорони праці, що спричинило тяжкі наслідки, включаючи травми й аварії; надання працівником роботодавцю підроблених документів чи неправдивих відомостей під час укладення трудового договору; припинення діяльності роботодавцем-фізичною особою. Крім цього, звільнення у разі поновлення на роботі працівника, який раніше її виконував, виявлена невідповідність працівника обійманій посаді за станом здоров'я та підтверджена медичним висновком є самостійними підставами, застосовуються за обставин, що не залежать від волі сторін, а тому мають бути виключені з переліку підстав розірвання трудового договору з ініціативи роботодавця. Зміна істотних умов праці в односторонньому порядку роботодавцем може призвести до розірвання трудового договору, отже, необхідно цю підставу також передбачити на законодавчому рівні.

Список використаних джерел:

1. Григор'єва Л. Зміни в організації виробництва і праці як підстава для звільнення працівника з ініціативи роботодавця. *Праця і зарплата*. 2000. № 18. С. 12–15.
2. Толкунова В.Н. Трудовое право России : учебное пособие / Толкунова В.Н., Гусов К.Н. Москва : Юрист, 1996. 448 с.
3. Кодекс законів про працю Української РСР. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1971. № 50. Ст. 375.
4. Загальна теорія держави і права / за ред. В.В. Копейчикова. Київ : Юрінком, 1997. 318 с.
5. Теорія держави і права : навчальний посібник / за заг. ред. С.Л. Лисенкова, В.В. Копейчикова. Київ : Юрінком Інтер, 2002. 368 с.
6. Коркунов Н.М. Лекции по общей теории права. Санкт-Петербург : Юридический центр Пресс, 2003. 430 с.
7. Кикоть Г. Проблема класифікації юридичних фактів у сучасній теорії права. *Право України*. 2003. № 7. С. 29–33.
8. Короткін В.Г. Трудове право: прийняття на роботу і звільнення. Київ : МАУП, 1997. 88 с.
9. Гончарова Г.С. Приём, переводы и увольнения с работы. Киев : Вища школа, 1977. 46 с.
10. Черданцев А.Ф. Теория государства и право : учебник для вузов. Москва : Юрайт-М, 2001. 432 с.
11. Теория государства и права : учебник / под ред. В.М. Корельского и В.Д. Перевалова. Москва : НОРМА-ИНФРА-М, 1998. 570 с.
12. Рабинович П.М. Основи загальної теорії права та держави : навчальний посібник. Київ : Атіка, 2001. 176 с.
13. Опришко В. Конституція – фундаментальна основа подальшого розвитку законодавства і правової системи. *Право України*. 1996. № 9. С. 42–51.

ГРАБАР Н. М.,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільно-правових дисциплін
(Львівський державний університет
внутрішніх справ)

ПАРАСЮК М. В.,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри адміністративно-правових дисциплін
(Львівський державний університет
внутрішніх справ)

УДК 331.5.021-054.73

**ДЕРЖАВНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ТРУДОВИХ ПРАВ
ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ**

У статті охарактеризовано особливості працевлаштування внутрішньо переміщених осіб. Визначено надані законом можливості працевлаштування такої категорії осіб. Проаналізовано проблеми, пов'язані із державним забезпеченням трудових прав внутрішньо переміщених осіб.

Ключові слова: внутрішньо переміщені особи, міграція, роботодавець, трудові права, зайнятість населення, працевлаштування.

В статье охарактеризованы особенности трудоустройства внутренне перемещённых лиц. Определены предоставленные законом возможности трудоустройства данной категории лиц. Проанализированы проблемы, связанные с государственным обеспечением трудовых прав внутренне перемещённых лиц.

Ключевые слова: внутри перемещённые лица, миграция, работодатель, трудовые права, занятость населения, трудоустройство.

The article describes the features of employment of internally displaced persons. The legal possibilities of employment of this category of persons are determined. The problems connected with the state support of labor rights of internally displaced persons are analyzed.

Key words: internally displaced persons, migration, employer, labor rights, employment of the population, employment.

Вступ. Нині Україна вживає досить багато заходів, спрямованих на розв'язання проблем, пов'язаних із забезпеченням трудових прав внутрішньо переміщених осіб. Поштовхом до внесення змін у чинне законодавство та прийняття нових нормативно-правових актів також став військовий конфлікт на Сході країни. Як наслідок, у жителів цих територій виникла необхідність зміни місця проживання та отримання такого статусу, як «внутрішньо переміщена особа» (ВПО).

Основною відмінністю внутрішньої міграції є той факт, що особи, переміщені всередині країни, – це, як правило, громадяни цієї держави. Тому вони мусять мати права і свободи, закріплені як у законодавстві держави їх громадянства, так і в основних міжнародних документах, перш за все у Загальній декларації прав людини та Міжнародних пактах про права людини [1, с. 258].

З цього ж приводу погоджуємося з думкою Н.І. Тищенко, що держава повністю відповідальна за створення умов, за яких права вимушених переселенців будуть захищені нарівні з правами всіх громадян, але з урахуванням особливих потреб, що виникли в результаті раптового переїзду [2, с. 125].

Серйозним викликом для ВПО є питання працевлаштування та пошук житла. Дві основні проблеми, з якими стикалися приблизно 40% ВПО під час пошуку роботи, – це низькі заробітні плати та невідповідність вакансій їхній освіті та професії. ВПО зазначають, що роботодавці часто не хочуть їх наймати і таким чином їх дискримінують стосовно місцевого населення. У приблизно 90% випадків переселенці зі Сходу України та Криму мешкають у приватному секторі (орендовані будинки або квартири), за які змушені сплачувати за власний рахунок, оскільки державна грошова допомога не може покрити всієї вартості оренди. Близько 4% ВПО все ще проживають у місцях компактного поселення (МКП), що є фактором сповільнення їх успішної інтеграції в приймаючу громаду [3].

Саме тому, на нашу думку, досить суттєвим є визначення самого статусу внутрішньо переміщеної особи, що дає можливість певного захисту таких осіб з боку держави, а також контроль їхньої діяльності та перебування на певній частині території України. Хоча стати вимушеними мігрантами чи біженцями у своїй же країні зумовила ситуація анексії частини України та, попри все, ця категорія осіб є громадянами країни та мають право отримати повний соціальний пакет прав та можливостей, а також і захист з боку держави в особі державних органів. Тому актуальною проблемою сьогодення є не лише визнання існування такої категорії осіб і надання їм допомоги, а й локалізація наслідків виникнення такого явища, як «внутрішньо переміщена особа» [4].

Аналіз досліджень і публікацій. Врегулювання питань щодо забезпечення трудових прав внутрішньо переміщених осіб частково досліджувались у працях О.М. Ярошенка, О.О. Чумака, Н.М. Хуторяна, Н.Б. Болотіної, С.М. Глазько та інших науковців.

Постановка завдання. Мета статті – з'ясування особливостей державного гарантування дотримання трудових прав ВПО та основних аспектів сприяння і надання допомоги внутрішньо переміщеним особам під час працевлаштування.

Результати дослідження. Держава виступає гарантом для повного здійснення громадянами права на працю, надає рівні можливості у виборі професії та роду трудової діяльності, реалізує програми професійно-технічного навчання, підготовки і перепідготовки кадрів відповідно до суспільних потреб, створює умови для ефективної зайнятості населення, сприяє працевлаштуванню, підготовці і підвищенню трудової кваліфікації, а за необхідності забезпечує перепідготовку осіб, вивільнюваних у результаті переходу на ринкову економіку.

Конституцією України передбачено, що кожен має право на працю, що включає можливість заробляти собі на життя працею, яку він вільно обирає або на яку вільно погоджується [5].

В Україні використання примусової праці забороняється, окрім випадків військової чи альтернативної (невійськової) служби, а також роботи чи служби, яка виконується особою за вироком чи іншим рішенням суду або відповідно до законів про воєнний і надзвичайний стан.

Кодекс законів про працю України визначає правові засади і гарантії права на працю для всіх громадян нашої країни, включаючи внутрішньо переміщених осіб (ВПО). Факт внутрішнього переміщення підтверджується довідкою про взяття на облік ВПО.

Слід відзначити, що кожна ВПО має право на належні, безпечні і здорові умови праці, на заробітну плату, не нижчу від визначеної законом. Використання праці внутрішньо переміщених жінок і неповнолітніх на небезпечних для їхнього здоров'я роботах забороняється. Будь-яка діяльність здійснюється за плату чи за винагороду, тому ВПО мають своєчасно одержувати винагороду за виконану працю. У разі виявлення порушення роботодавець несе відповідальність, передбачену законом.

Для працевлаштування ВПО мають подати паспорт або інший документ, що посвідчує їхню особу, трудову книжку (за наявності), а у випадках, прямо передбачених законодавством: документ про освіту, довідку про стан здоров'я та інші документи. Прийняття на роботу оформлюється наказом роботодавця (ст. 24 КЗПП України).

Доречним натеper є те, що працівник не може бути допущений до роботи без укладення трудового договору, оформленого наказом чи розпорядженням власника або уповноваженого ним органу, та повідомлення центрального органу виконавчої влади з питань забезпечення формування та реалізації державної політики з адміністрування єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування про прийняття працівника на роботу в порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України [6].

Відповідно, щоб працевлаштуватись ВПО має подати документи, що підтверджують факт її звільнення за попереднім місцем праці. Такими документами є: завірена нотаріусом заява про припинення трудових відносин, а для юридичної особи – цивільно-правовий договір, витяг з єдиного державного реєстру юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань або рішення суду про припинення трудових відносин чи припинення зайнятості для юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців.

Проте проблемним залишилося питання звільнення внутрішньо переміщеної особи з роботи за попереднім місцем проживання. Звичайно, що вона може припинити трудові відносини, надіславши роботодавцю нотаріально посвідчену письмову заяву, складену у довільній формі, про припинення трудових відносин рекомендованим листом з описом вкладення такої заяви. Звільнення з попереднього місця роботи оформлюється наказом роботодавця. Роботодавець зобов'язаний в день звільнення видати працівникові належно оформлену трудову книжку, а також копію наказу про звільнення з роботи (ст. 47 КЗПП України), а також виплатити всі суми працівнику, здійснити фактично розрахунок. Але на тимчасово окуповану територію, котра не підконтрольна Україні, цей лист не потрапить і повернеться через те, що поштове відділення не працює. Тому після отримання повернутої заяви у зв'язку із припиненням приймання поштових відправлень на території адміністративно-територіальної одиниці, з якої здійснюється внутрішнє переміщення через обставини, які змусили залишити або покинути своє місце проживання громадян України, іноземців або осіб без громадянства, які перебували на території України на законних підставах та мають право на постійне проживання в Україні, звернутись до відповідного районного, міськрайонного, міського, районного у місті центру зайнятості за місцем проживання внутрішньо переміщеної особи для звільнення внутрішньо переміщеної особи з роботи за попереднім місцем проживання.

Недоліком є те, що особа витрачає даремно час та кошти на нотаріуса та на рекомендований лист через те, що рекомендований лист не дійде до адресата і повертається ВПО, і вона не має можливості надати всі необхідні документи для нового працевлаштування. На жаль, цю вимогу оминати не можна через те, що Центру зайнятості або роботодавцю необхідна інформація та підтвердження факту того, що ВПО не бажає продовжувати трудові відносини з попереднім роботодавцем та робила спроби припинити свою попередню трудову діяльність з метою працевлаштування за теперішнім місцем проживання.

Важливо, що коли роботодавцем є фізична особа, то внесений такою особою запис до трудової книжки про припинення трудових відносин підтверджується підписом посадової особи місцевого органу державної служби зайнятості і засвідчуються печаткою такого органу незалежно від місця реєстрації трудового договору [7].

Припинення самозайнятості внутрішньо переміщеної особи здійснюється за її заявою та спрощеною процедурою (без вимог, що застосовуються до звичайної процедури) за місцем проживання такої особи у відповідному територіальному органі державної виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері міграції (імміграції та еміграції), на підставі довідки про взяття на облік внутрішньо переміщеної особи. Реєстрація внутрішньо переміщеною особою юридичної особи (за умов її входження до складу засновників такої юридичної особи) або реєстрація такою внутрішньо переміщеною особою фізичної особи-підприємця здійснюється за її заявою та спрощеною процедурою (без вимог, що застосовуються до звичайної процедури) за місцем проживання такої особи у відповідному територіальному органі, уповноваженому здійснювати державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців, на підставі довідки про взяття на облік внутрішньо переміщеної особи [8].

Державна реєстрація юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань, що не мають статусу юридичної особи, місцезнаходженням/місцем проживання яких є територія Автономної Республіки Крим, міста Севастополя, а також населені пункти, в яких органи державної влади тимчасово не здійснюють свої повноваження, та населені пункти, що розташовані на лінії зіткнення в Донецькій та Луганській областях, здійснюється незалежно від їх місцезнаходження/місця проживання в межах України [9].

ВПО отримують статус безробітного без встановлених вимог, які застосовуються стандартно, за умови відсутності документів, що підтверджують трудову діяльність, про їх звільнення попереднім роботодавцем з попереднього місця праці. До моменту надання всієї інформації про трудову діяльність, заробітну плату (дохід), страховий стаж допомога по безробіттю таким особам призначається у мінімальному розмірі, встановленому законодавством на випадок безробіття. Перереєстрація безробітних, яких надалі було зареєстровано як внутрішньо переміщені особи, здійснюється державною службою зайнятості за місцем фактичного проживання особи у порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України.

На наш погляд, недосконалим є законодавче закріплення стосовно неможливості отримання документів та відомостей про періоди трудової діяльності, заробітну плату (дохід), страховий стаж ВПО. Відповідно, такі особи отримують допомогу по безробіттю у мінімальному розмірі, встановленому законодавством на випадок безробіття. Однак такі особи у зв'язку з вимушеним переселенням не можуть отримати кошти, які могли б отримувати, маючи підтверджуючі документи своєї трудової діяльності і, відповідно, вони перебувають у нерівних умовах з безробітними України загалом через вимушені обставини переселення та відсутність документів.

Нині також досить часто спостерігається зловживання під час працевлаштування ВПО, зокрема, найпоширенішим є необґрунтована відмова у прийнятті на роботу. Ця проблема постійно опрацьовується науковцями та законотворцями, але на практиці повною мірою ще не знайдено шляхів її вирішення. Так, неможливо здійснити заборону необґрунтованої відмови у прийнятті на роботу, оскільки відстежити та довести необґрунтованість відмови досить складно. Окрім цього, неможливо законодавством ввести в примусовому порядку надання якихось певних переваг ВПО у разі прийняття на роботу. Будь-який вплив на рішення роботодавця щодо прийняття на роботу та укладення трудового договору заборонено законом. Спір щодо законності відмови у працевлаштуванні ВПО може бути оскаржено в судовому порядку.

Однак законодавець робить спроби створення умов для того, щоб надати все ж працівникові можливість доводити необґрунтованість відмови у прийнятті на роботу. У ст. 184 КЗпП передбачено, що жінкам, які мають дітей віком до трьох років, вагітним жінкам та одиноким матерям, які мають дітей віком до чотирнадцяти років, надано право вимагати, щоб власник у письмовій формі повідомив про причини відмови у прийнятті на роботу.

Законодавець указав заборону й на те, що мотивом відмови у працевлаштуванні не може бути вагітність жінки, наявність у жінки малолітніх дітей чи дитини з інвалідністю та одиноким матерям з дітьми до 14 років.

Також немаловажним є те, що роботодавцю відповідно до ст. 25 КЗПП України забороняється під час прийняття на роботу вимагати від осіб, які працевлаштовуються, відомості про партійну і національну приналежність, походження, реєстрацію місця проживання чи перебування, а також вимагати документи, подання яких не передбачено законодавством.

Не має впливати також під час прийняття на роботу жодне обмеження, ані соціальне чи майнове становище, ні національна приналежність, стать, мова спілкування, політичні погляди, релігійні переконання громадян та ін.

Позитивним є і те, що у разі відсутності трудової книжки ВПО на основі письмової заяви може протягом 15 днів отримати її дублікат за новим місцем роботи. У разі відновлення доступу до оригіналу трудової книжки до неї переносяться всі наявні відомості з дубліката трудової книжки, а на першій сторінці дублікату робиться надпис «Дублікат анульований», завіряється печаткою роботодавцем і повертається ВПО.

Суттєвим є і те, що державою ВПО надано таку перевагу, що випробовування під час прийняття на роботу роботодавцем не застосовується. Тому шанси на отримання роботи в осіб зі статусом ВПО поряд зі звичайними громадянами нашої країни збільшуються за умови дотримання роботодавцем усіх норм трудового законодавства.

Усі надані переваги ВПО, звичайно, є важливими, втім, варто зазначити, що все ж таки станом на сьогодні є багато неправомірних дій з боку роботодавців з приводу працевлаштування ВПО. Саме тому у разі порушення трудових прав внутрішньо переміщеної особи їй необхідно знати таке: позов щодо захисту трудових прав може подаватися до міського (районного, міськрайонного) суду за місцем фактичного проживання ВПО згідно з довідкою про взяття на облік; строк звернення до суду – 3 місяці від дня, коли особа дізналась чи мала дізнатися про порушення її права, а у справах про звільнення – 1 місяць з дня видачі трудової книжки. Поводи щодо оплати праці подаються без обмеження будь-яким строком [10].

Виходячи з вищенаведеного, гарантії трудових прав внутрішньо переміщених осіб передбачають: по-перше, сприяння у працевлаштуванні через спрощену процедуру постановки на облік в органах служби зайнятості, сприяння у підборі підходящої роботи, підготовці, перепідготовці та перекваліфікації; по-друге, спрощення процедури припинення трудових відносин з роботодавцем, що перебуває на окупованій території, що, відповідно, дає можливість реалізувати своє право на працю у іншого роботодавця за основним місцем роботи; по-третє, гарантії трудових прав внутрішньо переміщених осіб передбачають отримання особою статусу внутрішньо переміщеної особи, який надається громадянам України [11].

Висновок. Підсумовуючи вищезазначене, можна зробити такі висновки: по-перше, внутрішньо переміщені особи – це особи, змушені раптово покинути територію постійного проживання, своє житло і майно в результаті збройного конфлікту, внутрішньої ворожнечі, систематичних порушень прав людини або стихійних лих і перебувають на території власної країни; по-друге, отриманий статус внутрішньо переміщеної особи не позбавляє жодних прав цю категорію осіб. Їхній правовий статус залишається такий самий, як і громадян України. Окрім цього, вони мають і певні пільги та переваги під час працевлаштування; по-третє, хоча правовою базою захисту прав внутрішньо переміщених осіб є чинне законодавство України, але все ж таки отримання такого статусу натеper залишається чи не найбільшою проблемою; по-четверте, проблему щодо працевлаштування таких осіб має вирішувати держава в особі державних органів та контролювати дотримання всіх гарантованих Конституцією прав, а у разі порушення – вживати заходів для їх відновлення. Оскільки держава має докладати максимальних зусиль для запобігання зловживань щодо внутрішньо переміщених осіб та сприяти у їхньому працевлаштуванні, відповідно, визначення суспільством якості турботи з боку держави до такої категорії осіб буде вимірюватись у відсотковому відношенні скарг ВПО на зловживання з боку державних органів.

Список використаних джерел:

1. Козинець І.Г., Шестак Л.В. Міжнародні стандарти захисту та допомоги внутрішньо переміщеним особам. *«Молодий вчений»*. 2014. № 12. С. 258–261.
2. Тищенко Н.І., Піроцький Б.Ю. Внутрішньо переміщені особи в Україні як проблема сьогодення. *Молодий вчений*. 2014. № 10(13)(2). С. 124–126.
3. Права внутрішньо переміщених осіб. *Українська гельсінська спілка з прав людини*. 03 червня 2007 р. URL: <https://helsinki.org.ua/prava-vnutrishno-peremisshenyh-osib/>.
4. Грабар Н.М., Федик С.Є. До питання діяльності центральних та місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування з питань надання допомоги внутрішньо переміщеним особам. *Порівняльно-аналітичне право* – електронне наукове фахове видання юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет». 2017. № 6. С. 198–201.
5. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР: URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 04.02.2019).

6. Кодекс законів про працю України : Закон України від 10 грудня 1971 р. № 322-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08> (дата звернення: 04.02.2019).

7. Про затвердження Інструкції про порядок ведення трудових книжок працівників : Наказ Міністерства праці України, Міністерства юстиції України, Міністерства соціального захисту населення України від 29 липня 1993 р. № 58. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0110-9> (дата звернення: 04.02.2019).

8. Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб : Закон України від 20 жовтня 2014 р. № 1706-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1706-18> (дата звернення: 04.02.2019).

9. Про врегулювання відносин, пов'язаних з державною реєстрацією юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань, що не мають статусу юридичної особи, в межах декількох адміністративно-територіальних одиниць : Наказ Міністерства юстиції України від 25 листопада 2016 р. № 3359/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1528-16/print> (дата звернення: 04.02.2019).

10. Трудові права внутрішньо переміщених осіб. URL: http://www.pereselenci.kh.ua/wpcontent/uploads/2016/04/25_Pamyatka_ChPG.pdf.

11. Яцкевич І.І. Правове регулювання юридичних гарантій трудових прав внутрішньо переміщених осіб: проблеми та тенденції їх вирішення. *Держава і право*. Випуск 67. Серія «Юридичні науки». С. 311. URL: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/11141/Yatskevych_Pravove_rehuliuвання_yurydychnykh_harantii_trudovykh_prav_vnutrishno_peremishchenykh_osib%282015%29.pdf?sequence=1&isAllowed=y.

ОЛІЙНИК А. Ю.,
кандидат юридичних наук, професор,
професор кафедри приватного
та публічного права
факультету підприємництва та права
(Київський національний університет
технологій та дизайну)

УДК 342.7

ЗМІСТ КОНСТИТУЦІЙНОЇ СВОБОДИ ОСОБИ НА ПІДПРИЄМНИЦЬКУ ДІЯЛЬНІСТЬ В УКРАЇНІ

У статті досліджується зміст конституційної свободи фізичної особи на підприємницьку діяльність в Україні. Аналізуються ознаки змісту названої свободи особи. Пропонується авторське визначення змісту конституційної свободи особи на підприємницьку діяльність та характеризуються елементи змісту. Даються висновки й рекомендації.

Ключові слова: *зміст конституційної свободи особи, підприємницька діяльність, зміст конституційної свободи особи щодо підприємницької діяльності, ознаки змісту конституційної свободи фізичної особи щодо підприємницької діяльності, елементи змісту конституційної свободи фізичної особи щодо підприємницької діяльності.*

В статье исследуется содержание конституционной свободы физического лица на предпринимательскую деятельность в Украине. Анализируются признаки содержания названной свободы личности. Предлагается авторское определение содержания конституционной свободы личности на предпринимательскую деятельность и характеризуются элементы содержания. Даются выводы и рекомендации.

Ключевые слова: содержание конституционной свободы личности, предпринимательская деятельность, содержание конституционной свободы личности в отношении предпринимательской деятельности, признаки содержания конституционной свободы физического лица в отношении предпринимательской деятельности, элементы содержания конституционной свободы физического лица в отношении предпринимательской деятельности.

The article examines the content of the constitutional freedom of an individual to engage in entrepreneurial activity in Ukraine. The signs of the content of the named freedom of the person are analyzed. Author's definition of the content of the constitutional freedom of a person for entrepreneurial activity is proposed and elements of the content are characterized. Conclusions and recommendations are given.

Key words: content of constitutional freedom of a person, entrepreneurial activity, content of constitutional freedom of a person to entrepreneurial activity, signs of the content of the constitutional freedom of an individual to entrepreneurial activity, elements of the content of the constitutional freedom of an individual to entrepreneurial activity.

Вступ. Знання змісту конституційної свободи особи на підприємницьку діяльність сприяє її реалізації особою. Свобода підприємницької діяльності, яка не заборонена законом, належить кожній окремій особі. Розуміння особою змісту окремих видів підприємницької діяльності, можливостей певних дій щодо зайняття підприємницькою діяльністю свідчить про їх теоретичну значущість та необхідність у процесі вирішення важливих практичних завдань щодо реалізації особою названої конституційної свободи. Проблема конституційної свободи особи щодо підприємницької діяльності досліджувалася вченими-теоретиками, конституціоналістами та економістами у сфері економічних прав і свобод та господарської діяльності. Серед них праці М.О. Козачука, М.І. Магузова, А.Ю. Олійника, О.Ю. Тодики та ін. Окремо зміст конституційної свободи особи на підприємницьку діяльність в Україні ще не досліджувався.

Постановка завдань. Метою дослідження є поняття, ознаки та елементи змісту конституційної свободи особи на підприємницьку діяльність в Україні. Відповідно до мети задачами дослідження є: а) аналіз різних поглядів авторів щодо змісту свободи особи на підприємницьку діяльність; б) формулювання ознак змісту конституційної свободи особи на підприємницьку діяльність та її визначення; в) характеристика елементів змісту конституційної свободи особи на підприємницьку діяльність; г) пропозиція висновків та рекомендацій.

Результати дослідження. У процесі реалізації конституційних свобод людини і громадянина важливе значення має їх зміст. Розуміння поняття і елементів змісту необхідне для реалізації як усіх конституційних свобод, так і кожної окремо взятої конституційної свободи, що сприятиме недопущенню неправомірного її обмеження. В сучасних умовах глобалізації суспільства, на думку О.Ю. Тодики, в Україні конституційні свободи людини і громадянина нерідко піддаються неправомірному обмеженню, особливо з боку держави, її органів і посадових осіб, що справедливо викликає соціальну напругу в суспільстві та нерідко сприяє виникненню політичних і соціальних конфліктів [1, с. 75]. Пошук оптимальних механізмів реалізації конституційних свобод із метою унеможливлення протиправного владного впливу на людину та її свободу потребує виявлення нових та удосконалення наявних знань щодо змі-

сту основних свобод, чітких орієнтирів бачення уповноваженим суб'єктом своїх можливостей із метою недопущення протиправного обмеження конституційних свобод [2, с. 87].

Зміст конституційних свобод людини і громадянина залежить від їх місця та ролі в системі конституційних прав і свобод. Задля з'ясування місця і ролі конституційної свободи на підприємницьку діяльність варто сформулювати ознаки змісту, визначити його поняття, дослідити конституційні можливості, що включаються у названий зміст. М.О. Козачук вважає, що для того, щоб розкрити сутність свободи підприємницької діяльності як суб'єктивного права, варто визначити її правомочності залежно від етапів її реалізації. Етапами реалізації свободи підприємницької діяльності він називає такі: 1) започаткування підприємницької діяльності; 2) безпосереднє здійснення підприємництва; 3) зміна виду, характеру, організаційних форм підприємницької діяльності; 4) припинення підприємницької діяльності [3]. На кожному етапі реалізації конституційної свободи підприємницької діяльності здійснюються дії чи особа утримується від дій. Так, М.І. Матузов у зміст суб'єктивної свободи особи включає такі правові можливості: а) позитивні дії уповноваженого суб'єкта; б) користування уповноваженим суб'єктом соціальними благами і цінностями; в) вимагати від інших суб'єктів діянь щодо виконання ними своїх обов'язків перед уповноваженим суб'єктом; г) захищати за допомогою законних механізмів свободу уповноваженого суб'єкта [4, с. 77]. На думку М.О. Козачука, на етапі започаткування підприємницької діяльності здійснюється: а) вільний вибір сфери і видів підприємницької діяльності; б) вибір організаційних форм господарювання; в) самостійне визначення змісту установчих документів; г) змога вимагати оперативної та чітко регламентованої законом реєстрації суб'єкта підприємницької діяльності та порядку одержання ліцензій і патентів, необхідних для здійснення окремих видів підприємницької діяльності. Етап безпосереднього здійснення підприємництва передбачає: а) самостійне формування програми діяльності; б) свободу договору (що включає свободу підприємця до вступу у договірні відносини; вільний вибір підприємцем партнерів; самостійне визначення умов договору); в) свободу конкуренції; г) вільний найм працівників; г) вільне розпорядження прибутком [3].

Поняття змісту конституційної свободи на підприємницьку діяльність включає такі ознаки: 1) сукупність можливостей підприємця; 2) закріплення, регулювання та охорона можливостей міжнародними та внутрішніми національними правовими нормами і принципами; 3) мета реалізації спрямована на отримання прибутку.

Сукупність можливостей підприємця включає в себе діяльність із: а) започаткування підприємництва; б) безпосереднього його здійснення; в) зміни виду, характеру, організаційних форм підприємництва; г) припинення підприємництва. Підприємцями, відповідно до закону, можуть бути громадяни України, іноземці та особи без громадянства, які здійснюють господарську діяльність та зареєстровані відповідно до закону як підприємці (ст. 55 Господарського кодексу України – далі ГКУ) [5]. Підприємці залежно від кількості працюючих та доходів від будь-якої діяльності за рік можуть належати до суб'єктів малого підприємництва, у тому числі до суб'єктів мікропідприємництва, середнього або великого підприємництва [5]. Законом передбачена обов'язковість державної реєстрації підприємця в Єдиному державному реєстрі [6]. Підприємці можуть безпосередньо здійснювати підприємницьку діяльність, змінювати її вид, характер, організаційні форми та припиняти підприємництво.

Можливості підприємницької діяльності, що становлять її зміст, закріплюються, регулюються та охороняються міжнародними та внутрішніми національними правовими нормами і принципами. Законом закріплюється, що відносини у сфері господарювання регулюються Конституцією України, ГКУ, законами України, нормативно-правовими актами Президента України та Кабінету Міністрів України, нормативно-правовими актами інших органів державної влади та органів місцевого самоврядування, а також іншими нормативними актами (ст. 7 ГКУ) [5]. Якщо чинним міжнародним договором, згоду на обов'язковість якого надано Верховною Радою України, встановлено інші правила щодо підприємництва, ніж ті, що передбачено законодавством України, застосовуються правила міжнародного договору. Правила міжнародних договорів України, чинних на момент прийняття Конституції

України, застосовуються відповідно до Конституції України в порядку, визначеному міжнародними договорами (ст. 50 ГКУ) [5].

Метою реалізації підприємницької діяльності є досягнення економічних і соціальних результатів та одержання прибутку (ст. 42 ГКУ) [5].

Отже, зміст конституційної свободи на підприємницьку діяльність – це закріплена нормами і принципами міжнародних права та урегульована Конституцією і законодавством України сукупність можливостей підприємця започатковувати та безпосередньо здійснювати підприємництво, змінювати його види, характер, організаційні форм та припиняти підприємницьку діяльність із метою досягнення економічних і соціальних результатів та одержання прибутку.

На нашу думку, зміст конституційної свободи особи на підприємницьку діяльність включає в себе систему таких правових можливостей: а) здійснювати самостійно, ініціативно, систематично, на власний ризик господарську діяльність не заборонену чи не обмежену законом; б) вимагати від зобов'язаних суб'єктів здійснювати дії, спрямовані на забезпечення реалізації права уповноваженого суб'єкта; в) користуватися соціальним благом досягнення економічних і соціальних результатів та одержання прибутку; г) звертатися в адміністративному чи судовому порядку до компетентних органів чи посадових та службових осіб із вимогою захистити і поновити порушене право на підприємницьку діяльність [7].

Уповноважена особа (підприємець), що є носієм конституційної свободи на підприємницьку діяльність, має змогу здійснювати самостійно господарську діяльність; діяти ініціативно, систематично і на власний ризик; здійснювати позитивні дії щодо господарської діяльності, не забороненої чи не обмеженої законом. Підприємці мають право без обмежень самостійно здійснювати будь-яку підприємницьку діяльність, яка не заборонена законом (ст. 43 ГКУ) [5]. Відповідно до чинного законодавства вони можуть: а) без обмежень самостійно здійснювати будь-яку підприємницьку діяльність, яка не заборонена законом; б) самостійно обирати вид підприємства (об'єднання), створювати власну справу, будувати організаційну структуру управління; в) визначати обсяги виробництва та збуту продукції, асортимент товарів, порядок та умови їхньої реалізації, встановлювати чисельність та склад працюючих, систему оплати праці; г) формувати відносини з різнопрофільними підприємствами, організаціями, виконувати роботи і поставки для державних потреб; г) самостійно здійснювати матеріально-технічне забезпечення власного виробництва і капітального будівництва через систему прямих угод, товарні біржі, посередницькі організації; д) відкривати на своє ім'я або на ім'я фірми банківський рахунок, брати кредит у банку або будь-якому підприємстві на договірних засадах; е) розраховувати на економічну, правову, науково-технічну підтримку з боку держави, комерційних структур, спонсорів, створювати спілки, асамблеї та інші громадські об'єднання підприємців; е) продавати і передавати іншим підприємствам, організаціям та установам, обмінювати, здавати в оренду, надавати безоплатно в тимчасове користування або в позику належні йому будинки, споруди, устаткування, транспортні засоби, інвентар, сировину та інші матеріальні цінності, а також списувати їх із балансу; ж) продавати, передавати безоплатно, обмінювати, здавати в оренду громадянам засоби виробництва; з) використовувати за угодою сторін майно юридичних або фізичних осіб на умовах лізингу, страхувати ризик за допомогою страхових компаній; укладати з громадянами договори щодо використання їх праці; и) самостійно встановлювати системи і розміри оплати праці, використовувати державні тарифні ставки, посадові оклади як орієнтири для диференціації роботи працюючих залежно від професії, кваліфікації, складності і умов виконуваних ними робіт; і) розпоряджатися прибутком згідно з законодавством України, установчими документами; випускати, реалізовувати та купувати цінні папери; й) користуватись послугами систем державного соціального та медичного забезпечення, надавати пільги працюючим, впроваджувати ефективні системи заохочування; к) проводити ліквідацію і реорганізацію підприємства за рішенням власника, участю трудового колективу або уповноваженого органу чи за рішенням суду та ін. [8]. Пропонуємо внести відповідні зміни до Господарського кодексу України (ст. 44) [5]. Особливості здійснення окремих видів підприємництва встановлюються законодавчими актами. Перелік видів господарської діяльності,

що підлягають ліцензуванню, а також перелік видів діяльності, підприємництво в яких забороняється, встановлюється виключно законом. Здійснення підприємницької діяльності забороняється органам державної влади та органам місцевого самоврядування. Підприємницька діяльність посадових і службових осіб органів державної влади та органів місцевого самоврядування обмежується законом (ст. 43 ГКУ) [5]. Характеристика змісту конституційної свободи фізичної особи (підприємця) дається з урахуванням змісту законодавчих актів, що обмежують чи забороняють окремі види підприємництва.

Підприємницька діяльність припиняється: а) з власної ініціативи підприємця; б) у разі закінчення строку дії ліцензії; в) у разі припинення існування підприємця; г) на підставі рішення суду у випадках, передбачених ГКУ та іншими законами України (ст. 51) Порядок припинення діяльності підприємця встановлюється законом відповідно до вимог ГКУ [5].

Підприємець як суб'єкт конституційної свободи на підприємницьку діяльність може вимагати від зобов'язаних суб'єктів здійснювати дії, спрямовані на забезпечення реалізації права уповноваженого суб'єкта. Так, наприклад, підприємець може вимагати від держави гарантування: а) рівних прав та можливостей для залучення і використання матеріально-технічних, фінансових, трудових, інформаційних, природних та інших ресурсів; б) недоторканисть майна і забезпечення захисту майнових прав підприємця; в) відшкодування незаконно спричиненої шкоди тощо (ст. 47 ГКУ) [5]. З метою створення сприятливих організаційних та економічних умов для розвитку підприємництва органи влади на умовах і в порядку, передбачених законом: а) надають підприємцям земельні ділянки, передають державне майно, необхідне для здійснення підприємницької діяльності; б) сприяють підприємцям в організації матеріально-технічного забезпечення та інформаційного обслуговування їх діяльності, підготовці кадрів; в) здійснюють первісне облаштування неосвоєних територій об'єктами виробничої і соціальної інфраструктури з продажем або передачею їх підприємцям у визначеному законом порядку; г) стимулюють модернізацію технологій, інноваційну діяльність, освоєння підприємцями нових видів продукції та послуг; ґ) надають підприємцям інші види допомоги. Держава сприяє розвитку малого підприємництва, створює необхідні для цього умови (ст. 48 ГКУ) [5].

Підприємець на власний розсуд може користуватися соціальними благами щодо економічних і соціальних результатів підприємницької діяльності та одержаного прибутку. Прибуток визначають як суму, на яку доходи перевищують пов'язані з ними витрати. Прибуток є одним з основних джерел фінансових ресурсів підприємств, формування централізованих і децентралізованих фондів грошових коштів. Завдяки прибутку відбувається формування в значному обсязі бюджетних ресурсів держави, здійснюється фінансування розширення підприємств, матеріальне стимулювання робітників, вирішення соціально-культурних заходів тощо [9]. Отже, успішна, прибуткова діяльність суб'єктів господарювання є економічним і соціальним результатом діяльності підприємця. Розрізняють кілька видів прибутку: загальний, чистий, нерозподілений. Загальний прибуток включає в себе податок на прибуток та інші платежі, що сплачуються з прибутку. Чистий прибуток підприємця визначається різницею між загальним прибутком і податком на прибуток та іншими платежами, що сплачуються з прибутку. Чистий прибуток підприємства може спрямовуватись на поповнення статутного капіталу, утворення та поповнення резервного капіталу, на виплату дивідендів та інші цілі. Частина прибутку може залишатися нерозподіленою. Нерозподілений прибуток – це частка прибутку підприємства, одержана в результаті діяльності у попередні періоди, яка не була спрямована на виплату дивідендів власникам підприємства чи поповнення складників власного капіталу підприємства [9]. Саме чистий та нерозподілений прибуток підприємець може використовувати на власний розсуд.

У разі порушення прав підприємця він має свободу щодо звернення в адміністративному чи судовому порядку до компетентних органів чи посадових та службових осіб із вимогою захистити і поновити його порушене право на підприємницьку діяльність. Спори про відшкодування збитків вирішуються судом. Наприклад, він може оскаржувати в суді неправомірні дії громадян, юридичних осіб, органів державного управління. Порядок оскарження в суді неправомірних дій громадян і юридичних осіб закріплено в: а) Цивільному

процесуальному кодексі України [10]; б) Господарському процесуальному кодексі України [11]. Порядок оскарження в суді протиправної діяльності органів державного управління здійснюється відповідно до Кодексу адміністративного судочинства України [12].

Висновки. Зміст конституційної свободи на підприємницьку діяльність – це закріплена нормами і принципами міжнародних права та урегульована Конституцією і законодавством України сукупність можливостей підприємця започатковувати та безпосередньо здійснювати підприємництво, змінювати його види, характер, організаційні форм та припиняти підприємницьку діяльність із метою досягнення економічних і соціальних результатів та одержання прибутку.

Елементами змісту конституційної свободи підприємницької діяльності є такі: а) змога здійснювати самостійно, ініціативно, систематично, на власний ризик господарську діяльність, не заборонену чи не обмежену законом; б) змога вимагати від зобов'язаних суб'єктів здійснювати дії, спрямовані на забезпечення реалізації права уповноваженого суб'єкта; в) змога користуватися соціальним благом досягнення економічних і соціальних результатів та одержання прибутку; г) змога звертатися в адміністративному чи судовому порядку до компетентних органів чи посадових та службових осіб із вимогою захистити і поновити порушене право на підприємницьку діяльність.

Реалізація запропонованих у тексті рекомендацій сприятиме удосконаленню реалізації конституційної свободи на підприємницьку діяльність.

Список використаних джерел:

1. Тодыка О.Ю. Народовластие в условиях глобализации : Монография / под ред. А.В. Петришина, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН Украины. Харьков : Право, 2005. 336 с.
2. Олійник А.Ю. Конституційні свободи людини і громадянина та їх забезпечення в Україні : Монографія. Київ : КНУТД; Дніпро : ДДУВС, 2018. 386 с.
3. Козачук М.О. Свобода підприємницької діяльності та її обмеження в законодавстві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.04 «Господарське право, господарське процесуальне право». Київ, 2011. 19 с.
4. Матузов Н.И. Правовая система и личность. Саратов : Изд-во Саратовского ун-та, 1987. 295 с.
5. Господарський кодекс України : Закон України від 16 січня 2003 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 18, № 19-20, № 21-22. Ст. 144. Поточна редакція від 10.11.2018 р. Остання редакція відбудеться 07.02.2019 р.
6. Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань : Закон України від 15 травня 2003 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 31-32. Ст. 263. Поточна редакція від 31 січня 2019 р.
7. Олійник А.Ю. Конституційне право особи на підприємницьку діяльність в Україні. *Актуальні проблеми інноваційного розвитку кластерного підприємництва в Україні* : Всеукраїнська науково-практична конференція, м. Київ, 30 березня 2017 р. Київ : КНУТД, 2017.
8. Свобода у здійсненні підприємницької діяльності. URL: <https://msd.in.ua/svoboda-uzdijsnenni-pidpriyemnicko%D1%97-diyalnosti>.
9. Економічний зміст і роль прибутку в умовах розвитку підприємництва. URL: https://pidruchniki.com/1420112664471/finansii/ekonomichniy_zmist_rol_pributku_umovah_rozvitku_pidpriyemnitstva.
10. Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18 березня 2004 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 40-41,42. Ст. 492. Поточна редакція від 04.11.2018 р.
11. Господарський процесуальний кодекс України : Закон України від 6 листопада 1991 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 6. Ст. 56. Поточна редакція від 28.08.2018 р.
12. Кодекс адміністративного судочинства України : Закон України від 06.07.2005 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2005. № 35-36, № 37. Ст. 446. Поточна редакція від 04.11.2018 р.

СИЛЕНКО Н. М.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри правового регулювання
економіки
(Харківський національний економічний
університет імені Семена Кузнеця)

УДК 349.22 (477)-054.7

АНАЛІЗ СТАНУ МІЖНАРОДНОЇ ТРУДОВОЇ МІГРАЦІЇ ДЛЯ УКРАЇНИ: ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

У статті досліджено сучасні аспекти світової міграції робочої сили. Визначено соціально-економічні та правові причини міжнародної трудової міграції, а також досліджено наслідки для всіх учасників міграційних процесів, зокрема для України. Запропоновано конкретні заходи вдосконалення державної міграційної політики.

Ключові слова: міжнародна трудова міграція, міграційна ситуація, наслідки міграції, міграційна політика.

В статье исследованы современные аспекты мировой миграции рабочей силы. Определены социально-экономические и правовые причины международной трудовой миграции, а также исследованы последствия для всех участников миграционных процессов, в частности для Украины. Предложены конкретные меры усовершенствования государственной миграционной политики.

Ключевые слова: международная трудовая миграция, миграционная ситуация, последствия миграции, миграционная политика.

The modern aspects of the global migration of the labor force. The socio-economic and legal causes of international labor migration are determined and the consequences for all participants of the migration processes, in particular for Ukraine are investigated. Specific measures to improve the state migration policy are proposed.

Key words: international labor migration, migration situation, consequences of migration, migration policy.

Вступ. Міжнародна міграція є глобальним явищем, її складність, обсяг і вплив постійно зростають. Важливим є питання міжнародної трудової міграції на сучасному етапі. Складність цього явища, велика кількість причин виникнення, неоднозначність наслідків міжнародних трудових міграцій знаходять своє відображення в ефективній міграційній політиці, яка має свої особливості в кожній країні. Міграційна політика впливає на кількісні і якісні параметри міграційних потоків, їх напрямок і співвідношення легальної та нелегальної міграції.

Особливість міграційної ситуації та міграційної політики в нашій країні полягає у тому, що Україна виступає одночасно країною походження, призначення і переміщення мігрантів. Це спричиняє, з одного боку, численні проблеми, а з іншого – відкриває нові можливості, пов'язані з міграцією. Актуальність полягає в тому, що дослідження сутності міграції та сучасного стану її процесів у світі, виявлення факторів, розкриття наявних загроз, прогнозування можливостей і негативних наслідків міжнародної міграції для трудових

мігрантів і українського суспільства є необхідною умовою формування ефективної міграційної політики України.

Проблематику міграції та міграційної політики висвітлювали у наукових працях такі вчені, як О.А. Малиновська, В.М. Андрійів, В.С. Венедіктов, С.М. Прилипко, О.М. Ярошенко та інші. Наукові праці, зокрема цих вчених становлять теоретичну і методологічну основу дослідження.

Постановка завдання. Метою дослідження є здійснення аналізу міграційної ситуації та прогнозування наслідків міжнародної трудової міграції як умови вдосконалення міграційної політики України. Для досягнення поставленої мети було проаналізоване міжнародне та національне законодавство.

Результати дослідження. У доповіді Генерального Секретаря ООН «Міжнародна міграція і розвиток» зазначається, що сьогодні більше, ніж коли-небудь раніше, люди живуть за межами своєї країни походження. Загальносвітова кількість міжнародних мігрантів, за оцінками ООН, збільшилася з 155 млн осіб у 1990 р. до 244 млн осіб у 2016 р., або 3,3% населення землі (у порівнянні з 2,9% в 1990 р.). Ця цифра включає майже 20 мільйонів біженців [1].

Найбільш потужними стабільними центрами притягання населення з бідніших країн світу є такі країни імміграції, як Австралія, Канада, Нова Зеландія, Сполучені Штати Америки, розвинуті європейські країни [2].

Термін «міграція» означає процес переселення, тобто просторового пересування, переміщення населення. Трудова міграція є основним видом світової міграції ХХІ ст. О.А. Малиновська визначила: «Являючи собою процес територіального міждержавного переміщення (мобільності) працівників, міжнародна трудова міграція є доволі складним і неоднозначним явищем, про що засвідчують офіційні міжнародні документи» [3].

Міжнародна нормативна база з міжнародної трудової міграції охоплює документи ООН, МОП, РЄ щодо загальних прав людей-мігрантів та спеціальних прав трудящих-мігрантів, захисту біженців, боротьби з незаконним увезенням мігрантів і торгівлею людьми. Основними серед таких документів є: Конвенція про працівників-мігрантів № 97 (МОП, 1949 р.); Конвенція про статус біженців (ООН, 1951 р.); Протокол щодо статусу біженців (ООН, 1966 р.); Міжнародна конвенція про захист прав усіх трудящих-мігрантів та членів їхніх сімей (ООН, 1990 р.); Конвенція про зловживання в галузі міграції і про забезпечення працівникам-мігрантам рівних можливостей і рівного ставлення № 143 (МОП, 1990 р.); Європейська конвенція про правовий статус трудящих-мігрантів (Рада Європи, 1977 р.) та інші.

Міжнародні стандарти спрямовані на усунення докорінних причин міграції та максимального збільшення вигоди від міжнародної міграції як для трудових мігрантів, так і країн, включених у міграційні процеси. Зі змісту спеціальних конвенцій та протоколів міжнародних організацій та інших документів за темою випливає, що процеси міжнародних трудових міграцій часто пов'язані з незаконною і злочинною діяльністю, яка завдає велику шкоду не лише мігрантам, а й державам. Найбільш великими проблемами міграційного руху трудящих-мігрантів у світі є: поширення незаконної міграції; недотримання правил і законів щодо в'їзду на територію країни; незаконне використання праці мігрантів-працівників; поширення діяльності стосовно незаконного ввезення мігрантів; погане ставлення до працівників, мігрантів; торгівля людьми, трудове рабство; загроза для життя або безпеки трудящих-мігрантів; неналежний захист прав працівників-мігрантів; перешкоджання єднанню сімей працівників, які проживають на його території на законних підставах, та інше.

Загальносвітові тенденції трудових міграцій суттєво позначаються на процесах міграції окремих країн і регіонів. Зі здобуттям незалежності до міжнародної міграції долучилося населення України. Обсяги трудових мігрантів з нашої країни постійно зростають. Проте перевірених даних щодо чисельності трудових мігрантів з України немає. Розходження в експертних оцінках дуже відмінні й становлять від 1,5 до 7 млн осіб.

Трудова міграція часто є головним предметом обліку в країнах призначення та походження. Водночас через розмаїття її форм, зміни мігрантами їх статусу, облік трудових

мігрантів – досить складна справа. Нині фахівці та вітчизняні вчені лише працюють над розробкою національної системи порядку збирання, розподілу, зберігання та аналізу міграційної статистики. На думку міжнародних експертів розбіжності в міграційній статистиці також спричинені змістом категорії «трудові мігранти».

За визначенням Конвенції МОП № 97 (1949 р.), «працівник-мігрант» – це особа, яка мігрує з однієї країни в іншу з наміром отримати роботу інакше, ніж власними коштами [4].

Європейська конвенція про правовий статус трудящих-мігрантів (Рада Європи, 1977 р.) терміном «трудящий-мігрант» позначає «громадянина Договірної Сторони, якому інша Договірна Сторона дозволила перебувати на її території для здійснення оплачуваної роботи» [5].

Найбільш повне визначення терміна «працівник-мігрант» подане в Міжнародній конвенції про захист прав усіх працівників-мігрантів ООН (1990), де це поняття означає «особу, яка буде займатися, займається або займалася оплачуваною діяльністю в державі, в якій він або вона не є громадянином» [6].

Основним джерелом інформації про ситуацію у сфері трудової міграції в Україні є обстеження домогосподарств Державної служби статистики України. Сьогодні, на думку багатьох вітчизняних вчених, сучасна офіційна статистика фіксує досить невеликий об'єм міграційних переміщень населення України. Ще одним джерелом інформації про трудову міграцію в Україні є соціологічні дослідження. На особливу увагу в цьому контексті заслуговують результати соціологічного моніторингу «Українське суспільство» Інституту соціології НАН України. За даними цього моніторингу, починаючи з 2002 р. зростала частка опитаних, у яких особисто чи у членів їх сім'ї є досвід тимчасової роботи за кордоном (10,1% у 2002 р. та 15,5% у 2015 р.) [7].

Важливі дані про міграційну ситуацію в країні містяться також в аналітичних розробках та спеціальних доповідях офіційних міжнародних інституцій. Так, згідно зі статистикою Світового банку «Міграція та грошові перекази», за кордоном перебуває 6,6 млн, або 15% населення країни [8].

Інформація з вище розглянутих та інших джерел дає певне уявлення про міграційні процеси. Разом з тим відсутність надійної й перевіреної статистичної інформації дає не лише невірне уявлення про спосіб життя значної частини українського населення, а й заважає аналізу причин трудової міграції, осмисленню міграційних ризиків, які мають стратегічне значення для Української держави.

Головною серед причин міжнародної трудової міграції українців є проблема економічного розвитку. Це, насамперед, наднизький рівень заробітної плати. Для порівняння: за даними Державної служби статистики, середня заробітна плата в Україні у вересні 2017 р. становила 7351 грн (або близько 300 дол. США), у той час як середньомісячний заробіток одного трудового мігранта становив 930 дол. США [1].

Дієвим механізмом протидії економічним і соціальним викликам у сучасних суспільствах є самозайнятість, розвиток малого і середнього бізнесу. Проте у 2016 р. Україна посіла 76-те місце у світовому рейтингу легкості ведення бізнесу, за індексом сприйняття корупції (Transparency International) посідає 135-те місце зі 176 можливих, за рейтингом Світового банку найбагатших країн за рівнем ВВП на душу населення займає ганебне 115-те місце. За даними Європейського агентства з вирішення питань надання емігрантам притулку (EASO), число українців, охочих покинути країну, у 2015 р., у порівнянні з 2014 р., збільшилося в 14 разів. Україна увійшла до першої шістки держав, звідки надходять прохання про притулок в ЄС. Крім України, до цього списку входять Сирія, Еритрея, Ірак, Сомалі й Нігер.

Зростання тенденції до міжнародної трудової міграції українців, чинять негативний вплив не тільки на демографічну ситуацію, а також на соціально-трудова та соціально-економічну сферу. За даними вибіркового обстеження населення з питань економічної активності, середньомісячна кількість економічно активного населення віком 15–70 років у 2015 р. зменшилась на 4,3% і становила 19,9 млн осіб, із них 19,0 млн осіб (95,6%) були в працездатному віці. А рівень безробіття зріс із 7,4 до 9,3% за методологією МОП [1].

Сприяє виїзду працівників з України й ситуація щодо забезпечення населення житлом. В Україні на державному рівні не приділяється належної уваги розв'язанню житлової проблеми, особливо для молоді. Дані офіційної статистики свідчать, що в Україні є стійка тенденція до скорочення кількості сімей, які отримують житло. Як відомо, одне робоче місце в будівництві створює додатково 8–11 нових робочих місць у суміжних галузях економіки. Крім того, нова квартира потребує облаштування, що додатково сприяє створенню нових робочих місць.

Потужним джерелом міграційної поведінки українців є також умови, які відкриваються для наших співвітчизників з підписанням Україною Угоди про асоціацію з ЄС та взятими зобов'язаннями Сторін відповідно до ст. 18 «Мобільність працівників». Угодою, зокрема, передбачається збереження та покращення державами-членами згідно з двосторонніми договорами реальних можливостей «доступу до зайнятості для українських працівників». Відповідно до цієї статті Рада асоціації встановлює додаткові зобов'язання щодо надання українцям більш сприятливих можливостей доступу до професійного навчання у державах-членах та в ЄС [9].

Отже, трудова міграція громадян України за кордон продовжує залишатися масовим соціально значущим міграційним потоком. При цьому аналіз та оцінка трудових міграцій щодо їх впливу як на самих трудових мігрантів, на українське суспільство в цілому є доволі неоднозначними. Відомо, що трудова міграція впливає на суспільство, вона відіграє роль у демографічній ситуації, на ринку праці, у розвитку економіки та соціальної сфери тощо. Серед негативних наслідків для суспільства слід акцентувати на тому, що, з одного боку, Україна як одна з найбільших країн-донорів робочої сили в Європі втрачає найбільш активну частину населення. З іншого боку, в умовах соціально-економічної кризи трудова міграція сприяє зниженню тиску на ринок праці та зменшенню напруги в суспільстві. До позитивних рис трудової міграції для самих мігрантів варто віднести можливості підвищення добробуту окремих категорій працівників та членів їх родин. Водночас робота за кордоном пов'язана з низкою ризиків та багатьох негативних наслідків для трудових мігрантів.

На відміну від попередніх кроків концептуального осмислення міграційної політики, дієвим виявилось ухвалення Урядом України Стратегії державної міграційної політики на період до 2025 р. [10]. Зокрема, цим документом висувається завдання зі сприяння реінтеграції українських мігрантів, що повертаються. Стратегія покликана привернути увагу до міграційних проблем, спрямувати і згуртувати суспільство з метою їх розв'язання, забезпечити взаємозв'язок міграційної політики з іншими сферами діяльності держави, перехід від політики реагування у відповідь на внутрішні та зовнішні чинники у сфері міграції до більш активної і цілеспрямованої політики.

Висновки. Проблема нерегульованої міграції залишається актуальною, оскільки впливає на безпеку держави, її міжнародні відносини та може загостритися в умовах проведення антитерористичної операції, відсутності можливості здійснення контролю на значній ділянці східного кордону. Суттєво впливає на міграційну ситуацію в Україні така категорія громадян, як внутрішньо переміщені особи з тимчасово окупованої території та районів проведення антитерористичної операції. Проте, зважаючи на специфіку проблематики внутрішньо переміщених осіб, це питання потребує окремого правового врегулювання.

В умовах глобалізації та євроінтеграції, стрімкої активізації міжнародної трудової міграції населення України зростає значення регулювання міграційних процесів, надання їм організованого, безпечного та неконфліктного характеру, актуалізується завдання формування дієвої, ефективною як для трудових мігрантів, так і українського суспільства міграційної політики. Зупинення міграційних втрат лежить у площині створення сприятливих умов ведення бізнесу, державної підтримки у розв'язанні житлової проблеми, особливо для молоді, у створенні нових робочих місць та зростанні життєвого рівня населення. Важливим напрямом міграційної політики має стати політика щодо створення умов для зворотної міграції численної когорти українських трудових мігрантів. Перевіреним і надійним фактором зворотної міграції в країну походження працівників є забезпечення кращих економічних умов та гідних соціальних стандартів.

Список використаних джерел:

1. Офіційний веб-сайт Державної служби статистики України. URL: <https://www.ukrstat.gov.ua>.
2. Международная миграция и развитие: Глобализация и взаимозависимость : доклад Генерального Секретаря ООН : 67 сессия. Нью-Йорк: ООН, 2012. URL: <http://daccessdds-nu.un.org/doc/UNDOC/GEN/N12/452/15/PDF/N1245215.pdf>.
3. Малиновська О.А. Трудова міграція: соціальні наслідки та шляхи реагування. Київ : НІСД, 2011. 40 с.
4. Конвенція про працівників-мігрантів / МОП : Конвенція від 01.07.1949 р. № 97. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/993_159.
5. Європейська конвенція про правовий статус трудящих-мігрантів / Конвенція Ради Європи від 24.11.1977 р. № 93. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_307.
6. Международная конвенция о защите прав всех трудящихся-мигрантов и членов их семей / Конвенция ООН 995_203 от 18.12.1990 г. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_j91.
7. Українське суспільство 1992–2013. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг. Київ : ІС НАНУ, 2013. 566 с.
8. Міграція в Україні: факти і цифри. Міжнародна організація з міграції (МОМ): Представництво в Україні, 2013. 15 с.
9. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони. *Офіційний вісник України*. 2014. № 75. Т. 1. Ст. 2125.
10. Про схвалення Стратегії державної міграційної політики України на період до 2025 року : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 12.07.2017 р. № 482-р. *Офіційний вісник України*. 2017. № 60. Ст. 1837.

ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО**ЛІСОВА Т. В.,**

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри земельного
та аграрного права
(Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого)

УДК 349.4(477)

**ДО ПИТАННЯ ПРО ВИНИКНЕННЯ, ЗМІНУ ТА ПРИПИНЕННЯ
ПРАВОВІДНОСИН ЩОДО ВІДНОВЛЕННЯ ЗЕМЕЛЬ
ЯК СКЛАДНИКА ПРЕДМЕТА ЗЕМЕЛЬНОГО ПРАВА**

Статтю присвячено особливостям виникнення, зміни та припинення правовідносин щодо відновлення земель. Проаналізовано юридичні факти як передумови виникнення, зміни або припинення правовідносин. Особливу увагу приділено правовстановлюючим, правозмінюючим та правоприпиняючим юридичним фактам щодо суспільних відносин у сфері відновлення земель.

Ключові слова: відновлення, землі, юридичний факт, правовідносини, виникнення, зміна, припинення, складний фактичний склад, якісний стан.

Статья посвящена особенностям возникновения, изменения и прекращения правоотношений в сфере восстановления земель. Проанализированы юридические факты как предпосылки возникновения, изменения или прекращения правоотношений. Особое внимание уделено правоустанавливающим, правоизменяющим и правопрекращающим юридическим фактам в сфере общественных отношений по восстановлению земель.

Ключевые слова: восстановление, земли, юридический факт, правоотношения, возникновение, изменение, прекращение, сложный фактический состав, качественное состояние.

The article is devoted to the features of the emergence, change and termination of legal relations in the area of land restoration. Analyzed the legal facts as a prerequisite for the emergence, change or termination of legal relations. Particular attention is paid to the title, right-changing and ending legal facts in the field of public relations for the restoration of land.

Key words: restoration, lands, legal fact, legal relations, occurrence, change, termination, complex actual composition, qualitative condition.

Вступ. Правові питання відновлення земель набувають особливої актуальності в умовах посилення деградації земель, зміни їх кількісного та якісного складу, зменшення продуктивності ґрунтів, поширення процесів опустелювання. Вибір теми статті визначено актуальністю окремих теоретичних питань щодо правовідносин у сфері відновлення земель як складової частини предмета земельного права. У контексті вищезазначеного доцільно виокремити праці таких сучасних науковців, як Н.С. Гавриш, О.А. Галиновська, П.Ф. Кулинич, М.А. Дейнега, А.Л. Місінкевич, С.А. Чаркін, М.В. Шульга, проте окремі теоретичні питання щодо виникнення, зміни та припинення правовідносин у сфері відновлення земель потребують подальшого дослідження.

Постановка завдання. Метою статті є вивчення особливостей підстав виникнення, зміни та припинення правовідносин у сфері відновлення земель.

Результати дослідження. Насамперед варто зазначити, що юридичні факти виступають передумовами виникнення, зміни або припинення правовідносин поряд із нормами права та правосуб'єктністю і являють собою конкретні життєві обставини, з якими норми права пов'язують виникнення, зміну або припинення правових відносин [1, с. 160].

Як підкреслюється в літературі, без юридичних фактів правовідносини неможливі, адже цілеспрямований рух правовідносин є головним наслідком юридичних фактів [1, с. 160]. Від наявності або відсутності відповідного юридичного факту залежить визнання або невизнання права або обов'язку відповідного суб'єкта [2, с. 318].

Аналізуючи юридичні факти, науковці доходять висновку, що середовищем, з якого походять юридичні факти, є саме життя, тому вони можуть виникати з потреб реалій життєдіяльності людини, суспільства і держави, а також із потреб юридичної практики [3, с. 61].

О.Ф. Скакун, зазначаючи, що юридичний факт є життєвою обставиною, з якою норми права пов'язують виникнення, зміну або припинення правовідносин, наголошує, що юридичний факт є передумовою правовідносин і його структурним елементом [4, с. 400].

Серед функцій юридичних фактів виокремлюють такі: втягнення суб'єкта права у правовідносини, породження правосуб'єктності, її придбання або виникнення [4, с. 400].

Юридичні факти класифікуються за різними підставами. Так, за юридичними наслідками їх поділяють на правоутворюючі, правозмінюючі та правоприпиняючі. При цьому один юридичний факт може бути і правоутворюючим, і правозмінюючим, і правоприпиняючим.

Так, правоутворюючими юридичними фактами є факти, з якими норми права пов'язують виникнення конкретного права в конкретній особі. Здебільшого кожен суб'єкт наділяється і правами, і обов'язками, що кореспондують обов'язкам і правам іншого суб'єкта, проте до виникнення обов'язку має виникнути право, саме воно є превалюючим [5, с. 64–65].

Розглядаючи правозмінюючі юридичні факти, В.В. Надьон зазначає, що зміна наявних правовідносин може стосуватися суб'єктів права або суб'єктів обов'язку (прикладом є перехід права через спадкування, дарування), а також змісту прав і обов'язків сторін (йдеться про розширення обов'язків сторін за новими договорами, заміна одного обов'язку іншим) [5, с. 65].

У правоприпиняючому юридичному факті центром є виконання обов'язку, адже правоприпиняючий юридичний факт презюмує виконання обов'язку – припинення правовідносин [5, с. 65]. При цьому варто зазначити, що на основі правовідносин, що припинилися, можуть виникнути нові.

За вольовим критерієм виокремлюються події (абсолютні і відносні) та дії, які можуть бути правомірними (юридичні акти і юридично значущі вчинки) та неправомірними (злочини та проступки). Проте деякі науковці вважають за доцільне за зазначеним критерієм виокремлювати обставини, які, на їх думку, є складними юридичними фактами, що за своїм змістом охоплюють дії і події. Наприклад, йдеться про громадянство, недієздатність [4, с. 401].

За складом юридичні факти поділяють на прості та складні, за тривалістю в часі – одноактні, а також тривалі [1, с. 161].

Серед ознак юридичних фактів науковці виокремлюють такі: конкретність, індивідуальність, темпоральність, об'єктивованість, нормативність, інформативність, наслідковість, формальна визначеність, стимулювання, подвійний характер [6, с. 169–171].

Досить цікавим є науковий підхід щодо дуального розуміння юридичного факту як реальної події, дії (факт-явище), а також як правової моделі (йдеться про вирок, рішення суду та інших актів компетентних органів), що є віддзеркаленням реального явища (факт-модель) [7, с. 6].

Як зазначається в літературі, юридичними фактами можуть слугувати презумпції – підтвердження правозастосовною практикою припущення про наявність або відсутність юридично значущих явищ [8, с. 300]. При цьому презумпції є ймовірними узагальненнями, ступінь ймовірності яких значний та ґрунтується на зв'язку між предметами та явищами об'єктивного світу та повторюваності щоденних життєвих процесів [9, с. 105–110].

Прикладом презумпції вважаються добропорядність громадян, презумпція знання закону та ін. [9, с. 106–107].

Крім того, як юридичні факти розглядаються і фікції, що є неіснуючими явищами або подіями, визнаними у встановлених юридичних процедурах існуючими (прикладом є визнання громадянина безвісти зниклим) [8, с. 300].

Як зазначають науковці, навіть коли закон покладає певні обов'язки або надає права, не передбачаючи для виникнення цих прав та обов'язків будь-яких юридичних підстав, завжди є певний факт, з яким закон пов'язує наявність прав та обов'язків [5, с. 68].

Як наголошують науковці, в основі земельних правовідносин є, як правило, складний фактичний склад, тобто сукупність юридичних фактів [10, с. 82]. У деяких випадках фактичні склади породжують правові наслідки лише за умови виникнення юридичних фактів, що входять до їх складу, у певній послідовності та у встановлений час [11, с. 160]. В інших випадках юридичний склад породжує правові наслідки лише за наявності усіх юридичних фактів незалежно від послідовності їх виникнення [11, с. 160–161].

Нині науковці вивчають новий об'єкт дослідження в теорії юридичних фактів, йдеться про фактичну систему, що розглядається як фактична індивідуальна обстановка, характерна для певного випадку правового регулювання [12, с. 112]. Отже, йдеться про ситуацію, що визначає необхідність правомірної поведінки, заборону вчинення певних дій, забезпечує вирішення певних питань договірним шляхом, зумовлює адміністративну підлеглість тощо [12, с. 112].

Серед правостановлюючих юридичних фактів щодо суспільних відносин у сфері відновлення земель можна виокремити певні події, наприклад природні катаклізми, стихійні лиха, що викликають негативні зміни якісного стану земель, зокрема вітро- та водноерозійні явища. Зазначені події викликають необхідність запровадження відповідними суб'єктами заходів відновлення земель.

Щодо дій людини як юридичних фактів, які є підставами виникнення відносин щодо відновлення земель, то ними є антропогенна діяльність (йдеться про недотримання сівозмін, внесення недостатньої кількості органічних добрив, неналежний обробіток схилових земель тощо).

Прикладом правозмінюючого юридичного факту є консервація деградованих, малопродуктивних і техногенно забруднених земель. Через їх незадовільний якісний стан земельні ділянки підлягають консервації, тобто вилученню із господарського використання, що призводить до зміни правового статусу земельної ділянки як об'єкта правовідносин у сфері відновлення земель. Отже, змінюються і відповідні земельні відносини.

Правоприпиняючими юридичними фактами у сфері відновлення земель є, насамперед, їх повернення до первісного якісного стану, що може відбуватися внаслідок природного відновлення шляхом формування трав'яного покриву на законсервованих земельних ділянках. Крім того, повернення до первісного якісного стану може відбуватися і внаслідок дій людини. Прикладом останнього є рекультивация порушених земель. Йдеться про комплекс організаційних, технічних і біотехнологічних заходів, спрямованих на відновлення ґрунтового покриву, а також поліпшення стану та продуктивності порушених земель (ст. 166 Земельного кодексу України) [13].

Слід зазначити, що у спеціальній літературі відтворення родючості ґрунтів поділяється на просте і розширене. Так, простим відтворенням родючості ґрунтів, на думку фахівців, є повернення продуктивних функцій та втрачених якостей тимчасово виснажених ґрунтів до вихідного генетично притаманного їм стану задля забезпечення сталого врожаю та його якості [14, с. 204]. Отже, зазначене поняття відображає сутність відновлення земель, зокрема ґрунтів.

В окремих випадках, як зазначається у літературі, йдеться про неповне відтворення родючості, якщо потенціал родючості знижується порівняно з вихідним рівнем, що призводить до деградації ґрунтів [15, с. 92–93]. Проте не можна погодитися із зазначеною позицією, оскільки, якщо не вдалося повернути первісний якісний стан земельній ділянці, відновлення її якісного стану не відбулося. Отже, говорити про неповне відновлення немає сенсу.

Розширене відтворення, як зазначають фахівці-грунтознавці, полягає у наданні ґрунтам вищої продуктивності та кращих властивостей, ніж це притаманно їх вихідному стану, що забезпечує як зростання врожаю, так і його якості [14, с. 204–205]. Очевидно, що йдеться не про відновлення земель, ґрунтів, сутність якого полягає у приведенні якісного стану земель до первісного, вихідного стану, а про підвищення продуктивності, родючості ґрунтів. При цьому відбувається покращення якісного стану ґрунтів порівняно з характеристиками їх первинного, вихідного якісного стану. У цьому контексті доцільно погодитися з С.В. Хомінець щодо сутності підвищення родючості ґрунтів як системи заходів, спрямованих на забезпечення позитивної зміни якісних характеристик ґрунту і приведення їх до стану, що за показниками якості перевищує первинний (природний) [16, с. 55].

Отже, правоприпиняючим юридичним фактом у сфері відновлення земель доцільно вважати повернення до первісного якісного стану земель сільськогосподарського призначення (відновлення родючості ґрунтів), відновлення продуктивності земель лісгосподарського призначення, відновлення інших властивостей земель несільськогосподарського призначення (йдеться про здатність виконання ними певних функцій).

Висновки. Проаналізувавши підстави виникнення, зміни та припинення правовідносин у сфері відновлення земель, можна дійти висновку, що правовстановлюючими юридичними фактами у сфері відновлення земель є як події (природні катаклізми), так і дії людини, внаслідок чого відбувається втрата первісного стану земель. Серед правоприпиняючих юридичних фактів у сфері відновлення земель варто виокремити відновлення їх втраченого первісного якісного стану внаслідок природного відновлення або за участі людини.

Список використаних джерел:

1. Ведерніков Ю.А., Папірна А.В. Теорія держави і права : навчальний посібник. Київ : Знання, 2008. 333 с.
2. Хропанюк В.Н. Теория государства и права : Учебник для высших учебных заведений / под ред. В.Г. Стрекозов. Москва : Интерстиль, Омега –Л, 2006. 382 с.
3. Пленюк М. Поняття юридичного факту в доктрині цивільного права: історія і сучасність. *Юридична Україна*. 2014. № 11. С. 58–62.
4. Скакун О.Ф. Теория государства и права : Учебник. Харьков : Консум, 2000. 704 с.
5. Наден В.В. Юридические факты как основания возникновения, изменения и прекращения субъективной обязанности. *Журнал научных публикаций аспирантов и докторантов*. 2013. № 9. С. 63–69.
6. Коструба А.В. Поняття юридичних фактів та їх ознаки в цивільному праві України. *Часопис Київського університету права*. 2011. № 1. С. 168–172.
7. Синюков В.Н. Юридические факты в системе общественных отношений : автореф. дис. ...канд. юрид. наук : 12.00.01 / Свердловский юридический институт им. Р.А. Руденко. Свердловск, 1984. 21 с.
8. Лазарев В.В., Липень С.В. Теория государства и права : учебник для ВУЗов. Москва : Спарк, 1998. 448 с.
9. Общая теория права. Курс лекций / Под общ. ред. В.К. Бабаева. Нижний Новгород : Изд-во Нижегород. ВШ МВД РФ, 1993. 544 с.
10. Галиновская Е.А. Земельное правоотношение как социально-правовое явление : монография. Москва : Институт законодательства и сравнительного правоведения при Правительстве Российской Федерации: ИНФРА М, 2015. 272 с.
11. Чаркин С.А. Земельные правоотношения как межотраслевая правовая категория : монография. Москва : Юрайт, 2012. 237 с.
12. Бондарчук Н. Земельні правовідносини в Україні: сучасний стан та перспективи розвитку. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 3. С. 111–113.
13. Земельний кодекс України від 25.10.2001 р. № 1389-XIV. *Офіційний вісник України*. 2001. № 46. Ст. 2038.

14. Стратегія збалансованого використання, відтворення і управління ґрунтовими ресурсами України / Балюк С.А. та ін.; Київ : Аграр. наука, 2012. 240 с.

15. Балюк С.А., Гапеев Л.В. Нормативно-правове забезпечення збереження ґрунтів і відтворення їхньої родючості з урахуванням зарубіжного досвіду. *Раціональне використання ґрунтових ресурсів і відтворення родючості ґрунтів: організаційно-економічні, екологічні й нормативно-правові аспекти* : монографія / ред. С.А. Балюк, А.В. Кучер. Харків : Смугаста типографія, 2015. С. 84–107.

16. Хомінець С.В. Правове забезпечення підвищення родючості ґрунтів : монографія. Харків : Фінарт. 2015. 169 с.

ШАРАПОВА С. В.,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри земельного
та аграрного права

(Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого)

УДК 349.4(477)

ОСОБЛИВОСТІ КОМПЛЕКСНОГО ВИКОРИСТАННЯ ТА ОХОРОНИ ЗЕМЕЛЬНИХ УГІДЬ

Статтю присвячено особливостям використання та охорони окремих видів земельних угідь. Розглянуто наукові погляди стосовно визначення таких понять, як «угіддя», «сільськогосподарські угіддя». Доводиться, що комплексне використання земельних угідь повинно мати природоохоронний і ресурсозберігаючий характер.

Ключові слова: угіддя, комплексне використання, земельні угіддя, охорона.

Статья посвящена особенностям использования и охраны отдельных видов земельных угодий. Рассмотрены научные взгляды относительно определения таких понятий, как «угодья», «сельскохозяйственные угодья». Доказывается, что комплексное использование земельных угодий должно носить природоохранный и ресурсосберегающий характер.

Ключевые слова: угодья, комплексное использование, земельные угодья, охрана.

The article is devoted to the features of the use and protection of certain types of land. The scientific views on the definition of such concepts as “land”, “agricultural land” are considered. It is proved that the integrated use of land should be environmental and resource-saving in nature.

Key words: lands, integrated use, land, protection.

Вступ. Сьогодні у структурі земельних ресурсів країни спостерігаються значні диспропорції, поглиблення яких може становити загрозу навколишньому природному середовищу та життєвому середовищу, а також ефективності господарської діяльності, стійкому

розвитку національної економіки загалом. Надмірна розораність земель призвела до порушення екологічно збалансованого співвідношення сільськогосподарських угідь, лісів та водойм, що негативно вплинуло на стійкість агроландшафтів і зумовило значне техногенне навантаження на екологічну сферу [1].

На якісний стан земельних ресурсів впливають також інші негативні фактори. Так, інтенсивне сільськогосподарське використання земель призводить до зниження родючості ґрунтів [1]. Крім цього, під час використання земель землевласники та землекористувачі не завжди дотримуються вимог щодо екологічної безпеки, охорони земельних ресурсів, відтворення родючості ґрунтів, підвищення продуктивності земель тощо. Питання щодо використання та охорони земельних угідь були предметом вітчизняних наукових розробок П.Ф. Кулинич, Н.С. Гавриш, О.Я. Костецької та інших, проте актуальність відповідної проблематики і сьогодні не втрачається.

Постановка завдання. Метою статті є вивчення особливостей комплексного використання та охорони окремих видів земельних угідь.

Результати дослідження. Відомо, що земля за своїми якісними характеристиками навіть в межах одного територіального розташування може суттєво відрізнятися. Це стосується природної родючості, складу ґрунту, поверхневого і підґрунтового шару землі, меліоративного стану земель тощо. Всі ці показники впливають на результати виробництва як в сільському господарстві, так і в інших галузях, де найбільш ефективно використовуються всі корисні якості землі.

Все це підтверджує необхідність проведення комплексу заходів щодо охорони, збереження якісних характеристик, відновлення сільськогосподарських та інших земельних угідь, які забезпечують збільшення родючості ґрунтів та їх продуктивність.

Отже, сільськогосподарські та інші земельні угіддя є важливим об'єктом охорони, родючість яких залежить не тільки від природних якостей ґрунту, але і від того, чи дотримуються вимог земельного законодавства під час їх використання землевласники та землекористувачі.

В загальному розумінні поняття «угіддя» розглядається як частина землі, що відрізняється від сусідніх способами господарювання. Головною ознакою, що покладена в основу розділення окремих видів угідь, є характер використання землі. Класифікують угіддя, враховуючи основне призначення та систематичне використання окремих ділянок для певних виробничих цілей. Водночас обов'язково слід враховувати природні властивості, що відображають якісний стан окремих земельних ділянок [2, с. 121].

На думку О.І. Крассова, поняття «угіддя» відображає вид функціонального використання земельної ділянки, зумовлений її природними властивостями та наявністю на ній певних природних ресурсів. За допомогою цього терміна уточнюється правовий режим певних земельних ділянок. Головна відмінність зазначеного поняття від поняття «земельна ділянка» полягає в тому, що угіддя не індивідуалізується шляхом визначення його місця розташування та меж в тому ж порядку, що й земельна ділянка. Навіть більше, угіддя зазвичай є частиною самостійної земельної ділянки [3, с. 12].

Земельні угіддя, як було закріплено у Державному стандарті 26640-85 «Землі. Терміни та визначення» (не застосовується на території України від 17.03.2017 р.), це земельні ділянки, що систематично використовуються для певних господарських цілей та відрізняються за природно-історичними ознаками.

Серед різних видів угідь виділяють сільськогосподарські, лісові, мисливські, рибні тощо. Угіддя як облікова категорія містить різні за характером способи використання земельної ділянки.

Приміром, до Переліку угідь згідно з Класифікацією видів земельних угідь [4] належать: болота (надмірно зволожені ділянки земель); ліси та інші лісовкриті землі (земельні лісові ділянки та інші лісовкриті землі незалежно від того, на яких землях за основним цільовим призначенням вони розміщені); деякі земельні лісові ділянки, вкриті лісовою рослинністю; інші.

В структурі земель сільськогосподарського призначення виділяються сільськогосподарські угіддя. Визначення земель сільськогосподарського призначення та порядок їх використання закріплюється Главою 5 Земельного кодексу України. І відповідно до ч. 2 ст. 22 ЗК до зазначеної категорії земель належать: сільськогосподарські угіддя й несільськогосподарські угіддя.

У юридичній літературі справедливо підкреслюється, що у земельному законодавстві термін «сільськогосподарські угіддя» вживається неодноразово і доволі часто. Так, згадуються окремі види сільськогосподарських угідь, проте визначення, що саме слід розуміти під сільськогосподарськими угіддями, немає. Тим часом права та обов'язки, пов'язані з використанням сільськогосподарських угідь, становлять головну специфіку правового режиму земель сільськогосподарського призначення. Обсяг, перелік прав сільськогосподарських користувачів залежить від правового режиму земель. Отже, сільськогосподарські угіддя визначають специфічні риси правового режиму земель сільськогосподарського призначення [5, с. 3].

На думку П.Ф. Кулинич, сільськогосподарські угіддя як об'єкти земельних правовідносин являють собою зумовлені їх природними якостями види функціонального використання земель сільськогосподарського призначення, які характеризують спосіб та інтенсивність їх використання як засобу аграрного виробництва, визначають рівень стійкості агроландшафтів та впливають на стан охорони біорізноманіття сільськогосподарських земель, а також слугують засобом конкретизації прав та обов'язків власників і користувачів земельними ділянками сільськогосподарського призначення та засобом розмежування компетенції органів влади щодо регулювання земельних відносин [6, с. 176].

Щодо визначення поняття «сільськогосподарські угіддя» в юридичній літературі висловлюються різні точки зору. Приміром, на думку В.В. Чубарова, для правового регулювання термін «угіддя» якщо й має значення, то лише як такий, що збільшує вартість земельної ділянки та частки у праві спільної власності на неї. Якогось певного значення, яке надавало б нової якості земельній ділянці сільськогосподарського призначення як речі, цей термін не має [7, с. 161].

З цього приводу Н. Ільницька пропонує сільськогосподарські угіддя розглядати як важливий складник земель сільськогосподарського призначення, що внаслідок особливих природних властивостей (властивість родючості) використовується як головний та незамінний засіб виробництва у сільському господарстві для вирощування сільськогосподарських культур і підлягає посиленій правовій охороні. Як слушно підкреслює науковець, найбільше значення для сільськогосподарських угідь мають якісні характеристики, з метою збереження яких у земельному законодавстві повинні бути спеціальні норми, що передбачають їх винятково посилену правову охорону [8, с. 363].

Відповідно до Переліку угідь та згідно з Класифікацією видів земельних угідь [3] сільськогосподарські угіддя це земельні ділянки, які систематично використовуються для одержання сільськогосподарської продукції і включають у себе рілля, перелogi, багаторічні насадження, сіножаті та пасовища.

Крім цього, відповідно до ст. 5 Закону України «Про екологічну мережу України» від 24.06.2004 р. № 1864-IV до складових структурних елементів екомережі включаються частково землі сільськогосподарського призначення екстенсивного використання – пасовища, луки, сіножаті тощо та деякі інші види угідь, такі як водно-болотні угіддя, інші природні території та об'єкти (ділянки степової рослинності, пасовища, сіножаті, луки, кам'яні розсипи, піски, солончаки, земельні ділянки, в межах яких є природні об'єкти, що мають особливу природну цінність) та інші [9].

Сільськогосподарські угіддя екстенсивного використання (пасовища, сіножаті) є об'єктами екологічної мережі України, що беруть участь у реалізації її основного функціонального призначення як засобу забезпечення ландшафтного та біорізноманіття та підлягають особливій охороні.

Проте зазначений Закон не встановлює якихось спеціальних вимог, що стосуються забезпечення охорони як сільськогосподарських угідь, так й інших видів угідь, які входять

до складу екологічної мережі України. Відтак вони потребують особливої охорони та встановлення відповідних вимог щодо їх використання, що має забезпечуватися шляхом як охорони земель, так і реалізації охоронних заходів стосовно природних ресурсів, які з ними пов'язані.

Землевласники та землекористувачі під час використання сільськогосподарських та інших видів угідь повинні дотримуватися всіх вимог щодо охорони земель й з урахуванням особливостей всіх природних ресурсів, які пов'язані з конкретною земельною ділянкою. Відомо, що залежно від стану земель визначається і стан природних ресурсів, які на них знаходяться. Неможливо використовувати земельну ділянку, не «зачіпаючи» інші природні ресурси. Саме в цьому і полягає принцип комплексного використання земель.

Тому заходи щодо охорони земель як сільськогосподарського, так і іншого призначення повинні складати відповідну систему і мають спрямовуватися передусім на збереження, відновлення та поліпшення як власне земель, так і природних ресурсів, які на них знаходяться.

Отже, земельні угіддя потребують особливої комплексної охорони, яка полягає в тому, що охорони потребують не тільки землі, а й природні ресурси, які на них знаходяться. При цьому пріоритетною має бути охорона саме якісного стану цих угідь.

Як підкреслює П.Ф. Кулинич, правове регулювання охорони і використання земель сільськогосподарського призначення має охоплювати весь технологічний ланцюг заходів щодо охорони угідь – від здійснення ґрунтоохоронних заходів до отримання їх ефекту та його збереження. Однак у цьому ланцюгу можуть бути зони з різною інтенсивністю, різною деталізацією правового регулювання [10, с. 80].

Вчений пропонує як один із найважливіших напрямів підвищення ефективності правового регулювання охорони і використання земель сільськогосподарського призначення, його локалізацію. Суть її полягає в необхідності формування такого правового механізму регулювання відносин сільськогосподарського землекористування, за якого б забезпечувалося застосування до однакових за видом, але різних за якісним станом сільськогосподарських угідь такого «набору» правових засобів регулювання їх охорони і використання, який був би достатнім, адекватним та найбільш ефективним для забезпечення збереження і поліпшення родючості сільськогосподарських угідь та інших характеристик якості сільськогосподарського земельного фонду країни [11, с. 571].

Так, О.Я. Костецька, розглядаючи питання щодо охорони сільськогосподарських угідь, зайнятих багаторічними насадженнями, зауважує, що багаторічні насадження, на відміну від інших земель (в тому числі земель сільськогосподарського призначення), є передовсім відновлювальним об'єктом природи. Їх захист нерозривно пов'язаний і зумовлений охороною сільськогосподарських угідь від: забруднення; необґрунтованого їх вилучення для інших потреб; ерозії, селів, підтоплення; забруднення відходами виробництва, хімічними й радіоактивними речовинами; інших несприятливих природних і техногенних процесів [12, с. 25]. Стан самих же сільськогосподарських угідь, зайнятих багаторічними насадженнями, нерозривно пов'язаний з останніми та безпосередньо впливає на їхній стан. Вказана обставина вимагає комплексного підходу до охорони цих угідь [12, с. 26].

На думку О.Я. Костецької, багаторічні насадження, будучи так званими «змішаними» об'єктами, відновлюються в процесі діяльності людини і природи, перебувають в екологічному зв'язку із землею та іншими елементами довкілля, можуть використовуватися не тільки з господарською, а й з іншою метою, впливають на земельні ділянки, у межах яких ростуть, та інші об'єкти природи [13, с. 8].

Все вищесказане ще раз підтверджує необхідність більш уважного вивчення питання комплексного використання земель, особливістю якого є те, що за умов належного використання як природних ресурсів, які пов'язані із земельним угіддям, так і самого угіддя якісний стан землі здатний поліпшуватися.

Меліоровані землі, які є різновидом і складником земель сільськогосподарського призначення та на яких здійснено комплекс меліоративних заходів відповідно до

затверджені в установленому порядку проектної документації, виділяються законодавством як один із видів угідь (ст.1 Закону України «Про меліорацію земель» від 14.01.2000 р. №1389-XIV) [14].

Як бачимо, дійсно законодавство України оперує терміном «угіддя», яким позначаються певні види земель в межах окремих категорій. Також серед видів угідь виокремлюють мисливські угіддя – ділянки суші та водного простору, на яких перебувають мисливські тварини і які можуть бути використані для ведення мисливського господарства (ст. 1 Закону України «Про мисливське господарство та полювання» від 22.02.2000р. № 1478-III) [15].

До ознак, які характеризують мисливські угіддя, відносять: це ділянки земної поверхні (земельні, лісові ділянки разом з водними об'єктами, що знаходяться на них); це середовище перебування мисливських природних ресурсів; використовуються для ведення мисливського господарства [16, с. 21].

Як слушно зазначає Д.Р. Данилюк, особливістю мисливських угідь є те, що їм притаманні всі ознаки, характерні для природних об'єктів, проте водночас вони не утворюють самостійного природного об'єкта, як земля, ліси, води. Вони відображають тільки особливі функціональні властивості природних об'єктів (є середовищем перебування мисливських природних ресурсів), отже, їх можна розглядати як комплексний природний об'єкт, як сукупність взаємопов'язаних частин природних об'єктів, що знаходяться в межах певної території [16, с. 23].

Дійсно, основна мета, з якою використовуються мисливські угіддя, це ведення мисливського господарства. Проте неналежне використання земель або ведення мисливського господарства з недотриманням вимог, встановлених законодавством, може нанести невідправну шкоду як мисливським тваринам, так і середовищу їхнього перебування. Крім цього, в такому разі йдеться не тільки про комплексне використання, а й про комплексну охорону, завданнями якої є: збереження якісного стану мисливських угідь з урахуванням особливостей середовища перебування мисливських тварин, які знаходяться в їх межах; охорона та захист власне мисливських тварин, які перебувають постійно або тимчасово на території цих угідь.

Необхідно підкреслити, що збереження, відповідне використання та відтворення середовища перебування мисливських тварин є найважливішим завданням не тільки на національному, а також і міжнародному рівні. Тому заходи щодо охорони та збереження мисливських тварин та середовища їх перебування необхідно розглядати також з урахуванням вимог міжнародного законодавства.

Висновки. Отже, особливістю земельних угідь, як сільськогосподарських, так і інших видів, є те що вони слугують місцем розташування інших природних ресурсів та при цьому є основою для сільськогосподарського виробництва, ведення лісового господарства, мисливського господарства і так далі. Крім цього, якісні особливості і властивості землі прямо впливають на природні ресурси, забезпечуючи необхідні умови для їх росту, розвитку, середовище проживання. Своєю чергою належне використання природних ресурсів впливає на якісний стан землі. Отже, використання і охорона земельних угідь здійснюються на основі комплексного підходу та з урахуванням їх особливостей.

Крім того, комплексне використання різних видів земельних угідь повинно мати природоохоронний й ресурсозберігаючий характер, за якого обов'язково необхідно передбачати збереження якісних показників ґрунтів. Знов-таки, використання повинно здійснюватися з обмеженням негативного впливу на рослинний, тваринний світ та інше. Бути невиснажливим як для землі, так і для природних ресурсів, які знаходяться в тісному взаємозв'язку з землею.

Також необхідно зауважити, що використання різних видів земельних угідь неможливо розглядати без застосування відповідних заходів щодо їх охорони, мета якої полягає у здійсненні поліпшення стану земель та інших природних ресурсів, які на них знаходяться; без запобігання погіршенню якості земель; без відновлення земель, які піддалися негативним впливам; та без відтворення природних ресурсів.

Список використаних джерел:

1. Деякі питання удосконалення управління в сфері використання та охорони земель сільськогосподарського призначення державної власності та розпорядження ними: Постанова Кабінету Міністрів України від 7 червня 2017 р. № 413. *Офіційний вісник України*. 2017. № 51. Ст. 1569.
2. Паньків З.П. Земельні ресурси: навчальний посібник. Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2008. 272 с.
3. Порядок ведення Державного земельного кадастру: Постанова Кабінету Міністрів України від 17.10.2012 р. № 1051. *Офіційний вісник України*. 2012. № 89. Ст. 3598.
4. Правовой режим земель в ССРСР/ под ред. Г.А. Аксененка, Н.И. Краснова, И.А. Иконичкой. Москва : «Наука», 1987. 325 с.
5. Кулинич П.Ф. Сільськогосподарські угіддя як об'єкт земельних правовідносин. *Часопис Київського університету права*. 2008. № 4. С. 174–179.
6. Чубаров В.В. Проблемы правового регулирования недвижимости. Москва : Статут, 2006. 336 с.
7. Ільницька Н. Про поняття, структуру та особливості правового режиму земель сільськогосподарського призначення. *Вісник Львів. ун-ту. Серія юридична*. 2000. Вип. 35. С. 359–366.
8. Крассов О.И. Юридическое понятие «земельный участок». *Экологическое право*. 2004. № 2. С. 12–18.
9. Про екологічну мережу України: Закон України від 24.06.2004 р. № 1864-IV. *Офіційний вісник України*. 2004. № 29. Ст. 1950.
10. Кулинич П. Проблема посилення правової охорони сільськогосподарських земель України : теоретичний аспект. *Юридична Україна*. 2013. № 3. С. 79–84.
11. Кулинич П.Ф. Правові проблеми охорони і використання земель сільськогосподарського призначення в Україні: Монографія. Київ : Логос, 2011. 688 с.
12. Костецька О.Я. Правова охорона сільськогосподарських угідь, зайнятих багаторічними насадженнями: дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2014. 188 с.
13. Костецька О.Я. Правова охорона сільськогосподарських угідь, зайнятих багаторічними насадженнями: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. Харків, 2014. 20с.
14. Про меліорацію земель: Закон України від 14.01.2000 р. №1389-XIV. *Офіційний вісник України*. 2000. № 6. Ст. 200.
15. Про мисливське господарство та полювання: Закон України від 22.02.2000р. № 1478-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2000. № 18. Ст. 132.
16. Данилюк Л.Р. Правовий режим мисливських природних ресурсів в Україні : монографія. Прикарпат. нац. ун-т ім. Василя Стефаника. Івано-Франківськ, 2017. 176 с.

**АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І АДМІНІСТРАТИВНИЙ ПРОЦЕС,
ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО**

ГОЛОБУТОВСЬКИЙ Р. З.,
кандидат юридичних наук
(Запорізький національний університет)

УДК 342.9

**ВИЩА РАДА ПРАВОСУДДЯ
ЯК СУБ'ЄКТ КАДРОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СУДІВ**

Статтю присвячено дослідженню особливостей адміністративно-правового статусу Вищої ради правосуддя як суб'єкта кадрового забезпечення судів. На підставі аналізу законодавства визначено зміст прав Вищої ради правосуддя щодо забезпечення судів суддівським корпусом та висвітлено проблеми реалізації цих прав. Висвітлено питання взаємодії Вищої ради правосуддя з іншими суб'єктами щодо кадрового забезпечення судів.

Ключові слова: суд, правосуддя, Вища рада правосуддя, суддя, судова влада.

Статья посвящена исследованию особенностей административно-правового статуса Высшего совета правосудия как субъекта кадрового обеспечения судов. На основании анализа законодательства определено содержание прав Высшего совета правосудия по обеспечению судов судейским корпусом и освещены проблемы реализации этих прав. Освещены вопросы взаимодействия Высшего совета правосудия с другими субъектами по кадровому обеспечению судов.

Ключевые слова: суд, правосудие, Высший совет правосудия, судья, судебная власть.

The article is devoted to the study of the peculiarities of the administrative and legal status of the High Council for Justice as the subject of personnel provision of courts. On the basis of the analysis of legislation, the content of the rights of the High Council of Justice for providing courts to the judiciary body is determined and the problems of realization of these rights are highlighted. The issue of interaction of the High Council for Justice with other entities regarding personnel provision of courts is discussed.

Key words: court, justice, high council of justice, judge, judicial power.

Вступ. Вища рада правосуддя за новим законодавством про судоустрій і статус суддів стала єдиним органом, уповноваженим ухвалювати рішення щодо призначення та звільнення суддів, переведення їх до інших судів, застосування до них заходів дисциплінарної відповідальності та вирішувати інші кадрові питання. З огляду на вищевикладене, дослідження особливостей функціонування Вищої ради правосуддя як оновленого вищого органу суддівського врядування є особливо актуальною темою сьогодення.

Натепер питання повноважень Вищої ради правосуддя як суб'єкта, що має значні повноваження щодо кадрового забезпечення судів, у науковій літературі залишаються мало-дослідженими. Вказане, як ми вважаємо, зумовлене тим, що цей орган судової влади функціонує на нових засадах. Однак проблеми створення та функціонування окремого органу

кадрового забезпечення судів суддями вивчалися у працях багатьох науковців, зокрема таких як: І.В. Назаров, В.Д. Бринцев, О.В. Гончаренко, Р.О. Куйбіда, Н.І. Сухова, С.О. Халюк, В.І. Шишкін та інші. Однак зараз є актуальним дослідження сучасних проблем, пов'язаних зі здійсненням кадрового забезпечення судів.

Постановка завдання. Мета статті – окреслити актуальні проблеми стосовно повноважень Вищої ради правосуддя як суб'єкта кадрового забезпечення судів.

Результати дослідження. Закон України «Про Вищу раду правосуддя» визначає правовий статус цього органу як колегіального, незалежного конституційного органу державної влади та суддівського врядування, який діє в Україні на постійній основі для забезпечення незалежності судової влади, її функціонування на засадах відповідальності, підзвітності перед суспільством, формування добросовісного та високопрофесійного корпусу суддів, додержання норм Конституції і законів України, а також професійної етики в діяльності суддів і прокурорів.

Стосовно питань публічної служби Вища рада правосуддя наділена широким колом повноважень, а саме: 1) вносить подання про призначення судді на посаду; 2) ухвалює рішення стосовно порушення суддею чи прокурором вимог щодо несумісності; 3) забезпечує здійснення дисциплінарним органом дисциплінарного провадження щодо судді; 4) утворює органи для розгляду справ щодо дисциплінарної відповідальності суддів; 5) розглядає скарги на рішення відповідних органів про притягнення до дисциплінарної відповідальності судді чи прокурора; 6) ухвалює рішення про звільнення судді з посади; 7) надає згоду на затримання судді чи утримання його під вартою чи арештом; 8) ухвалює рішення про тимчасове відсторонення судді від здійснення правосуддя; 9) вживає заходів щодо забезпечення авторитету правосуддя та незалежності суддів; 10) ухвалює рішення про переведення судді з одного суду до іншого, рішення про відрадження судді до іншого суду того самого рівня і спеціалізації; 11) ухвалює рішення про припинення відставки судді; 12) погоджує кількість суддів у суді тощо.

Отже, з наведеного видно, що більшість повноважень Вищої ради правосуддя пов'язана із вирішенням питань про застосування до суддів заходів юридичної відповідальності, хоча значне коло її функцій у сфері публічної служби є організаційними, як-то стосовно призначення, переведення суддів, погодження відставки судді та кількості суддів у суді.

Окрім повноваження Вищої ради правосуддя пов'язані із правовим регулюванням публічної служби у судах, а саме Рада погоджує Типове положення про апарат суду, Положення про порядок створення та діяльності служби судових розпорядників; надає обов'язкові до розгляду консультативні висновки щодо законопроектів з питань утворення, реорганізації чи ліквідації судів, судоустрою і статусу суддів, узагальнює пропозиції судів, органів та установ системи правосуддя стосовно законодавства щодо їх статусу та функціонування, судоустрою і статусу суддів; затверджує за поданням Державної судової адміністрації України нормативи кадрового, фінансового, матеріально-технічного та іншого забезпечення судів.

Вища рада правосуддя також наділена окремими повноваженнями з питань адміністрування публічної служби в інших органах судової влади. Так, саме цей орган призначає на посаду та звільняє з посади Голову Державної судової адміністрації України, його заступників; визначає за поданням Голови Державної судової адміністрації України граничну чисельність працівників Державної судової адміністрації України, у тому числі її територіальних управлінь.

У реалізації повноважень щодо кадрового забезпечення судів Вища рада правосуддя співпрацює в основному з Вищою кваліфікаційною комісією суддів України та Президентом України. Так, у процесі реалізації повноважень з формування суддівського корпусу Вища рада правосуддя взаємодіє з Вищою кваліфікаційною комісією суддів. Відповідно до статті 70 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» [1] всю процедуру добору, заміщення вакантної посади судді здійснює Вища кваліфікаційна комісія суддів та за результатами проведеного конкурсу вносить рекомендації Вишій раді правосуддя щодо призначення кандидата на посаду судді, які надалі розглядаються останньою. Варто зазначити, що подібне

формулювання законодавчих положень дає змогу дійти висновку про те, що кандидатуру особи, яка пройшла всі етапи конкурсного відбору на заміщення вакантної посади судді, може бути і не затверджено, адже остаточне рішення щодо призначення конкретної особи на посаду судді приймається Вищою радою правосуддя [2].

Вища рада правосуддя взаємодіє з Президентом України стосовно кадрових питань. Це виражається у тому, що із внесенням змін до Конституції України та прийняттям нового Закону України «Про судоустрій і статус суддів» (у редакції від 02.06.2016 р.) судді призначаються на посади одразу безстроково. Так, особа може бути призначена на посаду судді за рекомендацією Вищої кваліфікаційної комісії суддів та за умови ухвалення Вищою радою правосуддя подання про призначення судді на посаду, яке надсилається Президенту України для підписання відповідного указу (стаття 70 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» від 02.06.2016 р.).

Детально процедура призначення на посаду судді виписана у частині першій статті 80 Закону України «Про судоустрій і статус суддів України» від 02.06.2016 р. [1]. Зокрема, Президент України видає указ про призначення судді не пізніше тридцяти днів із дня отримання відповідного подання Вищої ради правосуддя. В аспекті зазначеного нами позитивно оцінюється формулювання відповідних нормативних приписів щодо порядку призначення суддів на посади як імперативних норм, адже видання указу про призначення судді на посаду є фактично обов'язком, а не правом Президента України, що слугує певним запобіжним заходом щодо втручання з боку глави держави у діяльність судової гілки влади у разі формування професійного корпусу суддів, та виступає однією із гарантій незалежності судової гілки влади від інших державних органів та посадових осіб [2].

Ю.О. Косткіна цілком слушно зазначає, що на законодавчому рівні не визначено наслідків ухилення Президента України від видання відповідного указу протягом встановленого законодавством України 30-денного терміну, не встановлено жодних санкцій за невиконання свого обов'язку. Тому у разі зловживання з боку глави держави процес призначення судді на посаду може затягуватись, що негативно позначатиметься на діяльності судової гілки влади. Отже, необхідно розробити механізм реагування у разі, якщо глава держави не підписав відповідний указ про призначення кандидата на посаду судді [2].

Тому ці питання пропонується вирішити шляхом внесення доповнень до законодавства щодо встановлення процедури набрання чинності рішення про призначення судді на посаду без підпису Президента України.

Аналізуючи оновлені положення Конституції та Закону України «Про судоустрій і статус суддів», можемо зробити висновок, що роль Вищої ради правосуддя як суб'єкта кадрового забезпечення судів полягає у такому: 1) розгляд рекомендацій Вищої кваліфікаційної комісії суддів України та ухвалення рішення щодо кандидата на посаду судді; 2) внесення подання Президенту України про призначення на посаду судді; 3) ухвалення рішення про звільнення судді з посади за наявності для цього підстав, визначених Конституцією та Законом України «Про судоустрій і статус суддів»; 4) затвердження порядку переведення судді до іншого суду того самого рівня та спеціалізації; 5) розгляд звернень із повідомленням про втручання в діяльність судді щодо здійснення правосуддя та вжиття заходів щодо припинення такого втручання; 6) ухвалення рішення та проведення дисциплінарного провадження щодо суддів; 7) розгляд скарг, які надходять на суддів; 8) надання згоди на затримання судді, утримування його під вартою чи арештом до винесення обвинувального вироку суду, за винятком затримання судді під час або відразу ж після скоєння тяжкого або особливо тяжкого злочину; 9) ухвалення рішення про тимчасове відсторонення судді, в тому числі господарського суду, від здійснення правосуддя на строк не більше 2 місяців у зв'язку з притягненням до кримінальної відповідальності на підставі вмотивованого клопотання Генерального прокурора або його заступника в порядку, встановленому законом [3].

Функції у питанні суддівської кар'єри Вища рада правосуддя ділить з Вищою кваліфікаційною комісією суддів, але ключова роль належить Вищій раді правосуддя. Водночас Вища рада правосуддя може не погодитися з Вищою кваліфікаційною комісією суддів у питанні рекомендації на посаду судді, коли вона вважатиме, що для цього є достатні підстави.

Отже, Вища рада правосуддя в системі суб'єктів адміністрування публічної служби в органах судової влади є тим органом, що має повноваження з питань призначення, звільнення суддів, притягнення їх до дисциплінарної відповідальності, тимчасового затримання або арешту до винесення обвинувального вироку та інших питань, пов'язаних з переміщенням суддів по службі. Отже, у сфері адміністрування публічної служби в судовій системі Вища рада правосуддя наділена реальними державно-владними повноваженнями щодо суддів. Джерелом цих повноважень є Конституція України, а також Закон України «Про Вищу раду правосуддя».

Вища рада правосуддя для здійснення кадрових повноважень стосовно суддів наділена значним обсягом права, зокрема доступу до суддівського досьє, правом на отримання від різних суб'єктів необхідних матеріалів для ухвалення рішення тощо. Невиконання законних вимог Вищої ради правосуддя тягне за собою застосування заходів адміністративної відповідальності.

Висновки. Таким чином, Вища рада правосуддя відіграє головну роль у забезпеченні повного і своєчасного комплектування судів різних рівнів корпусом професійних суддів, забезпеченні дотримання суддями дисципліни та законності, вимог антикорупційного законодавства. Вища рада правосуддя як єдиний дисциплінарний орган стосовно суддів також контролює додержання ними закону та суддівської етики. Вища рада правосуддя є тим суб'єктом, який ухвалює кінцеві рішення щодо призначення, звільнення суддів, переміщення їх по службі, накладає дисциплінарні стягнення.

Список використаних джерел:

1. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 02 черв. 2016 р. № 1402-VIII. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1402-19>.
2. Косткіна Ю.О. Взаємодія Вищої ради правосуддя з органами державної влади, органами суддівського самоврядування та іншими суб'єктами права. URL: http://vkslaw.knu.ua/images/verstka/4_2016_Kostkina.pdf.
3. Мандичев Д.В. Місце Вищої кваліфікаційної комісії суддів та Вищої ради правосуддя в організації роботи господарських судів. URL: <http://oaji.net/articles/2017/2258-1507793822.pdf>.

ДЖАФАРОВА М. В.,

доктор юридичних наук, доцент,
доцент кафедри адміністративного права
і процесу факультету № 3

(Харківський національний університет
внутрішніх справ)

УДК 342.95 (477)

**НАПРЯМИ ВДОСКОНАЛЕННЯ НОРМ
АДМІНІСТРАТИВНО-ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА,
ЯКІ РЕГЛАМЕНТУЮТЬ ІНСТИТУТ ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРЕДСТАВНИЦТВА
В АДМІНІСТРАТИВНОМУ СУДОЧИНСТВІ УКРАЇНИ**

Статтю присвячено визначенню сутності та змісту адміністративно-процесуальних норм, які становлять самостійний інститут процесуального представництва в адміністративному судочинстві України. Узагальнюються функції інституту процесуального представництва в адміністративному судочинстві й окреслюється сучасний стан його правового регулювання. Надаються пропозиції щодо вдосконалення організаційних та процедурних засад здійснення процесуального представництва в контексті проведення судової реформи в Україні.

***Ключові слова:** адміністративне судочинство, адміністративний суд, процесуальне представництво, представник, адвокат, законний представник.*

Статья посвящена определению сущности и содержания административно-процессуальных норм, которые составляют самостоятельный институт процессуального представительства в административном судопроизводстве Украины. Обобщаются функции института процессуального представительства в административном судопроизводстве и определяется современное состояние его правового регулирования. Предоставляются предложения по совершенствованию организационных и процедурных принципов осуществления процессуального представительства в контексте проведения судебной реформы в Украине.

***Ключевые слова:** административное судопроизводство, административный суд, процессуальное представительство, представитель, адвокат, законный представитель.*

The article is devoted to the definition of the essence and content of administrative and procedural norms, which constitute an independent institution of the procedural representation in the administrative proceedings of Ukraine. The principles and functions of agency within administrative judicial proceedings have been generalized; the current state of its legal regulation has been outlined. Propositions on improving the organizational and procedural principles of implementing agency in the context of judicial reform in Ukraine have been provided.

***Key words:** administrative legal proceedings, administrative court, legal representative, representative, procedural representation, lawyer.*

Вступ. Відповідно до конституційно закріплених положень кожній особі гарантовано право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб. При цьому захищати свої права

і свободи від порушень і протиправних посягань дозволяється будь-якими не забороненими законом засобами (ст. 55 Конституції України) [1]. Спираючись на наведене загальне правило, законодавець у Кодексі адміністративного судочинства (надалі – КАС) України у Главі 4 параграфі 2 «Представники» окремо закріпив норми, якими регламентовано: питання участі осіб, які мають право здійснювати представницькі функції в адміністративному процесі; особливості участі законних представників і таких, що діють за довіреністю; перелік вимог до документів, що посвідчують повноваження представників; обмеження щодо можливості реалізації представницької функції; підстави і порядок припинення представницької функції.

Постановка проблеми. Необхідність удосконалення інституту процесуального представництва в адміністративному судочинстві зумовлюється постійним оновленням чинного законодавства, зокрема суттєвими змінами, яких зазнають численні законодавчі та нормативно-правові акти під впливом судово-правової реформи, яка й досі триває в Україні, а також пов'язаними з нею процесами.

Слід відзначити, що окремі аспекти становлення та розвитку інституту процесуального представництва, питання участі представників та межі їхніх повноважень у адміністративному судочинстві досліджувалися у наукових працях таких учених-адміністративістів: Н.В. Александрової, В.М. Бевзенка, В.І. Бутенка, С.В. Ківалова, І.Б. Коліушка, А.Т. Комзюка, О.В. Кузьменко, Р.О. Куйбіди, Є.В. Курінного, В.К. Матвійчука, О.В. Музи, Е.Ф. Демського, О.В. Когут, Т.О. Коломоєць, Ю.О. Лисенко, А.О. Селіванова, Р.С. Мельника, О.М. Пасенюка, Ю.С. Педька, В.Г. Перепелюка, О.П. Рябченко, В.С. Стефанюка, М.М. Тищенко та багатьох інших.

Не применшуючи наукові здобутки указаних дослідників, вважаємо за необхідне продовжувати дослідження цієї проблематики з огляду на її важливість та фрагментарну вивченість. Таким чином, у цій статті спробуємо проаналізувати адміністративно-процесуальні норми, які регламентують умови та правові підстави виникнення окремих видів представництва в адміністративному судочинстві, і сформулювати конкретні законодавчі пропозиції, спрямовані на вдосконалення організаційних та процедурних засад здійснення процесуального представництва в контексті триваючої судово-правової реформи в Україні.

Результати дослідження. Одразу нагадаємо, що інститут процесуального представництва притаманний усім без винятку процесуальним галузям права. Незалежно від наявних відмінностей процесуальні галузі права мають подібний предмет правового регулювання. Наприклад, господарський та цивільний процес регулюють питання представництва практично ідентично, кримінальний процес має деяку специфіку [2, с. 91]. Самостійність та відособленість інституту процесуального представництва забезпечується певним категоріальним апаратом, загальними принципами і функціями, єдністю і взаємною узгодженістю правових норм, які впорядковують якісно однорідні суспільні відносини, які виникають у зазначеній сфері.

Виходячи зі змісту нормативних положень ст. 55 КАС України [3], представників в адміністративній справі можуть мати: 1) сторони (позивач і відповідач); 2) треті особи: а) треті особи, які заявляють самостійні вимоги щодо предмета спору; б) треті особи, які не заявляють самостійних вимог щодо предмета спору; 3) органи та особи, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб (Уповноважений Верховної Ради України з прав людини; органи державної влади; органи місцевого самоврядування; фізичні особи; юридичні особи); 4) юридичні особи; 5) суб'єкт владних повноважень, який не є юридичною особою; 6) держава; 7) територіальна громада. Частина 1 цієї ж статті КАС України свідчить про те, що особи, які мають право мати представників, можуть брати участь у судовому процесі особисто (самопредставництво) та (або) через представника, тим самим свідчить про можливість одночасної безпосередньої участі у справі як представника, так і довірителя.

Водночас інтереси юридичної особи, а також суб'єкта владних повноважень, що не є юридичною особою, можуть представляти в адміністративному суді: а) керівник або член виконавчого органу, що діє від їх імені, у межах наданих повноважень відповідно до закону

чи установчих документів; б) адвокат, про що свідчать ч. 1 ст. 57 і ч. 3 ст. 55 КАС України; інтереси держави – керівник органу державної влади або адвокат; інтереси територіальної громади – керівник органу місцевого самоврядування або адвокат (ч. 4 ст. 55 КАС України).

Звертають на себе увагу положення окремої статті кодифікованого акта, в якій нормотворець закріпив особливості участі законних представників в адміністративному процесі. Зокрема, участь законних представників передбачена для окремих категорій фізичних осіб: а) малолітніх осіб, тобто осіб віком до чотирнадцяти років (ч. 1 ст. 56 КАС України); б) неповнолітніх осіб, які не досягли віку, з якого настає адміністративна процесуальна дієздатність (ч. 1 ст. 56 КАС України); в) недієздатних фізичних осіб (ч. 1 ст. 56 КАС України); г) неповнолітніх осіб, які досягли віку, з якого настає адміністративна процесуальна дієздатність (ч. ст. 56 КАС України); г) непрацездатних фізичних осіб (ч. 2 ст. 56 КАС України); д) фізичних осіб, цивільна дієздатність яких обмежена.

Так, інтереси малолітніх, недієздатних, неповнолітніх фізичних осіб і осіб, цивільна дієздатність яких обмежена, можуть представляти: а) батьки (факт спорідненості батьків і дитини встановлюється ст. ст. 122–134 Сімейного кодексу України) [4]; б) усиновлювачі (окремі питання врегулювання набуття статусу усиновлювача визначаються ст. ст. 207–242 Цивільного кодексу України [5], ст. ст. 225–233 Сімейного кодексу України); в) опікуни (основні положення щодо встановлення, здійснення та припинення над дитиною опіки встановлені у Главі 19 Сімейного кодексу України і Главі 6 Цивільного кодексу України); г) інші особи, визначені законом (наприклад, відповідний орган опіки та піклування, що здійснює опіку над дитиною до призначення їй опікуна (ст. 65 Цивільного кодексу України); заклад, що здійснює опіку над дитиною, яка в ньому перебуває, якщо над нею не встановлено опіку або не призначено опікуна (ст. 66 Цивільного кодексу України), а також відповідно до положень сімейного законодавства такими особами можуть бути патронатні вихователі, прийомні батьки і батьки-вихователі.

Якщо інтереси неповнолітньої особи, непрацездатної фізичної особи або фізичної особи, цивільна дієздатність яких обмежена, представляють їхні законні представники, суд має право залучити до участі у справі безпосередньо таку неповнолітню особу, непрацездатну фізичну особу або фізичну особу, цивільна дієздатність якої обмежена (ч. 2 ст. 56 КАС України). Проте таке законодавче правило викликає зауваження, адже названі особи вже мають певний процесуальний статус як основні учасники адміністративної справи, що беруть в ній участь. У такому разі суд може викликати таких осіб у судове засідання з метою отримання особистих пояснень для з'ясування всіх обставин у справі (п. п. 3, 5 ч. 5 ст. 44 КАС України).

Окрім того, ч. 4 ст. 56 КАС України вирішує питання призначення чи заміни законного представника для сторони чи третьої особи, яка не має адміністративної процесуальної дієздатності, або у разі, якщо законний представник не має права вести справу цих осіб з підстав, визначених законом. У такому разі суд самостійно ініціює питання перед органами опіки та піклування чи іншими органами питання про призначення або заміну законного представника. Крім того, за власною ініціативою суду до участі у справі може бути залучений орган або особа, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, якщо дії законного представника суперечать інтересам особи, яку він представляє (ч. 7 ст. 56 КАС України).

Слід звернути увагу на те, що не можуть бути представниками: а) секретар судового засідання; б) експерт; в) спеціаліст; г) перекладач; г) свідок; д) помічник судді, який розглядає справу (ч. 1 ст. 58 КАС України). Впадає в очі, що законодавець визначив у цьому переліку секретаря судового засідання, помічника судді, який розглядає справу, однак зовсім не згадав про судового розпорядника та експерта з питань права (ч. 1 ст. 58 КАС України), хоча названі особи мають чітко визначений процесуальний статус і відповідно до Глави 4 параграфу 3 є іншими учасниками судового процесу.

Неможливо обійти увагою зміст ст. 93 КАС України, якою визначається, що «...представники за їхньою згодою, в тому числі за власною ініціативою, якщо інше не встановлено

цим Кодексом, можуть бути допитані як свідки про відомі їм обставини, що мають значення для справи». Водночас ч. 1 ст. 58 КАС України закріплює принцип процесуального несумісництва, за яким представником не може бути свідок. Більше того, участь представника у справі визначається довіреністю, якою підтверджується його правовий статус, в якій також вичерпно визначається довірительом той обсяг процесуальних прав та обов'язків, які представник може здійснювати в судовому процесі.

На думку М.П. Курили, такий підхід законодавця щодо розширення можливостей у процесі доказування за рахунок інституту процесуального представництва вважається нелогічним, оскільки за законом представник може змінити свій процесуальний статус на статус свідка, але його повернення у процесуальне становище представника законодавчо не передбачено. Отже, створюється прецедент подвійного представництва, який нині діє як в адміністративному, так і в господарському судочинстві [6, с. 230–231].

Відповідно до останньої редакції КАС України, а саме ч. 2 ст. 58 КАС України, забороняється також здійснювати процесуальне представництво особі, яка в цій справі представляє або представляла іншу особу, інтереси якої в цій справі суперечать інтересам її довірителя. Таким положенням законодавець встановив ще одне нове обмеження, якого не було до цього часу, зокрема щодо реалізації права на обрання процесуального представника, що ґрунтується на неможливості здійснення представництва у суді осіб з різними інтересами.

Здійснювати представницьку функцію, крім випадків, встановлених законом, забороняється також особам, які є: а) суддями; б) прокурорами; в) слідчими; г) працівниками підрозділів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність. Водночас їхня участь як представників можлива за умови, якщо вони діють як: 1) представники відповідного органу (наприклад, суду, слідчого органу), що є у цій справі: а) стороною; б) третьою особою, яка заявляє самостійні вимоги щодо предмета спору; в) третьою особою, яка не заявляє самостійних вимог щодо предмета спору; 2) законні представники.

Таким чином, представниками в адміністративному процесі можуть бути: 1) адвокат; 2) законний представник; 3) у справах незначної складності та інших випадках, визначених законом, будь-яка фізична особа, яка має адміністративну процесуальну дієздатність (ч. 2 ст. 43 КАС України); 4) має належно посвідчені повноваження на здійснення представництва в суді, встановлені ст. 59 КАС України; 5) не входить до переліку осіб, визначених у ст. 58 КАС України.

Зауважимо, що вид документа, який підтверджує повноваження представників, залежить від виду представництва: законного чи договірної (добровільного).

Так, повноваження добровільного представника фізичної чи юридичної особи посвідчується довіреністю, а законного представника фізичної особи – свідоцтвом про народження дитини або рішенням про призначення опікуном, піклувальником чи охоронцем спадкового права (ч. 1 ст. 59 КАС України).

Примітно, що ч. 1 ст. 59 КАС України обмежується лише переліком необхідних документів для окремих законних представників (батьків, опікунів, піклувальників, охоронців спадкового права) і, на жаль, залишає поза увагою інших осіб, які можуть бути законними представниками: усиновлювачів, патронатних вихователів, прийомних батьків, виконавців заповіту, осіб, які здійснюють управління спадщиною. Документами, що підтверджують правовий статус останніх, можуть бути: договір про патронат над дитиною для патронатних вихователів (ст. 253 Сімейного кодексу України); рішення суду для усиновлювачів (ст. 225 Сімейного кодексу України); договір про організацію діяльності дитячого будинку сімейного типу – для батьків-вихователів (ч. 2 ст. 256-8 Сімейного кодексу України); договір про влаштування дітей до прийомної сім'ї – для прийомних батьків (ч. 2 ст. 256-4 Сімейного кодексу України) [4].

Натепер законодавець вимагає, щоб довіреність від імені фізичної особи на здійснення процесуального представництва у судовому процесі обов'язково була посвідчена: а) або нотаріально; б) або посадовою особою органу (установи), який прийняв таке рішення (ч. 2 ст. 59 КАС України). При цьому довіреність від імені юридичної особи має бути видана за

підписом (електронним цифровим підписом) посадової особи, уповноваженої на це законом, установчими документами, на що вказує зміст ч. 3 ст. 59 КАС України.

Повноваження адвоката як представника в судовому процесі відповідно до ч. ч. 1, 4 ст. 59 КАС України посвідчуються: 1) довіреністю фізичної або юридичної особи; б) ордером, виданим відповідно до Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» [7]. Як бачимо, законодавець не вимагає від адвоката надавати суду документ, що посвідчує його правовий статус, – свідоцтво про право на заняття адвокатською діяльністю. Ст. 26 названого Закону визначає, що адвокатська діяльність здійснюється на підставі договору про надання правової допомоги, а документами, що посвідчують таке право (окрім довіреності та ордера) можуть бути договір про надання правової допомоги і доручення органу (установи), уповноваженого законом на надання безоплатної правової допомоги. Вважаємо, що зміст ч. 4 ст. 59 КАС України потребує деталізації і мусить мати такий вигляд: «повноваження адвоката як представника підтверджуються документом, який встановлює його правовий статус і довіреністю або іншими належно посвідченими документами, передбаченими Законом України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність».

Що стосується безпосередньо обсягу повноважень представника в адміністративному суді, то законодавець розмістив їх у ст. 60 КАС України. Так, у разі, коли представник має належним чином посвідчені повноваження на ведення справи в суді, він має право вчиняти від імені особи, яку він представляє, всі процесуальні повноваження, за умови, що така особа не обмежила повноваження представника у виданій йому довіреності або ордері (ч. ч. 1, 2 ст. 60 КАС України).

Про припинення представництва або обмеження повноважень представника за довіреністю обов'язково має бути повідомлено суд. Особи можуть здійснити це право лише одним способом – шляхом подання письмової заяви (ч. 3 ст. 60 КАС України). Вважаємо, що відповідну заяву, але лише під час судового засідання, фізична особа може подати як у письмовій формі, а також зробити це і в усній формі, яка заноситься секретарем судового засідання до протоколу судового засідання.

Висновок. За підсумками проведеного аналізу вважаємо за доцільне внести такі зміни до КАС України:

– зміст ч. 1 ст. 58 КАС України викласти таким чином: «не може бути представником у суді особа, яка бере участь у справі як секретар судового засідання, судовий розпорядник, експерт, експерт з питань права, спеціаліст, перекладач та свідок або є помічником судді, що розглядає справу»;

– ч. 1 ст. 59 КАС України представити у такому вигляді: «повноваження представників сторін та інших учасників справи мають бути підтверджені такими документами: 1) довіреністю фізичної особи; 2) довіреністю юридичної особи або документами, що посвідчують правовий статус і повноваження керівника; 3) належно посвідченими документами, виданими у визначеному законом порядку, які встановлюють правовий статус законного представника»;

– ч. 4 ст. 59 КАС України представити у такій редакції: «повноваження адвоката як представника підтверджуються документом, який встановлює його правовий статус і довіреністю або іншими належно посвідченими документами, передбаченими Законом України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність»;

– зміст ч. 2 ст. 57 КАС України викласти таким чином: «у справах незначної складності та в інших випадках, визначених цим Кодексом, представником може бути фізична особа, яка відповідно до частини другої статті 43 цього Кодексу має адміністративну процесуальну дієздатність, належно посвідчені повноваження на здійснення представництва в суді, і не входить до переліку осіб, визначених у ст. 58 КАС України»;

– зміст ч. 3 ст. 60 КАС України викласти таким чином: «про припинення представництва або обмеження повноважень представника за довіреністю має бути повідомлено суд шляхом подання письмової або усної заяви, зробленої у судовому засіданні»;

– речення друге ч. 2 ст. 56 КАС України викласти у такому вигляді: «суд може викликати у таких справах відповідно неповнолітніх осіб, непрацездатних фізичних осіб або фізич-

них осіб, цивільна дієздатність яких обмежена, у судові засідання з метою отримання особистих пояснень від них для з'ясування всіх обставин у справі».

Список використаних джерел:

1. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.
2. Россильна О. Правова природа представництва в господарському процесі. *Вісник Київського національного університету імені Т. Шевченка. Юридичні науки*. 2013. № 3 (97). С. 90–91.
3. Кодекс адміністративного судочинства України від 06.07.2005 № 2747-IV. База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2747-15>.
4. Сімейний кодекс України від 10.01.2002 № 2947-III. База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2947-14>.
5. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV. База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/435-15>.
6. Курило Н. Представительство как межотраслевой институт процессуального права: возможность унификации. *Закон и жизнь*. 2013. № 8/2. С. 228–232.
7. Про адвокатуру та адвокатську діяльність : Закон України від 05.07.2012 № 5076-VI. База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/5076-17>.

ДОРОНІН І. М.,

кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач наукової лабораторії
(Науково-дослідний інститут
інформатики і права Національної
академії правових наук України)

УДК 342.6(477)+351.865(477)

**«ДЕМІЛІТАРИЗАЦІЯ» СПЕЦСЛУЖБ УКРАЇНИ
ТА ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ ОРГАНІЗАЦІЇ ВЛАДИ**

У статті розглянуто проблему «демилітаризації» спецслужб України в контексті реформ. Встановлено, що основна проблема полягає в організації державної влади. За таких умов необхідно уточнення повноважень Президента України у сфері національної безпеки та оборони.

Ключові слова: спеціальні служби, Президент України, повноваження, національна безпека, оборона, реформи.

В статье исследована проблема «демилитаризации» спецслужб Украины в контексте реформ. Определено, что главная проблема состоит в организации государственной власти. В этих условиях необходимо уточнить полномочия Президента Украины в сфере национальной безопасности и обороны.

Ключевые слова: специальные службы, Президент Украины, полномочия, национальная безопасность, оборона, реформы.

This paper examines the problem of “demilitarization” of special (security) services in reforming. Main problem consist in the organization of state power. In this context Presidents’ powers at security and defense sphere should be clarified.

Key words: *special (security) services, President, powers, national security, defense, reforming.*

Вступ. Термінологія «демлітаризації» для окремих державних органів України, насамперед для Служби безпеки України (СБУ), є постійним трендом політичного і правового дискурсу останні 15 років. Зазначена вимога час від часу транслюється для засобів масової інформації, а також широко обговорюється у різноманітних сферах у контексті здійснення реформ політичного устрою держави. Яскравим прикладом суспільного інтересу та виробленого загального підходу до цієї проблематики може слугувати публікація дослідження на тему «Правова система та захист права власності», що презентовано Центром вільної економіки ім. К. Бендукідзе 18 червня 2018 року. Зазначене дослідження, цілком правильно аналізуючи негативний вплив на бізнес з боку представників правоохоронних органів (насамперед СБУ), що підтверджується низкою прикладів за останні роки, називає «демлітаризацію» СБУ першою складовою частиною її реформування [1]. Як приклад аналогічної точки зору на дещо іншому рівні можна навести назву статті А.В. Савченка та М.Ю. Вихляєва «Девоснізація СБУ: реформаційний крок на шляху до євроінтеграції» [2]. Цей термін досить часто вживається як необхідна умова здійснення реформ у секторі безпеки й оборони, що спрямовані на підвищення ефективності цієї системи. При цьому «демлітаризації» надаються значні очікування. Але слід констатувати, що таке розуміння зазначених процесів не повною мірою ґрунтується на особливостях політичної і правової системи держави, а також вимогах чинного законодавства. Більш того, вжиття терміна «демлітаризація» позбавлено і системного розуміння, оскільки чомусь стосується лише окремих державних органів і військових формувань (як правило, СБУ), хоча іноді використання поняття «демлітаризація» на політичному, медійному та публіцистичному рівнях допускалось і щодо тих державних органів, що власне ніколи і не були військовими формуваннями (наприклад, міліції). Аналіз джерельної бази дає змогу узагальнити висловлені точки зору в контексті теми статті таким чином. Низка науковців у галузі конституційного та адміністративного права досліджували проблематику правового статусу Служби безпеки України (та деяких інших державних органів), особливостей його вдосконалення, визначення ролі і місця у системі державних органів. Водночас проблематика власне «демлітаризації» досліджувалась в основному побіжно, аналіз окремих висловлених пропозицій буде наведено в основній частині цієї роботи.

Постановка завдання. Мета статті полягає у проведенні наукового аналізу проблематики «демлітаризації» спеціальних служб у розрізі політико-правової реформи, опрацюванні відповідних джерел, дослідженні стану нормативно-правового регулювання, на підставі чого буде запропонована авторська позиція розуміння особливостей реформування державних органів, що забезпечують національну безпеку, в контексті сучасних політико-правових процесів.

Результати дослідження. Ужиття терміна «демлітаризація» щодо окремих процесів реформування спеціальних служб та правоохоронних органів в Україні відрізняється від усталеного розуміння значення демлітаризації як роззброєння або виведення військ з окремої території, що відоме міжнародному праву.

Говорячи про демлітаризацію спецслужб, зазвичай згадують рекомендації Парламентської асамблеї Ради Європи, в яких викладена зазначена концепція. 9 листопада 1995 року Україна приєдналась до Ради Європи. Прийняттю України передував Висновок ПАРЄ № 190 (1995) від 26 вересня 1995 року «Щодо заявки України на вступ до Ради Європи». Зазначений документ містить аналіз чинного в Україні законодавства, стану демократизації суспільства та дотримання прав і свобод людини і громадянина. Разом із цим він містить і відповідні зобов’язання, які прийняла Україна під час вступу до Ради Європи.

Серед цих зобов'язань немає згадки про спеціальні служби або розвідувальні органи та їхню діяльність.

До 1999 року питання стосовно діяльності спеціальних служб або розвідувальних органів на рівні Ради Європи не порушувались. 26 квітня 1999 року Парламентська асамблея Ради Європи ухвалила рекомендації № 1402 (1999) «Контроль за службами внутрішньої безпеки в країнах-членах». Основними у рекомендаціях є розділи «Організація діяльності служб внутрішньої безпеки» та «Щодо оперативної діяльності внутрішніх служб безпеки». Саме в тексті зазначених рекомендацій і міститься положення, яке звучить таким чином: «бажано (should preferably) не створювати служби внутрішньої безпеки у військовій структурі. Цивільні служби безпеки також не мають організовуватись військовим або напіввійськовим чином (organized in a military or semi-military way)» [3]. Рекомендації було ухвалено на підставі звіту 8301(1999) спеціального доповідача з цієї проблеми депутата Д. Фрюнди (Румунія). Звіт містить досить ґрунтовний аналіз випадків порушення «службами внутрішньої безпеки» країн-членів Ради Європи прав і свобод людини, участі їх співробітників у політичних переслідуваннях, корупційних ланках та організованій злочинності. Слід зазначити, що предметом уваги автора звіту були «служби внутрішньої безпеки», тобто державні органи, що здійснювали функції контррозвідки, боротьби з тероризмом та політичним екстремізмом у межах держави. Розвідувальні органи, що здійснювали діяльність за межами своєї держави, окремо не досліджувались. На складання звіту вплинули події, пов'язані із розпадом СРСР, декомунізацією у країнах Східної Європи та негативні аспекти діяльності системи політичної юстиції у цих країнах за останні п'ятдесят років. Позиція щодо «демілітаризації» спеціальних служб ґрунтувалась фактично на одному положенні, зазначеному в меморандумі Д. Фрюнди (складової частини звіту), що спеціальні служби організовані у військовій структурі є «закритими та ієрархічними» органами з мінімізованим публічним наглядом, контроль за якими здебільшого зазвичай здійснюється військовими судами [4]. Отже, основним проблемним моментом, на думку автора звіту, є позбавлення служб внутрішньої безпеки контролю суспільства, введення окремого судового контролю військовими судами, що створює передумови до порушення прав і свобод людини і громадянина.

Як правило, говорячи про реформування спеціальних служб в Україні відповідно до рекомендацій ПАРЕ згадують також і про Рекомендації ПАРЕ № 1713 (2005) «Демократичний контроль над сектором безпеки у державах-членах», які було ухвалено 23 червня 2005 року на підставі звіту № 10567, підготовленого депутатом Л-М. Дюпої (Іспанія, Каталонія) [5]. Зазначений документ присвячений більш широкому колу питань, аніж ті, що розглядались у рекомендації № 1402 (1999). Він містить іншу термінологію та дещо інші підходи, основні наведені висновки стосуються «розвідувальних служб» (intelligence services), а не служб внутрішньої безпеки. До того ж не зроблено жодних висновків щодо військового статусу цих служб.

Якщо аналізувати так звані проміжні резолюції ПАРЕ, що стосувались виконання зобов'язань України, то вперше на необхідність реформування СБУ у розрізі рекомендацій 1402(1999) та 1713 (2005) було звернуто увагу у п. 13.5 Резолюції ПАРЕ № 1466 (2005) «Про виконання обов'язків та зобов'язань Україною». Надалі зазначені рекомендації неодноразово згадувались у відповідних актах, варто відзначити, що в Указі Президента України від 20.01.2006 р. № 39/2006 «Про План заходів із виконання обов'язків та зобов'язань, що випливають з її членства в Раді Європи» термінологічно рекомендації ПАРЕ ототожнювались з «європейськими стандартами» [6]. При цьому «демілітаризація» як необхідна умова реформування СБУ активно розглядалась у різних аспектах, а сама суть рекомендації під сумнів не ставилась.

Повертаючись до аналізу змісту рекомендацій 1402 (1999), вважаємо за доцільне виокремити такі складники.

По-перше, термін «воєнна організація» (military structure) у 1999 році вітчизняному законодавству відомий не був. Надалі після ухвалення Закону України «Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією та правоохоронними органами

держави» зазначене поняття стало предметом уваги науковців. Загалом пропонувалось розуміти Воєнну організацію як сукупність державних органів (і військових формувань), що призначені до виконання певних функцій, передусім функції оборони держави і пов'язаних із нею [7, с. 30]. Сам по собі термін «воєнна організація» є перекладом англomовного поняття “military structure”, що розуміється і як структура збройних сил держави, і як сукупність військових органів, і як організація військових формувань [8, с. 446]. Імплементация терміна у вітчизняне законодавство не вирішило неоднозначність його розуміння. Так, ст. 1 Закону України «Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією та правоохоронними органами держави» визначала зазначену організацію як охоплену «єдиним керівництвом сукупність органів державної влади, військових формувань, утворених відповідно до Конституції і законів України, діяльність яких перебуває під демократичним контролем суспільства і відповідно до Конституції та законів України безпосередньо спрямована на вирішення завдань захисту інтересів держави від зовнішніх та внутрішніх загроз» [9]. Отже, ключовим моментом у цьому визначенні є згадка про охоплення організації єдиним керівництвом, тобто підпорядкування її Верховному Головнокомандувачу. Водночас ані у питанні функцій такої організації [7, с. 29–30], ані у визначенні її суб'єктного складу єдності у розумінні не було [10, с. 7–9]. Але з ухваленням Закону України «Про національну безпеку України» від 21.06.2018 № 2469-VIII термін «Воєнна організація» з тексту законодавчих актів було взагалі вилучено. Таким чином, натеper неможливо чітко ототожити поняття «воєнна організація» у розумінні рекомендації 1402 (1999) із законодавчими реаліями України.

По-друге, використана у тексті рекомендації 1402 (1999) мовна конструкція «військовим або напіввійськовим чином» щодо організації служб внутрішньої безпеки є невдалою, оскільки не є зрозумілим, що саме мав на увазі доповідач ПАРЄ під терміном «напіввійськовий» – часткову підпорядкованість державного органу, наявність підрозділів державного органу з різним правовим статусом, наявність у державному органі посадових осіб з різним правовим статусом (у т. ч. військовослужбовців), існування ієрархії і дисциплінарних вимог, подібних військовим, чи щось інше.

По-третє, слід досліджувати рекомендації ПАРЄ системно і у комплексі з міркуваннями, які наведено у звіті, на підставі якого ухвалено рекомендацію. Основною пересторогою, втіленою у рекомендації, є запобігання передумовам порушенню прав і свобод людини і громадянина у діяльності служб внутрішньої безпеки, для чого має бути створений механізм громадського (суспільного) контролю за їх діяльністю. Історично притаманна військовим формуванням закритість від громадського контролю може бути подолана шляхом ухвалення належного законодавства у цій сфері та створення дієвих і прозорих механізмів контролю.

Отже, «демилітаризація» щодо будь-якого державного органу прямо не впливає із вимог рекомендації 1402 (1999), у будь-якому разі її можна тлумачити різними способами, найважливішим у цьому є належне розуміння спрямованості пересторог рекомендації, а не довільне використання окремих термінів з її тексту.

Водночас у науковій літературі окремими дослідниками звернуто увагу на проблемні моменти у регламентації правового статусу деяких державних органів у сфері безпеки, насамперед Служби безпеки України (СБУ) [11–17]. Певні виявлені законодавчі неузгодженія спонукали окремих науковців до парадоксального висновку – аж до віднесення СБУ до окремої (мабуть, четвертої) гілки влади в нашій державі, що «реалізує державну владу» [12, с. 26]. Така точка зору зумовлена особливостями конструктивної побудови системи влади в державі, що закладена в Конституції України і надалі була модернізована низкою законодавчих актів, насамперед Законом України «Про центральні органи виконавчої влади». Особливість правового статусу Президента України як гаранта державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина (ч. 2 ст. 103 Конституції України) зумовлює здійснення ним певних повноважень із забезпечення державної незалежності, національної безпеки, а також тих, що пов'язані з його статусом Верховного Головнокомандувача Збройних сил України, зокре-

ма здійснення керівництва у сферах національної безпеки й оборони (п. 1, 17 ст. 106 Конституції України). Водночас відсутність прямого конституційного припису про належність Президента України до виконавчої гілки влади зумовила і певні обмеження у дефініціях щодо правового статусу тих державних органів, керівництво якими здійснює Президент. Усі зазначені органи можна вважати складником «воєнної організації», оскільки вони одночасно є військовими формуваннями, а їхні співробітники (здебільшого) проходять військову службу і є військовослужбовцями. Якщо аналізувати суб'єктний склад таких органів, то до їх числа належать насамперед Служба безпеки України, Служба зовнішньої розвідки України (СЗР), Управління державної охорони України (УДО), Національна гвардія України та Державна прикордонна служба України. Аналогічні особливості у контексті реалізації повноважень Президента України є також і у інших розвідувальних органів. Статус перших трьох перелічених державних органів нині не дає змогу зробити висновок про їх належність до центральних органів виконавчої влади згідно з приписами спеціального закону. Реалізація конституційних повноважень Президента України у зазначених сферах справді ускладнена внаслідок законодавчих колізій і залежить від взаємин із Кабінетом Міністрів України, які законодавчо не регламентовані, на що вже зверталась увага у науковій літературі і з чим слід повністю погодитись [18, с. 49–50].

Законом України «Про центральні органи виконавчої влади» визначено, що міністерства забезпечують формування та реалізують державну політику в одній чи декількох сферах, інші центральні органи виконавчої влади виконують окремі функції з реалізації державної політики. При цьому частина 2 статті 16 зазначеного Закону передбачає, що діяльність центральних органів виконавчої влади спрямовується та координується Кабінетом Міністрів України через відповідних міністрів згідно із законодавством [19]. Прийняття вказаного вище Закону в 2011 році мало підсумувати здійснення адміністративної реформи, спрямованої у тому числі на упорядкування діяльності різних державних органів, які фактично належать до виконавчої влади, але внаслідок приписів спеціального законодавства мають особливий правовий статус. Зазначений стан речей був предметом досліджень учених у галузі адміністративного права, а наявність правових проблем у діяльності державних органів зі спеціальним статусом констатувалася досить давно [20; 21]. Але і після чергового етапу адміністративної реформи державні органи з різного виду спеціальним статусом продовжують існувати. За оцінками, зробленими В.В. Мельниченком ще у 2013 році, принаймні 5 державних органів, маючи визначений статус центральних органів виконавчої влади, не здійснюють свою діяльність через міністрів [22, с. 183]. Але, окрім таких органів, законодавчо передбачені державні органи зі спеціальним статусом, що не визначені як центральні органи виконавчої влади, до числа яких власне і належать СБУ, УДО та СЗР. Це положення цілком правильно підмітив Р.Ф. Баранецький [12, с. 22–23, 26], хоча зазначене і не дає змоги стверджувати про особливий характер СБУ в системі організації влади в Україні.

Отже, підсумовуючи аналіз точок зору, можна стверджувати, що належність низки державних органів, які традиційно іменуються «спецслужбами» (або «службами внутрішньої безпеки»), до воєнної організації у сучасних вітчизняних умовах зумовлено насамперед прогалинами у визначенні правового статусу Президента України в системі гілок влади. За таких умов саме здійснення ним функції безпосереднього управління у сфері національної безпеки й оборони як Верховного Головнокомандувача зумовлює приналежність СБУ, СЗР та УДО до військових формувань (або до складників Воєнної організації, хоча зараз такий термін і відсутній у чинному законодавстві). Позбавлення зазначених державних органів такого (військового) статусу означатиме і необхідність розробки та впровадження спеціального механізму управління в цій сфері, оскільки здійснення Президентом України безпосередніх повноважень у визначених сферах компетенції складників Кабінету Міністрів України в сучасному законодавстві обмежено. За останні роки такий стан речей можливо проілюструвати прикладами утворення нових правоохоронних органів. Так, Законом України «Про Національне антикорупційне бюро України» від 14.10.2014 р. передбачено, що зазначений державний правоохоронний орган утворюється Президентом України (ч. 2 ст. 1 Закону), а його керівник

(директор) призначається на посаду та звільняється з посади Президентом України, окрім цього Законом визначені повноваження Президента України щодо призначення членів конкурсної комісії з відбору та призначення директора бюро [23]. Водночас такі повноваження Президента України відсутні в Конституції України, а відповідно до положень Закону України «Про національну безпеку України» від 21.06.2018 р. зазначене бюро до сектору безпеки й оборони не входить [24]. Прийнятий пізніше Закон України «Про Державне бюро розслідувань» більш коректно визначає статус цього державного органу саме як центрального органу виконавчої влади [25], щоправда, діяльність якого здійснюється безпосередньо, а не через відповідне міністерство. Але і у цьому разі ст. 11 Закону визначає, що директора Державного бюро призначає Президент України, хоча ці повноваження Президента відсутні у Конституції України, а зазначене бюро також не належить до сектору безпеки й оборони.

Отже, практика регламентації повноважень Президента України спеціальними законами є, хоча таку конструкцію важко назвати юридично бездоганною, на відміну від реалізації прямо передбачених Конституцією президентських повноважень у сфері національної безпеки й оборони.

Викладене вище дає змогу зробити такі основні **висновки**:

1. «Демілітаризація» спецслужб в Україні є умовним поняттям, характерним для політичної та публіцистичної дискусії. Як правило, йдеться про організаційно-правове упорядкування діяльності окремих державних органів у сферах національної безпеки й оборони шляхом визначення їх правового статусу, відмінного від статусу військових формувань. Інші проблеми (статус військовослужбовців тощо) у цьому контексті є похідними.

2. Особливості конституційно-правового статусу Президента України та визначення обсягу його повноважень у сучасних умовах ставить під сумнів право Президента України здійснювати безпосереднє керівництво державними органами у сфері національної безпеки інакше аніж у разі реалізації функції Верховного Головнокомандувача.

3. В Україні є законодавча практика регламентації особливого статусу окремих державних органів спеціальним законом, у тому числі і шляхом фактичного розширення обсягу конституційних повноважень Президента України, однак зазначені повноваження завжди можуть бути поставлені під сумнів внаслідок відсутності прямих приписів у тексті статті 106 Конституції України.

4. Наукове опрацювання зазначеної проблематики свідчить про необхідність подальших детальних розробок щодо організаційної побудови державних органів у сфері національної безпеки в контексті адміністративної реформи.

Список використаних джерел:

1. Ланда В. Правова система та захист прав власності. 18.06.2018. URL: <http://bendukidze.org/wp-content/uploads/2018/06/Правова-система-і-захист-прав-власності-2018.pdf> (дата звернення: 12.03.2019).
2. Савченко А.В., Віхляєв М.Ю. Девоєнізація СБУ: реформаційний крок на шляху до євроінтеграції. *Правові новели*. 2014. № 2. С. 101–104.
3. PACE Recommendation 1402 (1999) “Control of internal security services in Council of Europe member states”, adopted 26.04.1999 (9 sitting). URL: <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=16689&lang=EN> (дата звернення: 12.03.2019).
4. Control of internal security services in Council of Europe member states: Report Committee on Legal Affairs and Human Rights. Doc 8301, 23.03.1999. URL: <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/X2H-Xref-ViewHTML.asp?FileID=8685&lang=EN> (дата звернення: 12.03.2019).
5. PACE Recommendation 1713 (2005) “Democratic oversight of the security sector in member states”, adopted 23.06.2005. URL: <http://www.assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=17360&lang=EN> (дата звернення: 12.03.2019).
6. Про План заходів із виконання обов’язків та зобов’язань, що впливають з її членства в Раді Європи : Указ Президента України від 20.01.06 р. № 39/2006. *Офіційний вісник України*. 2006. № 4. Ст. 143.

7. Петрів І. Функції та структура Воєнної організації держави як складової частини сектору безпеки. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Юридичні науки»*. 2010. Вип. 82. С. 28–31.
8. Англо-русский военный словарь/ Г.А. Судзиловский, В.М. Полухин, В.Н. Шевчук и др. Москва : Воениздат. Т. 2, 1987. 688 с.
9. Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією та правоохоронними органами держави : Закон України від 19.06.2003 № 975-IV. Дата оновлення: 08.07.2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/975-15> (дата звернення: 12.03.2019).
10. Телелим В.М. Деякі міркування щодо визначень «Воєнна організація держави» та «Військове формування». *Наука і оборона*. 2007. № 4. С. 7–9.
11. Нападистий О.Г. Проблеми законодавчого регулювання правового статусу Служби безпеки України. *Держава і право*. 2011. Вип. 52. С. 571–575.
12. Баранецький Р.Ф. Щодо статусу Служби безпеки України як органу державної влади. *Юридична наука*. 2015. № 2. С. 22–27.
13. Пономарьов С.П. Служба безпеки України в секторі безпеки і оборони України. *Право і безпека*. 2017. № 4(67). С. 127–130.
14. Паливода В. Ключові пріоритети реформування Служби безпеки України. *Урядування та реформування національних служб безпеки та розвідки: країні міжнародні практики* : матеріали третьої міжнародної конференції. 24.05.2016, м. Київ, Вид-во «Заповіт», 2017. С. 23–26.
15. Богдан А.М. Проблемні питання реформування Служби безпеки України. *Право і суспільство*. 2018. № 2. С. 7–13.
16. Журавльов А.В. Особливості поняття та сутності Управління державної охорони України як правоохоронного органу. *Наше право*. 2013. № 10. С. 55–61.
17. Паламарчук М.О. Окремі аспекти політико-правового статусу розвідувальних органів України. *Стратегічна панорама*. 2009. № 2. С. 41–44.
18. Мартинюк Р. Проблеми визначення конституційно-правового статусу Президента України в умовах змішаної форми правління. *Право України*. 2009. № 5. С. 44–50.
19. Про центральні органи виконавчої влади : Закон України від 17.03.2011 № 3166-VI. Дата оновлення: 23.11.2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3166-17> (дата звернення: 13.03.2019)
20. Крупчан О. Компетенція центральних органів виконавчої влади. *Вісник Академії правових наук України*. 2002. № 2(29). С. 47–59.
21. Авер'янов В.Б. Система органів виконавчої влади: проблеми реформування у світлі конституційних вимог. *Право України*. 2003. № 9. С. 24–30.
22. Мельниченко В. Правове забезпечення реформування системи центральних органів виконавчої влади в Україні: стан та перспективи. *Вісник Національної академії державного управління, серія «Державне управління»*. 2013. Вип. 1. С. 180–187.
23. Про Національне антикорупційне бюро України : Закон України від 14.10.2014 № 1698-VII. Дата оновлення: 03.07.2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1698-18> (дата звернення: 13.03.2019).
24. Про національну безпеку України : Закон України від 21.06.2018 № 2469-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19> (дата звернення: 13.03.2019).
25. Про Державне бюро розслідувань : Закон України від 12.11.2015. Дата оновлення: 03.07.2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/794-19> (дата звернення: 13.03.2019).

ДРАКОХРУСТ Т. В.,

кандидат наук з державного управління,
доцент кафедри міжнародного права,
міжнародних відносин та дипломатії
(Тернопільський національний
економічний університет)

УДК 314.74'058.237:316.422

ПРО ДЕРЖАВНУ МІГРАЦІЙНУ ПОЛІТИКУ: СУЧАСНЕ РОЗУМІННЯ

У статті розглянуті та проаналізовані погляди вчених з питань державної міграційної політики. Зроблено акцент на полідисциплінарності поняття державної міграційної політики. На основі проведеного аналізу виокремлено сучасне розуміння поняття державної міграційної політики.

Ключові слова: міграція, політика, державна міграційна політика, державне регулювання, міграційні виклики, міграційні потоки.

В статье рассмотрены и проанализированы взгляды учёных по вопросам государственной миграционной политики. Сделан акцент на полидисциплинарности понятия государственной миграционной политики. На основе проведённого анализа выделено современное понимание понятия государственной миграционной политики.

Ключевые слова: миграция, политика, государственная миграционная политика, государственное регулирование, миграционные вызовы, миграционные потоки.

The views of scientists on the issues of state migration policy have been considered and analyzed in the the article. The emphasis on polydisciplinarity of the concept of state migration policy has been made. On the basis of the conducted analysis a modern understanding of the concept of state migration policy is singled out.

Key words: migration, politics, state migration policy, state regulation, migration challenges, migration flows.

Вступ. За часів існування Радянського Союзу міграційну політику розглядали як невіддільну складову частину діяльності держави, яка тісно була пов'язана з виробленням стратегії продуктивного розміщення робочої сили, ефективного житлового будівництва, відтворення населення тощо. При цьому міграційну політику часто розглядали як елемент національної аграрної політики [1].

У сучасній науковій літературі поняття «міграційна політика» трактується по-різному, натепер немає єдності думок щодо її визначення. Тривалий час у наукових колах вважалося, що хоча міграційна політика і визначається загальними економічними, політичними й соціальними завданнями розвитку суспільства, але все одно передусім має на меті досягнення цілей демографічного характеру.

Дослідження питань розуміння міграційної політики, її сутнісних характеристик та складників вивчали як українські, так і зарубіжні науковці, зокрема: О. Малиновська, С. Масьондз, Т. Риндзак, Н. Тиндик, Т. Хаммар, Б. Горансон та інші.

Постановка завдання. Мета статті – проаналізувати погляди вчених з питань державної міграційної політики та виокремити сучасне розуміння державної міграційної політики.

Результати дослідження. Як відомо, міграційна політика є предметом дослідження багатьох наук і має міждисциплінарний характер. Відповідно до визначення, що дає енциклопедичний словник: політика – це сфера діяльності, пов'язана з відносинами між соціальними групами, визначенням форм, завдань, змісту діяльності держави.

У загальнонауковому розумінні слово «політика» (від грецького *politike* – мистецтво керувати державою) означає діяльність органів державної влади, партій, суспільних груп у галузі внутрішньодержавного управління і суспільних відносин [2].

Т. Риндзак у своїй статті, присвяченій державній міграційній політиці в контексті пріоритетів національної безпеки України, запропонувала таку дефініцію: державна міграційна політика – це цілеспрямована діяльність органів державної влади щодо регулювання міграційних та інтеграційних процесів, а також пов'язаних з ними факторів з метою оптимізації міграційної активності населення з позицій національних пріоритетів, гармонізації індивідуальних і суспільних інтересів, яка у тісній взаємодії з іншими видами політики покликана сприяти покращенню якості життя населення і цілісності соціуму, а також відповідати потребам розвитку людини як найвищої цінності [3].

Головна роль у формуванні й реалізації міграційної політики має належати державним структурам, які створені на різних рівнях управління та реалізують свої функції засобами, що належать до їхньої компетенції. Недержавні інститути, співпрацюючи з органами державної влади або ж діючи самостійно, відіграють допоміжну роль у регулюванні міграційних процесів.

У своїй монографії на тему «Міграційна політика: глобальний контекст та українські реалії» О. Малиновська зазначала, що міграційна політика є самостійним напрямом державної політики, що тісно пов'язана з її складниками як внутрішнього, так і зовнішнього характеру. Вона є елементом політики народонаселення та одним із засобів проектування чисельності та структури населення й трудових ресурсів, частиною соціально-економічної політики, інструментом досягнення її цілей [4, с. 412].

Н. Тиндик стверджує, що міграційна політика України – це комплекс державних і міждержавних заходів, які мають передбачати, щонайменше, багатовимірний та різноплановий контроль за переміщенням громадян України, іноземців і осіб без громадянства, особливо в транскордонному просторі.

Міграційну політику необхідно вважати елементом державної соціальної політики, що являє собою цілеспрямовану діяльність органів державної влади та інших соціальних суб'єктів щодо регулювання міграції та всебічного використання її можливостей на користь держави з метою забезпечення національної безпеки в умовах глобалізації та євроінтеграції.

За словами С. Масьондза (найпоширеніше трактування), міграційна політика – це вплив держави на міграційні процеси через їх регулювання. В. Мойсеєнко вважає, що міграційна політика являє собою «сукупність заходів, що здійснюються державою з метою регулювання міграційних процесів, створення умов для реалізації інтелектуального і трудового потенціалу мігрантів, побудови демографічного правового суспільства, забезпечення належного соціально-економічного та демографічного розвитку, дотримання принципів захисту національних інтересів, безпеки і територіальної цілісності» [5].

Зазначимо, що більшість авторів розглядали міграційну політику як частину демографічної політики поряд з репродуктивною і самозберігаючою. Мету міграційної політики конкретизували відповідно до тристадійного уявлення про міграційний процес: перша стадія (вихідна) – формування міграційної рухливості; друга стадія (основна) – переселення; третя стадія (заклучна) – приживлення.

На думку М. Баламуш, усі визначення поняття «державна міграційна політика», які представлені в юридичній літературі, можна поділити на три групи:

- державна міграційна політика – це вплив держави на міграційні процеси шляхом їх урегулювання у вузькому та широкому сенсі (наприклад, В. Мойсеєнко). В чому ж полягає «широке та вузьке врегулювання» міграційних процесів, на жаль, автори не конкретизують;
- державна міграційна політика являє собою систему (сукупність) заходів, які здійснюються державою чи недержавними установами (наприклад, І. Івахнюк, О. Кокорева,

В. Олефір та ін.). На жаль, у таких визначеннях не акцентується увага на змісті тих заходів, які держава безпосередньо здійснює у зазначеній сфері;

– державна міграційна політика – це комплекс правових, фінансових, адміністративних та організаційних заходів, з використанням яких держава цілеспрямовано впливає на регулювання міграційних процесів з позицій міграційних пріоритетів, кількісного складу міграційних потоків та їх структури у сфері державного управління (наприклад, О. Малиновська, С. Мосьондз та ін.). Саме такі визначення, на нашу думку, і розкривають зміст державної міграційної політики в Україні.

Підсумовуючи своє дослідження, М. Баламуш конкретизував таке визначення державної міграційної політики: як комплекс правових, фінансових, адміністративних та організаційних заходів, за допомогою яких держава впливає на міграційні процеси в Україні [6].

Зростання інтересу до порівняльного аналізу міграції призвело до різноманітних спроб оцінити та порівняти міграційну політику та управління країнами, включаючи імміграцію, еміграцію та інтеграцію. Ці зусилля тепер також закріплені в цілях сталого розвитку ООН. У цілях ООН 10.7. Держави-члени Організації Об'єднаних Націй (ООН) зобов'язуються сприяти до 2030 року «впорядкованій, безпечній та відповідальній міграції та мобільності людей, у тому числі шляхом здійснення планової та добре керованої міграційної політики».

Відповідно до визначення, яке зазначене у глосарії Міжнародної організації з міграції (далі – МОМ) від 2018 року: «міграційна політика – це об'єднані рамки правових норм, законів і нормативних актів, політики та традицій, а також організаційних структур (суб-національних, національних, регіональних та міжнародних) та відповідних процесів, які формують та регулюють підходи держав щодо міграції у всіх її формах, вирішення прав та обов'язків та сприяння міжнародному співробітництву».

Міграційна політика може охоплювати різні галузі, включаючи ринок праці, інтеграцію та гуманітарну політику, притулок, сім'ю, етнічну та нерегулярну міграцію. Рамкова програма МОМ з управління міграцією (MiGOF) визначає міграційну політику як: «закон і політику, що впливає на рух людей» і включає політику щодо подорожей та тимчасової мобільності, імміграції, еміграції, національності, ринків праці, економічного та соціального розвитку, промисловості, торгівлі, питання соціальної єдності, соціальних послуг, охорони здоров'я, освіти, правоохоронних органів, зовнішньої політики, торгівлі та гуманітарної політики.

Якщо говорити про досвід України, вона вважається країною підвищеного міграційного ризику, пов'язаного з виїзною міграцією громадян України, втім реальні ризики є переважно не в площині високого міграційного потенціалу країни, а в низькій готовності держави сформулювати та втілити цілісну, сучасну, інституційно та нормативно забезпечену міграційну політику.

Українська міграційна політика має фрагментарний характер: низка суттєвих елементів міграційної політики або нерозвинені, або взагалі відсутні в практиці. Вона не досить відображає регіональний контекст і не використовує достатньою мірою можливості співпраці із зарубіжними партнерами, насамперед ЄС, з метою підвищення стандартів міграційної політики загалом та запозичення сучасних технологій. Це знайшло відображення у зростанні відтоку висококваліфікованого населення в країни ближнього і далекого зарубіжжя, появи некваліфікованої робочої сили в промислово розвинутих регіонах країни.

Відаючи належне всім вищезазначеним науковим напрацюванням із цієї проблематики, слід зауважити, що дослідження міграційної політики в Україні ще не має координованого й системного характеру. Розробки із цієї проблематики слабо узгоджуються між науковими установами та окремими дослідниками. Далеко не всі актуальні питання міграційної політики стали об'єктом вивчення.

Міграційна політика, спрямована на планування руху населення, виконує функції контролю за ним і є реакцією держави на стихійні переміщення людей.

Міграційна політика, на думку дослідників, являє собою систему загальноприйнятих на рівні державного регулювання ідей та концептуально об'єднаних засобів, за допомогою

яких перш за все держава, а також її суспільні інститути, дотримуючись певних принципів, планують досягнення цілей, адекватних як цьому, так і наступному етапу розвитку суспільства. Державне регулювання міграції здійснюється в межах міграційної політики й співвідноситься з нею як загальне та особисте.

Міграційна політика не тільки посідає конкретне місце в системі державного регулювання міграційними процесами, а й перебуває в контексті соціальної політики в цілому.

Міграційна політика за своєю суттю має територіально-диференційований характер. Вже одне те, що в різних місцевостях, об'єднаних за регіональним або типологічним принципом, існують різні міграційні проблеми, свідчить про те, що цілі міграційної політики та напрями їх досягнення різні. Серед фахівців є думка, що політика, в тому числі і міграційна, – це та чи інша система заходів.

Але не можна обмежувати політику лише системою заходів. Крім них, вона включає уявлення, ідеї, цілі, для яких здійснюється та чи інша політика.

Міграційна політика – це перш за все вплив на міграційну поведінку, яка є одним з видів, елементів соціальної поведінки, сукупністю дій чи вчинків, які логічно приводять до міграції населення. Будь-яка поведінка утворюється з набору стереотипів, що формуються неоднозначно, складно. Міграційна політика проводиться насамперед так, щоб впливати на умови, що формують міграційну поведінку.

Міграційна поведінка зумовлена способом життя, реальною соціальною практикою, розподілом робочих місць, відмінностями в умовах життя населення. Міграційна політика в широкому значенні слова має впливати на сукупність усіх факторів: стан сфери зайнятості, відмінності в умовах життя населення, спосіб життя населення, щоб через них впливати на міграційну поведінку людини. У вузькому значенні слова міграційна політика впливає тільки на механізм міграційного руху.

Міграційна політика реалізується на різних рівнях залежно від параметрів її суб'єктів. При цьому всі учасники міграційної політики розглядаються як її суб'єкти в різних ступенях активних елементів цієї діяльності. Серед суб'єктів міграційної політики можуть бути як органи державної влади та місцевого самоврядування, так і громадські організації, підприємства, малі соціальні групи, окремі індивіди.

Будь-яка сім'я або окрема людина, що беруть участь у міграційному процесі, вибудовують свою міграційну поведінку з урахуванням вимог зовнішнього середовища, власних потреб та наявних ресурсів, тим самим здійснюючи власну міграційну політику. Міграційна політика проводиться на рівні окремих господарюючих суб'єктів, які залучають мігрантів до роботи й стимулюють для цього їх переселення.

Тому дієва міграційна політика вимагає погодження інтересів держави і власне мігрантів, місцевих громад, політичних партій, неурядових організацій тощо. Оскільки міграція відбувається між двома або й більше державами, погодження інтересів є необхідним також і на міжнародному рівні. Розуміння механізмів формування міграційної політики важливе для процесу її вдосконалення [7].

Тому перед українськими науковцями стоїть завдання осмислення та теоретичного узагальнення вад і здобутків міграційної політики України, створених із метою її реалізації державними інституціями, діяльністю неурядових акторів тощо.

Висновки. Узагальнюючи всі вищезазначені визначення та характеристики, ми можемо підсумувати, що державна міграційна політика являє собою сукупність заходів (комплекс правових, фінансових, адміністративних та організаційних), які включають процес прийняття управлінських рішень щодо регулювання міграційних процесів з позицій міграційних пріоритетів, міграційних викликів та загроз, впорядкування міграційних потоків, боротьби із нелегальною міграцією, які мають регулюватись державною владою.

Також державна міграційна політика демонструє взаємозв'язок і взаємозалежність внутрішньої та зовнішньої політики держави, що проявляється у специфічній особливості міграційних процесів, які залежать від усього комплексу вищевказаних у розділі факторів.

На основі проведеного аналізу ми можемо стверджувати, що в науці адміністративного права нині виникає декілька проблем теоретичного характеру, які пов'язані з темою дослідження, які необхідно вирішити для подальшого її розвитку та вдосконалення міграційного законодавства України.

По-перше, виникає необхідність уточнення поняття «міграційна політика» в межах міграційного законодавства, позаяк воно несе в собі полідисциплінарну особливість.

По-друге, поняття міграційна політика для повноти його розуміння має включати в себе принципи формування як на національному, так і на міжнародному рівнях.

По-третє, спробувати визначити засади, на яких має базуватися міграційна політика нашої держави і вираженням яких є Концепція міграційної політики України.

Отже, поняття «державна міграційна політика» потребує нині нового осмислення в науці адміністративного права, тобто визначення свого змісту, системних та структурних елементів. Позаяк переважно розуміння сутності державної міграційної політики розглядається з точки зору економіки, соціології, міжнародних відносин та політології.

Список використаних джерел:

1. Палагнюк О.В. Зміст та функції державної міграційної політики України. URL: [http://www.dridu.dp.ua/zbirnik/2013-02\(10\)/10.pdf](http://www.dridu.dp.ua/zbirnik/2013-02(10)/10.pdf).
2. Ярмистий М.М. Наукові підходи до визначення поняття «міграція» та «міграційна політика». URL: file:///D:/downloads/gileya_2015_94_99.pdf.
3. Риндзак О.Т. Державна міграційна політика в контексті пріоритетів національної безпеки України. URL: [file:///D:/downloads/EkUk_2016_12_6%20\(2\).pdf](file:///D:/downloads/EkUk_2016_12_6%20(2).pdf).
4. Малиновська О.А. Міграційна політика: глобальний контекст та українські реалії : монографія. Київ : НІСД, 2018. 472 с.
5. Блюк Н.В. Про міграційну політику в Україні. URL: http://ena.lp.edu.ua/bitstream/ntb/34590/1/4_20-27.pdf.
6. Баламуш М.А. Державна міграційна політика, державне управління і публічне адміністрування у сфері міграції: співвідношення та суб'єкти реалізації. URL: [file:///D:/downloads/132854-299987-1-PB%20\(1\).pdf](file:///D:/downloads/132854-299987-1-PB%20(1).pdf).
7. Шевцов А.Л. Державне регулювання міграційних процесів як основна функція міграційної політики. URL: http://pa.stateandregions.zp.ua/archive/3_2013/8.pdf.

КУЗЬМЕНКО Ю. В.,

доктор педагогічних наук, доцент,
член-кореспондент Міжнародної академії
наук педагогічної освіти,
професор кафедри адміністративного права
та адміністративного процесу
(Херсонський факультет Одеського
державного університету внутрішніх справ)

УДК 342.951

ПРОТИДІЯ ДОМАШНЬОМУ НАСИЛЛЮ: НОВЕЛИ ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ

У статті висвітлено новели Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству», наведено перелік розділів та статей нового закону, окреслено зміни притягнення до юридичної відповідальності в разі вчинення правопорушень у контексті цього закону. Автором також підкреслена важливість вирішення цієї проблеми з позицій права в аспекті суспільного дисонансу проблеми домашнього насильства.

Ключові слова: домашнє насильство, запобігання, протидія, відповідальність, новели закону України.

В статье освещены новеллы Закона Украины «О предотвращении и противодействии домашнему насилию», приведен перечень разделов и статей нового закона, определены изменения привлечения к юридической ответственности в случае совершения правонарушений в контексте этого закона. Автором также подчеркнута важность решения этой проблемы с позиций права в аспекте общественного диссонанса проблемы домашнего насилия.

Ключевые слова: домашнее насилие, предотвращение, противодействие, ответственность, новеллы закона Украины.

The article highlights the novels of the Law of Ukraine “About the Prevention and Counteraction of Domestic Violence”, there is given a list of sections and articles of the new law, and identified changes to legal liability in the event of offenses in the context of this law. The author also noted the importance of solving this problem from the standpoint of law in the aspect of social dissonance of the problem of domestic violence.

Key words: domestic violence, prevention, counteraction, responsibility, novels of the law of Ukraine.

Вступ. В Україні у четвірку найчастіших правопорушень входить домашнє насилля. Це свідчить про актуальність проблеми та затребуваність її вирішення у сьогоднішні. Імплементация світового досвіду щодо вирішення цих проблем в Європі є важливим кроком уперед у визнанні України правовою і демократичною країною на міжнародній арені. Тому цілком слушним було те, що Верховна Рада України активно працювала над відповідним законопроектом, а наприкінці 2017 р. Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» став чинним. Він містить багато новел.

Широке коло науковців нині порушує проблему домашнього насилля. Так, наприклад, О.М. Ткаленко розглядала нормативно-правове забезпечення попередження насильства

в сім'ї в Україні – стан та перспективи розвитку. Питання кримінально-правового захисту від насильства в сім'ї вивчала М.Г. Заславська. Порівняльно-правовий аспект співвідношення понять «домашнє насилля» та «насилля в сім'ї» висвітлювали О.Г. Срельченко та Л.В. Шевченко. А.М. Ноур окреслювала стан проблеми та шляхи її подолання в контексті насильства в сім'ї в Україні. А.А. Запорожець розкривала питання криміналізації домашнього насильства як новели кримінального законодавства України.

Постановка завдання. Мета статті – представити Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству», висвітлити його новели та розглянути особливості трансформації інших законів України в контексті вирішення зазначеної проблеми.

Результати дослідження. Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» можемо назвати молодим, незважаючи на те, що чинним він став у 2017 р., оскільки процедура змін щодо його введення в правове поле України відбувається й на сьогодні. Для більш детального його вивчення представимо розділи та статті цього закону та окреслимо новели законодавчого поля.

У першому розділі «Загальні положення» подано тлумачення низки термінів, а саме: дитина-кривдник, постраждала дитина, кривдник, домашнє насильство, постраждала особа, економічне насильство, психологічне насильство, сексуальне насильство, фізичне насильство, запобігання домашньому насильству, обмежувальний припис, оцінка ризиків, програма для кривдника, програма для постраждалої особи, протидія домашньому насильству, профілактичний облік, терміновий заборонний припис стосовно кривдника. Розділ присвячено таким аспектам запобігання і протидії домашньому насиллю: ст. 2. «Законодавство про запобігання та протидію домашньому насильству», ст. 3. «Сфера дії законодавства про запобігання та протидію домашньому насильству», ст. 4. «Основні засади запобігання та протидії домашньому насильству», ст. 5. «Основні напрями реалізації державної політики у сфері запобігання та протидії домашньому насильству», ст. 6. «Суб'єкти, що здійснюють заходи у сфері запобігання та протидії домашньому насильству».

Законодавчою нормою розширено коло осіб, щодо яких може вчинитися домашнє насилля, тепер це не лише дитина, жінка чи чоловік. У ст. 3 визначено цей перелік: подружжя; колишнє подружжя; наречені; мати (батько) або діти одного з подружжя (колишнього подружжя) та інший із подружжя (колишнього подружжя); особи, які спільно проживають (проживали) однією сім'єю, але не перебувають (не перебували) у шлюбі між собою, їхні батьки та діти; особи, які мають спільну дитину (дітей); батьки (мати, батько) і дитина (діти); дід (баба) та онук (онучка); прадід (прабаба) та правнук (правнучка); вітчим (мачуха) та пасинок (падчерка); рідні брати і сестри; інші родичі: дядько (тітка) та племінник (племінниця), двоюрідні брати і сестри, двоюрідний дід (баба) та двоюрідний онук (онучка); діти подружжя, колишнього подружжя, наречених, осіб, які мають спільну дитину (дітей), які не є спільними або всиновленими; опікуни, піклувальники, їхні діти та особи, які перебувають (перебували) під опікою, піклуванням; прийомні батьки, батьки-вихователі, патронатні вихователі, їхні діти та прийомні діти, діти-вихованці, діти, які проживають (проживали) в сім'ї патронатного вихователя [4]. До цього переліку осіб також належать інші родичі та особи, які спільно проживають. Важливим є й уточнення щодо факту проживання потерпілого та кривдника, як спільного, так і окремого. Зміни у переліку були необхідні і затребувані часом, було враховано прогалини відповідно попереднього закону про насильство в сім'ї. Такий підхід дає змогу притягнути до кримінальної та адміністративної відповідальності ширше коло винних, що вчинюють психологічне, економічне, сексуальне чи фізичне насилля.

До органів та установ, на які покладаються функції із здійснення заходів у сфері запобігання та протидії домашньому насильству, належать: уповноважені підрозділи органів Національної поліції України; служби у справах дітей; органи охорони здоров'я, установи та заклади охорони здоров'я; органи управління освітою, навчальні заклади, установи та організації системи освіти; центри з надання безоплатної вторинної правової допомоги; прокуратура; суди; уповноважені органи з питань пробації. До закладів, на які покладаються функції підтримки постраждалих осіб, належать: центри соціально-психологічної реабілі-

тації дітей; центри соціально-психологічної допомоги; центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді; соціально-реабілітаційні центри (дитячі містечка); територіальні центри соціального обслуговування (надання соціальних послуг); притулки для дітей.

Значимо, що основне навантаження в Національній поліції щодо протидії домашньому насиллю покладено на дільничних офіцерів поліції, проте й інші підрозділи (патрульна, кримінальна, спеціальна поліція та поліція охорони й особливого призначення) мають реагувати на ці правопорушення під час звернення про допомогу від будь-якого громадянина. Варто знати, що навіть якщо працівник поліції знаходиться у відпустці, при зверненні до нього громадян із причини правопорушення він зобов'язаний повідомити про ситуацію у свій відділ або зателефонувати у чергову частину і не полишати із проблемою потерпілого сам на сам.

Розділ II «Суб'єкти, що здійснюють заходи у сфері запобігання та протидії домашньому насильству» містить такі статті: ст. 7 «Повноваження центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері запобігання та протидії домашньому насильству, та центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері запобігання та протидії домашньому насильству»; ст. 8 «Повноваження Ради міністрів Автономної Республіки Крим, місцевих державних адміністрацій та органів місцевого самоврядування у сфері запобігання та протидії домашньому насильству»; ст. 9 «Повноваження органів опіки та піклування, служб у справах дітей у сфері запобігання та протидії домашньому насильству»; ст. 10 «Повноваження уповноважених підрозділів органів Національної поліції України у сфері запобігання та протидії домашньому насильству»; ст. 11 «Повноваження органів управління освітою, навчальних закладів та установ системи освіти у сфері запобігання та протидії домашньому насильству»; ст. 12 «Повноваження органів, установ і закладів охорони здоров'я у сфері запобігання та протидії домашньому насильству»; ст. 13 «Повноваження центрів з надання безоплатної вторинної правової допомоги у сфері запобігання та протидії домашньому насильству»; ст. 14 «Повноваження загальних та спеціалізованих служб підтримки постраждалих осіб»; ст. 15 «Взаємодія суб'єктів, що здійснюють заходи у сфері запобігання та протидії домашньому насильству»; ст. 16 «Єдиний державний реєстр випадків домашнього насильства та насильства за ознакою статі»; ст. 17 «Участь заінтересованих суб'єктів, що надають соціальні послуги із запобігання та протидії домашньому насильству».

Відповідно до ст. 15 Кабінетом Міністрів України був затверджений Порядок взаємодії суб'єктів, що здійснюють заходи у сфері запобігання та протидії домашньому насильству і насильству за ознакою статі 2018 р.

Новим є й те, що передбачено створення Єдиного державного реєстру випадків домашнього насильства та насильства за ознакою статі (ст. 16). Разом із тим варто зазначити, що на початку 2019 р. він ще не діє. Міністерством соціальної політики України як держателя названого Реєстру нині розроблено лише проект постанови Кабінету Міністрів про ведення Єдиного державного реєстру випадків домашнього насильства та насильства за ознакою статі. Його представлено на офіційному сайті для публічного обговорення [7].

Розділ III «Запобігання домашньому насильству» містить такі статті: ст. 18 «Завдання у сфері запобігання домашньому насильству», ст. 19 «Заходи у сфері запобігання домашньому насильству».

Ці статті окреслюють орієнтири державної політики щодо завдань та заходів із цього питання.

Розділ IV «Надання допомоги та захисту постраждалим особам» представлений статтями: «Надання допомоги та захисту постраждалим особам» (ст. 20), «Права постраждалих осіб» (ст. 21), «Права постраждалої дитини» (ст. 22), «Виконання програм для постраждалих осіб» (ст. 23).

Відповідно до цього закону було внесено зміни до законів «Про судовий збір» та «Про безоплатну правову допомогу» і сьогодні безплатно постраждали від домашнього насилля мають право на «захист; здійснення представництва інтересів осіб, що мають право на

безоплатну вторинну правову допомогу, в судах, інших державних органах, органах місцевого самоврядування, перед іншими особами; складення документів процесуального характеру» [3].

Розділ V «Спеціальні заходи щодо протидії домашньому насильству» складається з таких статей: ст. 24 «Спеціальні заходи щодо протидії домашньому насильству», ст. 25 «Терміновий заборонний припис стосовно кривдника», ст. 26 «Обмежувальний припис стосовно кривдника», ст. 27 «Взяття на профілактичний облік кривдників та проведення з ними профілактичної роботи», ст. 28 «Виконання програм для кривдників».

Така практика для України є новою. Терміновий заборонний припис виписують працівники поліції строком на 10 днів, оцінивши ризики загрози життю постраждалої особи. Він містить вимогу до кривдника покинути місце проживання чи перебування потерпілого, забороняє вхід чи перебування в місці проживання чи перебування потерпілого, забороняє здійснювати контакт у будь-якій формі з постраждалим. Ці заходи можуть бути застосовані щодо кривдника як поодиночі, так і в комплексі (два чи три). Незалежно від майнових прав на житло, поліцейські мають право для виселення кривдника щодо припису, якщо від достиг 18 років. Безпосередньо процедура винесення такого припису закріплена Наказом Міністерства внутрішніх справ України «Порядок винесення уповноваженими підрозділами органів національної поліції України термінового заборонного припису стосовно кривдника» (2018 р.).

Обмежувальний припис від 1 до 6 місяців стосовно кривдника виносить суд. Може містити такі заходи: «заборона перебувати в місці спільного проживання (перебування) з постраждалою особою; усунення перешкод у користуванні майном, що є об'єктом права спільної сумісної власності або особистою приватною власністю постраждалої особи; обмеження спілкування з постраждалою дитиною; заборона наближатися на визначену відстань до місця проживання (перебування), навчання, роботи, інших місць частого відвідування постраждалою особою; заборона особисто і через третіх осіб розшукувати постраждалу особу, якщо вона за власним бажанням перебуває у місці, невідомому кривднику, переслідувати її та в будь-який спосіб спілкуватися з нею; заборона вести листування, телефонні переговори з постраждалою особою або контактувати з нею через інші засоби зв'язку особисто і через третіх осіб» [4].

Розділ VI «Відповідальність у сфері запобігання та протидії домашньому насильству» містить такі статті: ст. 29 «Відповідальність за вчинення домашнього насильства», ст. 30 «Відшкодування матеріальних збитків і моральної шкоди, завданих унаслідок вчинення домашнього насильства», ст. 31 «Відповідальність посадових осіб за недотримання вимог законодавства у сфері запобігання та протидії домашньому насильству».

У Законі передбачено, що кривдник за рішенням суду має відшкодувати як матеріальні збитки, так і моральну шкоду, завдані унаслідок вчинення домашнього насильства. Більш конкретизована інформація з цього приводу подана в Цивільному кодексі України (ст. 1167 «Підстави відповідальності за завдану моральну шкоду», ст. 1168 «Відшкодування моральної шкоди, завданої каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю фізичної особи», ст. 1179 «Відшкодування шкоди, завданої неповнолітньою особою», ст. 1195 «Відшкодування шкоди, завданої каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я», ст. 1199 «Відшкодування шкоди, завданої каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я малолітньої або неповнолітньої особи», ст. 1181 «Відшкодування шкоди, завданої кількома малолітніми особами», ст. 1182 «Відшкодування шкоди, завданої кількома неповнолітніми особами» та ін.).

Розділ VII «Фінансове забезпечення заходів у сфері запобігання та протидії домашньому насильству» представлений однією статтею – ст. 32 «Фінансування витрат, пов'язаних із запобіганням та протидією домашньому насильству». Тут розписано фінансові аспекти реалізації державою означеного напрямку соціально-правової політики.

У Розділі VIII «Контроль за дотриманням законодавства у сфері запобігання та протидії домашньому насильству» розкрито механізми контролю різними інститутами соціуму, як на рівні держави, так і громадськими організаціями. Такі підходи до контролю та моніторингу проблеми також є новими для українського суспільства.

Набуття чинності Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» призвело до відповідних інсталяцій в інших законах України, що є цілком логічною правовою практикою. Окреслимо основні зміни.

У Кодексі України про адміністративні правопорушення з'явилася ст. 39¹, де чітко зазначено, що за вчинення домашнього насильства суд може винести рішення про «направлення на проходження програми для особи, яка вчинила домашнє насильство». Новелою є й ст. 173². У ній розкрито процедуру настання адміністративної відповідальності у разі вчинення домашнього насильства або невиконання термінового заборонного припису – «накладення штрафу від десяти до двадцяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або громадські роботи на строк від тридцяти до сорока годин, або адміністративний арешт на строк до семи діб». Ст. 173² визначає, що особа може бути притягнута до адміністративної відповідальності, якщо протягом року особа знов була притягнута за домашнє насилля – «накладення штрафу від двадцяти до сорока неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або громадські роботи на строк від сорока до шістдесяти годин, або адміністративний арешт на строк до п'ятнадцяти діб» [1].

Диспозиції низки статей Кримінального кодексу України можна застосувати стосовно встановлення відповідальності за вчинення фізичного, сексуального, психологічного та економічного насильства. Прийняття Закону України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України з метою реалізації положень Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами» дозволило ввести низку новел, зокрема ст.ст. 91⁻¹, 126⁻¹, 390⁻¹. Відтепер за домашнє насильство передбачено кримінальну відповідальність. «Домашнє насильство, тобто умисне систематичне вчинення фізичного, психологічного або економічного насильства щодо подружжя чи колишнього подружжя або іншої особи, з якою винний перебуває (перебував) у сімейних або близьких відносинах, що призводить до фізичних або психологічних страждань, розладів здоров'я, втрати працездатності, емоційної залежності або погіршення якості життя потерпілої особи, – карається громадськими роботами на строк від ста п'ятдесяти до двохсот сорока годин, або арештом на строк до шести місяців, або обмеженням волі на строк до п'яти років, або позбавленням волі на строк до двох років». Ст. 91⁻¹ містить обмежувальні заходи, що застосовуються до осіб, які вчинили домашнє насильство. Для України новими є такі обмеження: «1) заборона перебувати в місці спільного проживання з особою, яка постраждала від домашнього насильства; 2) обмеження спілкування з дитиною у разі, якщо домашнє насильство вчинено стосовно дитини або у її присутності; 3) заборона наближатися на визначену відстань до місця, де особа, яка постраждала від домашнього насильства, може постійно чи тимчасово проживати, тимчасово чи систематично перебувати у зв'язку з роботою, навчанням, лікуванням чи з інших причин; 4) заборона листування, телефонних переговорів з особою, яка постраждала від домашнього насильства, інших контактів через засоби зв'язку чи електронних комунікацій особисто або через третіх осіб; 5) направлення для проходження програми для кривдників або пробаційної програми». Ст. 390⁻¹ окреслює кримінальну відповідальність за невиконання обмежувальних заходів, обмежувальних приписів або непроходження програми для кривдників [2].

Відредаговано було відповідно до вищезгаданого закону й Кримінальний процесуальний кодекс України, а саме розширено в контексті вчинення домашнього насилля ст. 194 «Застосування запобіжного заходу», ст. 469 «Ініціювання та укладення угоди», ст. 477 «Поняття кримінального провадження у формі приватного обвинувачення».

Процедура змін торкнулася й, наприклад, Цивільного процесуального кодексу України, новими є такі статті: ст. 128 «Судові повістки», ст. 350⁻¹ «Підсудність», ст. 350⁻² «Особи, які можуть бути заявниками», ст. 350⁻³ «Заінтересовані особи у справах про видачу обмежувального припису», ст. 350⁻⁴ «Зміст заяви», ст. 350⁻⁵ «Розгляд справи», ст. 350⁻⁶ «Рішення суду», ст. 350⁻⁷ «Продовження обмежувального припису», ст. 350⁻⁸ «Вручення рішення суду, повідомлення про видачу або продовження обмежувального припису».

У Законі України «Про охорону дитинства» зміни відбулися в ст. 1 та ст. 10. Зокрема було визначено, що «жорстоке поводження з дитиною – будь-які форми фізичного,

психологічного, сексуального або економічного насильства над дитиною, зокрема домашнього насильства, а також будь-які незаконні угоди стосовно дитини, зокрема вербування, переміщення, переховування, передача або одержання дитини, вчинені з метою експлуатації, з використанням обману, шантажу чи уразливого стану дитини» [5].

Відповідний аспект включення європейського досвіду у чинну правову систему можемо спостерігати й відповідно до трансформацій Закону України «Про соціальні послуги». Так, у ст. 1 визнано: «Тимчасовий притулок для неповнолітніх – організація тимчасового проживання, виховання, утримання безпритульних дітей, дітей, позбавлених батьківського піклування, які зазнали жорстокості, насильства, домашнього насильства та постраждали від торгівлі дітьми або з інших причин потребують соціального захисту» [6].

У Законі України «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю» було висвітлено ст.ст. 7, 9–11 в контексті проблеми домашнього насилля.

Закон України «Про Національну поліцію» в ст. 23 містить п. 18, який до основних повноважень поліції зараховує також і вживання заходів задля запобігання та протидії домашньому насильству.

Висновки. Отже, як бачимо, українське законодавство активно змінюється, що підтверджує цілеспрямовану і системну діяльність усіх гілок влади щодо реалізації державної політики у руслі запобігання та протидії домашньому насиллю. З 2019 р. не лише адміністративна, а й кримінальна відповідальність може бути застосована щодо кривдника. Ці зміни доводять, що Україна – цивілізована, європейська країна, яка може і буде захищати своїх громадян від будь-яких посягань.

Перспективи подальших наукових розвідок будуть полягати у руслі досліджень статистичних даних щодо протидії домашньому насиллю на території України.

Список використаних джерел:

1. Кодекс України про адміністративні правопорушення : Закон України від 07.12.1984 р. № 8073, -Х. Дата оновлення: 07.02.2019 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10> (дата звернення: 03.03.2019).
2. Кримінальний кодекс : Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III. Дата оновлення: 26.02.2019 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення: 03.03.2019).
3. Про безоплатну правову допомогу : Закон України від 02.06.2017 р. № 3460-VI. Дата оновлення: 04.11.2018 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3460-17?find=1&text=%E4%EE%EC%E0%F8%ED> (дата звернення: 29.02.2019).
4. Про запобігання та протидію домашньому насильству : Закон України від 07.01.2017 р. № 2229-VIII. Дата оновлення: 07.01.2018 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19> (дата звернення: 03.02.2019).
5. Про охорону дитинства : Закон України від 26.04.2001 р. № 2402-III. Дата оновлення: 01.01.2019 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14> (дата звернення: 01.03.2019).
6. Про соціальні послуги: Закон України від 19.06.2003 р. № 966-IV. Дата оновлення: 07.01.2018 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/966-15> (дата звернення: 02.03.2019).
7. Проект постанови Кабінету міністрів про ведення Єдиного державного реєстру випадків домашнього насильства та насильства за ознакою статі. URL: <https://www.msp.gov.ua/projects/332/> (дата звернення: 23.02.2019).

ЛЕЩИНСЬКИЙ В. П.,
кандидат наук із державного управління,
віце-президент
(Академія будівництва України)

УДК 347.95

ОКРЕМІ ДИСКУСІЙНІ ПИТАННЯ ВИЗНАЧЕННЯ СУТНОСТІ АДМІНІСТРАТИВНОЇ ПОСЛУГИ В ДОКТРИНІ АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРАВА ТА ЧИННОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ

Стаття присвячена пошуку шляхів вирішення наявних дискусійних питань визначення сутності адміністративної послуги у доктрині адміністративного права і чинному законодавстві. Наголошено на доцільності запровадження підходу, обґрунтованого В.Б. Авер'яновим, щодо публічно-сервісних послуг. Такий підхід передбачає визнання опосередкованого характеру діяльності щодо надання публічно-сервісних послуг, її спрямованості на створення умов щодо забезпечення реалізації приватними особами конституційних прав.

Ключові слова: адміністративна послуга, публічно-сервісна діяльність, публічна адміністрація, публічно-сервісна послуга.

Статья посвящена поиску путей решения существующих спорных вопросов определения сущности административной услуги в доктрине административного права и действующем законодательстве. Отмечена целесообразность внедрения подхода, обоснованного В.Б. Аверьяновым, относительно публично-сервисных услуг. Такой подход предполагает признание опосредованного характера деятельности по предоставлению публично-сервисных услуг, ее направленности на создание условий по обеспечению реализации частными лицами конституционных прав.

Ключевые слова: административная услуга, публично-сервисная деятельность, публичная администрация, публично-сервисная услуга.

The article is devoted to the search of ways of solving existing disputable questions of definition of the essence of administrative service in the doctrine of administrative law and current legislation. It was emphasized on the feasibility of introducing an approach founded by V.B. Averyanov, regarding public service. Such an approach involves acknowledging the indirect nature of public service activities, its focus on creating conditions for ensuring the realization of constitutional rights by private individuals.

Key words: administrative service, public service activity, public administration, public service.

Вступ. Пошук універсальної правової формули, в якій має бути відображено публічно-сервісний характер діяльності органів державної виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, які виконують делеговані органами виконавчої влади повноваження (публічної адміністрації), призвів до впровадження у чинне законодавство та практику реалізації публічних функцій юридичної конструкції «адміністративна послуга».

Закріплене на рівні окремого закону поняття адміністративної послуги передбачає його визначення з позицій цілеспрямованої діяльності уповноваженого суб'єкта, яка

здійснюється у заявному порядку, щодо набуття, зміни чи припинення прав та/або обов'язків особи, яка звернулася до вказаного суб'єкта, відповідно до закону (п. 1 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про адміністративні послуги») [1].

З огляду на зміст правового припису щодо поняття адміністративної послуги, можна виділити такі її ознаки: а) цілеспрямованість; б) правова визначеність суб'єкта надання; в) надання послуги на підставах, у межах та на виконання передбачених чинним законодавством повноважень; г) є діяльністю, що означає здійснення за певною правовою процедурою; ґ) здійснюється у заявному порядку (що унеможливило ініціативу уповноваженого чи іншого владного суб'єкта надавати послуги за власною ініціативою); д) кінцевим результатом діяльності виступає факт набуття, зміни чи припинення прав та/або обов'язків особи, яка звернулася за наданням послуги.

Дійсно, з огляду на визначення у чинному законодавстві поняття адміністративної послуги, на перший погляд, можна вказати про вичерпний характер ознак цього правового явища. Проте звернення до судової практики адміністративних судів дає змогу вказати на необхідність подальшого критичного аналізу та пошуку шляхів вдосконалення нормативних приписів щодо сутності адміністративної послуги, що мають виходити із теоретичного обґрунтування відповідної теоретико-правової моделі. Пошук шляхів вирішення проблеми формування такої моделі має спиратись на глибокий аналіз наявних наукових напрацювань, критичний аналіз джерел формування сучасних підходів до визначення сутності адміністративної послуги.

Проблема сутності адміністративної послуги, визначення видів адміністративних послуг та пошук шляхів уніфікації процедур надання адміністративних послуг привертала увагу вчених, які аналізували, а окремі з них продовжують науковий пошук шляхів розвитку науки адміністративного права загалом і по конкретних напрямках: В.Б. Авер'янов, Ю.П. Битяк, В.К. Колпаков, О.В. Кузьменко, О.П. Рябченко, А.О. Селіванов та ін. Серед дослідників проблеми адміністративної послуги можна назвати роботи О.М. Буханевича, Ю.М. Ільницької, С.М. Дембицької, В.В. Петьовки, К.А. Фуглевич та ін. Проте пошук неконфліктного наукового підходу щодо характеристики сутності адміністративної послуги не втрачає актуальності.

Постановка завдання. Мета статті – обґрунтувати шляхи вирішення дискусійних питань визначення сутності адміністративної послуги у доктрині адміністративного права і чинному законодавстві.

Результати дослідження. Зазначаючи проблему правозастосування норм законодавства щодо адміністративної послуги, можна навести постанову Окружного адміністративного суду міста Києва від 18.10.2016 р. № 810/4223/15 у справі за позовом до Державної архітектурно-будівельної інспекції України, Міністерства регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України, предмет якого стосувався визнання протиправним рішення щодо встановлення нової адміністративної послуги – надання суб'єктом владних повноважень інформації щодо відповідності місця розташування об'єкту вимогам державних будівельних норм [2]. По суті, якщо зважати на предмет спору, позивач помилково визначив належність правових вимог суб'єкта владних повноважень щодо надання певної інформації до адміністративних послуг.

Доцільність запровадження терміна «послуга» щодо діяльності, яка здійснюється органами державної виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, їх посадовими особами за зверненням (заявою) фізичної чи юридичної особи з питань реалізації конституційних прав, зумовлена, насамперед, зміною пріоритету у функціях і характері реалізації компетенції, набуття ознак сервісної («обслуговуючої») відповідної діяльності. Разом із тим термін «адміністративний» застосовувався як більш широкий за значенням, порівняно із первинним терміном «управлінський» у Концепції адміністративної реформи в Україні.

Академік В.Б. Авер'янов наголошував на умовності визначення надання послуг як діяльності публічно-сервісного характеру. Надаючи визначення цієї діяльності, вчений зазначав її спрямованість на забезпечення умов для реалізації й ефективного захисту

фізичними та юридичними особами своїх прав, свобод, законних інтересів. Серед суб'єктів надання публічно-сервісних послуг було названо не тільки державні, а й недержавні органи [3, с. 269].

По суті, якщо спиратись на підхід В.Б. Авер'янова, можна вказувати на опосередковану спрямованість діяльності щодо надання публічно-сервісних послуг. Такий опосередкований характер проявляється у тому, що зазначена діяльність стосується створення певних умов, а тому повною мірою відповідає усталеному сприйняттю сутності категорії «послуга».

Суголосним із вказаним підходом академіка В.Б. Авер'янова можна назвати підхід німецького вченого-правника О. Люхтергандта, на думку якого адміністративною послугою варто вважати певний акт індивідуального характеру і позитивного значення, який приймається задля задоволення приватних та публічних інтересів. При цьому під терміном «акт», з огляду на позицію О. Люхтергандта, не варто мати на увазі документ юридичного значення, оскільки вчений підкреслював ту обставину, що послуга не пов'язана з видачею ліцензій чи інших актів [4].

В «Енциклопедії цивільного права України» розкрито значення категорії «договори послуг». Так, договори послуг – це договори, за якими одна сторона (виконавець) зобов'язується за завданням другої сторони (замовника) надати послугу, яка споживається в процесі вчинення певної дії або здійснення певної діяльності, а замовник зобов'язується оплатити виконавцеві зазначену послугу, якщо інше не передбачене договором [5, с. 303]. Отже, цивільно-правове значення послуги передбачає визнання її споживчої якості.

Ключовою відмінністю публічно-сервісної послуги від загальноприйнятого, усталеного сприйняття послуги у її цивільно-правовому значенні виступає характер публічно-сервісної послуги – публічний чи особистий – відповідно, спрямованість на задоволення публічного чи приватного інтересу. Варто звернути увагу ще на одну змістовну особливість підходу В.Б. Авер'янова щодо визначення сутності публічно-сервісної послуги – її опосередкований, а не прямий (безпосередній) характер. Така послуга надається з метою створення певних умов, а не шляхом застосування публічною адміністрацією компетенції щодо реалізації певної функції, що прямо впливає з норм Закону України «Про адміністративні послуги».

Отже, якщо порівняти приписи базового Закону України «Про адміністративні послуги» та ідею запровадження публічно-сервісних послуг, можна вказати на принципову відмінність між ними. Наявність такої відмінності та дещо інше, порівняно із первинним, призначення послуги в діяльності публічної адміністрації у Законі України «Про адміністративні послуги» в подальшому призвело до відсутності однозначного сприйняття сутності адміністративної послуги та, відповідно, додаткових проблем врегулювання нормами чинного законодавства відносин щодо надання адміністративних послуг.

Вірність вказаної тези підкреслює наявність значної кількості наукових робіт з адміністративного права, присвячених пошуку оптимальної правової формули, що має відображати сутності послуги, які надається суб'єктами, наділеними владними повноваженнями (публічною адміністрацією).

Так, у наукових дослідженнях виділеної предметної спрямованості можна вказати на роботи, в яких до адміністративної послуги зараховано публічно-владну діяльність певної спрямованості, що здійснюється у межах правовідносин між адміністративним органом, з одного боку, і фізичною чи юридичною особою – з іншого з приводу реалізації суб'єктивних прав фізичних чи юридичних осіб за їх заявою. Метою адміністративної послуги обрано певний результат [6, с. 268]. Критичний аналіз зазначеного визначення адміністративної послуги дає змогу вказати, що вчені, які його презентують, вірно вказують, що така послуга здійснюється суто на підставі звернення до уповноваженого суб'єкта (адміністративного органа). Визнання публічно-владного характеру діяльності уповноваженого адміністративного органу щодо надання адміністративної послуги дозволяє вказати, що таку діяльність можна зарахувати до однієї з функцій адміністративного органу, що також не викликає принципових застережень. Однак ознака «владний», яка застосовується для характеристики

сутності відповідної діяльності передбачає, що вона може здійснюватись не тільки в заявному порядку (тобто за заявою фізичної чи юридичної особи).

Звернення до енциклопедичних видань із філософії права з метою пошуку сутності категорії «владний» дає змогу виділити базову категорію «влада». Такий підхід зумовлений тим, що філософія права передбачає погляд на право не тільки як на систему норм, забезпечену владним примусом, а й як на спосіб людського буття, багатогранну реальність із власною структурою та логікою розвитку і сприяє розумінню смислу права, його обґрунтуванню та критичній оцінці правового мислення і правових норм [7, с. 927].

Влада – здатність чинити вирішальний вплив, нав'язувати волю чи здійснювати намір, план, рішення; право розпоряджатися, наказувати, керувати будь-ким або будь-чим, могутність, панування, сила, політичне панування, право управління державою, права і повноваження державних органів [7, с.105].

З позицій філософії права ознака владності діяльності щодо надання адміністративних послуг означає наявність іманентної характеристики права вчинення розпорядчих дій вирішального характеру. Таким правом чинне законодавство наділяє органи публічної адміністрації, в тому числі щодо реалізації функції надання адміністративних послуг. При цьому ознака «публічно-сервісна» діяльність у цій сфері, з огляду на наукові напрацювання, правозастосовну практику, не суперечить її характеристиці як публічно-владної: а) компетенція, якою наділено публічну адміністрацію щодо реалізації функції надання адміністративних послуг, завжди має публічно-правову природу; б) ознака «сервісний» вказує, що адміністративні послуги не можуть бути надані за ініціативою публічної адміністрації. Вказане означає, що адміністративна послуга не може і не має розглядатись у приватно-правовому аспекті. Адміністративна послуга – це правове явище, природа якого завжди публічна. Поряд із цим використання юридичної конструкції «послуга», що є усталеною в її приватно-правовому значенні, зумовлює необхідність пошуку нових термінів, які мають відповідати діяльності публічної адміністрації щодо сприяння реалізації прав приватними особами шляхом прийняття рішення, на підставі якого такі особи їх набувають, змінюють чи припиняють.

Серед робіт, присвячених дослідженню сутності адміністративної послуги, можна назвати дослідження Г.М. Писаренко, яке, хоча і підготовлене у 2006 р., проте жодним чином не втратило актуальності і наукового значення. Вчена наголошувала на таких ключових характеристиках адміністративної послуги: є правовідносинами; стосується виконання обов'язку держави перед приватними особами; спрямованість на юридичне оформлення умов, необхідних для забезпечення належної реалізації приватними особами прав та законних інтересів; публічно-владний характер [8, с. 5–8]. З огляду на наукові положення, обґрунтовані Г.М. Писаренко щодо сутності адміністративної послуги, можна вказати, що вчена не розділяє адміністративну послугу як правове явище матеріального характеру і процедуру надання адміністративної послуги як відповідну діяльність. Натомість сформульовані абсолютно однозначні, точні, юридично вивірені та обґрунтовані положення, які дають змогу встановити публічно-правову природу адміністративної послуги та виділити її серед інших функцій держави.

О.М. Буханевич формулює поняття адміністративної послуги на підставі критичного аналізу нормативно закріпленого поняття та наукових напрацювань. Порівняно із поняттям адміністративної послуги у Законі України «Про адміністративні послуги», вчений доповнює його ознакою публічно-владної діяльності та наявності результату такої діяльності [9].

Певне узагальнення наукових підходів щодо визначення сутності адміністративної послуги здійснює П.В. П'ятков, який пропонує систематизувати їх у три групи: рамкові, трансформаційні та прикладні. До рамкових зараховано загальнотеоретичні підходи, які відображають сприйняття адміністративної послуги як діяльності, насамперед, сервісного характеру (В.Б. Авер'янов, О. Люхтергандт та інші) або мають публічно-владний характер (В.К. Колпаков, В.В. Коваленко та інші).

Визначення сутності послуги як публічно-сервісної не викликає принципових застережень, особливо враховуючи необхідність оновлення призначення діяльності публічної ад-

міністрації, зміну пріоритетів у застосуванні імперативних і диспозитивних методів впливу на учасників публічно-правових відносин з істотним обмеженням випадків застосування заходів імперативного перших (імперативних методів).

Усталеним можна назвати підхід, за яким визнаються такі ознаки адміністративних послуг: заявний характер; надання уповноваженим владним суб'єктом (публічною адміністрацією); спрямований на забезпечення реалізації фізичними чи юридичними особами прав. Разом із тим виникає кілька взаємопов'язаних питань, які потребують подальшого вирішення під час проведення наукового аналізу. По-перше, доцільність визнання процедурної форми здійснення діяльності щодо надання адміністративної послуги. По-друге, визначення виду уніфікованого правового акту індивідуального характеру, яким має закріплюватись результат діяльності щодо надання адміністративної послуги. По-третє, закріплення в чинному законодавстві правової форми результату такої діяльності. Вирішення вказаних проблемних питань важливе з позиції гарантування законності здійснення діяльності владним суб'єктом (публічною адміністрацією) щодо надання адміністративної послуги.

Висновки. Наука адміністративного права збагачена дослідницькими роботами, в яких аналізуються проблеми визначення сутності адміністративної послуги як публічно-владної діяльності, що характеризується одночасно і як публічно-сервісна. Водночас є усталені наукові підходи щодо визначення приватно-правової природи послуги. Усуненню наявних суперечностей сприятиме запровадження підходу, обґрунтованого В.Б. Авер'яновим, щодо публічно-сервісних послуг як діяльності опосередкованого характеру, спрямованої на створення умов щодо забезпечення реалізації приватними особами конституційних прав. Запровадження такого підходу передбачає відсутність обмежень у суб'єктному складі відносин щодо надання публічно-сервісних послуг із закріпленням правової змоги публічної адміністрації делегувати відповідні повноваження приватним суб'єктам.

Список використаних джерел:

1. Про адміністративні послуги : Закон України від 06.09.2012 р. № 5203-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 32. Ст. 409.
2. Про визнання протиправним та скасування рішення щодо відмови зареєструвати декларацію про готовність об'єкта до експлуатації : Постанова Окружного адміністративного суду міста Києва від 18.10.2016 р. № 810/4223/15. *Доступ із інформ.-правової системи «ЛІГА-ЗАКОН»*.
3. Авер'янов В.Б. Вибрані наукові праці / упоряд. Андрійко О.Ф. та ін.; за ред. Ю.С. Шемшученко, О.Ф. Андрійко. Київ : Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2011. 448 с.
4. Люхтергандт О. Проект Адміністративно-процедурного кодексу України та сучасне адміністративне процедурне право. *Юридичний журнал*. 2002. № 5. С. 27–31.
5. Енциклопедія цивільного права України / Відп. ред. Я.М. Шевченко. Київ : Ін Юре, 2009. 952 с.
6. Курс адміністративного права України : підручник / В.К. Колпаков та ін.; за ред. В.В. Коваленко. Київ : Юрінком Інтер, 2012. 808 с.
7. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 2: Філософія права / редкол.: С.І. Максимов (голова) та ін. Харків : Право, 2017. 1128 с.
8. Писаренко Г.М. Адміністративні послуги в Україні: організаційно-правові аспекти : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07; Одеська національна юридична академія. Одеса, 2006. 20 с.
9. Буханевич О.М. Щодо поняття «адміністративна послуга». *Правові засади організації та здійснення публічної влади* : Всеукраїнська науково-практична інтернет-конференція, м. Хмельницький, 23–30 квітня 2018 р. URL: http://univer.km.ua/doc/tezy2018/Bukhanevych_O_M.pdf (дата звернення 11.03.2019).

МАХОВА Л. О.,старший викладач кафедри цивільного,
господарського та екологічного права
(Національний технічний університет
«Дніпровська політехніка»)**ВИПРИЦЬКИЙ А. О.,**

кандидат юридичних наук, доцент

УДК 342.95

**ПРОФІЛАКТИКА АДМІНІСТРАТИВНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ
У ГРОМАДСЬКИХ МІСЦЯХ: ПОНЯТТЯ ТА ВИДИ**

Стаття присвячена дослідженню профілактики адміністративних правопорушень у громадських місцях. Автори розглянули визначення поняття та види адміністративних правопорушень у громадських місцях. Проаналізована профілактика адміністративних правопорушень минулого століття.

Ключові слова: адміністративні правопорушення, боротьба з адміністративними правопорушеннями в громадських місцях, профілактика злочинів, ієрархія елементів профілактики адміністративних правопорушень, заходи профілактики правопорушень.

В статті була досліджена профілактика адміністративних правонарушень в общественных местах. Авторы рассмотрели понятие и виды административных правонарушений в общественных местах. Проанализирована профилактика административных правонарушений в общественных местах.

Ключевые слова: административные правонарушения, борьба с административными правонарушениями в общественных местах, профилактика преступлений, иерархия элементов профилактики административных правонарушений, мероприятия профилактики правонарушений.

The article investigated the prevention of administrative offenses in public places. The authors considered the concept and types of administrative offenses in public places. Analyzed the prevention of administrative offenses of the past century.

Key words: administrative offenses, fight against administrative offenses in public places, prevention of offenses, hierarchy of elements of prevention of administrative offenses, measures of prevention of offenses.

Вступ. Процес становлення національної державності в Україні, що був пов'язаний із політичною та економічною нестабільністю, безробіттям, різким зниженням рівня життя, обмеженням на державному та регіональному рівнях усіх соціальних витрат, загалом негативно вплинув на деліктну обстановку в державі.

Основними негативними чинниками ускладнення ситуації варто визначити такі: вивільнення значної кількості робочих місць, жебрацтво (у тому числі серед неповнолітніх), послаблення державного контролю за зростаючим приватним сектором економіки, відсутність державного фінансування регіональних програм профілактики злочинності та адміністративних правопорушень. Також негативним фактором варто зазначити майже щорічне

застосування амністії щодо осіб, що перебувають під слідством або відбувають покарання у виправних установах за скоєння злочинів. Ці та вказані вище категорії осіб збільшують кількість правопорушників.

Постановка завдання. Мета статті полягає в теоретичному обґрунтуванні сутності поняття та видів адміністративних правопорушень у громадських місцях.

Результати дослідження. Зріст соціальних потреб населення є суттєвим фактором, що ускладнює оперативну обстановку. Так, нормальний процес збільшення кількості громадських місць, а саме збільшення кількості масових заходів, поява нових культурно-розважальних закладів, що працюють цілодобово і потребують належної організації охорони громадського порядку та безпеки, що вимагає залучення додаткових сил та засобів [1]. До речі, саме поняття громадських місць, їх класифікація та приблизний перелік досі не знайшли свого законодавчого закріплення. Крім того, варто зазначити особливе географічне розташування Дніпровського регіону, як економічного центру, так і центру перетинання основних транспортних магістралей із боку АТО, що саме по собі сприяє концентрації кримінального елемента. Також розташування в одному регіоні двох таких великих населених пунктів, як Дніпро і Кривий Ріг, населення кожного з яких сягає 1 млн мешканців (що є єдиним в Україні), розташування 16 міст обласного підпорядкування, віддаленість більшості яких від обласного центру сягає 150–180 км, та розташування чотирьох окремих зон оперативного впливу значно погіршують транспортне сполучення та послаблюють можливість оперативного реагування. Зазначені фактори суттєво впливають на зріст рівня правопорушень як на території регіону, так і на міжрегіональному рівні.

Як свідчить офіційна статистика, тільки за 2014–2016 рр. на території Дніпропетровської області було скоєно 144 787 злочинів загальнокримінальної спрямованості [2]. На жаль, не можна показати «повну картину», а саме динаміку рівня адміністративної делікатності в громадських місцях через відсутність такої форми обліку правопорушень. Це є досить істотним недоліком організації службової діяльності підрозділів поліції із забезпечення громадського порядку та безпеки і потребує негайного вирішення в умовах тенденції зростання правопорушень у громадських місцях.

Так, у досить скрутний для держави час поліції як органу виконавчої влади досить складно самостійно стримувати зріст вуличної злочинності як найбільш поширеного деліктного фактора; боротьба з адміністративними правопорушеннями в громадських місцях та розкриття злочинів вимагають залучення великої кількості сил та засобів, а також значних матеріальних витрат [3]. Але все ж значної кількості скоюваних у громадських місцях правопорушень можна уникнути, якщо спрямувати сили поліції та громадськості саме на їх запобігання, про що далі буде йти мова.

Ми розглянемо підходи до формування категорії «профілактика правопорушень у громадських місцях», визначимо характерні особливості цієї діяльності, проаналізуємо її зміст, що в науковій літературі визначається як «загальносоціальна та загальноспеціальна профілактика», визначимо особливості профілактики правопорушень у громадських місцях із метою подальшого вивчення проблемних питань, пов'язаних з організацією і здійсненням профілактичної роботи діяльності та шляхів їх вирішення.

Проблеми профілактики правопорушень в основному розглядалися вченими-криміналістами у 70–80 рр. минулого століття, предметом дослідження стали:

– організаційно-тактичні проблеми профілактики правопорушень (С.І. Голиков, Б.П. Михайлов, Г.П. Герт, О.П. Герт);

– умови ефективності профілактики правопорушень (А.Е. Жалинський, А.М. Антонян, Г.А. Панфілов);

– проблеми індивідуальної профілактики (М.І. Встров, Ю.І. Шокін, М.П. Мишляєв, Й.П. Портнов);

– проблеми адміністративно-правового регулювання та організації профілактики правопорушень у сфері громадського порядку та безпеки (В.О. Піскар'єв, В.Д. Поломаний, М.І. Єропкін, Л.Л. Попов, І.І. Веремеєнко, В.І. Фрізко).

У своїх роботах проблемних питань забезпечення охорони громадського порядку, аспектів профілактики правопорушень у громадських місцях торкалися О.М. Джужа, В.І. Осадчий, М.В. Корнієнко, О.М. Бандурко та О.В. Негодченко.

Як же з поглядом у недалеке минуле та з урахуванням сучасних умов можна визначити поняття профілактичної діяльності щодо запобігання правопорушенням на напрями профілактичного впливу?

З огляду на дослідження наукових творів вітчизняних та іноземних учених, що працювали у цьому напрямі, сучасні періодичні видання, нормативну базу, на підставі якої здійснюється профілактика діяльність, та проекти законів України «Про профілактику злочинності та «Про профілактику правопорушень» виникає необхідність, по-перше, визначитися щодо терміна «профілактика правопорушень». В юридичній літературі цей термін вживається як синонім «попередженню правопорушень», але саме термін «профілактика» розглядається у більш широкому та більш загальному змісті її напрямів форм та рівнів, на відміну від терміна «попередження», що вживається у більш вузькому кримінологічному змісті. Ми розглядаємо систему заходів запобігання правопорушенням (злочинам й адміністративним правопорушенням), що скоюються в громадських місцях, тому доцільно було б уживати саме термін «профілактика» [4].

Підкреслюючи значення боротьби з різними правопорушеннями в демократичному суспільстві, зазначимо, що головним її напрямом є попередження правопорушень, усунення причин і умов, що їх породжують. Тим самим створюються реальні передумови для поступового послаблення суспільної небезпеки правопорушень.

На відміну від заходів кримінально-застосовного впливу, профілактика – найгуманніший і найефективніший на наш час засіб скорочення кількості порушень правових норм, оскільки він пов'язаний із такими заходами з боку держави і суспільства, які здатні не тільки виявляти правопорушення, а й встановити й усунути причини та умови, що їм сприяють, утримати людину від їх учинення (це особливо актуально для громадських місць) і відшкодування збитків, пов'язаних із розкриттям розслідування злочинів [5]. Разом із тим профілактика є досить складною формою боротьби з правопорушниками, вона може дати бажаний результат тільки тоді, коли правильно організована і базується на відповідних наукових засадах.

Тобто профілактика правопорушень у громадських місцях – це соціально спрямована діяльність держави, її органів та посадових осіб, ЗМІ, громадських організацій та окремих громадян із виявлення причин та умов учинення правопорушень, ліквідація факторів, які сприяють формуванню антигромадської установки особи, ліквідація кримінальної та адміністративної делікатності як соціального явища та забезпечення під час здійснення такої діяльності, прав та свобод громадян.

Всім структурним підрозділам та службам у системі МВС у профілактиці правопорушень відведена особлива роль – роль суб'єктів, які одночасно виконують й організуючі функції, і здійснюють безпосередню профілактичну діяльність у межах виконання покладених на них завдань та функцій, використовуючи при цьому властиві тільки їм форми та методи. Їх повноваження визначаються Законом України «Про Національну поліцію» та іншими нормативними актами. Тому особливу увагу треба приділити аналізу та профілактиці правопорушень, для якої попередження правопорушень визначене як одне з основних завдань, а також як основні повноваження названі профілактичні.

У діяльності щодо профілактики правопорушень беруть активну участь всі підрозділи поліції – кримінальна поліція, патрульна поліція, органи досудового розслідування, поліція охорони, спеціальна поліція, поліція особливого призначення, крім того, важливе значення в профілактиці правопорушень має діяльність Національної гвардії України та установи з виконання покарань, на які також покладені функції профілактичної діяльності.

З метою відображення структури цієї діяльності і її зовнішньої сторони – профілактика правопорушень у громадських місцях – більш детально розглянемо ієрархію елементів профілактики:

– профілактичний напрям як елемент загальної профілактики відображає специфіку профілактичної роботи, що визначається особливостями об'єкта впливу (у цьому змісті поняття профілактичного напрямку досить широко застосовується в кримінологічній літературі та на практиці, причому варто брати до уваги, що деякі напрями можуть частково «накладатися», як, наприклад, «профілактика правопорушень проти громадського порядку» та «профілактика правопорушень на автошляхах України»;

– групи профілактичних засобів реалізують практичне застосування основних напрямів профілактики правопорушень (у літературі мають здебільшого навчально-методичне значення, але окремі групи набувають практичного змісту, інколи мають навіть нормативне визначення, як, наприклад, направлення інформацій і повідомлень, заходи правового виховання, контрольні-наглядні заходи, заходи захисту матеріальних об'єктів тощо);

– профілактичний захід – основний організаційно відокремлений елемент здійснення процесу попередження правопорушень, що має специфічні властивості і за необхідності може підлягати статистичному обліку (кожному заходу притаманні такі елементи, як ціль, прийоми та навички – процедура здійснення заходу, організаційні форми заходу, умови проведення заходу та його запобіжний ефект, до окремих профілактичних заходів можна зарахувати проведення лекцій у трудовому колективі та навчальних закладах, проведення профілактичних бесід, встановлення технічних засобів охорони, відеоспостереження тощо);

– профілактичний комплекс – організаційно взаємопов'язана сукупність профілактичних напрямів, груп та заходів, що реалізуються за єдиним планом у рамках держави, регіону, міста, району або окремого об'єкта;

– профілактичні програми широко застосовувались на практиці підрозділами МВС СРСР на загальнодержавному рівні (як приклад можна навести такі програми, як «Турбота» та «Підліток»), що проводилися у рамках напрямку «профілактика правопорушень серед неповнолітніх», мали досить високу ефективність і в наш час несправедливо забуті [6].

Тепер приділимо увагу видам профілактики правопорушень у громадських місцях, серед яких можна виділити такі, як загальносоціальна профілактика та загальноспеціальна профілактика, яка, своєю чергою, складається із загальної спеціальної профілактики, профілактики окремих правопорушень, так званих «фонових явищ» й індивідуальної профілактики.

Загалом профілактику правопорушень у громадських місцях варто розглядати в комплексі як попередження будь-яких порушень правових норм. Причому бажаного результату в цій діяльності можна досягти лише за умови, що в ній беруть участь усі суспільні інституції, всі ланки державного механізму, тобто профілактика правопорушень розглядається як важлива соціальна функція.

Загалом загальносоціальну профілактику правопорушень можна визначити як різновид соціального управління, систему соціально-економічних, суспільно-політичних, організаційних, правових і виховних заходів, спрямованих на виявлення й усунення або нейтралізацію причин правопорушень та умов, що сприяють їх учиненню, формуванню правомірної поведінки громадян.

Цей вид профілактики правопорушень утворює складну систему, серцевиною якої та її змістом є розробка і реалізація комплексу профілактичних заходів. Такі заходи мають розроблятися й реалізовуватися багатьма суб'єктами.

Загальносоціальна профілактика правопорушень у громадських місцях має являти собою систему заходів економічного, соціального, ідеологічного, правового характеру, які опосередковано спрямовані на ліквідацію, усунення або нейтралізацію деліктогенних факторів, тобто причин та умов учинення правопорушень. Слово «опосередковано» підкреслює те, що ці заходи, по своїй суті, не спрямовані спеціально на ліквідацію причин та умов правопорушень, а у разі свого застосування матимуть певний профілактичний ефект. Загальносоціальні заходи є певним фундаментом, на якому будуть будуватися всі інші заходи. Загальносоціальна профілактика правопорушень має охоплювати найбільш великі, ефективні та тривалі види соціальної діяльності, найбільш вагомі соціальні заходи та бути

спрямованою на досягнення цілей, які ставить перед собою сучасна Україна. Такі заходи не ставлять перед собою спеціальну ціль – боротьбу з правопорушеннями, що є завданням суто правоохоронної діяльності, однак вони мають стати платформою для спеціальної профілактики та становити важливий деліктогенний аспект, спрямований на вирішення завдань, які ставить перед собою держава на сучасному стані розвитку [7].

До загальносоціальних заходів належать практично усі соціально-економічні перетворення нашого суспільства на сучасному стані. Це, насамперед, створення робочих місць, втілення у виробництво нових прогресивних технологій, крім того, важливу роль відіграє реальне закріплення та реалізація прав і свобод людини та громадянина, забезпечення правового захисту особи, затвердження принципів соціальної справедливості – усе це може не здійснити впливу на рівень кримінальної та адміністративної делікатності в Україні. Базу цієї профілактики становлять заходи з покращення соціальних, економічних та інших умов, включення молоді до дорослого життя, а також фінансове, правове та інше забезпечення державної молодіжної політики, заходи з перебудовування системи освіти, підвищення якості освіти та виховання, а також усебічний розвиток культурного рівня населення, підвищення політичної, правової та трудової культури громадян. Усі ці заходи є важливою основою перебудови суспільства, його гуманізації, а тому фундаментом профілактики усіх, без виключення, протиправних учинків [8].

Загальноспеціальна профілактика складається з таких елементів: видання законів (законотворча діяльність), видання підзаконних нормативно-правових актів, здійснення інформаційної, правоохоронної та наукової роботи.

Пріоритетним напрямом наукових робіт, що досліджують проблеми попередження правопорушень, є вивчення основних цілей, завдань, принципів та функцій суб'єктів, що займаються профілактичною діяльністю, а також виявлення та всебічне вивчення детермінант правотворчої поведінки, на усунення яких і спрямовується загальноспеціальна профілактична діяльність.

Значну увагу у процесі планування спеціальної профілактики варто приділяти індивідуальній профілактиці правопорушень профілактичних окремих «фонових явищ». Вона містить комплекс певних заходів, які спрямовані на:

- усунення факторів, які негативно впливають на особу та можуть призвести до формування в неї антисоціальної спрямованості та протиправної поведінки;
- зміни в особі антисоціальних поглядів, звичок, інтересів, це може попередити вчинення особою не тільки адміністративних проступків, але й інших правопорушень, зокрема, злочинів, застосування невідкладних заходів із попередження правопорушень, які готуються, припинення і способу їх вчинення.

Мета цього виду профілактики – своєчасне виявлення осіб, від яких можна очікувати вчинення адміністративних проступків та інших правопорушень, виховальний вплив на таких осіб та оточуюче їх мікросередовище, вжиття інших заходів (за необхідності примусу), щоб адміністративні проступки не були вчинені.

Доцільно розглянути методи, які застосовуються правоохоронними органами в індивідуальній профілактиці правопорушень.

Зазначимо, що індивідуальна профілактика здійснюється щодо осіб, які вже вчинили злочин чи інші правопорушення з метою недопущення їх повторення, та осіб, що перебувають у несприятливих умовах і можуть у зв'язку з цим стати на шляху учинення правопорушень, і включає комплекс заходів, спрямованих, в першу чергу, на забезпечення відповідного формування особистості, виявлення й усунення джерел негативного впливу на неї. Тобто індивідуальна профілактика – це своєрідний соціальний контроль.

Правоохоронні органи здійснюють індивідуальну профілактику щодо конкретних осіб, коло яких визначено законодавчими та іншими нормативними актами. До них належать, зокрема, особи, звільнені з місць позбавлення волі, особи, які зловживають спиртними напоями, вживають наркотичні засоби, допускають правопорушення в побуті, засуджені умовно або до міри покарання, не пов'язані з позбавленням волі, тощо особи з антигромад-

ською настановою, яка виявляється в неправомірній або іншій антигромадській поведінці. Тому застосуванню безпосереднього профілактичного впливу мають передувати етапи виявлення, вивчення й постановка на облік таких осіб [8].

Висновки. Підбиваючи підсумки проведеної роботи, профілактику правопорушень у громадських місцях можна визначити за такими ознаками:

- як спеціальний різновид правоохоронної діяльності, врегульований нормами адміністративного права;
- за спеціальними уповноваженими суб'єктами, що здійснюють профілактичну діяльність;
- за змістом – здійснення комплексних заходів, щодо виявлення та усунення факторів, причини та умов скоєння правопорушень;
- за місцем проведення – громадські місця;
- за метою – зменшення кількості правопорушень.

Список використаних джерел:

1. Джужа О.М. Профілактика злочинів : підручник / О.М. Джужа, В.В. Василевич, О.Ф.Гіда та ін.; за заг. ред. докт. юрид. наук, проф. О.М. Джужи. Київ : Атіка, 2011. 720 с.
2. Статистичний щорічник Дніпропетровської області. URL: <http://www.dneprstat.gov.ua/infografika/shorich2016.pdf>
3. Болотова В.О. Налагодження зв'язків ОВС України із громадськістю: соціальний аналіз. *Вісник НУВС*. 2003. № 24. С. 282–287.
4. Кримінологія: Загальна та особлива частина. Навчальний посібник / Под ред. В.В. Голіна та Б.М. Головкін. Харків : Право, 2014. 513 с.
5. Бугайчук К.Л. Адміністративні проступки: сутність та організаційно-правові заходи їх профілактика : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.07. «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право. Харків, 2002. 20 с.
6. Жалинский А.Е. Условия эффективности профилактики преступлений. Москва : ВНИИ МВС, 1978. 149 с.
7. Голиу С.И., Михайлов Б.П. Организационно-тактические проблемы профилактики преступлений. Москва : ВНИИ МВД, 1978. 78 с.
8. Биргун М.М. Особливості профілактичної діяльності дільничних інспекторів поліції Республіки Молдова. *Вісник Луганської академії внутрішніх справ*. Спеціальний випуск. Частина 5. 2004. № 1. С. 4–103.
9. Джужа О.М. Запобігання злочинам: кримінологіко-віктимологічна парадигма : монографія. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2015. 331 с.

МИРОНЕНКО Т. Є.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри правосуддя
(Сумський національний аграрний
університет)

УДК 343/133

ПРОБЛЕМИ ОЦІНКИ ЕКСПЕРТНОГО ВИСНОВКУ ПРОКУРОРОМ

У статті проаналізовано основні проблеми, пов'язані з доказовою діяльністю прокурора, в частині оцінки такого виду доказу, як висновок експерта. Співвіднесені між собою два види діяльності: прокурорська і судово-експертна. У статті наведені основні критерії оцінки прокурором висновку експерта, а також висвітлені проблеми, які можуть виникати під час цієї оцінки. Автором також запропоновані шляхи вирішення таких проблем, які полягають у підвищенні професійного рівня і поповненні знань.

Ключові слова: висновок експерта, доказування, кримінальне провадження, оцінка доказів, прокурор, спеціальні знання.

В статье проанализированы основные проблемы, связанные с доказательной деятельностью прокурора, в части оценки такого вида доказательства, как заключение эксперта. Соотнесены между собой два вида деятельности: прокурорская и судебно-экспертная. В статье приведены основные критерии оценки прокурором заключения эксперта, а также освещены проблемы, которые могут возникать во время этой оценки. Автором также предложены пути решения таких проблем, которые заключаются в повышении профессионального уровня и пополнении знаний.

Ключевые слова: экспертное заключение, доказывание, уголовное производство, оценка доказательств, специальные знания.

The article analyzes the main problems associated with the probative activity of the prosecutor, as part of the assessment of this type of evidence, as the expert's conclusion. Two types of activities are correlated: prosecution and forensic experts. The article outlines the main criteria for an expert assessment by the prosecutor, as well as highlights the problems that may arise during this assessment. The author also proposes ways to solve such problems, which consist in improving the professional level and replenishing knowledge.

Key words: expert's conclusion, proving, criminal proceedings, assessment of evidence, prosecutor, expertise.

Вступ. Використання можливостей судової експертизи під час досудового слідства допомагає виконанню завдань кримінального провадження і більш повно дозволяє представити фактичні обставини, які підлягають обов'язковому встановленню. Цьому сприяє криміналістична підготовка, службова компетенція слідчих і прокурорів. Процес доказування потребує поліпшення і вдосконалення, тому що не кожне кримінальне провадження доводить винність особи у заподіяному, і кількість нереалізованих проваджень збільшується. Виникає необхідність у поглибленні знань, пов'язаних з оцінкою спеціальних знань, для сторони обвинувачення.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження оцінки висновку судової експертизи як доказу в кримінальному провадженні прокурором, а також вирішення проблем, які виникають у процесі такої оцінки.

Результати дослідження. Вчені неодноразово порушували проблемні питання, пов'язані з прокурорською діяльністю, яка охоплює процес доказування. Такі науковці, як А.С. Амеліна, Б.Л. Білоусова, В.М. Ісаєнко, Н.В. Кручинина, О.І. Перепічка, О.Р. Рос-сінська, В.М. Тертишник, А.Г. Халіулін, М.Г. Щербаковський та ін., були спроби розв'язання процесуальних питань, пов'язаних із процесом доказування, зокрема, з оцінкою такого доказу, як висновок експерта, прокурором. Але і нині проблема залишається невирішеною і викликає наукові дискусії.

Актуальність оцінки й опрацювання висновку судового експерта (експертів) зумовлена тим, що сам висновок був і залишається одним із чотирьох процесуальних джерел доказів у кримінальному провадженні [1, ст. 84], з яким прямо пов'язана прокурорська і слідча діяльність під час встановлення істини з конкретного факту кримінального правопорушення. У процесі доказування, тобто провідній процесуальній діяльності, беруть участь слідчий, слідчий суддя, прокурор і суд. Через сам процес доказування відбувається спростування або доведення винуватості, за якого реалізується завдання судочинства: «Щоб кожен, хто вчинив кримінальне правопорушення, був притягнутий до відповідальності в міру своєї вини, жоден невинуватий не був обвинувачений або засуджений, жодна особа не була піддана необґрунтованому процесуальному примусу» [1, ст. 2].

Звернення сторін, учасників і суду під час кримінального провадження до експертних висновків пов'язане не тільки з вирішенням процесуальних питань, що охоплюють оцінку доказів, а й криміналістичну складову частину тактичного і методичного використання судової експертизи в доказовій діяльності.

Використання прокурорами під час досудового слідства криміналістичних і наукових знань необхідно не тільки з метою з'ясування питань, наскільки точно в цій стадії кримінального провадження відбувається дотримання процесуального законодавства, а й Закону України «Про судову експертизу». Контроль слідчої діяльності з боку прокуратури охоплює всебічність і повноту застосування слідчим методів, засобів і прийомів прикладної криміналістики у вирішенні поставлених перед ними задач [2, с. 12].

Для того щоб проаналізувати опрацювання прокурором експертного висновку, потрібно проаналізувати співвідношення задач прокурора під час досудового провадження і мети і особливостей такого процесуального джерела доказів, як висновок експерта.

Кримінальний процесуальний кодекс зараховує прокурора до сторони обвинувачення. Його завдання полягає у нагляді за додержанням законів під час проведення досудового розслідування, яке виражається у формі керівництва досудовим розслідуванням (ч. 2 ст. 36 КПК). У завдання входить підтримка державного обвинувачення, яке полягає у безпосередній участі в розгляді судом справи і використанні повноважень обвинувача для всебічного дослідження доказів, захисту прав потерпілого та інших учасників процесу, забезпечення правосуддя і невідворотності кримінальної відповідальності за вчинений злочин [3, с. 74].

Але ст. 36 КПК України відображає не всі особливості прокурорської діяльності, залишаючи поза увагою доказування, зокрема, оцінку доказів (ст. 94 КПК України), а також формування доказів, які пройшли через оцінку, в обвинувальний акт, який складається або затверджується прокурором (ст. 291 КПК України).

З огляду на положення кримінального процесуального законодавства доказова діяльність прокурора включає:

1. керівництво розслідуванням (визначення порядку проведення слідчих дій, узгодження, проведення окремих слідчих дій тощо);
2. оцінку отриманих доказів;
3. узагальнення отриманих доказів в обвинувальний акт;
4. підтримання державного обвинувачення на підставі викладеного в обвинувальному акті.

Закон України «Про прокуратуру» у ст. 2 визначає дві основних функції прокуратури: підтримання державного обвинувачення в суді, а також нагляд за додержанням законів органами, що провадять оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство [4].

Варто зазначити, що, враховуючи специфіку прокурорської діяльності під час кримінального провадження, формулювання завдань прокурора у Кримінальному процесуальному кодексі має узагальнений, схематичний характер і не включає обов'язок доказування і оцінки доказів, помістивши ці обов'язки окремо у частину закону, пов'язану саме з доказами. Вважаємо за доречне доповнити ст. 36 КПК України положенням у ч. 2: «Прокурор під час здійснення наглядової функції за проведенням досудового розслідування уповноважений робити оцінку отриманих доказів і робити висновки про їх придатність для підтримання державного обвинувачення».

Якщо прокурором здійснюється керівництво досудовим розслідуванням, то це також стосується і порядку призначення судової експертизи. Відповідно до ст. 243 КПК України, залучають експерта, в тому числі, за клопотанням сторони обвинувачення. У клопотанні обов'язково зазначається вид експертного дослідження, а також перелік запитань, на які експерт має дати відповідь. Саме від мотивації, викладеної у клопотанні, залежить, чи винесе слідчий суддя ухвалу про проведення експертного дослідження.

Іноді для проведення такого дослідження необхідно надати зразки, і в цьому може полягати проблема, якщо підозрюваний або обвинувачений відмовиться такі зразки (біологічного походження) надати. Законодавство не визначає чіткого алгоритму дій слідчого і прокурора в таких випадках, тому відсилання до примусового відібрання має формалізований характер і продовжує розробляти вітчизняними вченими, нині не знаходячи конкретизованого законодавчого відображення. Прокурор, як керівник, не розробляє інструкцій і положень послідовності і порядку дій із цього приводу, проявляючи, на жаль, безініціативність і наміри зняти з себе відповідальність. Більшість інструкцій розробляється саме органами внутрішніх справ, на яких покладається проведення слідства. Тягар відповідальності щодо законності проведення слідчих дій теж несуть слідчі, слідчі-криміналісти. Функція контролю діє разом із функцією захисту слідства, за якої прокурор, відповідно до чинного законодавства, бере на себе відповідальність щодо законності, послідовності і прозорості досудового слідства, а тому процесуальні вимоги не до кінця дотримуються.

Керівництво досудовим розслідуванням передбачає ініціативну, на власний розсуд діяльність із визначення слідчих дій і порядку їх проведення, а також контроль за дотриманням законності під час кримінального провадження, поєднані з цілковитою відповідальністю за хід провадження, співробітництво зі слідчим, а не зверхнє ставлення.

Оцінка доказів, у тому числі отриманого висновку експерта, провадиться за загальними підставами оцінки доказів. Але варто зазначити, що прокурор є одним з учасників, суб'єктів цієї оцінки. Оцінка доказів відбувається з належності, допустимості, достовірності, а достатність доказів визначається лише в сукупному аналізі всіх отриманих доказів [1, ст. 94].

В основі оцінки є логічна, інтелектуальна діяльність, яка завершується підготовкою документа – обвинувального акта, або клопотання про звільнення від кримінальної відповідальності, реалізується через судові промови в дебатах і фіксується в протоколах судового засідання.

Напрями логічної оцінки висновку надані М.Г. Щербаківським [5, с. 214–220]:

1. визначення процесуального порядку проведення експертизи;
2. визначення відповідності направлених на експертизу об'єктів, які надійшли в розпорядження експерта і досліджувались у процесі експертного провадження;
3. встановлення повноти і об'єму експертного дослідження, зрозумілості висновків;
4. визначення логічного мотивування висновків експерта;
5. визначення відношення виявлених експертом фактичних даних до кримінального провадження;
6. встановлення відповідності висновків експерта у провадженні щодо інших доказів.

Тобто саме логічна оцінка дає змогу визначитись прокурору з основними характеристиками доказів.

Належність експертного висновку пов'язана зі встановленням особи злочинця (ідентифікаційні, діагностичні висновки), форми вини (психологічна, психіатрична, судово-медична експертизи), часу вчинення (дактилоскопічна, медико-криміналістична, токсикологічна експертизи, експертиза трупа), способу вчинення злочину (судово-медична експертиза, харчова тощо), встановлення окремих деталей вчинення злочину (експертиза холодної зброї, трасологічна, імунологічна, цитологічна, хімічна), встановленням матеріальних збитків (товарознавча, автотоварознавча), відпрацюванням алібі і для версіювання (лінгвістична, фоноскопична, авторознавча, почеркознавча). Всі зазначені обставини характеризують вибрані і призначені експертизи і тому визначаються як належні. Роль прокурора полягає у контролі планування першочерговості і предметності призначення експертиз.

Допустимість безпосередньо стосується правової придатності, законності отримання доказу. Роль прокурора полягає не тільки в контролі своєчасності призначення експертизи, але й законності отримання зразків, необхідних для проведення дослідження. Не завжди прокурор здатен через обставини оцінити правильність обрання методики дослідження, правильність висновків, тому що не має відповідних спеціальних знань. Але саме від самоосвіти, широти поглядів і досвіду залежить те, яким чином ситуація з оцінкою допустимості буде складатись надалі. Кодекс визначає обставини недопустимості доказів, які пов'язані з наданням судового дозволу для слідчих (розшукових) дій, отримання доказів внаслідок порушення прав людини, прав на захист, отримані від особи, яка в майбутньому набула статусу підозрюваного і обвинуваченого (ст. 87 КПК).

Достовірність пов'язана з відповідністю дійсності. Щодо експертного висновку, достовірність може досліджуватись як інформація, викладена у самому джерелі доказів, яка не підлягає сумніву, базується на довірі судовому експерту, який виконує свої обов'язки, і тому пов'язана з відсутністю сумнівів у професіоналізмі і зацікавленості судового експерта.

Достатність висновків, викладених у судовій експертизі, визначається у зіставленні з іншими отриманими доказами – допитами свідків, потерпілого, слідчому експерименті. В основі цієї оцінки лежать запитання: чи не суперечить експертний висновок іншим доказам, чи на всі поставлені запитання відповідає, чи не потребує роз'яснень і уточнень тощо.

О.І. Перепічка зазначає, що в процесі оцінки вступної частини висновку рекомендовано перевірити: відомості про форму (реквізити, найменування, дата складання, підпис); інформацію про підставу проведення експертизи; інформацію про матеріали дослідження, стан, упакування тощо; питання до експерта і відповідність, повноту відповідей на них; інформацію про обставини справи; інформацію про експерта; відмітку про попередження про кримінальну відповідальність; відомості щодо науково-методичного обґрунтування висновку тощо [6, с. 71–73].

А.С. Амеліна зазначає, що всі правила оцінки висновку експерта можна поділити на ті, що стосуються дотримання процесуальної форми призначення і проведення експертизи, а також правила, які стосуються сутності висновку експерта [7, с. 185–192]. Ми можемо додати, що недоліки експертного висновку можуть бути пов'язані не тільки неправдивими висновками, а й непрофесіоналізмом, помилковим уявленням, браком досвіду.

Але заслуговує на увагу ще одна проблема – оцінка експертного висновку щодо наявності в ньому типових помилок. Помилку у такому висновку варто відрізнити від завідомо неправдивої інформації, наданої експертом, за надання якої передбачена кримінальна відповідальність. Типові помилки можуть бути виправлені через призначення додаткової експертизи судом, повторної експертизи або через допит експерта в суді. Типові помилки стосуються двох напрямів:

1) процесуальних питань (вихід експерта за межі компетенції, експертна ініціатива у непередбачених законом формах, мотивування висновків не результатами дослідження, а матеріалами провадження);

2) гносеології і діяльності експерта (з одного предмета отримано суперечливі висновки, мотивація висновку недостатня, вивід не є логічним наслідком дослідження) [8, с. 9–25].

Але виявлення таких помилок прокурором можливе під час ретельної оцінки змісту і форми висновку, що не виключає спеціальну підготовку й обізнаність із спеціальних знань у процесі прокурорської підготовки і діяльності.

Висновки. Здійснюючи нагляд за додержанням законів під час проведення досудового розслідування у формі процесуального керівництва досудовим розслідуванням, прокурор уповноважений надавати оцінку доказам, серед яких є і висновок експерта. Але положення, яке дає визначення прав та обов'язків прокурора під час кримінального провадження не містить прямо обов'язку оцінки доказів і потребує доповнення на законодавчому рівні.

Суб'єкти оцінювання доказів мають враховувати обставини суб'єктивного і об'єктивного характеру, які можуть впливати на допущення судовими експертами помилок, і вчасно реагувати на такі помилки у процесі процесуальної діяльності. Цьому допомагає ретельна увага до процесуальної і гносеологічної сторони експертної діяльності, а також досвід оцінки і збагачення професійними знаннями і знаннями спеціальними. З метою поліпшення рівня підготовки майбутніх прокурорів доцільно впровадити освітню програму з вивчення спеціальних знань.

Список використаних джерел:

1. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 р. № 4651VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 910, № 1112, № 13. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.
2. Исаенко В.Н. Использование возможностей криминалистики и судебной экспертизы в прокурорской деятельности : учебное пособие для специалитета и магистратуры. Москва : Проспект, 2019. 152 с.
3. Тертишник В.М. Науково-практичний коментар Кримінального процесуального кодексу України. Видання 12-ге, доповн. і перероб. Київ : Алерта, 2016. 810 с.
4. Про прокуратуру : Закон України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-18>.
5. Щербаковский М.Г. Судебные экспертизы: назначение, производство, использование : Учебно-практическое пособие. Харьков : Эспада, 2005. 544 с.
6. Перепічка О.І. Оцінка висновку експерта: інформаційно-змістовий аспект. *Європейські перспективи*. 2013. № 8. С. 70–75.
7. Амеліна А.С., Білоусова Б.Л. Оцінка висновку експерта та його доказове значення. *Міжнародний юридичний вісник: актуальні проблеми сучасності (теорія та практика)*. 2018. Вип. 1-2 (10-11). С. 185–192.
8. Судебная экспертиза: типичные ошибки / под ред. Е.Р. Россинской. Москва : Проспект, 2018. 544 с.

МИРОНЮК С. А.,
кандидат юридичних наук,
старший викладач кафедри
тактико-спеціальної підготовки
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 342.341

МОДЕЛІ СОЦІАЛЬНОЇ ТА СЕРВІСНОЇ ФУНКЦІЇ ПОЛІЦІЇ КРАЇН ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ ТА ЇХ АДАПТАЦІЇ В УКРАЇНІ

У статті досліджено організаційні моделі соціальної та сервісної функції поліції в провідних країнах Західної Європи та вироблені рекомендації для їхньої адаптації у вітчизняну модель побудови оновленої концепції діяльності Національної поліції України.

Ключові слова: функції Національної поліції, публічно-сервісна функція поліції, зарубіжний досвід, форми адаптації зарубіжного досвіду.

В статье исследованы организационные модели социальной и сервисной функции полиции в ведущих странах Западной Европы и выработаны рекомендации для их адаптации в отечественную модель построения обновленной концепции деятельности Национальной полиции Украины.

Ключевые слова: функции Национальной полиции, публично-сервисная функция полиции, зарубежный опыт, формы адаптации зарубежного опыта.

The article examines the organizational models of the social and service functions of the police in the leading countries of Western Europe and elaborates recommendations for their adaptation into the domestic model of building an updated concept of the activities of the National Police of Ukraine.

Key words: functions of the National Police, public service function of the police, foreign experience, forms of adaptation of foreign experience.

Вступ. Слід зазначити, що організаційні моделі соціальної та сервісної функції поліції країн Західної Європи зумовлені історичними, економічними, політичними, географічними та іншими особливостями кожної конкретної країни. В такому разі очевидним є те, що сучасні моделі діяльності поліції істотно залежать від форм державного устрою та пріоритетності (значимості) правоохоронної функції. Загальний ретроспективний аналіз дає змогу виокремити кілька моделей діяльності поліції: перша – централізована, або (континентальна) модель із діяльності поліції, яка є провідною ланкою побудови системи Міністерства внутрішніх справ як відомства, яке забезпечує в державі публічне адміністрування в секторі внутрішньої публічної безпеки та правопорядку з чітко сформованою вертикаллю адміністрування; друга – децентралізована модель, для якої характерна особливість – відсутність єдиного загальнонаціонального органу, множинність поліцейських сил загальнодержавного, регіонального та місцевого рівнів, переважне зосередження важелів управління поліцейськими силами в руках обласних (регіональних) органів державної влади та органів місцевого самоврядування, яка передбачає значну роль муніципальних органів влади в управлінні поліцією; третя – комбінована (напівцентралізована) модель, особливістю якої є: наявність загальнонаціонального органу (міністерства), відповідального за забезпечення внутрішньої

публічної безпеки, координація діяльності розрізнених поліцейських служб; співіснування державних поліцейських служб загальнонаціонального (федерального) та регіонального (рівня штату, землі), а також державної та муніципальної поліції з пріоритетністю розвитку державної поліції [1, с. 148].

Варто зазначити, що для більшості країн Західної Європи властива централізована модель діяльності поліції. Своєю чергою, М.Ф. Криштанович, досліджуючи європейський досвід державного управління органами поліції, виділяє два види (форми) централізованої моделі діяльності поліції, до першої він зараховує держави, які забезпечують свою внутрішню безпеку тільки силами цивільної поліції: Швеція, Данія, Норвегія, Ірландія, Фінляндія, для яких характерним є невисокий рівень злочинності, відсутність серйозних політичних і соціальних конфліктів, тому вони не потребують спеціальних поліцейських формувань Збройних сил; до другого (основного) виду централізованої моделі належать держави з постійним використанням спеціальних поліцейських формувань – жандармерії: Франція, Іспанія, Італія, Португалія, Бельгія, Голландія, Люксембург, для них властива не тільки жорстка централізація діяльності правоохоронних органів, але й традиційне використання національної поліції та жандармерії [2, с. 314]. Таким чином, з урахуванням вищезазначеного актуальним дослідницьким завданням є визначення загальноєвропейських стандартів формування та реалізації моделей соціальної та сервісної функції поліції та можливості їх адаптації у сучасну вітчизняну модель формування концепції обслуговуючої діяльності поліції України.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження організаційних моделей соціальної та сервісної функції поліції в провідних країнах Західної Європи, які за межами території, кількістю жителів, формою територіального устрою та побудовою системи органів публічної влади схожі з Україною, та вироблення рекомендацій для їх адаптації у вітчизняну модель побудови оновленої концепції діяльності Національної поліції України.

Результати дослідження. Як було зазначено вище, в проведенні аналітичного дослідження ми будемо покладатися на метод порівняльно-правового дослідження, в основу якого буде покладено аналіз досвіду побудови структурної організації та форм діяльності поліції провідних країн Західної Європи щодо надання сервісних та соціальних послуг у сфері дотримання прав і свобод громадян та забезпечення публічної безпеки в окремо взятій державі та її регіонах.

Досвід Франції. Так, поліцейські функції у Франції виконують дві служби – Національна поліція Франції і Національна Жандармерія Франції. Поліція здійснює свої функції переважно в міській місцевості, а в сільській місцевості правоохоронні функції виконує переважно жандармерія. Розбудова сучасної структури поліцейської системи Франції характеризується шляхом своєрідної централізації, коли безпосереднє керівництво поліцейською діяльністю здійснюється в межах особливих ланок міністерства – департаментів або дирекцій, яким безпосередньо підпорядковуються і всі галузеві служби. Соціальна та сервісна функції поліції Франції покладені на Центральний директорат публічної безпеки, який займається патрулюванням, реагуванням на виклики, розслідуванням незначних злочинів, його чисельність становить приблизно 80% від чисельності всієї поліції, Центральний директорат прикордонної поліції, який разом із Генеральним податково-митним директоратом Міністерства бюджету Франції займається охороною кордону та боротьбою з нелегальною імміграцією, Центральний директорат підрозділів безпеки республіки, який складається з антипротестної поліції, дорожньої поліції та служби гірничого порятунку [3, с. 112; 4]. Крім цього Франція має досить розвинену систему муніципальної поліції (поліції місцевого самоврядування), яка повністю утримується коштом місцевих бюджетів, займається охороною громадського порядку в містах та інших населених пунктах, тісно співпрацює з Національною поліцією [5, с. 456]. До системи муніципальної поліції входять: 1) поліція руху (для цієї поліції, котра забезпечує безпеку й безперервність дорожнього руху, встановлюється компетенція залежно від категорії і територіального розташування доріг); 2) поліція видовищ (забезпечує безпеку громадян і правопорядок під час проведення видовищних заходів – концертів, виставок, конкурсів, шоу тощо); 3) поліція споруд, що перебувають під загрозою

руйнування (її основним завданням є втручання з метою попередження небезпеки, якщо споруда, котра перебуває під загрозою руйнування, розташована поблизу дороги або площі й загрожує перехожим та особам, які перебувають у самій споруді); 4) поліція попередження пожеж [6]. Варто зауважити, що згідно з законодавством поліція Франції поділяється на два види: судову та адміністративну. До завдань судової поліції, які визначені в Кримінально-процесуальному кодексі Франції, належать фіксація кримінальних правопорушень, оформлення матеріалів кримінальних справ та передача їх на розгляд суду (під кримінальними тут треба розуміти і справи про адміністративні правопорушення, адже окремого закону про адміністративні правопорушення, на кшталт Кодексу України про адміністративні правопорушення, у Франції не існує, адміністративні правопорушення є різновидом кримінальних правопорушень і їх розгляд здійснюють виключно суди). Як правильно зазначає О.С. Юнін, адміністративно-процесуальна діяльність поліції Франції відрізняється від аналогічної діяльності поліції України, адже поліція Франції не має права притягувати громадян до адміністративної відповідальності за винятком дрібних порушень правил дорожнього руху (порушення правил дорожнього руху пішоходами, недотримання правил проїзду перехресть, якщо це не створило аварійної обстановки та ін.), діяльність поліції завершується складенням матеріалів справ та направленням їх на розгляд поліцейських судів (трибуналів), що, своєю чергою, надає поліцейським більше часу займатись превентивною (профілактичною) діяльністю [7, с. 146]. Таким чином, найбільшими поліцейськими повноваженнями наділені підрозділи адміністративної поліції, які виконують превентивну функцію, в межах якої надаються соціальні та сервісні послуги, зокрема інформування громадян про заходи безпеки в громадських місцях, надання громадянам консультацій правоохоронного спрямування; регулювання дорожнього руху, надання допомоги водіям у разі ускладнення руху транспортним засобом, надання допомоги пішоходам, розміщення інформаційних табло, поліцейських обмежувальних стрічок та інших наочних засобів попередження про обмеження доступу (проїзду) громадян окремими дорогами, пішохідними зонами, проведення правовиховних занять із підлітками, профілактичних занять із потенційними порушниками або рецидивними порушниками правопорядку, надання первинної домедичної допомоги громадянам, вжиття заходів щодо збереження їх майна, в тому числі від посягання у разі стихійних лих, техногенних катастроф та ін.

Варто зазначити, що централізована модель соціальної та сервісної функції поліції тривалий час зберігалась у багатьох постсоціалістичних державах Центральної та Східної Європи, властивою вона є сучасному етапу розвитку поліцейських структур України. Часткова децентралізація поліцейської діяльності здійснена в таких країнах, як Болгарія, Чехія, Румунія. Низьким рівнем децентралізації характеризується діяльність поліцейських органів в Угорщині та Польщі.

Закон Республіки Польща про поліцію від 6 квітня 1990 р. (ст. 4 Розділу 2) визначає, що поліція Польщі складається з таких видів служб: кримінальної, превентивної, а також допоміжної для діяльності поліції в організаційному, логістичному та технічному плані. У структурі поліції функціонує також судова поліція, повноваження та засади організації якої визначаються Міністром внутрішніх справ і адміністрації за погодженням із Міністром юстиції [8]. В поліції Польщі найбільшими повноваженнями наділені підрозділи поліції загальної та спеціальної превенції, які виконують превентивну функцію, в межах якої надаються соціальні та сервісні послуги, зокрема інформування громадян про сили та засоби поліції, які залучені до охорони публічного порядку в окремій місцевості, інформування про заходи, які має здійснювати поліція в окремій місцевості, та види заходів безпеки, які будуть вжиті в громадських місцях, надання громадянам консультацій правоохоронного спрямування, надання допомоги водіям у разі ускладнення руху транспортним засобом магістралями, розміщення інформаційних табло про здійснення соціальної діяльності поліції або про обмежувальні заходи, здійснювані поліцією з метою забезпечення публічного порядку, вжиття заходів щодо збереження їх майна, в тому числі від посягання у разі стихійних лих, техногенних катастроф та ін. Значними є досягнення поліції Польщі щодо надання

сервісних інформаційних послуг іншим правоохоронним органам, зокрема запровадження однієї із сучасних у світі автоматизованих систем дактилоскопічної інформації, сутність якої полягає в можливості автоматичного кодування окремих видів слідів, наприклад, пальців рук, отриманих на місці пригоди, та негайної їх перевірки на ідентичність із відбитками пальців мільйонів людей, які зосереджені в комп'ютерній базі. Також із 2000 р. у Польщі утворено Національну базу ДНК, створено 13 поліцейських лабораторій із проведення генетичних експертних досліджень для органів досудового розслідування та правосуддя. Також варто зазначити здобутки поліції Польщі щодо реалізації соціальної функції, спрямованої на проведення правовиховних занять із підлітками, профілактичних занять із потенційними порушниками або рецидивними порушниками правопорядку. Так, польська поліція нещодавно активно підключилася до Міжнародної програми зменшення безпеки у школах, де разом з органами місцевого самоврядування та адміністрацією шкіл і представниками громадськості проводить цілеспрямовану профілактичну роботу [9, с. 28]. Окремим напрямом реформування правоохоронних органів у Польщі був запуск низки програм та проєктів, метою яких було розширення контактів поліції з місцевими органами влади, підприємцями та інститутами громадянського суспільства. Прикладом таких дій була акція «відкритий відділок», який у конкретний час могли відвідувати громадяни, або проєкт «Познайомся зі своїм поліцейським», у рамках якого ЗМІ публікувало інформацію про співробітників поліції на цій території з фотографіями. Також поліцейські проводили регулярні зустрічі в школах. Такі акції мали на меті отримати інформацію про правоохоронців та полегшити до них доступ. Безумовно, це були фактори, що збільшували рівень прозорості в їхній діяльності, оскільки поліцейські фактично ставали публічними особами. Звичайно, дані про окремих співробітників (карного розшуку, спецпідрозділів тощо) не розголошувались із міркувань безпеки [10].

Комбінована (інтегрована) модель соціальної та сервісної функції поліції характерна для Великобританії, ФРН, Нідерландів, де поєднуються ознаки двох вищезгаданих моделей. За приклад можна взяти модель побудови та діяльності поліції Великобританії, де поліцейська система ґрунтується на поєднанні повноважень держави й органів місцевого самоврядування у сфері правопорядку. Систему підрозділів поліції в Англії та Уельсі утворюють незалежні формування провінційних сил поліції, столична поліція (складовою частиною її є Новий Скотланд-Ярд), самостійна поліція лондонського Сіті, у Шотландії – об'єднання поліцейських загонів та окремі підрозділи поліції міст. Нині у Великобританії функціонують 50 поліцейських формацій (43 – в Англії, 6 – у Шотландії, 1 – у Північній Ірландії), які мають місцевий характер та обмежену територіальну юрисдикцію. Також систему управління охороною правопорядку доповнюють незалежні спеціальні поліцейські організації (транспортна поліція, поліція відомства з питань атомної енергетики, військова поліція) [11, с. 74]. Попри те, що поліцію Великої Британії можна назвати основним суб'єктом запобігання злочинності, вона здійснює не лише репресивну функцію, пов'язану із затриманням злочинців, розкриттям злочинів, а й реалізує соціально-обслуговуючі та інформаційні напрями роботи, спрямовані на підвищення у громадськості довіри до правоохоронних органів та розширення участі першої у діяльності із запобігання злочинам. Означене вимагає постійного удосконалення роботи поліції, спрямованої на взаємодію з громадськістю, що досягається завдяки її реформуванню. Як правильно зазначає М.Г. Колодяжний, метою сучасної реформи поліції Великої Британії є послідовні й всеохоплюючі зміни як у місцевому, так і національному масштабі, скорочення рівня злочинності, підвищення професіоналізму поліцейських, зниження бюрократичних перепон у доступі британських підданих до поліцейських послуг [12, с. 322]. Варто визнати, що сучасні основоположні доктрини діяльності поліції Великої Британії, спрямованої на надання сервісних та соціальних послуг, були закладені під час діяльності сьогоднішнього Прем'єр-Міністра, а 2012–2013 рр. – Міністра внутрішніх справ Т. Мей. Так, починаючи з 2012–2013 рр. поліція Великої Британії міняє вектор із поліції покарання на поліцію запобігання, що визначається відходом від централізованого управління поліцією до децентралізації управління поліцейською системою, суттєвим скорочен-

ням бюрократичної звітності органів поліції, особливо за показниками виявлених злочинів та підпорядкування їх роботи місцевими громадами, розширення соціально-обслуговуючої і допоміжної функції поліцейських. Елементами вказаної управлінської доктрини є: активне залучення громадськості до охорони громадського порядку; запровадження практики виборності поліцейських посад у місцевій громаді; підзвітність органів поліції місцевим мешканцям; інформування підданих про рівень криміногенності за місцем проживання; надання з боку органів державної влади і поліції грантів на фінансову підтримку найбільш активних громадських організацій, що задіяні у справі запобігання злочинності; стимулювання державою роботодавців і бізнесменів із метою активізації їх працівників у громадських справах і розширення лав добровольців у сфері профілактики злочинності; створення Форуму інновацій щодо запобігання злочинності, в якому задіяні наукові кола, бізнес-структури та громадські організації, діяльність учасників якого спрямована на удосконалення стратегій скорочення злочинності; удосконалення програми громадського безпечного партнерства (CSPs), що включає розвиток нових можливостей скоординованої роботи органів державної влади, поліції і громадськості в запобіганні злочинності та зменшенні витрат на це [13]. У Великій Британії нині діє низка державних програм, спрямованих на підтримку дій поліції та взаємодію громади та поліції, а також розширення сервісних та соціальних функцій поліції. Так, запроваджена ще в 1988 р. державна програма «Переймаючись злочинністю» (Crime Concern) охоплює такі напрями роботи, як допомога жертвам злочинів, патрулювання добровольців у громадських місцях, організація сусідського спостереження у житлових кварталах та сповіщення поліції про підозрілих осіб та інформацію щодо вірогідного правопорушення, взаємодію приватних суб'єктів із поліцією через ініціативне (а не за рішенням суду) надання інформації поліції, зафіксованої камерами відеонагляду приватних суб'єктів (громадян, підприємств, ін.), поліпшення відеоспостереження та освітлення на вулицях тощо [14, с. 143]. Одним із нововведень, своєрідним «ноу-хау» у сфері запобігання злочинності та підвищення кримінологічної поінформованості британців про злочинність та реалізації сервісної функції поліції є запровадження чи не першого у світі електронного сервісу під назвою «Карта злочинності», сутність якого полягає у можливості для будь-якого користувача мережі Інтернет оцінити рівень криміногенності у будь-якій частині столиці Великої Британії. Зокрема, сервіс дає змогу: визначити рівень та динаміку злочинності у певній частині Лондона; виявити найбільш поширені злочини чи делікти відповідного району; порівняти показники злочинності теперішнього часу із попередніми періодами; отримати інформацію про працівників поліції, які обслуговують відповідний район (прізвище, ім'я, посада, звання, фото, контактні телефони, години прийому тощо). Різні райони Лондона на цій карті мають власний колір (від блакитного до червоного), що свідчить про відповідний рівень криміногенності у британській столиці. Про популярність такого сервісу свідчить те, що такою послугою у 2012 р. скористались більше 500 громадян. Варто цілком погодитись із позицією М.Г. Колоджного стосовно того, що «карта злочинності» завдяки розширенню уявлень людей про рівень злочинності в районі їх проживання чи роботи сприяє зменшенню віктимізації населення, скороченню витрат на злочинність. Однією з головних її переваг є соціальна спрямованість цього сервісу, завдяки якому підвищується довіра до поліції та всієї системи органів влади [12, с. 320].

Дуже цікавою програмою запобігання та протидії злочинності, яка була запроваджена ще 10 років тому у Великій Британії є програма «Безпечний Лондон», внаслідок реалізації якої було запроваджено технологію «Всеосяжне око», яка передбачає розміщення по всьому мегаполісу більше 20 000 високоточних камер відеоспостереження, які здатні розпізнавати риси обличчя людей, їхню ходу, наявність у них аксесуарів (телефонів, годинників, прикрас та ін.), номерні знаки транспортних засобів їх інші ідентифікаційні характеристики (дефекти, вм'ятини, навіть подряпини); при цьому інформація з цих камер постійно надходить до моніторингового центру, який є технічним відділом поліції. Інформація, яка надходить від камер обробляється за понад 200 ідентифікаторами, при цьому технічну підтримку системи забезпечують ІТ-фахівці, а кваліфікаційну оцінку оперативної обстановки та

конкретної вірогідно потенційної ситуації, пов'язаної із вчиненням правопорушення, оцінюють фахові поліцейські, які мають значний досвід протидії злочинності, саме вони дають оцінку ситуації, що склалася, та дають вказівку операторам щодо виклику груп швидкого реагування поліції, які прибувають на місце виклику не пізніше ніж за 2–3 хвилини. Таким чином забезпечується оперативне реагування поліції на будь-яку подію, а в громадян є впевненість в особистій безпеці та надійності роботи поліції. Нині таку технологію використовують провідні країни світу (Німеччина, Бельгія, Франція, США, Японія, Китай), найбільш осучасненою є найбільша система відеонагляду в світі – китайська CCTV, до якої підключено 170 млн камер.

Варто зауважити, що починаючи з 2015 р. така технологія запроваджується в Україні під назвою «Безпечне місто». Вперше систему відеоспостереження за публічними місцями було встановлено у столиці України – м. Києві, де понад 4 000 камер підключені до Центру єдиної міської системи відеонагляду (офіційна назва – комунальне підприємство «Інформатика»). Таким чином, понад 4 000 камер у режимі 24/7 здійснюють спостереження за вулицями, дорогами та мостами столиці. Варто зауважити, що організацію роботи та фінансування цього центру забезпечує Київська міська державна адміністрація, але одним з основних суб'єктів, який підключений до мережі і є її аналітичним центром, є Національна поліція [15]. Система відеонагляду, ініційована керівництвом Національної поліції у рамках програми «Безпечне місто», була в 2017 р. запроваджена у м. Маріуполь Донецької області, де було запущено унікальну систему безпеки – Єдиний аналітичний сервісний центр (UASC). Маріуполь був взятий у так зване «кільце безпеки». На всіх блокпостах міста встановлені камери інтелектуального відеоспостереження, які в режимі онлайн передають інформацію до UASC [16]. Таким чином, завдяки камерам у 2017 р. у всій Донецькій області знайшли та повернули власникам близько 200 викрадених автівок, крім того, час приїзду наряду поліції на місце правопорушення скоротився з 15 до 2–3 хвилин [17]. Системи відеонагляду як спільний сервісний програмний продукт поліції та місцевих органів влади запроваджується і в інших великих містах України. Так, у 2017 р. в Одесі на вулицях міста було встановлено 412 камер відеонагляду [18]. Нині потужні проекти встановлення системи відеонагляду запроваджуються в таких містах, як Дніпро, Харків, Львів.

Висновки. Здійснивши порівняльно-правовий аналіз інноваційних технологій надання сервісних послуг поліцією Західної Європи, резюмуємо, що найбільшим результатом таких інновацій є реалізація програм запровадження нових сервісів надання правоохоронних послуг громадянам: інформування про стан злочинності та презентація заходів, спрямованих на зниження її рівня; публічні виступи поліцейських у ЗМІ та зібранні громад із пропозиціями покращення правоохоронної захищеності громадян; реагування не лише на скарги громадян, а також на висловлені ними пропозиції щодо удосконалення діяльності поліції; вжиття технічних заходів та розробка нових технологій виявлення протиправної поведінки осіб, їхня фіксація та використання як беззаперечних доказів їх протиправної поведінки; доступ громадян до діяльності поліції у формі надання допомоги поліції у патрулюванні, участь громадян в оцінці результатів діяльності поліції; надання інформаційних послуг у сфері з поліцейською діяльністю (щодо виховання молоді, отримання дозволу на зберігання і користування зброєю, спеціальних засобів самозахисту громадян, отримання базових юридичних консультацій та ін.).

Список використаних джерел:

1. Проневич О.С. Моделі управління поліцією: аналіз зарубіжного досвіду. *Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності* : збірник наук. праць. 2009. № 1. С. 145–167.
2. Криштанович М.Ф. Європейський досвід державного управління органами поліції та можливості його використання в Україні. *Актуальні проблеми державного управління*. 2015. № 1(47). С. 312–316.
3. Організація діяльності поліції зарубіжних країн : навчальний посібник / В.О. Зарасило, В.О. Басс, І.Р. Курилін, С.І. Братков. Київ : Акад. управління МВС, 2007. 250 с.

4. Національна поліція Франції. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Національна_поліція_Франції.
5. Адміністративне право зарубіжних країн. Курс лекцій / Кузьменко О.В. Вид-во «Юрінком-Інтер». 2014. 528 с.
6. Давидова А.А. Міжнародний досвід організації та діяльності правоохоронних органів (на прикладі Франції). *Науково-практична Інтернет-конференція*, 15.12.2011. Секція № 6. URL: http://legalactivity.com.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=175%3A2011-12-15-13-31-19&catid=34%3A-6&Itemid=42&lang=en (дата звернення 14.03.2019 р.).
7. Юнін О.С. Особливості адміністративної діяльності поліції Великобританії та Франції. *Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України*. Серія : Право та державне управління. 2013. № 1. С. 143–147. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VAPSV_pdu_2013_1_26.
8. Закон Республіки Польща про поліцію від 6 квітня 1990 р. URL: <http://pravo.org.ua/files/Criminal%20justice/Poland.pdf> (дата звернення 14.03.2019 р.).
9. Підюков П.П., Амонс І.О., Камінська О.В. Структура, система та компетенція поліції Польщі в контексті реформування системи МВС України. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка*. 2012. № 2. С. 23–29.
10. Матерняк Д. Як Польща з міліції зробила поліцію. *Главком*. 2016. 17 Травня. URL: <https://glavcom.ua/publications/yak-polshcha-z-miliciji-zrobila-policiyu-351518>.
11. Мартиненко О.А. Стан дотримання законності у діяльності британської поліції. *Вісник нац. ун-ту внутр. справ*. 2004. № 26. С. 70–75.
12. Колодяжний М.Г. Досвід Великої Британії у використанні громадськості щодо запобігання злочинності. *Форум права*. 2013. № 3. С. 317–323. URL: http://nbuv.gov.ua/jpdf/FP_index.htm_2013_3_53.pdf.
13. A New Approach to Fighting crime. London : Home Office, 2012. 12 p.
14. Public-Private Partnerships and Community Safety: Guide to Action. Montreal : International Centre for the Prevention of Crime, 2011. 156 p. 145.
15. Брикова А., Павленко О. Непомітне «Всевидяче око» Києва: як працює цілодобовий відеонагляд столиці. URL: <https://www.5.ua/kyiv/neromitne-vsevydiache-oko-kyieva-iak-pratsiuie-tsilodobovuyi-videonahliad-stolytsi-157916.html> (дата звернення 14.03.2019 р.).
16. Повна безпека: на блокпостах прифронтового мариуполя поліція Донеччини встановила додатковий «відеонагляд». URL: <http://police.dn.ua/news/view/povna-bezpeka-na-blokpostah-prifrontovogo-mariupolya-politsiya-donechchini-vstanovila-dodatkovij-videonaglyad> (дата звернення 14.03.2019 р.).
17. Бондаренко Д. Розумне місто – безпечне місто: що знають про нас smart-відеокамери? URL: <https://hromadske.ua/posts/rozumni-videokamery> (дата звернення 14.03.2019 р.).
18. Найдено Т. Кто следит за одесситами? *Город*. 2018. URL: <http://odessa-life.od.ua/article/9024-Sistema-videonablyudeniya-Bezopasnyu-gorod-kak-eto-rabotaet> (дата звернення 14.03.2019 р.).

МИХАЙЛОВА Ю. О.,
кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник,
провідний науковий співробітник
науково-дослідної лабораторії
з проблем протидії злочинності
(Харківський національний університет
внутрішніх справ)

УДК 351.74

ШЛЯХИ ВДОСКОНАЛЕННЯ НОРМАТИВНО-ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ПІДРОЗДІЛІВ КОНВОЙНОЇ СЛУЖБИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ

Статтю присвячено проблемам сучасного стану правового регулювання діяльності підрозділів конвойної служби Національної поліції України. Визначено низку проблемних питань, які негативно впливають на ефективність діяльності підрозділів конвойної служби Національної поліції України і потребують нормативного врегулювання. Запропоновано шляхи удосконалення нормативно-правового забезпечення діяльності таких підрозділів.

Ключові слова: підрозділ конвойної служби, конвоювання, Національна поліція, нормативно-правове забезпечення, затримані, взяті під варту.

Статья посвящена проблемам современного состояния правового регулирования деятельности подразделений конвойной службы Национальной полиции Украины. Определен ряд проблемных вопросов, которые негативно влияют на эффективность деятельности подразделений конвойной службы Национальной полиции Украины и требуют нормативного урегулирования. Предложены пути усовершенствования нормативно-правового обеспечения деятельности таких подразделений.

Ключевые слова: подразделение конвойной службы, конвоирование, Национальная полиция, нормативно-правовое обеспечение, задержанные, взятые под стражу.

The article is focused on the problems of the current state of legal regulation of the activities of escort service divisions of the National Police of Ukraine. The author has determined a number of problematic issues that negatively affect the effectiveness of the activities of escort service divisions of the National Police of Ukraine and they are to be normatively regulated. The ways of improving regulatory provision of the activities of such divisions have been offered.

Key words: *convoy service division, convoying, the National Police, regulatory provision, apprehended, detainees.*

Вступ. Побудова в Україні правової держави зумовлює важливість вирішення проблеми забезпечення ефективного функціонування органів державної влади, особливо це стосується новостворених органів або тих, які зазнали кардинального реформування не лише структури, а й покладених на них повноважень. Ефективність функціонування цих органів безпосередньо залежить від вдосконалення їх нормативно-правового забезпечення та право-

застосовної діяльності. На особливу увагу заслуговують питання якості та системності всіх нормативно-правових актів, які регулюють діяльність органів виконавчої влади.

Зазначимо, що нині впроваджено низку реформ органів виконавчої влади, які докорінно змінили їх структуру, визначили нові завдання та пріоритети. Однією із таких реформ стала реформа правоохоронної системи. 2 липня 2015 р. було прийнято Закон України «Про Національну поліцію» [1], яким було закладено правові основи організації та діяльності Національної поліції, статус поліцейських, їхні повноваження, порядок проходження служби тощо.

Водночас система суспільних відносин, на яку поширюються вплив та сфера функціонування Національної поліції, є настільки складною, що потребує суттєвих змін та створення ефективної державної політики в правоохоронній сфері, оновлення наявних механізмів управління органами поліції. Саме на рівні нормативно-правових актів мають створюватися пріоритетні напрями управління органами поліції, визначатися коло суб'єктів, відповідальних за реалізацію чітко визначених повноважень, закріплюватися шляхи взаємодії органів і підрозділів поліції, окреслюватися проблемні питання діяльності та пропонуватися шляхи їх вирішення [2, с. 111]. Актуальність проблеми шляхів удосконалення нормативно-правового забезпечення діяльності правоохоронних органів пов'язана з тим, що від рівня такого нормативно-правового забезпечення залежить не тільки ефективність їх функціонування, але й ступінь захищеності прав та свобод людини, рівень публічної безпеки та порядку тощо.

Окремі аспекти шляхів удосконалення нормативно-правового забезпечення діяльності органів виконавчої влади розглядалися у науковій юридичній літературі – у працях вітчизняних учених В.Б. Авер'янова, О.М. Бандурки, Ю.П. Битяка, А.С. Васильєва, І.П. Голосніченка, Н.Р. Нижник, П.М. Рабиновича, В.Ф. Сіренка, В.Ф. Скакун, В.Я. Тація, В.Ф. Шаповала, Ю.С. Шемшученка, О.Н. Ярмиша і зарубіжних учених Г.В. Атаманчука, Д.М. Бахраха, І.Л. Бачило, Ю.О. Тихомирова.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить, що питання удосконалення нормативно-правового забезпечення діяльності правоохоронних органів досліджуються в роботах О.І. Безпалової, С.М. Гусарова, А.Т. Комзюка, О.М. Музичука, О.Ю. Синявської, В.В. Сокурєнка, О.І. Ульянова та інших.

Водночас певні питання нормативно-правового забезпечення діяльності правоохоронних органів України та їх окремих підрозділів залишаються поза увагою як науковців, так і практиків. Так, наприклад, обмежена увага приділяється питанням функціонування підрозділів конвойної служби Національної поліції, удосконаленню їх нормативно-правового забезпечення, питанням правового регулювання конвоювання затриманих, взятих під варту осіб чи підсудних тощо. Хоча від належного нормативно-правового регулювання цієї сфери значною мірою залежить безпека суспільства та держави. Оскільки, з нашої точки зору, немає другорядних або менш важливих за значенням правоохоронних підрозділів. Окрім того, категорія осіб, щодо якої застосовується конвоювання, може являти значну небезпеку, схильна до непередбачуваних дій, раптових нападів, втеч, погроз, а також може бути джерелом поширення небезпечних хвороб, таких як СНІД, туберкульоз тощо. Тому у науковій статті йдеться про необхідність визначення шляхів удосконалення нормативно-правового забезпечення діяльності підрозділів конвойної служби Національної поліції, які дадуть змогу створити надійну систему забезпечувальних та попереджувальних заходів, спрямованих на дотримання законності, надійне супроводження та охорону засуджених, узятих під варту, заарештованих, затриманих осіб, а також забезпечити захист та дотримання прав цієї категорії осіб, гарантувати безпеку працівників правоохоронних органів, які виконують завдання із конвоювання та охорони відповідної категорії осіб. Окрім того, важливе значення мають нормативні документи (накази, розпорядження, інструкції, положення), спрямовані на впровадження заходів щодо підвищення бойової готовності правоохоронців, ефективності використання сил і засобів, поліпшення якості служби, фінансового та соціального забезпечення, навчання і виховання поліцейських.

Постановка завдання. Метою статті є визначення шляхів удосконалення нормативно-правового забезпечення діяльності підрозділів конвойної служби Національної поліції.

Результати дослідження. Зазначимо, що основними нормативно-правовими актами, які регулюють питання організації конвоювання затриманих, заарештованих, взятих під варту, засуджених осіб, є Конституція України, вимоги Загальної декларації прав людини, інших міжнародних норм і стандартів поведінки з ув'язненими та затриманими, Кримінальний процесуальний кодекс України, Кримінально-виконавчий кодекс України, закони України «Про Національну поліцію», «Про Національну гвардію України», «Про попереднє ув'язнення», Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку проведення обов'язкової евакуації окремих категорій населення в разі введення правового режиму воєнного стану» № 934 від 7 листопада 2018 р., спільний наказ МВС України, Міністерства юстиції України, Верховного Суду України, Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ, Державної судової адміністрації України, Генеральної прокуратури України «Про затвердження Інструкції з організації конвоювання та тримання в судах обвинувачених (підсудних), засуджених за вимогою судів» № 613/785/5/30/29/67/68 від 26 травня 2015 р., Наказ МВС України «Про затвердження Правил внутрішнього розпорядку в ізоляторах тимчасового тримання органів внутрішніх справ України» № 638 від 2 грудня 2008 р., Інструкція про роботу ІТТ ОВС України та конвойну службу ОВС, затверджена наказом МВС України № 60 дск від 20 січня 2005 р., наказ МВС України «Про затвердження Змін до наказу МВС України від 20.01.2005 р. № 60 дск» № 1002 від 2 листопада 2012 р. тощо.

Однак стосовно нормативно-правового регулювання діяльності саме підрозділів конвойної служби поліції можна стверджувати, що воно не відповідає вимогам часу та потребує негайного опрацювання та оновлення. Обсяг статті не дозволяє повною мірою проаналізувати всі недоліки та прогалини у законодавстві, що регулює діяльність підрозділів конвойної служби поліції, тому ми б хотіли зупинитися на найбільш проблемних моментах, які потребують, з нашої точки зору, негайного вирішення та врегулювання, що дасть змогу загалом підвищити ефективність діяльності таких підрозділів.

По-перше, зазначені вище нормативно-правові акти не містять навіть чіткого визначення самого поняття «конвой», «конвоювання», «підрозділ конвойної служби», її місця у структурі Національної поліції. Знаходимо лише на сайті Національної поліції у структурі територіальних органів поліції (ГУНП) п. 12, який фіксує наявність стройових підрозділів конвойної служби [3]. Варто також пригадати, що на початку реформування органів внутрішніх справ була спроба взагалі ліквідувати цей підрозділ [4].

По-друге, майже єдиним документом, який більш-менш визначає завдання та основи організації конвоювання затриманих і взятих під варту осіб, особливості конвоювання на різних видах транспорту, організації конвоювання в судах та під час проведення слідчих дій, а також заходи щодо попередження виникнення надзвичайних подій під час конвоювання, порядок управління конвойними нарядами, є Наказ МВС України № 60 дск від 20.01.2005 р. Однак за 14 років свого існування цей наказ зазнав змін лише у 2012 р., а Наказом МВС України «Про затвердження Змін до наказу МВС України від 20.01.2005 р. № 60 дск» від 02.11.2012 р. № 1002 були внесені зміни до Інструкції про роботу ізоляторів тимчасового тримання органів внутрішніх справ України та зміни до Інструкції з організації конвоювання затриманих і взятих під варту осіб в органах внутрішніх справ України [5].

Однак після реформування міліції у Національну поліцію не було внесено жодних змін, навіть у понятійний апарат (використовуються застарілі терміни «міліція» та назви деяких органів виконавчої влади, наприклад, Державний департамент України з питань виконання покарань, також є посилання на нормативно-правові акти, які втратили силу тощо), не кажучи вже про ті зміни у законодавстві, які стосуються організаційних, процесуальних моментів у роботі підрозділів конвойної служби. Так, наприклад, останнім часом дедалі частіше можна побачити у залі суду, що підзахисні знаходяться поруч із своїм захисником. Відповідні клопотання готуються адвокатами на основі рішень Європейського суду з прав людини, у яких йдеться про те, що тримання обвинувачених у певних випадках у металевій клітці або навіть скляному боксі є порушенням ст. 3 та ст. 6 Конвенції про захист прав

людини та основоположних свобод [6]. Такі клопотання розглядаються судами та за певних умов задовольняються [7]. Однак пояснень та нормативного закріплення процедури та тактики дій поліцейських, які здійснюють конвоювання та охорону підсудних у залі суду, на цей випадок немає.

По-третє, серйозною прогалиною у нормативно-правовому забезпеченні діяльності підрозділів конвойної служби є також відсутність необхідних інструкцій та алгоритмів дій на випадок надзвичайних ситуацій під час організації конвоювання й охорони підсудних у судових установах. Наприклад, йдеться про випадки повідомлень про замінування приміщень суду, коли всі особи, що знаходяться на цей час у приміщенні, мають терміново покинути будівлю і забезпечити доступ спеціалістам (вибухотехнікам, експертам) із метою обстеження приміщень суду та прилеглої території. Однак чітко регламентованого порядку дій конвою щодо евакуації та охорони підсудних (взятих під варту осіб, засуджених) та подальших дій конвою немає. Це ставить під загрозу життя та здоров'я як самих працівників поліції, так і конвоюваних осіб, дестабілізує ситуацію, знижує ефективність виконання покладених на конвой завдань тощо.

По-четверте, останнім часом без належного нормативно-правового регулювання дій поліцейських батальйонів конвойної служби почастішали випадки порушень публічного порядку та безпеки у приміщеннях суду. Це пов'язано зі значною кількістю гучних, резонансних справ, які розглядаються у судах і до яких проявляють підвищену увагу журналісти, активісти та громадськість. Ситуація ускладнюється тим, що законодавець, ліквідувавши спецпідрозділ судової міліції «Грифон» і передбачивши створення Служби судової охорони, встановив, що перехідний період питання безпеки в судах мають забезпечити підрозділи Національної поліції та Національної гвардії. Проте був відсутній документ, який мав би врегулювати тимчасовий порядок здійснення охорони. Відповідний документ Вища рада правосуддя разом із Міністерством внутрішніх справ за поданням ДСАУ мала затвердити до 30 жовтня 2016 р. Однак Тимчасовий порядок забезпечення охорони судів, органів та установ системи правосуддя, а також підтримання громадського порядку в них погодили із затримкою лише 26 грудня 2016 р. [8; 9]. На жаль, цей нормативний документ у більшості своїх положень був запозичений із Правил пропуску осіб до приміщень судів та на їх територію транспортних засобів, затверджених Наказом ДСАУ та МВС від 12.09.2005 р., який також є застарілим і мав втратити чинність у зв'язку зі змінами, які відбулися, однак досі у законодавчій базі значиться як чинний [10]. Варто зазначити, що затвердження цього Тимчасового порядку забезпечення охорони судів не вирішило питання, пов'язані з гарантуванням безпеки судів, працівників та відвідувачів установ, а навпаки, загострило низку інших проблем, як-от проблема кадрового забезпечення в Національній поліції, а разом із тим покладання на підрозділи конвойної служби не властивих для них функцій щодо підтримання публічного порядку у суді. На сьогоднішній день ми сподіваємося, що створення Служби судової охорони вирішить окреслену проблему і така служба якнайшвидше запрацює на повну потужність, адже вже прийнято низку таких важливих документів, як Положення про Службу судової охорони [11], Порядок проведення конкурсу для призначення на посади співробітників Служби судової охорони [12], а також за результатами конкурсу призначено Голову Служби судової охорони [13].

Варто зазначити, що проблема покладання на поліцейських конвойної служби не властивих для них функцій, торкається не тільки необхідності забезпечення охорони судів та підтримання публічного порядку у суді, так склалося, що ця проблема значно ширше і також пов'язана з відсутністю належного нормативно-правового регулювання діяльності поліцейських підрозділів конвойної служби. Так, наприклад, неврегульованою залишається проблема несення служби конвоєм у медичних закладах та забезпечення охорони затриманих та взятих під варту осіб, які за станом здоров'я потрапили до медичних установ або потребують медичного обстеження. На практиці досить часто саме перед батальйонами конвойної служби ставляться задачі щодо забезпечення охорони затриманої (заарештованої) особи в лікувальних закладах.

Окремої уваги, на нашу думку, заслуговують питання нормативно-правового регулювання кадрового, соціального та правового забезпечення працівників батальйонів конвойної служби ГУНП. Нині це досить складне питання, яке не може бути вирішено оперативним, однак і неналежна увага до цих питань із часом може привести до негативних наслідків, зокрема катастрофічного некомплекту кадрів підрозділів конвойної служби, порушення заходів безпеки, зловживання, корупції тощо. Виникнення негативних наслідків пояснюється тим, що робота в батальйонах конвойної служби пов'язана з небезпечними та складними умовами. По-перше, це робота із певним контингентом (особами, затриманими за підозрою у вчиненні злочину, заарештованими, підсудними, засудженими), який, як ми вже зазначали вище, своїми діями може завдати шкоду працівнику поліції і здатний до непередбачуваних дій, погроз, а також може бути джерелом поширення небезпечних хвороб (туберкульозу, СНІДу тощо). Окрім того, на законодавчому рівні чітко не регламентований робочий час працівників батальйонів. На практиці робочий день поліцейських батальйону розпочинається о 07:30. За доволі короткий проміжок часу поліцейські мають отримати зброю та необхідні технічні і спеціальні засоби, спорядження і службові документи, ознайомитися з маршрутами конвоювання, під час шиккування бути проінструктовані про певні особливості, на які варто звернути увагу під час несення служби, пройти перевірку спорядження, а також знання Закону України «Про Національну поліцію» у частині, що стосується порядку застосування ними заходів поліцейського примусу, застосування вогнепальної зброї, перевірити спецавтомобілі, вирушити до слідчих ізоляторів та ізоляторів тимчасового тримання, провести посадку конвойованих, провести контрольну перевірку дотримання правил ізоляції та інші заходи, передбачені Інструкцією. Конвой мав вибути з підрозділу з таким розрахунком, щоб прийняти підсудних у слідчому ізоляторі (ІТТ) і доставити їх за призначенням не пізніше ніж за 30 хвилин до початку судового засідання. Однак ще однією проблемою на шляху ефективного та своєчасного виконання покладених на підрозділи конвойної служби завдань стоять деякі зміни, що відбуваються у поліції. Так, станом на 2017 р. в органах поліції функціонувало 149 ізоляторів тимчасового тримання (далі – ІТТ). За останні 2–3 роки їх кількість скорочено майже втричі (на 190), зокрема у 2017 р. призупинено функціонування 55 установ. Тенденція до зменшення кількості ІТТ ускладнює організацію конвоювання в'язнів з огляду на збільшення відстані до органів досудового розслідування та судів, недостатню кількість спеціального автотранспорту. Для конвоювання використовується інший службовий автотранспорт відділів поліції (не обладнаний для перевезення в'язнів) за участю працівників поліції, які не мають відповідних знань та навичок, що призводить до втеч із-під варти. Тільки за 2017 р. за цих обставин було допущено 7 втеч в'язнів під час їх конвоювання та тримання в ІТТ. На жаль, непоодинокими є факти несвоєчасного доставляння або взагалі недоставляння конвойними підрозділами підсудних для участі в судових засіданнях [14].

Водночас після проведення судового засідання (проведення слідчих дій), якщо особи, взяті під варту, не були за рішенням суду звільнені з-під варти, вони мали бути повернені до слідчого ізолятора (ІТТ). Досить часто у суді слухається одразу кілька справ, це також можуть бути резонансні справи, де на лаві підсудних перебуває кілька осіб, є також багатоепізодні справи, справи із залученням експертів, спеціалістів, свідків, присутністю у залі суду представників преси, громадськості тощо. Судові засідання за такими справами можуть тривати довго, і, знов-таки, необхідно витратити певний час на дорогу у зворотному напрямі та прибуття до підрозділу для здачі зброї, ознайомлення із завданнями на наступний день тощо. Тому можна говорити про ненормованість робочого дня конвою та особливі умови несення служби.

Серйозним випробовуванням для працівників підрозділів конвойної служби стають випадки підвищеного втручання в їх діяльність із боку представників громадськості, активістів, правозахисників. Іноді неналежна поведінка, невиправдана агресія та тиск із боку таких осіб стають причиною виникнення конфліктів, суперечок та порушень публічного порядку. Варто також звернути увагу на той факт, що під час роботи правозахисників, які спостерігають та вивчають умови тримання затриманих, взятих під варту осіб, дотримання

їх конституційних прав і свобод під час конвоювання, жодним чином не звертається увага на умови несення служби самими поліцейськими. На жаль, у більшості будівель суду призначення для розміщення конвою не відповідають навіть мінімальним комунально-побутовими умовам для роботи та тримання доставлених до суду осіб у камерах судових установ [15]. Можна говорити, що умови несення служби поліцейськими підрозділів конвою мало чим відрізняються від умов, в яких знаходяться доставлені до суду затримані та взяті під варту особи.

Окремої уваги та нормативного закріплення потребують і питання матеріального забезпечення оптимального функціонування підрозділів конвойної служби, а саме порядку виділення коштів на забезпечення санітарних умов для арештованих осіб, утримання та обслуговування автопарку спецтранспорту, забезпечення поліцейських індивідуальними засобами захисту (медичними масками, медичними печатками тощо).

Таким чином, незважаючи на особливі, специфічні, важкі, ризикові умови служби підрозділів конвою, на нормативному рівні не закріплено будь-яких додаткових переваг та заохочень, які б виправдовували таке навантаження та ризики, а також стимулювали поліцейських до роботи в конвойних підрозділах поліції. Нині спостерігається постійний відтік кадрів, що призводить до некомплекту, у тому числі, в підрозділах конвойної служби, що є неприпустимим, оскільки, згідно із законодавством, чітко визначені умови та кількісний склад конвойного наряду, який має здійснювати охорону затриманих і взятих під варту осіб, їх перевезення.

Таким чином, неналежне нормативно-правове забезпечення діяльності підрозділів конвойної служби призводить до таких негативних наслідків: низький рівень мотивації поліцейських до ефективного виконання покладених на них завдань; відтік персоналу та, як наслідок, некомплект кадрів підрозділів конвойної служби; зниження ефективності виконання покладених на підрозділи конвою завдань, а іноді взагалі неможливість їх виконання через можливі порушення норм законодавства, посадових інструкцій тощо; ускладнення роботи судових органів та виправних установ, а у деяких випадках взагалі зриви судових засідань, вчинення ув'язненими (засудженими) членушкоджень чи інших групових проявів непокори, що, своєю чергою, може призвести до негативного резонансу в суспільстві, ускладнення оперативної обстановки, написання масових необґрунтованих скарг і заяв у різні державні органи та правозахисні організації; порушення дотримання поліцейським правил та вимог особистої безпеки, нехтування засобами індивідуального захисту, невиправданий поспіх у діях; порушення прав і свобод затриманих, заарештованих, взятих під варту осіб тощо.

На наш погляд, можливими шляхами усунення вищезазначених негативних наслідків та створення надійної системи нормативно-правового забезпечення діяльності підрозділів конвойної служби поліції, ефективного функціонування та реалізації покладених на них повноважень мають стати:

– створення умов для оперативного, ефективного та якісного оновлення нормативно-правової бази, що регулює питання діяльності та організації конвоювання затриманих та взятих під варту осіб підрозділами конвойної служби Національної поліції, особливостей конвоювання на різних видах транспорту, організації конвоювання в судах та під час проведення слідчих дій;

– закріплення та нормативне визначення понять «конвой», «конвоювання», «підрозділ конвойної служби», «конвойовані особи» тощо та чітке визначення компетенції, функцій, завдань, принципів, форм і методів функціонування підрозділів конвойної служби поліції;

– впровадження комплексного та узгодженого правового забезпечення управління персоналом відповідних підрозділів конвойної служби, що, своєю чергою, забезпечується наявністю відповідних інструкцій, положень, настанов, які регламентують ті чи інші питання у процесі реалізації персоналом покладених повноважень, у тому числі і під час несення служби в екстремальних умовах та надзвичайних ситуаціях, і які спрямовані на усунення хибних, неузгоджених, неправильних дій та виключають настання негативних наслідків;

– адаптація вітчизняного законодавства з питань поводження з особами, яких затримано та/або взято під варту до вимог законодавства Європейського Союзу, забезпечення їх конституційних прав та свобод, узгодження вітчизняних нормативно-правових актів з європейськими стандартами та посилення контролю за їх належним виконанням;

– закріплення чітких гарантій правового та соціального захисту поліцейських підрозділів конвойної служби тощо.

Висновки. Отже, запропонований нами перелік шляхів удосконалення нормативно-правового забезпечення діяльності батальйонів конвойної служби не має вичерпного характеру. Цей процес має динамічно розвиватися і торкатися багатьох напрямів і аспектів діяльності підрозділів конвойної служби, має бути спрямований на забезпечення належної координації роботи та злагодженості дій правоохоронців, які виконують завдання щодо охорони та конвоювання затриманих, взятих під варту осіб чи підсудних. Удосконалення нормативно-правового забезпечення діяльності підрозділів конвойної служби Національної поліції – процес створення за допомогою впорядковуючого впливу нормативно-правових засобів надійної системи забезпечувальних та запобіжних заходів, спрямованих на охорону та конвоювання затриманих та взятих під варту осіб, а також необхідних передумов переходу на якісно новий, сучасний рівень функціонування підрозділів конвойної служби та узгодженого правового забезпечення управління персоналом таких підрозділів, адже за відсутності належного нормативно-правового регулювання діяльності поліцейських підрозділів конвойної служби навіть за наявності висококваліфікованого персоналу впоратися з поставленими завданнями буде неможливо.

Список використаних джерел:

1. Про Національну поліцію : Закон України від 2 лип. 2015 р. № 580-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 40–41. Ст. 379.
2. Безпалова О.І. Правове забезпечення управління органами поліції України. *Підприємство, господарство і право*. 2017. № 9. С. 111–115. URL: <http://pgp-jurnal.kiev.ua/archive/2017/9/24.pdf> (дата звернення 11.03.2019).
3. Структура територіальних органів поліції (ГУНП). URL: <https://old.npu.gov.ua/mvs/control/main/uk/publish/article/1855859;jsessionid=ac73e607eaf99dc9e70a7bb15baae610> (дата звернення 12.03.2019).
4. URL: <https://newsmir.info/413731> (дата звернення 11.03.2019).
5. Про затвердження Змін до наказу МВС України від 20.01.2005 р. № 60 дск : Наказ МВС України від 2 лист. 2012 № 1002. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1977-12> (дата звернення 05.03.2019).
6. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод : Міжнародний документ від 4 лист. 1950 р. *Офіційний вісник України*. 1998. № 13, № 32 від 23 серп. 2006 р. Ст. 270. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (дата звернення 12.03.2019).
7. URL: <http://kau.in.ua/results/p-dzakhisnomu-dozvoleno-p-d-chas-sudovikh-zas-dan-perebuvati-poruch-z-svo-m-zakhisnikom/> (дата звернення 12.03.2019).
8. Про затвердження Тимчасового порядку забезпечення охорони судів, органів та установ системи правосуддя, а також підтримання громадського порядку в них : рішення Вищої ради юстиції України від 26 груд. 2016 р. № 3470/0/15-16. URL: http://www.vru.gov.ua/content/act/3470_26.12_.2016_.pdf
9. Про затвердження Тимчасового порядку забезпечення охорони судів, органів та установ системи правосуддя, а також підтримання громадського порядку в них» затвердили Тимчасовий порядок забезпечення охорони судів, органів та установ системи правосуддя, а також підтримання громадського порядку в них : Наказ Міністерства внутрішніх справ України від 26 грудня 2016 р. № 1352. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/MVS683.html (дата звернення 07.03.2019).
10. Про затвердження Правил пропуску осіб до приміщень судів та на їх територію транспортних засобів : Наказ Державної судової адміністрації України, Міністерства вну-

трішніх справ від 12 верес. 2005 р. № 102/765. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1322-05> (дата звернення 12.03.2019)

11. Про затвердження Положення про Службу судової охорони : рішення Вищої ради правосуддя України від 21.12.2017 р. № 4237 /0/15-17. URL: <http://www.vru.gov.ua/act/12778> (дата звернення 28.02.2019).

12. Про затвердження Порядку проведення конкурсу для призначення на посади співробітників Служби судової охорони : рішення Вищої ради правосуддя України від 20 жовт. 2018 р. № 3308/0/15-18. URL: <http://www.vru.gov.ua/act/16162> (дата звернення 28.02.2019).

13. На посаду голови Служби судової охорони призначено генерал-майора Валерія Бондаря. URL: https://censor.net.ua/ua/news/3102390/na_posadu_golovy_slujby_sudovoyi_ohorony_pryznacheno_generalmayiora_valeriya_bondarya (дата звернення 28.02.2019)

14. URL: https://www.gp.gov.ua/ua/news.html?_m=publicationsid=205211.

15. Старокостянтинівський райсуд занадто тісний для правосуддя – омбудсмен. Закон і Бізнес. 05 лист. 2018. URL: https://zib.com.ua/ua/print/135143-starokostyantynivskiy_raisud_zanadto_tisniy_dlya_pravosuddya.html (дата звернення 12.03.2019).

САМСІН Р. І.,

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри приватноправових
дисциплін
(Київський міжнародний університет)

УДК 347.73:351.86

ЩОДО ВИДІВ ВИТРАТ НА НАЦІОНАЛЬНУ ОБОРОНУ

У статті обґрунтовано пропозиції щодо визначення видів витрат на національну оборону. Пропонується обов'язкове виділення в державному бюджеті України коштів на кожен із видів витрат на національну оборону, крім витрат на військову допомогу зарубіжним країнам і запровадження відсоткового співвідношення кожного виду витрат щодо загального розміру видатків на оборону.

Ключові слова: національна оборона, витрати, державний бюджет, види витрат, бюджетний запит, військові, Міністерство оборони України, Збройні Сили України.

В статье разработаны предложения по определению видов расходов на национальную оборону. Предлагается обязательное выделение в государственном бюджете Украины средств на каждый из видов расходов на национальную оборону, кроме расходов на военную помощь зарубежным странам и введение процентного соотношения каждого вида расходов от общего размера расходов на оборону.

Ключевые слова: национальная оборона, расходы, государственный бюджет, виды расходов, бюджетный запрос, военные, Министерство обороны Украины, Вооруженные Силы Украины.

The article substantiates the proposals concerning the types of expenditures for national defense. It is proposed to allocate funds in the state budget of Ukraine for each type of expenditure on national defense, in addition to the cost of military assistance to foreign countries and the introduction of the percentage of each type of expenditure for the total amount of defense expenditures.

Key words: national defense, expenses, state budget, types of expenses, budget request, military, Ministry of Defense of Ukraine, Armed Forces of Ukraine.

Вступ. Одним із складників забезпечення державного суверенітету є здатність держави самостійно захищатися від зовнішньої загрози, що в значній мірі залежить від реалізації у державі заходів національної оборони. Реалізація таких заходів потребує значних витрат. При цьому, тільки послідовний та раціональний процес розподілу коштів державного бюджету здатний забезпечити ефективність витрат на національну оборону. В світлі цього особливої актуальності набуває визначення видів витрат, адже саме вони мають обумовлювати розмір коштів, що виділяються в державному бюджеті на оборону.

Нормативно-правове регулювання витрат на національну оборону в Україні здійснюється Бюджетним кодексом України [6], Законом України «Про оборону» [7], Законом України «Про національну безпеку України» [8], системний аналіз яких свідчить про відсутність в них конструктивного підходу до визначення видів витрат на національну оборону, що вказує на необхідність звернення уваги на об'єкт дослідження.

Теоретичні та практичні питання витрат на національну оборону становили предмет наукового дослідження переважно представників економічних наук, а саме таких як: І.В. Мунтіян [1], О.О. Дубровін [2], І.М. Семеніхін [3], Р.М. Федоренко [4] тощо. Окремі аспекти витрат на оборону розглядалися в роботі В.В. Сокурєнко [5], водночас види витрат на національну оборону залишаються мало дослідженим у сучасній вітчизняній доктрині.

Викладене свідчить про актуальність обраної теми наукової роботи.

Постановка завдання. Метою дослідження є обґрунтування пропозиції щодо видів витрат на національну оборону.

Результати дослідження. Чинне законодавство не визначає види витрат на національну оборону. Певним чином такі види виокремлено у Функціональній класифікації видатків та кредитування бюджету, яка затверджена наказом Міністерства фінансів від 14.01.2011 р. № 11, якою видатки на оборону (код 0200) класифіковані на наступні групи: військова оборона (код 0210), цивільна оборона (код 0220), військова допомога зарубіжним країнам (код 0230), військова освіта (код 0240), фундаментальні та прикладні дослідження і розробки у сфері оборони (код 0250) та інша діяльність у сфері оборони (код 0260) [9].

Вирішення того, що саме має бути віднесено до кожної із названих складових належить до компетенції Міністерства оборони України. Такий підхід є проявом принципу самостійності бюджетної системи України, який полягає у наділенні органів державної влади правом самостійно визначати напрями використання бюджетних коштів відповідно до законодавства України (ст. 7 Бюджетного кодексу України). Зазначене повноваження Міністерство оборони України реалізує шляхом підготовки бюджетних запитів та складання паспортів бюджетної програми.

Важливо відзначити, що Законом України «Про державний бюджет на 2019 рік» на оборону виділені кошти тільки в рамках військової оборони (код 0210) за наступними бюджетними програмами: керівництво та військове управління Збройними Силами України у розмірі 657 667,1 тис. грн.; забезпечення діяльності Збройних Сил України, підготовка кадрів і військ, медичне забезпечення особового складу, ветеранів військової служби та членів їхніх сімей, ветеранів війни в розмірі 81 686 427,6 тис. грн.; розвиток, закупівля, модернізація та ремонт озброєння, військової техніки, засобів та обладнання в розмірі 16 969 751,1 тис. грн. [10]. При цьому Законом України «Про державний бюджет на 2018 рік» поміж названого вище, було виділені кошти на наступне: 1) в рамках військової освіти (код 0240) на бюджетну

програму «Підготовка військових фахівців у вищих навчальних закладах, підвищення кваліфікації та перепідготовку військових фахівців і державних службовців, початкову військову підготовку та патріотичне виховання молоді» в розмірі 2 847 018,2 тис. грн.; 2) в рамках іншої діяльності у сфері оборони (код 0260) на бюджетну програму «Медичне лікування, реабілітацію та санаторне забезпечення особового складу Збройних Сил України, ветеранів військової служби та членів їх сімей, ветеранів війни» в розмірі 2 386 149,3 тис. грн. [11].

Водночас невиділення Законом України «Про державний бюджет на 2019 рік» коштів на підготовку військових фахівців та медичне лікування особового складу Збройних сил України не свідчить про відсутність фінансування цих програм взагалі, адже як вбачається із Бюджетного запиту Міністерства оборони України, кошти на ці заходи передбачені в рамках програми «Забезпечення діяльності Збройних Сил України, підготовка кадрів і військ, медичне забезпечення особового складу, ветеранів військової служби та членів їхніх сімей, ветеранів війни» [12]. Зважаючи на досить широку назву цієї програми це є допустимим, проте не відповідає коду функціональної класифікації видатків, яким передбачена ця програма, а саме код 0210 «Військова оборона». Такий висновок зумовлений тим, що у Функціональній класифікації видатків і кредитування бюджету, яка затверджена Наказом Міністерства фінансів від 14.01.2011 р. № 11, нарівні «військовою обороною» виділено такий вид витрат як «військова освіта». Ба більше, у Бюджетному запиті Міністерства оборони України на 2020 рік виділення коштів на підготовку військових фахівців та медичне лікування особового складу Збройних сил України в рамках вищевказаної програми не передбачено.

Вважаємо, що наведені свідчать про непослідовність у визначені видів витрат на національну оборону, що є наслідком відсутності чіткого розмежування всіх складових витрат на національну оборону, які запроваджено у Функціональній класифікації видатків та кредитування бюджету, яка затверджена наказом Міністерства фінансів від 14.01.2011 р. № 11.

На цей аспект вже неодноразово наголошувалось у науковій літературі. Наприклад, Н.І. Богомоллова зазначає, що пі час викладення структури видатків Державного бюджету України значно зменшено рівень їх деталізації; напрями використання коштів мають узагальнені назви, що свідчить про зменшення відкритості системи видатків та створює більше можливостей для прийняття непрозорих рішень [13].

Підтримуючи Н.І. Богомоллову загалом, варто зазначити, що більш детально витрати на національну оборону мають бути відображені у паспортах бюджетних програм Міністерства оборони України, які складаються відповідно до бюджетного призначення, встановленого законом про Державний бюджет України. Проте, наказ Міністерства фінансів України від 29 грудня 2001 року № 1098 «Про паспорти бюджетних програм», не передбачає обов'язково оприлюднення таких паспортів [14]. Доказом цього є відсутність таких паспортів за останні роки на офіційному сайті Міністерства оборони України. Отже, такий підхід не забезпечує прозорість прийняття рішень з питань, що стосуються використання бюджетних коштів на національну оборону.

К.Ф.Телюк, В.В.Сокур однією із ключових проблем у сфері військової оборони вважають наявність неоптимальної структури видатків відповідно до державних пріоритетів у сфері національної безпеки і світових норм [15, с. 100].

При цьому вдосконалення механізмів формування видатків на потреби оборони, оптимізація бюджетних витрат та забезпечення їх раціонального розподілу, контроль за цими процесами у Воєнній доктрині визначено одним із основних напрямів економічного забезпечення воєнної безпеки та реалізації принципово нової єдиної воєнно-економічної, військово-промислової та військово-технічної політики (п. 44 Воєнної доктрини України, яка затверджена Указом Президента України від 2 вересня 2015 року) [16].

У Матриці досягнення стратегічних цілей і виконання основних завдань оборонної реформи, одним із завдань оборонної реформи визначено раціональний розподіл витрат на розвиток, бойову підготовку, оперативні дії у відповідності з кращими практиками держав – членів НАТО (завдання 2.4.4) [17].

Переконані, що одним із чинників раціонального розподілу витрат на національну оборону є визначення їх обов'язкових складників, тобто видів.

У ст. 35 Закону України «Про національну безпеку України» складовою частини системи державного стратегічного планування визначено оборонне планування, яке здійснюється задля забезпечення обороноздатності держави і полягає у визначенні пріоритетів та напрямів розвитку оборонних сил, їх спроможностей, озброєння та військової техніки, інфраструктури, підготовки військ, а також розробленні відповідних концепцій, програм і планів з урахуванням реальних і потенційних загроз у воєнній сфері та фінансово-економічних можливостей держави [8]. Зважаючи на наведене, можна виділити такі види видатків на оборону: 1) розроблення концепцій, програм і планів щодо пріоритетних напрямів розвитку сил оборони; 2) озброєння та військової техніки; 3) розвиток інфраструктури; 4) підготовка військ.

Позиції вчених щодо визначення видів витрат на оборону різняться. М.Ю. Мазур витрати держави на оборону поділяє на три групи: 1) утримання армії, яке включає все, що пов'язано з забезпеченням життєдіяльності її особового складу; 2) оснащення армії, а саме, закупівля засобів ведення бойових дій; 3) утримання інфраструктури, що полягає у будівництві і ремонті об'єктів капітального будівництва та транспортної системи [18, с. 137]. Підтримати такий поділ видатків на національну оборону важко, адже він більшою мірою спрямований на утримання, а не на розвиток Збройних Сил держави.

Більш вдало види видатків на оборону визначають Ю.А. Романовська та В.А. Урбанович, які відносять до них утримання збройних сил, підготовку військовослужбовців, проведення військових досліджень та розвиток оборонної промисловості [19, с. 117]. В.А. Шевчук визначає такі види видатків на оборону: 1) утримання Збройних Сил; 2) розвиток оборонної промисловості; 3) проведення військових досліджень та ліквідації їх наслідків [20, с. 114].

Звертає увагу виділення науковцями такого виду витрат на національну оборону як розвиток оборонної промисловості. Як складник оборонного бюджету видатки на оборонно-промисловий комплекс України розглядає і Т.В. Солопенко, яка наголошує на «необхідності збільшення видатків з бюджету України на оборону з метою забезпечення збереження національного оборонно-промислового комплексу, підвищення його спроможності щодо розробки, випробування, виробництва та модернізації бронетанкового озброєння і техніки сухопутних військ Збройних Сил України» [21, с. 88].

Виділення у складі витрат на національну оборону витрат на розвиток оборонної промисловості вбачається спірним, адже в такому разі в більшій мірі розвивається оборона промисловість країни, а не її обороноздатність. Вважаємо більш логічним створення більш сприятливих умов господарської діяльності таких підприємств та продажу продукції таких підприємств національній армії. У світлі цього варто підтримати Я.В. Бережного, О.О. Молдована, Д.С. Покришку, які пропонують запровадити комплекс податкових пільг, що вивільнять фінансові ресурси як для Збройних сил України, так і для підприємств оборонно-промислового комплексу та здатні забезпечити розвиток оборонно-промислового комплексу України, а саме: звільнення від сплати мита ввезення технологічного обладнання та сировини, що використовуються, в оборонно-промисловому комплексі, проте не виробляються в Україні; введення нульової ставки податку на додаткову вартість на постачання товарів та послуг, що закупаються державою з метою забезпечення поточної діяльності та модернізації Збройних сил України; введення податкових пільг для установ, що забезпечують підготовку висококваліфікованих кадрів в оборонній промисловості [22].

Переконані, що такі нововведення здатні сприяти налагодженню розвинутого виробництва на оборонних підприємствах та їх зацікавленості реалізувати власну продукцію вітчизняним споживачам, а не іноземним.

Заслуговує на увагу позиція Г.М. Филюк та К.Є. Ульянова, які переконані, що забезпечення існування та подальшого розвитку державної політики у сфері оборони є можливим на умови належного фінансування витрат на утримання особового складу, розвиток озброєнь, військової техніки та інфраструктури, на навчання та бойову підготовку військ [23, с. 49].

Значимо, що більшість із вищенаведених позицій науковців передбачає виділення такого виду витрат на національну оборону, як навчання та бойова підготовка особового складу Збройних Сил України. Підтримуючи таку позицію науковців, варто навести таку цитату В.М. Телелима, Р.І. Тимошенка та Ю.І. Приходька: «Державі потрібні інтелектуально та професійно підготовлені військові фахівці, які відповідають сучасним вимогам до теорії та практики сучасної збройної боротьби; здатні на всіх етапах своєї службової кар'єри оволодівати новими знаннями; керувати військами (силами) в бою (операції), навчанням, вихованням, розвитком, психологічною підготовкою особового складу в мирний та воєнний час; створювати, експлуатувати й застосовувати найскладніші системи озброєння та військової техніки» [24, с. 25]. Твердження В.М. Телелима, Р.І. Тимошенка та Ю.І. Приходька є переконливим і не залишає сумнівів про важливість виділення витрат на навчання та професійну (бойову) підготовку особового складу Збройних Сил України.

Ба більше, Стратегічний оборонний бюлетень України, схвалений Указом Президента України від 6 червня 2016 року № 240/2016, однією із оперативних цілей закріплює вдосконалення системи військової освіти та підготовки кадрів (п. 5.2) та вказує на наступний очікуваний результат: «Набуття системою військової освіти практичного спрямування навчання, впровадження в навчальний процес передові методики підготовки збройних сил держав-членів НАТО, а також технології дистанційного навчання, забезпечення військових навчальних закладів сучасними і перспективними зразками озброєння та військової техніки, тренажерами та навчально-тренувальними комплексами» [18]. При цьому важливим є звернення уваги як на надання військової освіти, так і на професійну підготовку військових кадрів в подальшому. З огляду на реалії сьогодення доцільним є виділення видатків на медичне забезпечення військових.

З огляду на наведене для забезпечення більшої прозорості та раціональності процесу фінансового забезпечення національної оборони доцільним є відмовитися від такого видатку на оборону як військова оборона та запровадити види видатків, які більш чітко формулюють їх призначення, зокрема, видатки за утримання Збройних Сил України, їх медичне забезпечення, видатки на обслуговування та розвиток озброєння та військової техніки. Виділення таких видів витрат на оборону цілком узгоджується із заходами, які передбачені Державною програмою розвитку Збройних Сил України на період до 2020 року [25].

Є очевидним, що ефективність кожного виду витрат для національної оборони значною мірою залежить від розміру грошових коштів, які виділяються на них у Державному бюджеті України. Сьогодні на законодавчому рівні регламентовано тільки загальний розмір таких витрат. При цьому, як слушно зазначає І.М. Семеніхін, саме пропорції у розподілі оборонних видатків «визначають ступінь виконання поставлених завдань перед Збройними Силами України в умовах їх реформування і переходом на контрактну основу комплектування» [3, с. 11].

Відповідно до ст. 2 Закону України «Про національну безпеку України», обсяг видатків на фінансування сил оборони має становити не менше 3 відсотків запланованого обсягу внутрішнього валового продукту [8].

Закон України «Про державний бюджет України на 2019 рік» свідчить, що співвідношення між основними видами видатків оборонного бюджету становить: 0,7 % - керівництво та військове управління Збройними Силами України, 17,2 % - розвиток, закупівля, модернізація та ремонт озброєння, військової техніки, засобів та обладнання, 82,1 % забезпечення діяльності Збройних Сил України, підготовка кадрів і військ, медичне забезпечення особового складу, ветеранів військової служби та членів їхніх сімей, ветеранів війни, у складі яких витрати на навчання та підготовку особового складу складають 3,8 %.

Отже, як слушно зауважують Ю.А. Романовська та В.А. Урбанович, розвиток озброєння та військової техніки у структурі видатків на національну оборону фінансується за залишковим принципом, що є серйозною проблемою України [19, с. 120]. Звісно, Україна може отримувати військову техніку в рамках допомоги від інших країн, проте це не виправдовує відмову від виділення власних коштів на ці потреби, адже допомога – це справа добровільна, одностороння і може бути і не надана.

Варто погодитись із К.Ф. Телюк та В.В. Сокур, які відзначають, що в Україні за 22 роки її незалежності майже 80 % бюджету Міністерства оборони України йшло на утримання Збройних сил [15, с. 98].

Фахівці Офісу з фінансового та економічного аналізу у Верховній Раді України констатують, що «аналіз оборонних видатків для ЗС України свідчить про те, що у 2006-2016 роках частка видатків на утримання Збройних Сил перевищувала майже втричі граничний показник, а частка видатків, спрямованих на розвиток ОВТ та інфраструктури, становила менше чверті від мінімального граничного показника, при цьому планові показники фактично не виконувалися. В Україні на утримання особового складу Збройних Сил витрачалася основна частина оборонних коштів, що фактично унеможливило їх реформування і розвиток» [26, с. 34].

Н.В. Невідома зазначає, що експерти вважають раціональним розподіл оборонного бюджету наступним чином: «особовий склад – 40 %, експлуатація та обслуговування озброєнь і військової техніки – 30%, фінансування науково-дослідних і дослідно-конструкторських робіт, закупівля озброєнь і військової техніки – 30%» [27, с. 75].

Р.М. Федоренко вважає доцільним співвідношення 60% : 20% : 20% між видатками на утримання особового складу, поточними та капітальними витратами [4, с. 35].

На переконання І.М. Семеніхіна, розподіл оборонних видатків має відповідати світовим стандартам країн Північноатлантичного блоку і сучасним вимогам реформування армії та обґрунтовує співвідношення спрямування його коштів наступним чином: «на утримання особового складу – 50 %; на бойову підготовку – 25 %; на матеріально-технічне забезпечення – 25 %» [3, с. 21]. Пропозиції вчених заслуговують на підтримку, проте їх визначення в більшій мірі потребує економічного дослідження в рамках якого буде враховано цінова політика на продукцію оборонної сфери, стан матеріальної бази та вартість послуг із підготовки особового складу Збройних сил України тощо.

Погоджуємося із В.В. Сокурено, який вважає, що витрати на національну оборону мають бути передбачені на всі аспекти оборонної діяльності [5, с. 21].

Висновки. Враховуючи викладене, вважаємо доцільним уточнення видів видатків на національну оборону, які закріплені у Функціональній класифікації видатків та кредитування бюджету, що затверджена Наказом Міністерства фінансів від 14.01.2011 р. № 11, а саме: видаток «військова освіта» (код 0240) змінити на видаток «військова освіта та бойова підготовка»; видаток «військова оборона» (код 0210) замінити на видаток «утримання Збройних сил України», «медичне забезпечення особового складу, ветеранів військової служби та членів їхніх сімей, ветеранів війни», «обслуговування, закупівлю та модернізація озброєння, військової техніки, інших засобів». При цьому закріпити обов'язкове виділення коштів на кожен вид витрат на національну оборону, крім витрат на військову допомогу зарубіжним країнам та обов'язкове зазначення їх відсоткового співвідношення щодо загального розміру видатків на оборону.

Для впровадження цих пропозицій доцільно доповнити окремою частиною ст. 2 Закону України «Про національну безпеку України».

Виокремлення запропонованих видів видатків у складі видатків на національну оборону сприятиме розвитку обороноздатності України та більш прозорому розподілу бюджетних коштів на оборону нашої країни.

Дослідження порядку використання витрат на національну оборону може стати предметом подальших наукових досліджень.

Список використаних джерел:

1. Мунтіян В.І. Витрати на оборону в економіці держави : автореф. ... дис. д-ра екон. наук : 08.02.03; Ін-т економіки НАН України. Київ, 1998. 32 с.
2. Дубровіна О.О. Забезпечення економічної безпеки України у сфері оборони : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.02.03; Ін-т екон. прогнозування НАН України. Київ, 2004. 19 с.

3. Семеніхін І.М. Фінансове забезпечення збройних сил в умовах трансформації економіки України : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.04.01; Київський нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2004. 24 с.
4. Федоренко Р.М. Організаційно-економічні засади розвитку системи оборонного планування в Україні : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 21.04.01; Нац. ін-т стратегічних досліджень. Київ, 2006. 46 с.
5. Сокур В.В. Публічне адміністрування сферою оборони в Україні : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07; Нац. акад. внутр. справ, Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2016. 40 с.
6. Бюджетний кодекс України : Закон України від 08 липня 2010 р. № 2456-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2010. № 50–51. Ст. 572.
7. Про оборону : Закон України від 06 грудня 1991 р. № 1932-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 9. Ст. 106.
8. Про національну безпеку України : Закон України від 21 червня 2018 р. № 2469-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2018. № 31. Ст. 241.
9. Про бюджетну класифікацію : Наказ Міністерства фінансів України від 14 січня 2011 р. № 11. *Баланс-Бюджет*. 2011. № 6. Ст. 17.
10. Про державний бюджет на 2019 рік : Закон України від 23 листопада 2018 р. № 2629-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2018. № 96. Ст. 3221.
11. Про державний бюджет на 2018 рік : Закон України від 07 грудня 2017 р. № 2246-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2018. № 3-4. Ст. 26.
12. Бюджетний запит на 2019–2021 рр., індивідуальний, форма 2019-2 Міністерства оборони України. URL: <http://www.mil.gov.ua/diyalnist/byudzheta-vikonannya-czilovix-program/byudzhetniy-zapit-ministerstva-oboroni-ukraini.html>. (дата звернення: 03.03.2019).
13. Богомолова Н.І. Проблеми формування системи видатків державного бюджету. *Ефективна економіка*. 2012. № 2. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/efek_2012_2_4 (дата звернення: 17.03.2017).
14. Про паспорти бюджетних програм : Наказ Міністерства фінансів України від 29 грудня 2001 р. № 1098. *Офіційний вісник України*. 2003. № 5. Ст. 196.
15. Телюк К.Ф., Сокур В.В. Фінансування національної оборони України. *Вісник Університету банківської справи*. 2015. № 1. С. 96–102.
16. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 2 вересня 2015 р. «Про нову редакцію Воєнної доктрини України» : Указ Президента від 24 вересня 2015 р. № 555/2015. *Офіційний вісник України*. 2015. № 78. Ст. 2592.
17. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 20 травня 2016 року «Про Стратегічний оборонний бюлетень України» : Указ Президента України від 06 червня 2016 р. № 240/2016. *Офіційний вісник України*. 2016. № 45. Ст. 1641.
18. Мазур М.Ю. Сущность оборонно-промышленного комплекса и государственных расходов на оборону. *Известия СПбГЭУ*. 2016. № 6 (102). С. 135–139.
19. Романовська Ю.А., Урбанович В.А. Видатки на оборону: порівняльний аналіз ситуації в Україні та країнах НАТО. *Причорноморські економічні студії*. 2018. Вип. 28-2. С. 117–120.
20. Шевчук В.А. Правові основи фінансування витрат на національну оборону та забезпечення безпеки держави. *Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. Серія: Право і державне управління*. 2011. № 4. С. 114–116.
21. Солопенко Т.В. Видатки бюджету на оборону: сучасний стан і перспективи (на практиці США, Росії і України). *Стратегія економічного розвитку України*. 2016. № 38. С. 87–97.
22. Бережний Я.В., Молдован О.О., Покришка Д.С. Щодо шляхів оптимізації використання оборонних видатків в Україні. *Аналітична записка. № 30. Серія: Економіка*. URL: <http://www.niss.gov.ua/articles/1610> (дата звернення: 17.03.2017).
23. Філюк Г.М., Ульянов К.С. Економічні аспекти функціонування військово-промислового комплексу України. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2011. № 26. С. 48–50.

24. Телелим В.М., Тимошенко Р.І., Приходько Ю.І. Військова освіта в системі безпеки та оборони держави. *Наука і оборона*. 2013. № 4. С. 21–28.

25. Державна програма розвитку Збройних Сил України на період до 2020 року. URL: http://www.mil.gov.ua/content/oboron_plans/22017-06-16_National-program-2020_uk.pdf (дата звернення: 03.03.2019).

26. Аналіз видатків сектору оборони в Україні: 2006–2016 рр. URL: https://feao.org.ua/wpcontent/uploads/2017/06/FEAO_Sektor_oborony_A5_02_web_color.pdf (дата звернення: 03.03.2019).

27. Невідома Н.В. Трансатлантична співпраця оборонно-промислового комплексу. *Актуальні проблеми удосконалення системи військово-технічного співробітництва України*. Науково-інформаційний збірник. 2005. Вип. 14. С. 74–76.

СТРЕЛЬЧЕНКО О. Г.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри публічного управління
та адміністрування
(Національна академія внутрішніх справ)

УДК 342.951:351.635

ДОКТРИНАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПРОВАДЖЕНЬ У СПРАВАХ ПРО АДМІНІСТРАТИВНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ У СФЕРІ ОБІГУ ЛІКАРСЬКИХ ЗАСОБІВ

У статті охарактеризовано провадження у справах про адміністративні правопорушення у сфері обігу лікарських засобів і виокремлено їх стадії та етапи. Серед стадій проваджень у справах про адміністративні правопорушення автором виокремлено такі: стадія адміністративного розслідування; стадія розгляду справи про адміністративне правопорушення у сфері обігу лікарських засобів; стадія перегляду постанови у справі про адміністративне правопорушення у сфері обігу лікарських засобів; стадія виконання постанови у справі про адміністративне правопорушення у сфері обігу лікарських засобів.

Ключові слова: провадження, адміністративне правопорушення, лікарські засоби, постанова, адміністративне розслідування, розгляд справи, перегляд постанови, виконання постанови.

В статье охарактеризованы производства по делам об административных правонарушениях в сфере оборота лекарственных средств и выделены их стадии и этапы. Так, из стадий производства по делам об административных правонарушениях автором выделены следующие: стадия административного расследования; стадия рассмотрения дела об административном правонарушении в сфере оборота лекарственных средств; стадия пересмотра постановления по делу об административном правонарушении в сфере оборота лекарственных средств; стадия исполнения постановления по делу об административном правонарушении в сфере обращения лекарственных средств.

Ключевые слова: производство, административное правонарушение, лекарственные средства, постановление, административное расследование, рассмотрение дела, пересмотр постановления, выполнение постановления.

The article describes the proceedings in cases of administrative violations in the field of drug circulation and outlines their stages and stages. Thus, the stages of proceedings in cases of administrative offenses are identified by the author as follows: the stage of administrative investigation; the stage of consideration of a case concerning an administrative offense in the field of medical treatment; the stage of reviewing the ruling in the case of an administrative offense in the field of medical treatment; the stage of execution of the ruling in the case of an administrative offense in the field of medical treatment.

Keywords: *proceedings, administrative offenses, medicines, decree, administrative investigation, consideration of the case, revision of the resolution, execution of the ruling.*

Вступ. Протягом останніх років в Україні спостерігається значне загострення проблем у сфері обігу лікарських засобів і зростання кількості правопорушень, які вчинюються у сфері обігу лікарських засобів, що створює безпосередню загрозу генофонду нації, забезпеченню правопорядку, національній безпеці країни загалом [1]. Намагаючись розробити та запровадити нові пріоритетні заходи, які б дали змогу на державному рівні ефективно протидіяти правопорушенням у сфері обігу лікарських засобів, Україна, відповідно до взятих на себе міжнародних зобов'язань, мала б використовувати весь потенціал правових засобів, зокрема, адміністративного примусу, який реалізується у процесі здійснення проваджень у справах за правопорушення у сфері обігу лікарських засобів. Проте очевидним є факт, що чинне адміністративно-деліктне законодавство ще недостатньою мірою вирішує цю проблему [2, с. 26].

Постановка завдання. Важливим моментом у реалізації адміністративної відповідальності за правопорушення у сфері обігу лікарських засобів, встановленої нормами матеріального права, є дотримання правової процедури, яка встановлюється нормами процесуального права. Тож притягнення до адміністративної відповідальності осіб, які вчинили правопорушення у сфері обігу лікарських засобів, здійснюється у формі провадження у справах про адміністративні правопорушення, яке регламентовано Кодексом України про адміністративні правопорушення. У зв'язку з цим виникає необхідність у додатковому з'ясуванні деяких теоретичних питань, пов'язаних з особливостями провадження у справах про адміністративні правопорушення, визначення його взаємозв'язку з адміністративним процесом та іншими видами провадження в цій сфері.

В юридичній науці проблематику щодо особливостей лікарських засобів у сфері обігу лікарських засобів розробляли такі вітчизняні та зарубіжні вчені, як Н.О. Ветютнева, Н.В. Волк, С.Г. Убогов, О.В. Кузьменко, В.К. Колпаков, Г.Г. Пилипенко, А.П. Радченко, М.В. Римар, О.Г. Стрельченко, Л.О. Федорова та інші. Водночас проблемі створення лікарських засобів приділено недосить уваги, що, у свою чергу, свідчить про своєчасність і важливість обраної теми наукової статті.

Результати дослідження. Відповідно, виникає необхідність дослідження особливостей проваджень у справах за правопорушення у сфері обігу лікарських засобів, які сьогодні не повною мірою досліджені науковцями.

Саме тому з метою вирішення цього питання щодо з'ясування особливостей проваджень у справах за правопорушення у сфері обігу лікарських засобів необхідно дослідити такі правові категорії, як «адміністративне провадження», «провадження у справах про адміністративні проступки» та «провадження у справах за правопорушення у сфері обігу лікарських засобів».

Однією з найважливіших особливостей адміністративного процесу є значно ширше порівняно з кримінальним і цивільним процесом коло охоплених суспільних відносин. Ці відносини реалізуються за допомогою адміністративних проваджень, під якими В.Б. Авер'янов розумів сукупність окремих проваджень, кожне з яких становить певну

єдність послідовно здійснюваних дій і процедур, спрямованих на розгляд і вирішення індивідуально-конкретних (адміністративних) справ [3].

В.К. Колпаков під «адміністративним провадженням» розуміє адміністративно-процесуальну діяльність (сукупність процесуальних дій) компетентного суб'єкта, що здійснюється у межах конкретної адміністративної справи [4, с. 277].

О.В. Кузьменко детермінує «адміністративне провадження» як вид адміністративного процесу, який об'єднує послідовно здійснювані уповноваженим суб'єктом (публічною адміністрацією) процесуальні дії щодо розгляду та вирішення індивідуальних справ [5, с. 130].

Треба зазначити, що О.В. Кузьменко акцентує увагу в зазначеній детермінанті адміністративного провадження на нерозривності адміністративного процесу та адміністративного провадження. Ми поділяємо думку науковця в тому, що провадження є невіддільною частиною адміністративного процесу, зосереджуючи увагу на тому, що провадження і є його процесуальним складником. Безпосередньо у процесі провадження у справі з'ясовується вина чи невинуватість, раціональність і можливість застосування заходів адміністративної відповідальності тощо.

Це означає, що конкретне адміністративне провадження, зокрема, у сфері обігу лікарських засобів, є складовою адміністративного процесу, врегульованого адміністративно-процесуальними нормами [3, с. 479].

Треба зазначити те, що критерієм поділу адміністративного процесу на окремі види проваджень є наявність своєрідних субструктурних процедур, дотримання яких є обов'язковим у конкретному провадженні, а також характер індивідуально-конкретних управлінських справ, що показує їх найбільш суттєві властивості та особливості. Цей критерій зумовлює особливості того чи іншого виду провадження, оскільки кожне провадження має на меті встановлення чіткого порядку розгляду і вирішення конкретної категорії управлінських справ. Наприклад, порядок розгляду звернень громадян суттєво відрізняється від дисциплінарного провадження тощо.

Кожне адміністративне провадження є системою норм, що регламентують порядок розгляду і вирішення тих чи інших груп управлінських справ. Отже, воно є дещо самостійним адміністративно-процесуальним правовим інститутом.

У науці адміністративного права немає єдиної думки щодо видів адміністративних проваджень. Саме тому пропонуємо їх розглянути.

О.В. Кузьменко виділяє такі *види адміністративних проваджень*: нормотворчі; заохочувальні; контрольно-наглядові; дозвільні; реєстраційні; за скаргами фізичних та юридичних осіб; у справах про адміністративні проступки; в адміністративному суді (адміністративно-судочинські провадження) тощо.

Загалом, класифікувати адміністративні провадження можна за різними критеріями (підставами): 1) залежно від характеру індивідуально-конкретної (адміністративної) справи можна виділити такі: – неюрисдикційні адміністративні провадження; – юрисдикційні адміністративні провадження; 2) відповідно змісту діяльності, яку виконує публічна адміністрація її посадові та службові особи, виділяють такі: – адміністративно-процедурні провадження (управлінські; щодо надання адміністративних послуг та за зверненнями громадян); – адміністративно-деліктні провадження; – адміністративно-судочинські провадження [6].

Поділ адміністративних проваджень відображає об'єктивну потребу суспільного поділу праці й спеціалізації діяльності суб'єктів, уповноважених здійснювати таку діяльність. При цьому виділення конкретних проваджень у рамках адміністративного процесу пов'язане з необхідністю регулювання певних, якісно однорідних адміністративно-процесуальних правовідносин, у нашому випадку щодо правовідносин у сфері обігу лікарських засобів [3].

Саме тому необхідно дати характеристику одному з видів провадження: це «*провадження у справах про адміністративні проступки*», яке є родо-видовою категорією щодо «*адміністративного провадження у справах за правопорушення у сфері обігу лікарських засобів*».

О.В. Кузьменко під «*провадженням у справах про адміністративні проступки*» розуміє нормативно-врегульовану діяльність повноважних суб'єктів щодо застосування адміністративної відповідальності за скоєний адміністративний проступок, а також запобігання адміністративним правопорушенням [7, с. 432–433].

В.К. Колпаков стверджує, що «*провадження у справах про адміністративні правопорушення*» – це особливий різновид адміністративного процесу, який значною мірою врегульований правовими нормами, що сконцентровані в розділах IV та V Кодексу про адміністративні правопорушення (глави 18–33) [8].

Т.О. Коломоєць і С.М. Алфьоров визначають «*провадження у справах про адміністративні правопорушення*» як особливий вид процесуальної діяльності, врегульовану нормами адміністративно-процесуального права діяльність уповноважених органів, яка спрямована на притягнення до адміністративної відповідальності осіб, що вчинили адміністративні правопорушення [9; 10].

Відповідно, із зазначеної детермінанти можна визначити основні ознаки провадження у справах про адміністративні правопорушення, а саме: особливий вид процесуальної діяльності, яка врегульована нормами адміністративно-процесуального права; наявність особливого суб'єкта, тобто уповноважених органів та їх посадових і службових осіб; метою діяльності є притягнення до адміністративної відповідальності осіб; особливістю є наявність вчинення адміністративного проступку.

Ю.П. Битяк зазначає, що «*провадження у справах про адміністративні правопорушення*» визначається як низка послідовних дій уповноважених органів (посадових осіб), а в деяких випадках інших суб'єктів, які згідно з нормами адміністративного законодавства здійснюють заходи, спрямовані на притягнення правопорушників до відповідальності й забезпечення виконання винесеної постанови [11, с. 220].

Зазначена характеристика цієї категорії, наданої Ю.П. Битяком, звертає увагу безпосередньо на визначених діях та їх послідовності, результатом яких є притягнення правопорушників до адміністративної відповідальності, виконання відповідного рішення та виконання винесеної постанови.

Є також інші погляди щодо розуміння правової категорії «*провадження у справах про адміністративні правопорушення*».

Доцільно зазначити також те, що «*провадження у справах про адміністративні правопорушення*» розглядається як особливий різновид адміністративного процесу.

М.В. Ковалів «*провадження у справах про адміністративні правопорушення*» визначає як правовий інститут, у рамках якого регулюються процесуальні адміністративно-деліктні відносини і забезпечується вирішення адміністративних справ, а також запобігання адміністративним правопорушенням [7, с. 244].

Відповідно до зазначеного трактування, дозволимо собі не зовсім погодитися з автором, а саме щодо таких моментів: по-перше, у визначенні взагалі не згадується нормативна частина цього провадження; по-друге, автором зазначається, що у межах цього провадження вирішуватимуться адміністративні справи. При цьому виникає питання, яким чином адміністративні справи щодо здійснення адміністративного судочинства можуть вирішуватися в рамках провадження про адміністративні правопорушення.

Здійснивши ґрунтовну характеристику поняття «*провадження у справах про адміністративні правопорушення*», вважаємо за доцільне запропонувати авторську детермінанту «*провадження у справах про адміністративні правопорушення*», під яким необхідно розуміти нормативно врегульовану діяльність суб'єктів публічної адміністрації, що уповноважені застосовувати адміністративну відповідальність відповідно до чинного законодавства за скоєний адміністративний проступок, метою якої є запобігання, попередження та припинення правопорушень.

Доцільно визначити ознаки провадження у справах про адміністративні правопорушення, а саме: нормативно врегульована діяльність суб'єктів публічної адміністрації; виникає у зв'язку із вчиненням проступків; визначене законодавством коло суб'єктів, яке на-

ділене повноваженнями щодо застосування адміністративної відповідальності; можливість застосування заходів державного примусу зумовлює високий ступінь формалізації процесу; метою провадження є запобігання, попередження та припинення правопорушень; безпосередня реалізація заходів адміністративної відповідальності тощо.

Аналіз законодавства України дає змогу виділити два види провадження у справах про адміністративні правопорушення: *звичайне та спрощене*. *Звичайне* здійснюється в більшості справ і детально регламентовано чинним законодавством. Воно передбачає складання протоколу: визначає зміст, запобіжні заходи і порядок їх застосування; права та обов'язки учасників провадження; порядок розгляду справ; факти, обставини, що є доказами. *Спрощене провадження* застосовується щодо невеликої кількості правопорушень, прямо передбачених ст. 258 КУпАП. Таке провадження характеризується мінімумом процесуальних дій та їх оперативністю. Протокол про правопорушення не складається, посадова особа, що виявила правопорушення, приймає і виконує рішення про накладання і стягнення (штрафу або ж попередження). У разі стягнення штрафу порушникові видається квитанція про його сплату. Оформлення попередження здійснюється шляхом вручення або письмового попередження за встановленою формою, або усного попередження [12]. Однак аналіз складів адміністративних проступків, що вчиняються у сфері обігу лікарських засобів, дає змогу зробити висновок, що всі справи про адміністративні проступки у вказаній сфері (за винятком статті 44 КУпАП) будуть розглядатися виключно в порядку звичайного провадження.

Треба зазначити, що основними завданнями провадження у справах про адміністративні правопорушення є такі: своєчасне, всебічне, повне й об'єктивне з'ясування обставин кожної справи, вирішення її точно відповідно до закону, забезпечення виконання винесеної постанови, а також виявлення причин та умов, що сприяють вчиненню адміністративних правопорушень, запобігання правопорушенням, виховання громадян у дусі додержання законів, зміцнення законності [13, с. 34].

Це означає, що конкретне адміністративне провадження, зокрема, у сфері обігу лікарських засобів, є складовою адміністративного процесу, врегульованого адміністративно-процесуальними нормами, та є видовою складовою провадження у справах про адміністративні правопорушення. Саме тому назріла необхідність дослідження *провадження у справах про адміністративні правопорушення у сфері обігу лікарських засобів*.

Тому індивідуалізація розгляду конкретних адміністративних справ у сфері обігу лікарських засобів розкриває особливості провадження, публічний зміст правових відносин між публічними органами та організаційно їм не підпорядкованими юридичними особами, суб'єктами підприємницької та господарської діяльності, громадянами у процесі створення, виготовлення, реєстрації та утилізації лікарських засобів [12, с. 113].

Доцільно зазначити, що провадження у справах про адміністративні правопорушення у сфері обігу лікарських засобів, як і будь-яке провадження, здійснюється у відповідній послідовності, як низка взаємопов'язаних процесуальних дій, спрямованих на реалізацію норм матеріального права щодо адміністративної відповідальності за вчинені правопорушення [14, с. 448]. Такі продовжувані дії в науці адміністративного права за їхнім характером, спрямованістю, завданнями, особами, які їх здійснюють, процесуальними рішеннями та їхнім процесуальним оформленням прийнято об'єднувати у відповідні *стадії* [15, с. 544].

Висновки. Аналізуючи зміст і структуру процесуальної частини Кодексу України про адміністративні правопорушення, можна дійти висновку, що провадження у справах про адміністративні правопорушення у сфері обігу лікарських засобів як видова категорія адміністративного провадження у справах про адміністративні правопорушення складається з основних і факультативних стадій та етапів, а саме: 1) стадії адміністративного розслідування, що передбачає такі етапи: порушення справи про адміністративне правопорушення у сфері обігу лікарських засобів; встановлення всіх обставин справи про адміністративне правопорушення у сфері обігу лікарських засобів; процесуальне оформлення результатів розслідування адміністративного правопорушення у сфері обігу лікарських засобів; направлення матеріалів для розгляду за підвідомчістю; 2) стадія розгляду справи про адміністратив-

не правопорушення у сфері обігу лікарських засобів, що передбачає такі етапи: підготовку справи про адміністративне правопорушення у сфері обігу лікарських засобів до розгляду; складання протоколу про адміністративне правопорушення у сфері обігу лікарських засобів; заслуховування справи про адміністративне правопорушення у сфері обігу лікарських засобів; винесення постанови щодо адміністративного правопорушення у сфері обігу лікарських засобів та доведення її до відома; 3) як факультативна стадія є стадія перегляду постанови у справі про адміністративне правопорушення у сфері обігу лікарських засобів, що передбачає такі етапи: оскарження постанови у справі про адміністративне правопорушення у сфері обігу лікарських засобів; перевірка законності постанови у справі про адміністративне правопорушення у сфері обігу лікарських засобів; винесення та реалізація рішення у справі про адміністративне правопорушення у сфері обігу лікарських засобів; 4) стадія виконання постанови у справі про адміністративне правопорушення у сфері обігу лікарських засобів, що передбачає такі етапи: звернення постанови у справі про адміністративне правопорушення у сфері обігу лікарських засобів до виконання та безпосереднє її виконання тощо.

Список використаних джерел:

1. Підсумки роботи Державної інспекції з контролю якості лікарських засобів за I півріччя 2009 р. URL: <http://www.moz.gov.ua/ua/main/press/?docID=13205>.
2. Алексєєв О.Г. Становлення та розвиток нормативно-правового регулювання адміністративної відповідальності за правопорушення у фармацевтичній сфері. *Адвокат*. 2010. № 10. С. 26–29.
3. Адміністративне право України. Академічний курс : підручник : у 2-х т.: Т. 1. Загальна частина / за заг. ред. В.Б. Авер'янова. Київ : Ін Юре, 2005. 584 с.
4. Колпаков В.К., Кузьменко О.В. Адміністративне право України : підручник. Київ : Юрінком Інтер, 2003. 548 с.
5. Кузьменко О.В., Гуржій Т.О. Адміністративно-процесуальне право України : підручник / за ред. О.В. Кузьменко. Київ : Атіка, 2008. 416 с.
6. Адміністративне право. Загальна частина (Альбом схем) : навч. посібник / О.В. Кузьменко, І.Д. Пастух, М.В. Плугатир, М.В. Співак. Київ : «Центр учбової літератури». 2015. 232 с.
7. Курс адміністративного права України : підручник / за ред. О.В. Кузьменко. 3-є вид., допов. Київ : Юрінком Інтер, 2018. 904 с.
8. Колпаков В.К. Адміністративне право України : навч. посібник. Київ : Юрінком Інтер, 2004. 544 с.
9. Алфьоров С.М. Адміністративне право. URL: http://pidruchniki.ws/15431216/pravo/provadhennya_spravah_pro_administrativni.
10. Адміністративне право України : підручник / за заг. ред. д-ра юр. наук, проф. Т.О. Коломоєць. Київ : Істина, 2008.
11. Адміністративне право України : підручник / Ю.П. Битяк, В.М. Гаращук, О.В. Дьяченко та ін.; за ред. Ю.П. Битяка. Київ : Юрінком Інтер, 2007. 544 с.
12. Адміністративна відповідальність та провадження у справах про адміністративні правопорушення : навч. посібник / О.В. Кузьменко, М.В. Плугатир, І.Д. Пастух, О.Г. Стрельченко; за заг. ред. О.В. Кузьменко. Київ : «Центр учбової літератури». 2016. 388 с.
13. Гончарук С.Т. Адміністративна відповідальність за законодавством України. Київ : Українська академія внутрішніх справ, 1995. 78 с.
14. Демський Е.Ф. Адміністративне процесуальне право України : навч. посібник. Київ : Юрінком Інтер, 2008. 496 с.
15. Кодекс України про адміністративні правопорушення: наук.-практ. коментар / Р.А. Калюжний, А.Т. Комзюк, О.О. Погрібний та ін.; 2-е вид. Київ : Всеукраїнська асоціація видавців «Правова єдність», 2008. 655 с.

ТУЗ Н. Д.,

кандидат юридичних наук,
старший викладач кафедри
тактико-спеціальної підготовки факультету № 3
(Інститут із підготовки фахівців
для підрозділів Національної поліції
Львівського державного університету
внутрішніх справ)

МОСКОВЧУК М. О.,

кандидат історичних наук,
доцент кафедри тактико-спеціальної
підготовки факультету № 3
(Інститут із підготовки фахівців
для підрозділів Національної поліції
Львівського державного університету
внутрішніх справ)

УДК 351.754.1(48)

УПРАВЛІННЯ ТА КЕРІВНИЦТВО СИЛАМИ ПОЛІЦІЇ ПІД ЧАС ПРОВЕДЕННЯ МАСОВИХ ЗАХОДІВ ВІДПОВІДНО ДО СКАНДИНАВСЬКОЇ МОДЕЛІ ОХОРОНИ ПУБЛІЧНОГО ПОРЯДКУ ТА БЕЗПЕКИ

У статті досліджено особливості управлінської діяльності та керівництво силами поліції під час забезпечення публічної безпеки та порядку відповідно до скандинавської моделі охорони публічного порядку та безпеки, оскільки досить часто під час проведення різного роду масових заходів за участі великої кількості людей поліцейським необхідно протистояти агресивній, протиправній поведінці, інколи з використанням насильства, для припинення яких потрібно використовувати силу та заходи примусу.

Застосування сили завжди повинно бути співрозмірним і має обмежуватись мінімально необхідними діями, щоб забезпечити відновлення правопорядку. Приймаючи рішення про необхідність застосування сили, поліція завжди повинна пам'ятати про різноманіття учасників заходу і про диференційований підхід до різних груп у складі учасників зібрання.

Ключові слова: публічна безпека та порядок, поліція, тактика, методи, затримання.

В статье исследованы особенности управленческой деятельности и руководство силами полиции при обеспечении общественной безопасности и порядка в соответствии со скандинавской моделью охраны общественного порядка и безопасности, поскольку довольно часто при проведении различного рода массовых мероприятий с участием большого количества людей полицейским необходимо противостоять агрессивному, противоправному поведению, иногда с использованием насилия, для прекращения которого нужно использовать силу и меры принуждения.

Применение силы всегда должно быть соизмеримым и должно ограничиваться минимально необходимыми действиями, чтобы обеспечить восстано-

ление правопорядка. Принимая решение о необходимости применения силы, полиция всегда должна помнить о многообразии участников мероприятия и о дифференцированном подходе к различным группам в составе участников собрания.

Ключевые слова: публичная безопасность и порядок, полиция, тактика, методы задержания.

The article examines the peculiarities of management activity and police leadership by providing public safety and order in accordance with the Scandinavian model of public order and safety protection, since often enough, when conducting various types of mass events with the participation of a large number of people, the police need to resist aggressive and unlawful behavior, sometimes with the use of violence, the termination of which requires the use of force and coercive measures.

The use of force must always be commensurate and should be limited to the minimum necessary to ensure the restoration of the rule of law. When deciding on the necessity of using force, the police must always keep in mind the variety of participants in the event and the differentiated approach to different groups within the assembly.

Key words: public security and order, police, tactics, methods, detention.

Вступ. Проблемні питання щодо мирних зібрань громадяни були, є та, мабуть, будуть актуальними як із теоретичної, так і з практичної точок зору. Мирні зібрання людей є вагомим критерієм, за яким визначається рівень демократії в країні, є дієвим способом громадського контролю за інститутами публічної влади.

Сучасні історичні події засвідчують, що активна участь громадян у житті країни, «майдани» є ефективним механізмом щодо забезпечення і реалізації незалежності Українського народу. Мирні зібрання громадян є відповідним дієвим засобом реалізації прав громадян, таких як: право громадянина на свободу світогляду і віросповідання, думки й слова, на вільне вираження своїх поглядів та переконань, на використання і поширення інформації усно, письмово або в інший спосіб на свій вибір, права на вільний розвиток своєї особистості тощо.

Відповідно до статті 39 Конституції України «громадяни мають право збиратися мирно, без зброї й проводити збори, мітинги, походи і демонстрації, про проведення яких завчасно сповіщаються органи виконавчої влади чи органи місцевого самоврядування. Обмеження щодо реалізації цього права може встановлюватися судом відповідно до закону і лише в інтересах національної безпеки та громадського порядку – з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей» [1].

Виходячи з конституційного принципу щодо мирних зібрань, усі мають право збиратися мирно, і поліція зобов'язана сприяти реалізації права на свободу зібрань усіх груп в суспільстві, для того щоб кожна людина могла брати участь у різноманітних формах вираження думки в громадських місцях.

Важливу роль у реалізації права на мирні зібрання відіграють працівники правоохоронних органів нашої держави, зокрема працівники Національної поліції України, оскільки дотримання прав та свобод людини і громадянина є важливим принципом і повинно лежати в основі повсякденної діяльності поліцейських.

Поліція під час виконання своїх завдань несе відповідальність за вжиття розумних і належних заходів, які дозволяють людям реалізовувати свої права, вона не повинна неправомірно втручатися у процес здійснення прав і завжди повинна діяти неупереджено.

Важливою складовою частиною виконання поліцейськими своїх професійних обов'язків під час забезпечення охорони публічного порядку та безпеки в ході проведення масових заходів є правильна управлінська діяльність та керівництво.

Під управлінням слід розуміти вплив на організацію та методи, які використовує керівництво для того, щоб досягти поставлених цілей. Управління означає розвиток здатності та вміння в організації відповідати на ситуації, з якими їй доводиться стикатися. У літературі з управління описується певна кількість управлінських принципів, які необхідно зрозуміти, прийняти та опанувати всім та тим, хто приймає керівні рішення, видає інструкції, розпорядження, накази тощо та вказує, в який спосіб можна досягти поставлених цілей, зокрема:

- 1) повинна існувати відповідність між тою ситуацією, що виникла, та системою управління, що вибудовується на той момент;
- 2) необхідно скласти правильну картину відображення та бачення ситуації, а також повинен існувати добре функціонуючий зворотній зв'язок щодо розвитку подій;
- 3) необхідно мати достатню кількість інформації про те, що може відбуватися або відбутися, для того, щоб мати змогу вжити необхідних та належних заходів;
- 4) необхідно роз'яснити ролі – функції, проінструктувати про ступені відповідальності та обсяги повноважень, перевірити/підготувати наявні ресурси на кожному з рівнів, а також пояснити, в який спосіб ці рівні повинні взаємодіяти один з одним;
- 5) необхідно вміти та мати змогу оперувати різними часовими масштабами та керувати перебігом подій;
- 6) прийняття рішень повинно здійснюватися на підставі доступної інформації (наявних фактів та ресурсів), а також виходячи з оцінки різних альтернатив та варіантів;
- 7) холістичне мислення (вміння мислити масштабно, щоб бачити проблему цілісно в контексті її оточення і пов'язувати багато дрібних деталей) керівництва, вміння взаємодіяти шляхом комунікації та організовуватися в систематичний спосіб має велике значення для того, яким чином завдання будуть розуміти співробітники [2, с. 223].

Процес управління повинен бути динамічним. Коли картина стану або ситуації змінюється, керівництву необхідно вивчити та визначити правову позицію, цілі та знову розробити ідею (замисел) операції із застосуванням сил поліції («поліцейське втручання») для того, щоб підлаштувати проведення операції під ці зміни стану або ситуації.

Управління та керівництво силами поліції під час проведення масових заходів відповідно до скандинавської моделі охорони публічного порядку та безпеки опрацьовували та займались проблемами їх реалізації такі науковці та вчені, як: О. Аданг, А. Бінерт, Т. Цезар, І. Чепел, М. Гамільтон, Е. Хендрікс, С. Джарман, А. Конце, З. Місіч, А. Оссі та багато інших.

Однак, ураховуючи подальше бажання щодо реформ поліцейської діяльності в Україні, постійно виникають наукові пошуки шляхів вирішення проблем, які виникають у процесі виконання практичних обов'язків працівниками поліції в ході забезпечення права громадян на мирні зібрання.

Постановка завдання. Метою написання наукової статті є дослідження та характеристика управлінських якостей і керівництва поліцейськими під час проведення масових заходів відповідно до скандинавської моделі охорони публічного порядку та безпеки.

Результати дослідження. Управління та керівництво силами поліції під час проведення масових заходів відповідно до скандинавської моделі охорони публічного порядку та безпеки були запозичені з концепції Скандинавських країн щодо проведення поліцейської операції мобільними підрозділами.

Для того, щоб вищевказані дії отримали бажану та очікувану від них поліцією ефективність, вирішальним у даному випадку є те, щоб ті люди, на яких спрямовані дії поліцейської операції або стосовно яких здійснюється поліцією певні заходи, сприймали їх як законні та справедливі. Імовірність або можливість того, що все буде саме так, підвищується в разі, якщо підхід поліції до застосування цих методів повністю відповідає принципам зменшення та подолання конфліктів.

У проведенні операції із застосуванням сил поліції приймають участь декілька рівнів управління:

- 1) нормативне керівництво – начальник поліцейського управління;

2) стратегічне управління – головний керівник поліції (той, що здійснює загальне командування);

3) оперативне управління (управління операцією із застосуванням сил поліції) – командувач поліцейською операцією;

4) тактичне управління – командир відділення (відділку) або групи;

Завдання для управління командуванням полягає в тому, щоб:

1) створити передумови для співпраці між співробітниками, що здійснюють різні функції, а також підрозділами та структурними одиницями, які входять до організації, що виконує поліцейську операцію;

2) керувати ресурсами таким чином, щоб тримати підрозділи та структурні одиниці напоготові та у стані спокою, підготованими бути задіяними та втрутитися, коли цього вимагатиме ситуація;

3) переконатися, що обрана ними стратегія є здійсненою (може бути здійснена), а також що особовий склад, що приймає участь в операції із застосуванням сил поліції, наскільки то можливо, захищено від отримання ушкоджень з огляду на серйозність/складність цієї операції, а також наявність спеціальних та допоміжних засобів (амуніції, персонального обладнання та транспортних засобів) у патрульних;

4) використовувати прості та легкозрозумілі мовні вирази та обороти, щоб таким чином ті, хто отримують завдання, могли легко його зрозуміти та виконати в належний спосіб;

5) проводити поточний контроль того, що операція сил поліції може проводитися у відповідності до того, що зазначено у прийнятому рішенні шляхом здійснення моніторингу та контролю безпосередньо за всім ланцюгом управління [3, с. 559].

Завданням головного керівника поліції є проведення стратегічного управління за допомогою тактики віддання наказів та доручень.

Головний керівник поліції слідкує за тим, щоб:

1) усі рівні в організації чітко розуміли та знали те, що від них очікуються (тобто він встановлює глобальні – перехресні цілі, видає Головний наказ, визначає рамки та обмеження);

2) були доступними необхідні ресурси та наявними співпрацівники з необхідним рівнем компетентності для того, аби досягти запланованих результатів;

3) було проведено планування дій на випадок позаштатних ситуацій або коли щось піде не так, як слід, і ці дії могли би бути виконані на практиці;

4) організація та ресурси були би підлаштовані під розвиток подій, а також щоб відбувався постійний моніторинг операції [4].

У якості підтримки головний керівник поліції має штаб. Штабом керує начальник штабу. До складу штабу входять представник інформаційної служби, представник від керівництва операцією та представник із дослідницької діяльності (що займається вивченням відповідних питань), а також інші необхідні спеціалісти у відповідних сферах та областях.

Командувач поліцейською операцією на підставі Головного наказу, виданого головним керівником поліції, повинен підготувати наказ – розпорядження про проведення поліцейської операції, узгодити та скоординувати її проведення, проєктивно керувати нею за допомогою тактики управління шляхом віддання доручень (надаючи завдання та віддаючи доручення) підлеглим йому командувачам підрозділів та відділків.

Командувач операцією здійснює керівництво 2-6 командувачами підрозділів або відділків.

Командувач операцією:

1) вивчає та розробляє можливий перебіг подій під час проведення публічного заходу на підставі наявної інформації та повідомлень (переговорів між поліцейськими), узгоджує та обговорює з підлеглими командирами, яким чином вони будуть діяти в разі можливого виникнення подібних ситуацій та будуть брати їх під свій контроль;

2) визначає методи, що мають застосовувати, та повідомляє про них відповідних підлеглих осіб;

3) обирає, в межах вказаних цілей та рамок проведення операції, які саме поліцейські підрозділи та в якій кількості мають застосовуватися для вирішення поставлених задач;

4) слідкує за тим, щоб проводився безперервний контроль та аналіз проведення поліцейської операції, а також на основі інформації, яка надходить, проводилося підлаштування під перебіг подій [5].

Командувач підрозділу (відділенням, відділком) керує на тактичному рівні чотирма командирами груп за допомогою тактики управління шляхом віддання доручень.

Командувач підрозділу:

1) узгоджує разом із командувачем поліцейської операції, в чому полягає завдання, яке йому доручено, його мету та очікувані результати, в рамках Головного наказу;

2) передає та пояснює начальникам груп та особовому складу підрозділу зміст та сутність завдання;

3) організовує роботу підрозділу, здійснює її тактичне керування, виходячи при цьому з подальшого розвитку та перебігу відповідної події (демонстрації, мітингу тощо);

4) безперервно інформує командувача поліцейською операцією про поточний стан справ та загальну картину на місті подій (картину ситуації);

5) слідкує за тим, щоб проводився моніторинг – спостереження за діями власних підлеглих [6].

Командувач групи керує групою із сімох патрульних поліцейських (поліцейських в уніформі) (а у броньованому автомобілі – 8 патрульними, поліцейськими в уніформі), а також працює тактично з метою виконання завдання.

Командувач групи:

1) ознайомлюється з Головним наказом та іншими розпорядженнями та інструкціями;

2) обговорює можливий розвиток та перебіг подій під час проведення заходу (демонстрації, мітингу, зібрання, ходи тощо) та альтернативні дії з командувачем підрозділу;

3) пояснює орієнтири (те, на що треба звернути увагу) та наявні обмеження для членів групи;

4) слідує чітко наміченим цілям завдання,

5) доповідає про поточний стан справ та загальну картину на місті подій (картину ситуації) командувачу відділення.

Для виконання особливих завдань може бути передбачена посада виконавця особливих доручень.

Якість робіт із підготовки перед початком операції та відданням наказів (командуванням нею) має велике значення для можливості її проведення (в який спосіб її можна провести). Це саме є тим, що має підкріплюватися наявним досвідом та теоріями управління.

Головний керівник поліції, командувач штабу, командувач поліцейською операцією та керівники підрозділів разом готують проведення поліцейської операції з відповідними службами, а також із «діалоговою поліцією» перед проведенням демонстрацій, а до днів проведення футбольних матчів – разом із поліцією підтримки при безпосередньому контакті з відповідальними за безпеку та клубами (представниками клубів). Робота зводиться до того, аби отримати повну картину ситуації, дізнатися, які існують пастки та проблеми (ризиків та загрози), а також оцінити правову позицію. Необхідно скласти повний перелік можливих варіантів та альтернатив дій для того, щоб прийняти рішення щодо стратегії, людських ресурсів та організації проведення даної операції, а також опис цілей, розробити інструкції щодо проведення та прийняти рішення про те, яким чином повинен проводитися моніторинг ходу проведення операції (тобто контроль та спостереження за діями підлеглих та керівників).

Складність поліцейської операції та ризики також впливають на підготовчу роботу, яка дуже часто містить у собі проведення великої кількості нарад із планування.

Висновки.

Аналізуючи вищенаведену інформацію, можна підсумувати, що згідно зі скандинавською моделлю охорони публічного порядку та безпеки під час проведення масових заходів можна використовувати різноманітні управлінські рішення для максимального розвитку

здатності та вміння в організації відповідати на ситуації, з якими їй доводиться стикатися. Загалом, під поняттям «управління» слід розуміти вплив на організацію та методи, які використовує керівництво для того, щоб досягти поставлених цілей.

Процес управління повинен бути динамічним. Коли картина стану або ситуації змінюється, керівництву необхідно вивчити та визначити правову позицію, цілі та заново розробити ідею (замисел) операції із застосуванням сил поліції («поліцейське втручання») для того, щоб підлаштувати проведення операції під ці зміни стану або ситуації.

Основною метою чіткої та правильно організації та керівництва є допомога та сприяння в забезпеченні, збереженні та захисті основоположних свобод та прав і, водночас із цим, запобігання виникненню масових заворушень та порушень порядку під час проведення демонстрацій, мітингів, інших спільних/громадських зібрань, публічних святкувань та подій. У разі виникнення конфліктів між різними групами дії поліції повинні бути спрямовані на те, щоб, наскільки це можливо, запобігти подальшій ескалації конфлікту шляхом застосування стратегічних принципів, особливого підходу та манери поведіння, тактичних методів, що є невід'ємними елементами особливої тактики дій поліції. Управління організацією відбувається за допомогою тактики віддання наказів та доручень/надання завдань.

Список використаних джерел:

1. Конституція України : прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.
2. Hoggett, and C Stott, "Crowd psychology, public order police training and the policing of football crowds". Policing: An International Journal of Police Strategies & Management, Vol. 33 №: 2, 2010. P. 218–235.
3. S. Reicher, C. Stott., P. Cronin., & O-Adang. "An integrated approach to crowd psychology and public order policing. Policing An International Journal of Police Strategies & Management". 2004. P. 558–572.
4. Policing Assemblies", Amnesty International, 3013. URL : https://www.amnesty.nl/sites/default/files/ainl_phrp_short_paper_policing_assemblies.pdf.
5. Report of the Special Rapporteur on the rights to freedom of peaceful assembly and of association, Maina Kiai, UN GA A/HRC/20/27, May 2012.
6. Gothenburg Committee, Report (SOU 2002:122), 2002, pdf-Summary in English. URL : <http://www.regeringen.se/content/1/c4/38/16/6d1e4dcc.pdf>.

ФІНАНСОВЕ ПРАВО

КОСЯЧЕНКО К. Е.,
кандидат юридичних наук,
старший викладач кафедри цивільно-
правових дисциплін
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 351.741:343.1

**СУТНІСТЬ ГАРАНТІЙ РЕАЛІЗАЦІЇ ТА ЗАХИСТУ ПРАВ
ВІДПОВІДНИХ СУБ'ЄКТІВ ФІНАНСОВОГО ПРАВА**

У статті проаналізовано проблеми наявності прогалин, які виникли внаслідок стрімкого і динамічного розвитку фінансового права як галузі, які зумовлюють непоодинокі випадки порушень прав суб'єктів вказаних правовідносин. Це, своєю чергою, зумовлює необхідність встановлення певних способів (гарантій) реалізації та захисту прав на законодавчому рівні, оскільки вони становлять невід'ємний елемент фінансово-правового статусу відповідних суб'єктів.

Ключові слова: бюджетна установа, фінансово-правовий статус, гарантії, фінансове право, державне мито.

В статье проанализированы проблемы наличия пробелов, которые возникли в результате стремительного и динамичного развития финансового права как отрасли, обуславливающих отдельные случаи нарушений прав субъектов указанных правоотношений. Это, в свою очередь, вызывает необходимость установления определенных способов (гарантий) реализации и защиты прав на законодательном уровне, поскольку они составляют неотъемлемый элемент финансово-правового статуса соответствующих субъектов.

Ключевые слова: бюджетное учреждение, финансово-правовой статус, гарантии, финансовое право, государственная пошлина.

The article analyzes the problems of gaps that arose as a result of the rapid and dynamic development of financial law as an industry that causes a number of cases of violations of the rights of the subjects of these legal relationships. This in turn leads to the need to establish certain methods (guarantees) for the implementation and protection of rights at the legislative level, since they constitute an integral element of the financial and legal status of the relevant actors.

Key words: budget institution, financial and legal status, guarantees, financial law, state duty.

Вступ. Треба зрозуміти, в яких межах і яким є інтерес щодо поглиблення наукових знань стосовно необхідності певних способів реалізації та захисту прав бюджетних установ, а також підготовка науково обґрунтованих пропозицій щодо удосконалення чинного фінансового законодавства.

Багатьом важливим аспектам бюджетного права завжди приділялась достатня увага науковців, які так чи інакше торкалися, в тому числі, питань фінансово-правового статусу

бюджетних установ. Серед них такі вчені-фінансисти, як І.В. Біт-Шабо, Л.К. Воронова, О.О. Дмитрик, Л.М. Древаль, І.Ю. Карандаєв, М.В. Карасьова, Ю.О. Крохіна, М.П. Кучерявенко, С.В. Запольський, О.Б. Києнко, О.В. Макух, О.Г. Писарєва, Н.Ю. Пришва, М.О. Перепелиця, Д.П. Ротар, І.Л. Самсін, Ю.Л. Смирнікова, О.В. Солдатенко, К.О. Токарева, Н.І. Хімичева, Л.М. Чуприна, Н.Я. Якимчук та ін.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження правової проблематики захисту прав суб'єктів фінансового права України.

Результати дослідження. Нині у наукових колах не представлено односпайної позиції стосовно сутності гарантій реалізації та захисту прав відповідних суб'єктів, схожа ситуація має місце й у науці фінансового права. Так, С.Г. Пепеляєв, розглядаючи проблему захисту прав суб'єктів податкових правовідносин, визначає два аспекти змісту цього поняття – вузький і широкий. Вчений пояснює, що в широкому значенні під захистом прав треба розуміти всі юридичні, ідеологічні, матеріальні гарантії, які встановлені в межах податкової системи держави і покликані забезпечити пропорційність обмеження прав конкретного платника податків і інтересів суспільства загалом. У вузькому значенні йдеться про звернення в ті чи інші державні органи з метою розгляду законності і обґрунтованості дій (бездіяльності) податкових органів стосовно цього платника податку [1, с. 561]. У позначеній точці зору науковець об'єднує гарантії та способи захисту прав відповідних суб'єктів. Перш ніж підтримати чи спростувати підхід, запропонований С.Г. Пепеляєвим, варто зупинитися на тому, що становлять собою гарантії захисту прав бюджетних установ як суб'єктів фінансових правовідносин.

На переконання В.М. Корнукова, гарантії – це «все те, що тією чи іншою мірою сприяє досягненню певних результатів або забезпечує певний стан, може бути розцінене як гарантія відповідної діяльності або стану, тому що сприяє діяльності, захищає стан, тобто гарантує їх. Загальне поняття гарантії часто доволі умовне і, якщо так можна висловитися, рухливе, оскільки те, що в одному випадку виступає гарантією, в іншому випадку не є таким» [2, с. 410]. Ю.С. Шемшученко вважає, що гарантії варто розглядати як умови, засоби та способи, які забезпечують здійснення у повному обсязі і всебічну охорону прав і свобод. Тобто поняття «гарантії» охоплює всю сукупність об'єктивних і суб'єктивних чинників, спрямованих на практичну реалізацію прав та свобод, на усунення можливих перешкод їх повного чи можливого здійснення [3, с. 672].

З наведеного можна дійти висновку, що гарантії захисту варто розглядати як систему засобів, способів та умов, на основі яких формуються засади захисту прав, свобод та інтересів відповідних суб'єктів, учасників правовідносин.

На законодавчому рівні в Україні фрагментарно закріплено гарантії захисту прав деяких суб'єктів, наприклад, суб'єктів інвестиційної діяльності (Закон України «Про інвестиції»), суб'єктів виконавчої справи (Закон України «Про виконавчу справу»). Крім того, в деяких нормативно-правових актах містяться положення щодо захисту певних об'єктів правового регулювання. Так, у ст. 19 Закону України «Про інвестиційну діяльність» закріплено поняття «державні гарантії захисту інвестицій». Вони розглядаються як система правових норм, що спрямовані на захист інвестицій та не стосуються питань фінансово-господарської діяльності учасників інвестиційної діяльності та сплати ними податків, зборів (обов'язкових платежів) [4]. Із зазначеного нормативного припису вбачається, що під гарантіями захисту треба розуміти систему правових норм, спрямованих на захист прав учасників, яка гарантується державою на основі принципів, закладених у цю систему, відповідно до чинного законодавства.

У ч. 6 ст. 55 Конституції України встановлено, що кожен має право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань [5]. Проте потребує розгляду питання, які саме способи можуть використовуватись суб'єктами відповідних правовідносин. У фінансово-правовій науці виокремлюють різні способи захисту прав суб'єктів фінансового права. В.А. Фомін пропонує виділяти такі: 1) президентський; 2) адміністративний; 3) судовий; 4) відновлення порушених прав; 5) самозахист [6, с. 194].

На переконання Ю.О. Крохіної, в різних фінансово-правових відносинах можна виділити власні особливості в застосуванні адміністративного способу захисту [7, с. 704]. Зокрема, вчена наголошує, що адміністративний спосіб захисту суб'єктів бюджетного права полягає у вирішенні певних розбіжностей у рамках системи фінансових органів без передачі справи до суду. Запропонований науковцем підхід заслуговує на підтримку. Дійсно, адміністративний спосіб захисту прав за своєю суттю є більш простим і гнучким у реалізації. Проте, як ми вже зазначали, такий спосіб захисту прав бюджетних установ переважно застосовується у податкових правовідносинах.

Згідно з приписами податкового законодавства у порядку адміністративного оскарження розглядаються рішення контролюючих органів, дії або бездіяльність їх посадових або службових осіб, а також у порядку апеляції до найвищого податкового органу шляхом подання відповідної скарги податковому органу. Показово, що оскарження рішень контролюючих органів в адміністративному порядку регламентовано не лише на рівні Податкового кодексу України, а й низкою підзаконних нормативно-правових актів, наприклад, Порядком оформлення і подання скарг платниками податків та їх розгляду контролюючими органами.

Розмірковуючи над адміністративним способом захисту прав, К.В. Мінаєва зазначає: «Сутність процедури адміністративного оскарження рішення контролюючого органу полягає в тому, що конфлікт, який виник між сторонами податкового правовідношення платником податків як зобов'язаною стороною та контролюючим органом, уповноваженим правомочною стороною (державою) здійснювати функції щодо справляння податків, долається самими сторонами без втручання третьої особи» [8, с. 484]. Представлена точка зору вкотре свідчить про те, що адміністративний порядок оскарження дає змогу врегулювати відносини між контролюючим органом та бюджетною установою як платником податків без залучення додаткових суб'єктів, зокрема суду.

Звернення платника податків до контролюючого органу вищого рівня за захистом своїх прав відбувається у формі подачі скарги. Цей документ подається лише в письмовій формі (п. 56.3 ст. 56 Податкового кодексу України). До того ж платник податків може надати належним чином засвідчені копії документів, розрахунків та докази, які вважає за потрібне для аргументації своєї позиції.

При цьому звернемо увагу на те, що суб'єктами, уповноваженими приймати рішення щодо застосування заходів впливу за порушення бюджетного законодавства, є органи державного фінансового контролю (Державна казначейська служба України, Міністерство фінансів України (місцеві фінансові органи), Державна аудиторська служба України тощо). Відповідно до ст. 13 Закону України «Про основні засади здійснення державного фінансового контролю в Україні» [9] в адміністративному порядку можуть оскаржуватись дії чи бездіяльність посадових осіб відповідного органу державного фінансового контролю. Орган державного фінансового контролю забезпечує розгляд скарг на дії або бездіяльність своїх посадових осіб в адміністративному порядку не пізніше як у місячний строк із моменту їх надходження. Водночас подання скарги в адміністративному порядку не припиняє оскаржуваної дії посадових осіб органу державного фінансового контролю.

С.Г. Пепеляєв підкреслює, що судовий спосіб захисту прав платників податків порівняно з адміністративним способом має низку переваг. Зокрема, науковець виділяє такі: а) порівняна об'єктивність розгляду спору як наслідок його розгляду поза межами податкового відомства. Відсоток задоволення вимог платників податків у судовому порядку значно вище, ніж в адміністративному; б) можливість (якщо дозволяє суть позову) вжити судом заходів із забезпечення позовних вимог у вигляді, наприклад, заборони податковому органу списувати недоїмку і пеню до вирішення спору по суті; в) детальне врегулювання всіх стадій судового провадження процесуальним законодавством; г) змога (залежно від характеру вимог) отримати виконавчий лист і примусове виконання рішення суду [10, с. 565]. На мій погляд, у цій ситуації незалежно від того, суб'єктом яких правовідносин (бюджетних чи податкових) буде обрано судовий спосіб захисту прав, до переваг останнього можна зарахувати залучення третьої незалежної сторони – судді.

Незважаючи на широке застосування та дієвість судового способу захисту прав бюджетних установ, він має також і певні вади, що виявляються під час його реалізації. Мається на увазі неоднозначність законодавчих положень стосовно визначення строків звернення до суду. Так, у ст. 122 Кодексу адміністративного судочинства України [11, ч. 2 ст. 122] встановлено, що для звернення до адміністративного суду за захистом прав, свобод та інтересів особи встановлюється шестимісячний строк, який, якщо не встановлено інше, обчислюється з дня, коли особа дізналася або мала дізнатися про порушення своїх прав, свобод чи інтересів. Поряд із цим у ч. 3 цієї ж статті закріплена змога встановити інший строк для звернення до адміністративного суду, який, якщо не встановлено інше, обчислюється з дня, коли особа дізналася або мала дізнатися про порушення своїх прав, свобод чи інтересів. У цій ситуації виникає питання стосовно підстав встановлення інших строків звернення до адміністративного суду.

З цього приводу Ю.С. Назар вказує, що у разі оскарження рішень про застосування заходів впливу до розпорядників бюджетних коштів до уваги береться положення щодо встановлення іншого строку звернення до адміністративного суду, оскільки шестимісячний строк звернення до суду буде вважатися загальним щодо ч. 1 ст. 124 Бюджетного кодексу України [12, с. 159]. У позначеній статті Бюджетного кодексу України йдеться про встановлення 10-денного строку для звернення до суду з дня винесення відповідного рішення. Проте залишається нез'ясованим, чому наявність такого строку є підставою для застосування ч. 3 ст. 122 Кодексу адміністративного судочинства України.

Окрім юрисдикційних способів захисту прав бюджетних установ, на мій погляд, доцільно виокремлювати й певні організаційні способи захисту прав. Мається на увазі чітке та якісне врегулювання правового статусу позначених суб'єктів. Перш за все, необхідно дотримуватись вимог юридичної техніки під час внесення змін до вже наявних та під час розроблення нових нормативно-правових актів, якими закріплюється фінансово-правовий статус бюджетних установ в Україні.

Дійсно, неузгодженості у чинному законодавстві й дотепер є. Наведене є ще одним яскравим прикладом того, що нині правове регулювання фінансово-правового статусу бюджетних установ потребує узгодження і подальшого доопрацювання. На мою думку, організаційний спосіб захисту прав бюджетних установ дасть змогу зменшити кількість випадків звернення до юрисдикційних способів захисту прав, оскільки чимало спорів виникає у зв'язку з наявністю або певних протиріч, або ж прогалин у законодавстві, які «провокують» суб'єктів фінансових правовідносин використовувати відповідні приписи на свою користь, незалежно від того, яким чином має бути урегульовано питання по суті. На моє переконання, організаційний спосіб захисту прав бюджетних установ, безумовно, є першочерговим для України як правової держави. Вбачається, що ідеальним варіантом можна вважати використання юрисдикційних способів захисту прав у випадках, якщо за наявності чіткого, точного та виваженого підходу до формування фінансового законодавства, права бюджетних установ порушуються. При цьому суттєвою відмінністю між юрисдикційними та організаційними способами захисту прав бюджетних установ є те, що ініціатором використання юрисдикційних способів захисту виступає бюджетна установа, а організаційні способи захисту визначаються і реалізуються державою незалежно від волі бюджетних установ.

Висновки. Таким чином, проаналізувавши гарантії захисту бюджетних установ, доходимо таких висновків. По-перше, гарантії захисту прав бюджетних установ становлять собою відповідні правові норми, в яких закріплено способи захисту прав таких суб'єктів. По-друге, запропоновано виокремлювати дві групи гарантій (способів) захисту прав бюджетних установ: організаційні (чітке регулювання фінансово-правового статусу бюджетних установ) та юрисдикційні (адміністративне та судове оскарження). По-третє, виокремлено низку ознак гарантій захисту прав бюджетних установ. До ознак зараховано такі: а) встановлюються державою; б) закріплюються у відповідних законодавчих приписах (нормах права); в) мають універсальний характер – поширюються на всіх учасників фінансових правовідносин; г) використання одного способу не позбавляє бюджетні установи

можливості використовувати інший спосіб захисту прав. Реалізація юрисдикційних способів захисту прав має певні темпоральні обмеження, їх реалізація відбувається безпосередньо за ініціативою бюджетних установ, водночас організаційний спосіб функціонує безперервно і не потребує додаткової ініціативи відповідних суб'єктів правовідносин.

Список використаних джерел:

1. Налоговое право : учебник / под ред. С.Г. Пепеляева. Москва : Юристъ, 2005. С. 561.
2. Корнуков В.М. Теоретические и правовые основы положения личности в уголовном судопроизводстве : дис. ... д-ра юрид. наук : спец. 12.00.09. Харьков, 1988. С. 410.
3. Юридична енциклопедія в 6 т. / відп. ред. Ю.С. Шемшученко. Київ, 1998. Т. 1. А–Г. С. 672.
4. Про інвестиційну діяльність : Закон України від 18 верес. 1991 р. № 1560-XII. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1560-12>.
5. Конституція України від 28 черв. 1990 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
6. Фомин В.А. Способы защиты нарушенных прав субъектов бюджетного права : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.14. Москва, 2006. С. 194.
7. Крохина Ю.А. Финансовое право России. Москва : Норма, 2004. С. 704.
8. Мінаєва К. В. Оскарження рішення контролюючих органів в адміністративному порядку в контексті вирішення податкових спорів. Форум права. 2011. № 4. С. 479 – 486.
9. Про основні засади здійснення державного фінансового контролю в Україні: Закон України від 26 січ. 1993 р. № 2939-XII. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2939-12>
10. Налоговое право: учебник / под ред. С. Г. Пепеляева. Москва: Юристъ, 2005. С. 565
11. Кодекс адміністративного судочинства України від 15 груд. 2017 р. № 2747-IV. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/card/2747-15/paran10401>
12. Назар Ю. С. Права учасників бюджетного процесу в адміністративно-деліктному та бюджетно-деліктному провадженні. Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. 2013. № 4. С. 152–162.

**ПИТАННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА,
КРИМІНОЛОГІЇ ТА КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОГО ПРАВА**

КОЛЬ І. О.,

кандидат юридичних наук,
начальник відділу нагляду
за додержанням законів при виконанні
судових рішень у кримінальних
провадженнях та інших заходів
примусового характеру
(Прокуратура Київської області)

УДК 343.8(038)

**ПРО АКТУАЛЬНІСТЬ ТА ОБ'ЄКТИВНУ НЕОБХІДНІСТЬ ДОСЛІДЖЕННЯ
ПРОБЛЕМ, ПОВ'ЯЗАНИХ ІЗ ЗАСТОСУВАННЯМ В УКРАЇНІ ЗАХОДІВ
УГАМУВАННЯ ДО ЗАСУДЖЕНИХ, ПОЗБАВЛЕНИХ ВОЛІ**

У статті доведено теоретичну та практичну значущість проведення наукових досліджень у сучасних умовах, що стосуються застосування заходів фізичного впливу, спеціальних засобів і зброї до засуджених у місцях позбавлення волі України, а також піддано аналізу зазначену діяльність персоналу колоній у 1991–2003 рр.

***Ключові слова:** застосування, засуджений до позбавлення волі на певний строк, фізична сила, спеціальні засоби, зброя, колонія, персонал колоній.*

В статье доказана теоретическая и практическая значимость проведения научных исследований в современных условиях, касающихся применения мер физического влияния, специальных средств и оружия к осуждённым в местах лишения свободы Украины, а также осуществлён анализ этой деятельности персонала колоний в 1991–2003 гг.

***Ключевые слова:** применение, осуждённый к лишению свободы на определённый срок, физическая сила, специальные средства, оружие, колония, персонал колоний.*

In the article the theoretical and practical significance of conducting scientific researches in modern conditions concerning the application of measures of physical influence, special means and weapons to the convicts in places of imprisonment of Ukraine is proved, as well as the activity of the personnel of the colonies in 1991–2003 was analyzed.

***Key words:** application, sentenced to imprisonment for a certain term, physical strength, special means, weapon, colony, staff of colonies.*

Вступ. Як свідчить суспільна практика, включаючи й міжнародну, застосування заходів угамування до будь-якої особи, навіть правомірне, викликає злочинний резонанс серед людей як усередині окремо взятої держави, так і за її межами. Наочним прикладом у цьому контексті у сьогоденні можна назвати трагічні події на Майдані, які відбулись в Україні у 2013–2014 рр., а також аналогічні явища, що мали місце у Франції (мітинги та сутички з

поліцією так званих «жовтих жилетів»), Іспанії (факти, які стосуються демонстрацій щодо незалежності Барселони у 2017 році), Туреччині (розгін демонстрантів у 2016 році, які вимагали зміни політичного режиму) тощо. І це при тому, що у всіх зазначених випадках дії правоохоронців були правомірними, а в результаті непокори, опору та різних посягань мітингувальників на життя і здоров'я представників влади жертвами такої протиправної діяльності стали сотні цих осіб.

Особливо актуальним це питання є для сфери виконання покарань, включаючи й Україну, позаяк у всіх цивілізованих державах на законодавчому рівні встановлено, що засуджений користується всіма правами людини і громадянина, за винятком обмежень, які визначені законом і встановлені вироком суду. Більше того, будучи членом ООН, РС та інших авторитетних міжнародних організацій, кожна із держав-учасниць взяла на себе юридичні зобов'язання привести національне законодавство до загальновизначених принципів і норм. Зокрема, Україна ще у 2004 році прийняла Закон «Про загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу» [1], а в 2014 році – «Про внесення змін до Кримінально-виконавчого кодексу України щодо адаптації правового статусу засуджених до європейських стандартів» [2], які заклали основи видозміни кримінально-виконавчого законодавства з урахуванням вимог і норм європейського права, включаючи й питання, що стосуються діяльності, пов'язаної із застосуванням до засуджених, позбавлених волі, заходів фізичного впливу, спеціальних засобів і зброї (у нормах міжнародного права їх називають заходами приборкання засуджених [3, с. 25]). Важливим кроком у цьому напрямі стало також прийняття у вересні 2017 року Концепції реформування (розвитку) пенітенціарної системи України, одним із пріоритетних завдань якої визначено діяльність з реалізації на законодавчому та практичному рівнях змісту пенітенціарної, взамін наявної кримінально-виконавчої, політики у сфері виконання покарань [4]. При цьому однією з обставин, яка зумовлює якісну видозміну змісту сучасної кримінально-виконавчої політики України, є та практика, що склалась у кримінально-виконавчій діяльності України в період з 1991 по 2003 рр. (до прийняття нового КВК) та яка була пов'язана із застосуванням до засуджених, позбавлених волі, визначених у законі заходів фізичного впливу, спеціальних засобів і зброї.

Постановка завдання. Отже, наявна складна прикладна проблема, яка потребує вирішення у тому числі на теоретичному рівні, що й зумовило вибір теми цієї наукової статті, а також визначило її основне завдання – встановити закономірності застосування зазначених заходів угамування до засуджених у місцях позбавлення волі.

Результати дослідження. Аналіз наукової літератури показує, що у сьогоденні досить активно та плідно розробкою проблем, пов'язаних із процесом застосування до осіб, які тримаються в колоніях України, заходів фізичного впливу, спеціальних засобів і зброї займаються такі науковці, як: Ю.В. Баулін, В.С. Батиргарєєва, І.Г. Богатирьов, В.І. Борисов, В.В. Голіна, Л.М. Давиденко, О.М. Джужа, А.О. Джужа, Ю.Б. Ірхін, В.М. Климкін, О.Г. Колб, О.М. Литвинов, А.С. Лукаш, С.Ю. Лукашевич, О.А. Мартиненко, Є.М. Моїсєєв, А.В. Савченко, А.Х. Степанюк, В.Я. Тацій, В.О. Туляков, П.Л. Фріс, В.Є. Христенко, І.С. Яковець та ін. Поряд з цим не вивченими повною мірою залишаються питання, що стосуються закономірностей виникнення та розвитку соціально-правових засад зазначеного виду службової діяльності у сфері виконання покарань, зокрема у період з 1991 по 2003 роки. Зазначені обставини й стали вирішальними для вибору теми, об'єкта та предмета цієї наукової роботи, а також визначили її мету.

Як показали результати цього дослідження, поряд з позитивними моментами, що мають місце під час такої службової діяльності персоналу ДКВС України (зокрема, запобігання заподіяння засудженим шкоди, оточенню або самим собі, втечі з-під варти та вчиненню інших правопорушень), застосування заходів угамування нерідко приводить до тяжких наслідків у вигляді смерті, нанесення тілесних ушкоджень особі, знищення майна, дій, що дезорганізують роботу установ виконання покарань, тощо, які були спричинені у тому числі й протиправними діями (дією чи бездіяльністю) персоналу ДКВС України. Саме такі

факти не тільки встановлені у судах України [5, с. 254–258], але й все частіше стають предметом розгляду у Європейському Суді з прав людини [6, с. 27–30]. При цьому серед детермінант, які зумовлюють виникнення зазначених ситуацій на практиці, звертають на себе такі: 1) відсутність у чинному законодавстві України, що регулює порядок застосування до фізичних осіб заходів угамування (ст. ст. 105–106 КВК України; закони України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України», «Про Національну гвардію України», «Про Національну поліцію», ін.), такої визначеної у нормах міжнародного права вказівки про те, що зазначені заходи завжди мають бути крайніми (п. 64.1. Європейських пенітенціарних правил); 2) застосування у випадках масових заворушень, проявів групової непокори засуджених та в інших визначених у законі обставинах воєнізованих підрозділів особливого призначення (ст. 105 КВК України), правовий статус та порядок діяльності яких закріплені у підзаконних нормативно-правових актах, що суперечить вимогам п. 14 ч. 1 ст. 92 Конституції України, відповідно до якої виключно законами має визначатись діяльність органів та установ виконання покарань; 3) стереотипність поведінки персоналу ДКВС України у випадках виникнення конфліктних ситуацій із засудженими до позбавлення волі, а саме: замість вербальних методів і засобів розв'язання цих проблем [7, с. 39], що склались, персонал, як правило, віддає перевагу силовим формам і заходам. Зокрема, щорічно починаючи з 1991 р. і дотепер у розрахунку на 1 тис. засуджених кількість застосувань заходів фізичного впливу, спеціальних засобів і зброї є сталою, а саме 12 випадків [8, с. 22]. При цьому персонал УВП у 62% до засуджених застосовував наручники, у 25,4% – фізичну силу, у 8% – кийки гумові, у 4,1% – засоби дратівливої дії та 0,2% – гамівну сорочку [8, с. 22]; 4) професійне невміння персоналу ДКВС України приймати правильні рішення в екстремальних ситуаціях. Так, більшість застосувань засобів гамівного характеру були пов'язані із виникненням фізичного опору (58% застосовувань до цих осіб наручників; 99% – кийків гумових; 78% – фізичної сили та 92% – спеціальних засобів дратівливої дії) [8, с. 22–23]; 5) низький рівень наукового супроводу цієї проблематики. Зокрема, як встановлено під час спеціальних наукових досліджень, великою мірою у сучасній історії України (зокрема, у 1991–2003 рр.) доктринальною розробкою питань, що стосувались застосування до засуджених, позбавлених волі, заходів фізичного впливу, спеціальних засобів і зброї, займались фахівці не ДКВС України, а інших правоохоронних органів. Більше того, результати їхніх досліджень в основному були опубліковані у наукових джерелах з обмеженою для доступу інформацією, а тому для значної кількості суб'єктів і учасників кримінально-виконавчої діяльності, а також для науковців та громадськості не стали предметом дискусій, критики, заперечень тощо.

Водночас проведений під час цього дослідження аналіз наукової літератури та нормативно-правових актів, що стосуються змісту діяльності, пов'язаної із застосуванням заходів угамування до засуджених, які тримались у місцях позбавлення волі (СІЗО та КВУ закритого типу (ч. 3 ст. 11 КВК України), дав можливість виокремити один із ключових періодів формування правових засад та наукової думки із зазначеної проблематики, який сформувався у 1991–2003 роках, а саме: це період регулювання кримінально-виконавчих правовідносин, включаючи й ті, що є одним із елементів предмета цієї наукової розробки, нормами ВТК України, прийнятого у 1970 році. Зокрема, у главі 13 «Заходи безпеки і підстави застосування зброї» розділу II «Порядок і умови виконання покарання у вигляді позбавлення волі» зазначеного Кодексу було закріплено три норми, що стосувались діяльності, пов'язаної із застосуванням заходів угамування до засуджених, позбавлених волі:

а) ст. 81 «Застосування заходів безпеки до осіб, позбавлених волі» (до таких законодавець відніс: наручники, гамівну сорочку, гумові кийки, сльозоточиві речовини та інші спеціальні засоби, про які йшлося у ст. 14 Закону України «Про міліцію», зокрема у ч. 1 ст. 14 Закону України «Про міліцію» були визначені такі спеціальні засоби, які працівники міліції мали право застосовувати до правопорушників: 1) наручники; 2) гумові кийки; 3) засоби зв'язування; 4) сльозоточиві речовини; 5) світлозвукові пристрої відволікаючої дії; 6) пристрої для відкриття приміщень і примусової зупинки транспорту; 7) водомети; 8) бронемашини та інші спеціальні та транспортні засоби; 9) службові собаки.

Крім цього, як витікає зі змісту ч. 3 ст. 14 Закону України «Про міліцію», повний перелік спеціальних засобів, а також правила їх застосування встановлювалися Кабінетом Міністрів України за висновком Міністерства охорони здоров'я України і Генеральної прокуратури України та публікувався в засобах масової інформації. Так, 27 лютого 1991 року постановою Ради Міністрів України РСР № 49 були затверджені Правила застосування спеціальних засобів для охорони громадського порядку [9], які були чинними до 20 грудня 2017 року, коли постановою Кабінету Міністрів України № 1024 були затверджені Перелік та Правила застосування спеціальних засобів військовослужбовцями Національної гвардії під час виконання службових завдань [10]. У п. 12 розділу II Правил, що були затверджені відповідною постановою Ради Міністрів Української РСР у лютому 1991 року, був визначений виключний перелік спеціальних засобів, які мали право застосовувати визначені у законі суб'єкти правоохоронної діяльності, а саме: 1) засоби індивідуального захисту: шоломи, (сталеві армійські, композитні бойові, «Сфера», каска захисна пластмасова); бронезилети; протиударні та броньовані щити; 2) гумові кийки; кийки пластмасові типу «Тонфа»; наручники; електрошокові пристрої; патрони і пристрої для них вітчизняного виробництва, споряджені гумовими чи аналогічними за своїми властивостями металевими снарядами не смертельної дії; 3) ручні газові гранати, а також патрони з газовими гранатами («Черемуха-1», «Черемуха-4», «Черемуха-5», «Черемуха-6», «Черемуха-7», «Черемуха-10», «Черемуха-12», «Сирень-1», «Сирень-2», «Сирень-3»); балончики, патрони, гранати та інші спецзасоби з препаратами сльозоточивої та дратівливої дії на основі природних капсаїциноїдів, морфоліду пералгонової кислоти (МПК), ортохлорбензолмалонітрилу (CS) і речовин «АЛГОГЕН»; 4) засоби забезпечення спеціальних операцій: ранцеві апарати «Облако»; світлошумова граната «Заря» та світлошумовий пристрій «Пламя»; патрони з гумовою кулею «Волна-Р»; водомети; бронемашини та інші транспортні засоби; пристрої для примусової зупинки автотранспорту «Еж-М»; 5) пристрої для відкриття приміщень, захоплених правопорушниками: малогабаритні підривні пристрої «Ключ» та «Імпульс»; 6) службові собаки.

Як встановлено під час цього дослідження, питання застосування визначених у зазначених нормативно-правових актах заходів фізичного впливу та спеціальних засобів у загальних рисах також регулювались і ПВР УВП, а зброї – ще й Бойовим статутом Внутрішніх військ та Законом України «Про Внутрішні війська України». При цьому, якщо узагальнити зміст усіх названих вище нормативно-правових джерел, то у жодному з них не було закріплено положення про те, що фізична сила та спеціальні засоби застосовуються до правопорушників у виключних обставинах, тоді як це вже було визначено у нормах міжнародного права із зазначеної проблематики. Так, у ст. 3 Кодексу поведінки посадових осіб з підтримання правопорядку, який був прийнятий резолюцією № 34/169 Генеральної Асамблеї від 17 грудня 1979 року, було зазначено, що посадові особи з підтримання правопорядку можуть застосовувати силу тільки у випадках крайньої необхідності і тією мірою, якою це вимагається для виконання покладених на них обов'язків [11, с. 54]. Своєю чергою у п. 33 Міжнародних стандартних правил поведінки із засудженими, що були затверджені I Конгресом ООН з профілактики злочинності і поведінки із засудженими 30.08.1955 р., було закріплене таке положення: для покарання не слід користуватись такими засобами вгамування, як наручники, кайдани, гамівні сорочки або ланцюги. Більше того, кайданами і ланцюгами взагалі не можна користуватись як засобами втихомирювання. Іншими названими засобами можна користуватись тільки у визначених випадках [3, с. 25]. У зв'язку з цим Т. Снайдер влучно зауважив: «Якщо носите зброю – думайте. Якщо ви носите зброю на державній службі, благослови й бережи вас Господь. Але пам'ятайте: в минулому зло творилося за участю поліцейських і солдатів, які одного дня виявили, що роблять не передбачені правилами речі. Будьте готові сказати «ні» [12, с. 48–49];

б) ст. 81-1 «Особливий режим у місцях позбавлення волі», в якій були визначені підстави встановлення такого режиму для засуджених, а також у завуальованій формі – засади застосування до цих осіб заходів угамування з боку не тільки адміністрації УВП, але й інших правоохоронних органів, які залучались до забезпечення особливого режиму в місцях

позбавлення волі. При цьому останні керувались у своїй діяльності як нормами ВТК, так і власними нормативно-правовими актами, що визначали їх правовий статус (законами України «Про міліцію, «Внутрішні війська», Статутом бойової служби Внутрішніх військ; тощо). Таке своєрідне «роздвоєння» та дуалістичне (від нім. *dualistisch*, від гр. *dualis* – двоякий; роздвоєний) [13, с. 211] виконання своїх функціональних обов'язків в умовах УВП з боку останніх нерідко, як показувала практика, приводило до надзвичайних подій у місцях позбавлення волі. Зокрема, у 1999 році саме зазначені непрофесійні дії персоналу УВП привели до групової відмови засуджених від роботи та прийому їжі у виправних колоніях УВС Вінницької, Дніпропетровської, Київської та інших областей (всього 10 областей України та 12 виправних колоній) [14, с. 2]. При цьому ця тенденція стала визначальною у досліджуваному у цій науковій статті періоді (1991–2003 рр.). Так, у 1999 році 6 осіб з числа персоналу служби нагляду та безпеки УВП України через непрофесійні дії та невміння спілкуватись із засудженими були піддані нападу з боку останніх та отримали тілесні ушкодження [15, с. 20]. Д.О. Ніколенко з цього приводу влучно зауважив, що парадигма «насильницького управління» як невід'ємна частина нашої культури, нашого менталітету проявляється і в характері мислення, спрямованого на пошук засобів обов'язкового покарання тих, чия поведінка відхиляється від уявленої «норми», від моделі покійно-слухняного виконавця [16, с. 57];

в) ст. 82 «Підстави застосування зброї», у якій було зазначено, що в разі вчинення особою, позбавленою волі, нападу чи іншої умисної дії, яка безпосередньо загрожує життю працівників виправно-трудоустанов або інших осіб, а також у разі втечі з-під варти як винятковий захід допускається застосування зброї, якщо іншими заходами неможливо припинити зазначені дії. У разі втечі жінок і неповнолітніх застосування зброї не допускається.

Ще однією особливістю аналізованого в цій науковій статті періоду (1991–2003 рр.) було те, що функції охорони та нагляду за засудженими в УВП здійснювали відповідні підрозділи Внутрішніх військ МВС України, а адміністрація УВП займалась лише питанням виправно-трудоу впливу на засуджених та запобіганням правопорушень і злочинів з їхнього боку. Як результат, включно до 1999 року (повного виведення ДДУ ПВП з підпорядкування МВС України та передачі функцій охорони і нагляду від Внутрішніх військ ДДУ ПВП та його УВП на місцях), неправомірне та поспішне (замість вербального вирішення конфлікту) застосування фізичної сили та спеціальних засобів до засуджених, позбавлених волі, було пов'язано, як правило, з діяльністю посадових осіб Внутрішніх військ МВС України, правові підстави якої були визначені у Бойовому статуті цих військових формувань і тільки побічно – у ВТК України.

Висновок. Отже, слід визнати, що з часів незалежності України, включаючи й досліджуваний у цій науковій статті період (1991–2003 рр.) і по суті до 2014 року, зазначену діяльність адміністрації УВП на нормативно-правовому рівні не пов'язували зі змістом застосування до засуджених, позбавлених волі, визначених у законі заходів фізичного впливу, спеціальних засобів і зброї (зокрема, тоді у ст. ст. 81, 81-1, 82 ВТК України). І це при тому, що у прийнятій в червні 1996 року Конституції України, а саме в п. 14 ч. 1 ст. 92 було закріплено положення про те, що виключно законами визначається діяльність органів та установ виконання покарань.

Список використаних джерел:

1. Про загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу : Закон України від 18 березня 2004 р. № 1629- IV. *Урядовий кур'єр*. 2004. 20 квітня. С. 2–3.
2. Про внесення змін до Кримінально-виконавчого кодексу України щодо адаптації правового статусу засудженого до європейських стандартів : Закон України від 08.04.2014 р. № 1186-V. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 2. Ст. 869.
3. Мінімальні стандартні правила поводження із засудженими : прийняті 30.08.1955 р. на I Конгресі ООН з попередження злочинності та поводження із засудженими. *Збірник*

міжнародно-правових актів та угод з питань діяльності пенітенціарних установ і поводження з в'язнями / Упоряд. О.І. Шинальський та ін. Київ : Видавництво «Анна-Т», 2008. С. 18–36.

4. Про схвалення Концепції реформування (розвитку) пенітенціарної системи України : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 13.09.2017 р. № 654-Р. *Урядовий кур'єр*. 22.09.2017 р. № 178.

5. Про судову практику у справах про перевищення влади або службових повноважень : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 26 грудня 2003 р. № 15. Постанова Пленуму Верховного Суду України у кримінальних справах / упоряд. В.В. Рожнова, А.С. Сизоненко, Л.Д. Удалова. Київ : ПАЛИВОДА А.В., 2011. С. 254–258.

6. Полторацький проти України : рішення Європейського Суду з прав людини від 19 квітня 2003 р. Огляд рішень Європейського Суду з прав людини. Донецьк : Донецький Меморіал, 2011. С. 27–30.

7. Конфліктологія : навчально-методичний посібник / Б.І. Бараненко, Л.І. Казміренко, В.Г. Андросюк та ін.; за заг. Ред. Я.Ю. Кондратьєва. Київ : Нац. акад. внутр. справ України, 2003. 144 с.

8. Про стан правопорядку, ізоляції та нагляду, діяльність підрозділів охорони, пожежної безпеки та воєнізованих формувань Державної кримінально-виконавчої служби України у 2016 році. *Інформ. бюлет.* Київ : Департамент ДКВС Міністерства юстиції України, 2017. 34 с.

9. Правила застосування спеціальних засобів при охороні громадського порядку : затверджені постановою Ради Міністрів УРСР від 27 лютого 1991 р. № 49. URL: <https://zak.rada.gov.ua/laws/show/49-91-%DO,BF/print>.

10. Про затвердження переліку та Правил застосування спеціальних засобів військовослужбовцями Національної гвардії під час виконання службових завдань : затверджені Постановою Кабінету Міністрів України від 20 грудня 2017 р. № 1024. URL: <https://zak.rada.gov.ua/laws/show/1024-2017-%DO,BF/print>.

11. Кодекс поведения должностных лиц по поддержанию правопорядка : принят резолюцией № 34/169 Генеральной Ассамблеи ООН от 17 декабря 1979 года. *Збірник міжнародно-правових актів та угод з питань діяльності пенітенціарних установ і поводження з в'язнями*. Київ. Видавництво «Анна-Т», 2008. С. 53–58.

12. Снайдер Т. Про тиранію. Двадцять уроків двадцятого століття. Київ : Медуза, 2017. 143 с.

13. Булыко А.Н. Большой словарь иностранных слов. 35 тысяч слов. Изд. 3-е, испр., перераб. Москва : Мартин, 2010. 704 с.

14. Некоторые показатели деятельности учреждений уголовно-исполнительной системы МВД Украины в 1991 году : *Інформ. бюлет.* Киев : Главное управление по исполнению наказаний МВД Украины, 1992. 28 с.

15. Копотун І.М. Запобігання злочинам, що призводять до надзвичайних ситуацій у виправних колоніях : монографія. Київ : ПП «Золоті ворота», 2013. 472 с.

16. Оперативно-службова та виробничо-господарська діяльність органів і установ виконання покарань у 1999 році : *Інформ. бюл.* Київ : ДД УПВП, 2000. 84 с.

МИХАЙЛИК О. Г.,

кандидат юридичних наук,
докторант кафедри управління безпеки,
правоохоронної та антикорупційної
діяльності

(Міжрегіональна Академія
управління персоналом)

УДК 343.85

НАСИЛЬСТВО В МІСЦЯХ НЕСВОБОДИ ЯК ЦІЛІСНИЙ КОМПЛЕКСНИЙ ФЕНОМЕН ДОСЛІДЖЕННЯ

У статті розкрито проблему насильства в місцях несвободи як цілісного комплексного феномена. Доведено, що насильство в місцях несвободи становить підвищену суспільну небезпеку. Саме його прояви посягають не тільки на правосуддя, діяльність адміністрації установ виконання покарань, а головним чином воно посягає на найвищі соціальні цінності – людину, її життя і здоров'я, недоторканність і безпеку.

***Ключові слова:** насильство, місця несвободи, суспільна небезпека, адміністрація, виправна колонія, засуджений, персонал.*

В статье раскрыта проблема насилия в местах несвободы как целостного комплексного феномена. Доказано, что насилие в местах несвободы несет в себе повышенную общественную опасность. Именно его проявления посягают не только на правосудие, деятельность администрации учреждений исполнения наказаний, а главным образом оно посягает на наивысшие социальные ценности – человека, его жизнь и здоровье, неприкосновенность и безопасность.

***Ключевые слова:** насилие, места несвободы, общественная опасность, администрация, исправительная колония, осужденный, персонал.*

The article reveals the problem of violence in places of non-freedom as an integral complex phenomenon. It is proved that a violence in places of non-freedom has increased social danger. It is his manifestations that infringe not only on justice, the activities of the administration of penitentiary institutions, and most importantly, it infringes on the highest social values – human being, his life and health, inviolability and security.

***Key words:** violence, places of non-freedom, social danger, administration, correctional colony, convict, personnel.*

Вступ. Насильство у місцях несвободи являє собою складну кримінально-правову та кримінологічну проблему не тільки для адміністрації установ виконання покарань, але і для усього суспільства. Насильство, що вчиняється в місцях несвободи порівняно засуджених, ув'язнених і персоналу, свідчить про наявність серйозних недоліків і суперечностей у діяльності Державної кримінально-виконавчої служби України.

Водночас варто наголосити, що окремі об'єктивні прояви вчинення в місцях несвободи засудженими нового злочину, зокрема напад на працівника виправної колонії з метою вчинення втечі, тероризування засуджених із метою отримати неправомірної вигоди, посягання на життя і здоров'я шляхом сексуального домагання за своєю сутністю є актами

насильства. За визначенням, наданим у тлумачному словнику, насильством є застосування фізичної сили до когось-небудь; застосування сили для досягнення чого-небудь; примусовий вплив на когось, щось [1, с. 735].

Таки чином, розглядаючи насильство в місцях несвободи як цілісний комплексний феномен, ми підтримуємо позицію зарубіжних вчених, які вважають, що з методологічних позицій ця проблема може також розглядатися як система логічно узгоджених, послідовних, ієрархічно упорядкованих питань, де одні передують іншим і визначають їх зміст. Крім того, на думку зарубіжних вчених Б.А. Аканова, Н.А. Карамзіна, проблема, навіть якщо вона вирішена, продовжує наукове життя, породжуючи нові проблеми [2, с. 17].

Важливим, на нашу думку, є саме дослідження насильства в місцях несвободи, яке ґрунтується не стільки на кримінальній статистиці, скільки на вивченні об'єктивної дійсності, безпосереднього спостереження, опитуванні та анкетуванні респондентів, моніторингу Уповноваженого з прав людини, визначення його латентності у виправних колоніях Міністерства юстиції України.

Такий підхід дає нам змогу подивитися на проблему насильства в місцях несвободи і на його кінцевий продукт – особу, яка його вчиняє, оцінити різні сторони її поведінки у виправній колонії, зокрема суспільну свідомість і психологію, соціальну самоорганізацію, комунікативну та нормативну сфери дотримання норм і правил, визначених адміністрацією установи виконання покарань.

Важливо також звернути увагу на те, що насильство в місцях несвободи становить підвищену суспільну небезпеку. Саме його прояви посягають не тільки на правосуддя, діяльність адміністрації установ виконання покарань, а головним чином воно посягає на найвищі соціальні цінності – людину, її життя й здоров'я, недоторканність і безпеку.

Постановка завдання. Метою статті є вивчення проблеми насильства в місцях несвободи як цілісного комплексного феномена.

Не порушуючи хронологію дослідження, ми поставили перед собою завдання на основі вітчизняних праць у цій сфері дослідити проблему насильства у місцях несвободи як цілісного комплексного феномена. Тому ми спиралися на основні наукові доробки з цього напрямку, основними з яких є праці І.Г. Богатирьова, І.В. Боднара, В.Б. Васильця, О.В. Ведмідського, О.М. Джужі, З.В. Журавської, О.Г. Колба, В.Я. Конопельського, І.М. Копотуна, В.В. Лопухи, С.Ю. Лукашевича, О.О. Некрасова, В.А. Носенка, В.Г. Павлова, Е.Г. Стоматова, А.В. Ткаченка, В.В. Шаблістого, Л.Г. Якименко та ін.

Результати дослідження. Згідно зі ст. 1 Закону України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України», на Державну кримінально-виконавчу службу України покладається завдання щодо здійснення державної політики у сфері виконання кримінальних покарань [3]. Це завдання набуває особливої актуальності в умовах реалізації Національної стратегії у сфері прав людини (затвердженої Указом Президента України від 25 серпня 2015 р. № 501/2015) [4], Стратегії реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015–2020 рр. (схваленої Указом Президента України від 20 травня 2015 р. № 276/2015) [5] та Концепції реформування (розвитку) пенітенціарної системи України (схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 13 вересня 2017 р. № 654-р) [6].

До речі, як зазначає вітчизняний вчений М.С. Пузирьов, саме зміст цієї Концепції орієнтовано на підвищення рівня формальних і практичних каналів комунікації між органами державної влади та європейськими й міжнародними партнерами, наближення українського законодавства до стандартів Європейського Союзу, подальше реформування пенітенціарної системи України шляхом впровадження в практику кримінально-виконавчих установ міжнародного досвіду пенітенціарної діяльності та вимог європейських стандартів у сфері виконання покарань і поводження із засудженими [7, с. 8].

Загалом варто зазначити, що насильство в установах виконання покарань має підвищену суспільну небезпеку, оскільки його вчинення здійснюється під час виконання покарання в умовах ізоляції засуджених, посиленого контролю і нагляду за ними. Таким чином,

доходимо висновку, що засуджені особи, які вчиняють новий злочин у місцях несвободи із застосуванням насильства, повністю ігнорують кримінально-правові заборони, діють умисно і бажають настання суспільно небезпечних наслідків.

Серед теоретичних та практичних проблем насильства в установах виконання покарань ми виділяємо такі:

група злочинів, вчинених засудженими в місцях несвободи, зокрема злісна непокора вимогам адміністрації установи виконання покарань (ст. 391 КК України), дії, що дезорганізують роботу установ виконання покарань (ст. 392 КК України), втеча з місця позбавлення волі або з-під варти (ст. 393 КК України) [8];

- 1) тероризування засуджених в установі виконання покарань;
- 2) напад на адміністрацію установи виконання покарань;
- 3) прояви сексуального насильства серед засуджених;
- 4) погроза насильством як прояв психічного впливу тощо.

Дослідження злочинності в місцях несвободи та контроль за нею з боку Міністерства юстиції України показує, що впродовж тривалого часу вона має тенденцію певного коливання. Так, за даними дослідження вітчизняного вченого А.І. Богатирьова, стосовно злочинності в місцях несвободи протягом 2009–2010 рр. спостерігається зменшення кількості злочинів з 422 до 404, а у період із 2011 р. по 2012 р. включно абсолютний показник рівня злочинності серед засуджених зріс з 465 до 576 відповідно.

Однак у подальшому в динамічності коливання настало незначне зменшення абсолютної кількості злочинів, вчинених засудженими у місцях несвободи з 324 у 2013 р. до 298 у 2014 р. Протягом наступних років динамічність коливання була пов'язана з незначним збільшенням абсолютної кількості злочинів, вчинених засудженими у місцях несвободи, з 302 у 2015 р. до 314 у 2018 р. [9, с. 126].

Крім того, невизначеність знань про насильство в установах виконання покарань є свідченням наявної неузгодженості у кримінальному та кримінально-виконавчому праві та протиріччя між наявною проблемою у виправних колоніях, її прихованою латентністю та відсутністю потужних кримінологічних досліджень із цієї проблематики.

У процесі дослідження ми встановили, що адміністрація установ виконання покарань постійно стикається з двома основними проблемами: зростання насильства у його різних проявах та зниження рівня його запобігання. Нині більшість вітчизняних і зарубіжних вчених (А.П. Закалюк [10, с. 73], О.М. Джу́жа [11, с. 87], Б.М. Головін [12, с. 8], А.Є. Жалінський [13, с. 101–102], С.С. Овчинський [14, с. 33] та ін.) говорять про насильство як про типову характеристику насильницьких злочинів із корисливою мотивацією. Зокрема, на думку вітчизняного кримінолога О.М. Гуміна, насильство – передумова виникнення кримінально-безпорядку і соціальної кризи, яку він породжує [15, с. 5].

З огляду на такий підхід вітчизняних і зарубіжних вчених ми у нашому дослідженні насильства в місцях несвободи як цілісного комплексного феномена розглядаємо це суспільно небезпечне явище в контексті кримінального та кримінально-виконавчого права, кримінології, психології та соціології, оскільки забезпечення безпеки засудженого і персоналу виправної колонії є обов'язком адміністрації установи виконання покарань.

Крім того, ст. 10 КВК України визначає, що у разі виникнення небезпеки життя і здоров'я засуджених, які відбувають покарання у вигляді арешту, обмеження волі, тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців або позбавлення волі, вони мають право звернутися із заявою до будь-якої посадової особи органу чи установи виконання покарань із проханням про забезпечення особистої безпеки [16].

У цьому разі посадова особа зобов'язана вжити невідкладних заходів щодо забезпечення особистої безпеки засудженого. При цьому засуджені, як правило, факт насильства з боку засуджених і персоналу місць несвободи заперечують через побоювання повторної агресії.

Разом із тим під час здійснення моніторингових візитів учасники моніторингу у 2015 р. встановили обставини, що можуть свідчити про наявність таких фактів. Так, під час візиту

до Ольшанської виправної колонії (№ 53) було виявлено засудженого П., який пояснив, що 06.09.2015 р. він впав зі сходів та отримав перелом лівої руки. До медичної частини засуджений П. звернувся лише 07.09.2015 р., де йому було накладено гіпс. При цьому персонал установи намагався приховати зазначену подію, пояснюючи її особистою необережністю вказаного засудженого.

Моніторинговою групою було вжито заходів щодо проведення медичного огляду цієї особи та фіксації у неї тілесних ушкоджень. За цим фактом до прокуратури Миколаївської області було направлено лист для вжиття заходів реагування.

Схожа ситуація мала місце під час здійснення моніторингового візиту до Кіровоградської установи виконання покарань (№ 14), в камері-палаті медичної частини якої було виявлено засудженого К. із тілесними ушкодженнями, а саме: забій м'яких тканин голови, перiorбітальна гематома праворуч із крововиливом у праве око, забій м'яких тканин грудної клітини праворуч, садна обох ліктьових та обох колінних суглобів.

Незважаючи на наявність зазначених ушкоджень, у медичній документації установи, в тому числі медичній картці амбулаторного хворого та медичній картці стаціонарного хворого, такий факт зафіксовано не було. При цьому в установі не змогли документально підтвердити інформацію про повідомлення органів прокуратури за фактом вказаної надзвичайної події. На вимогу учасників моніторингового візиту засуджений К. був оглянутий медичними працівниками.

Варто зазначити, що такі дії адміністрації Кіровоградської установи виконання покарань (№ 14) можуть свідчити про порушення національного та міжнародного законодавства щодо забезпечення ефективного розслідування фактів катування та неналежного поводження [17, с. 5].

А тому саме діяльність установ виконання покарань вимагає від її адміністрації принципово нового підходу до запобігання випадкам насильства як щодо засуджених, так і персоналу. При цьому доктринальним є рівень кількісних і якісних показників насильства в місцях несвободи.

Отже, по суті, безпека засудженого в місцях несвободи може виступати головним об'єктом кримінально-правової охорони, а насильство, яке вчиняється стосовно засуджених і персоналу місць несвободи, варто розглядати як вчинення насильницького злочину, тим паче, що воно має багато спільних кримінологічних рис із традиційними насильницькими злочинами (вбивство, нанесення тілесних ушкоджень, сексуальне насильство, які, зрештою, спричиняють школу здоров'ю засудженого або працівнику установи виконання покарань).

Водночас невизначеність поняття насильства в установах виконання покарань не дасть змоги пізнати його сутність, розкрити зміст, встановити істотні форми і способи вияву, закономірності детермінації, що загалом негативно впливає на стан, рівень та тенденції злочинності в місцях несвободи Міністерства юстиції України.

Вищевикладене свідчить про складність дослідженої проблеми, її неоднозначне сприйняття кримінологічною та кримінально-виконавчою наукою, гостру необхідність теоретичного і практичного аналізу й емпіричного вивчення з метою надати адміністрації установ виконання покарань Міністерства юстиції України методичні рекомендації щодо запобігання насильству в місцях несвободи.

Важливо зазначити, що комплексного кримінально-правового та кримінологічного дослідження насильства в установах виконання покарань за роки незалежності країни вітчизняними вченими не проводилося. Хоча ця проблема має видову специфіку тому, що вчиняється насильство у кримінально-виконавчих установах закритого типу, де засуджений щохвилини перебуває під наглядом персоналу місць несвободи, своєрідну генезу розвитку, соціальні, кримінологічні та психологічні закономірності відтворення.

Тому насильство в місцях несвободи виступає як цілісний комплексний феномен, має свої власні закономірності існування, розвитку і відтворення, а тому його вивчення суперечить реальному насильству у місцях несвободи, його прихованості та відсутності про нього істинних кримінологічних знань.

Головною внутрішньою властивістю злочинів, вчинених у місцях несвободи із застосуванням насильства, є їх надзвичайна суспільна небезпека, тобто об'єктивна властивість описаного у кримінальному законі діяння (дії чи бездіяльності) створювати загрозу або заподіювати шкоду об'єктам кримінально-правової охорони [18, с. 63].

Важливо також звернути увагу на той факт, що криміногенний склад засуджених призводить до вчинення з їх боку насильства не тільки до самих засуджених, але і персоналу установ виконання покарань, збільшення кількості засуджених негативної спрямованості, які приховано або відкрито протидіють персоналу установ виконання покарань, що негативно позначається на кримінологічному стані функціонування кримінально-виконавчої системи України.

Водночас такі дії засуджених ускладнюють сам процес виконання та відбування ними покарання, порушуються принципи невідворотності виконання і відбування покарань, законності, справедливості, не досягається мета покарання та кримінально-виконавчого законодавства.

Зазначені обставини вимагають не тільки від практиків запобігати вчиненню насильства в місцях несвободи, вони також пропонують вітчизняним вченим запропонувати практиці ефективні заходи його запобігання шляхом удосконалення кримінально-правових, кримінально-виконавчих та кримінологічних засад.

Проведені вітчизняними вченими останніми роками дослідження злочинності серед засуджених в установах виконання покарань показали, що вжиті заходи та профілактичні дії з боку Державної кримінально-виконавчої служби України неповною мірою відповідають криміногенній та кримінальній ситуації, що виникла у зазначених установах, і тому не можуть привести до суттєвого зменшення вчинення серед засуджених до позбавлення волі насильницьких злочинів.

Враховуючи, що проблема насильства у місцях несвободи як цілісний комплексний феномен розкрита мало на доктринальному кримінологічному рівні, неповною мірою розроблена методика протидії насильству серед засуджених і персоналу місць несвободи призводить до труднощів і суперечностей у формуванні окремих заходів запобігання цьому суспільно небезпечному явищу.

Це, своєю чергою, знижує не тільки наукову, а і практичну цінність удосконалення чинного законодавства у цій сфері, ускладнює розробку та впровадження у практичну діяльність установ виконання покарань Міністерства юстиції України методичних рекомендацій щодо запобігання насильству у виправних колоніях.

Висновки. Таким чином, вчинення засудженими нового злочину в місцях несвободи із застосуванням насильства передбачає його обов'язкову реєстрацію в Єдиному реєстрі досудових розслідувань і характеризується тим, що, з одного боку, є частиною рецидивної злочинності, яка пов'язана з повторним або систематичним вчиненням засудженими таких злочинів, а з іншого боку – наявністю спеціального суб'єкта злочину – засудженого.

Список використаних джерел:

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод., допов. та CD) / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. Київ; Ірпінь : Перун, 2009. 1736 с.
2. Аканов Б.А., Карамзин Н.А. Основы научных исследований / под ред. В.М. Мулдаметова. Алма-Ата : Мектен, 1989. 136 с.
3. Про Державну кримінально-виконавчу службу України : Закон України від 23.06.2005 р. № 2713-15. *Відомості Верховної Ради України*. 2005. № 30. Ст. 409.
4. Про затвердження Національної стратегії у сфері прав людини : Указ Президента України від 25.08.2015 р. № 501/2015. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/501/2015> (дата звернення: 19.12.2017).
5. Про Стратегію реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015–2020 роки : Указ Президента України від 20.05.2015 р. № 276/2015. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/276/2015> (дата звернення: 19.12.2017).

6. Про схвалення Концепції реформування (розвитку) пенітенціарної системи України : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 13.09.2017 р. № 654-р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/654-2017-%D1%80> (дата звернення: 19.12.2017).
7. Пузирьов М.С. Порівняльний аналіз виконання покарання у виді позбавлення волі на певний строк в Україні та зарубіжних країнах : монографія. Київ : ВД «Дакор», 2018. 514 с.
8. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 25–26. Ст. 131.
9. Богатирьов А.І. Стан злочинності серед засуджених у місцях несвободи. *Кібербезпека в Україні: правові та організаційні питання* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., Одеса, 30 листопада 2018 р. Одеса : ОДУВС, 2018. С. 125–127.
10. Закалюк А.П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: у 3 кн. Київ : Вид. Дім «Ін Юре», 2007. Кн. 2: Кримінологічна характеристика та запобігання вчиненню окремих видів злочинів. 712 с.
11. Курс кримінології. Особлива частина: підручник : у 2 кн. / Корнієнко М.В., Романюк Б.В., Мельник І.М. та ін.; за заг. ред. О.М. Джужі. Київ : Юрінком Інтер, 2001. Кн. 2. 480 с.
12. Головкін Б.М. Корислива насильницька злочинність в Україні: феномен, детермінація, запобігання : монографія. Харків : Право, 2001. 432 с.
13. Жалинский А.Э. Насильственная преступность и уголовная политика. *Советское государство и право*. 1991. № 3. С. 101–112.
14. Овчинский С.С. Преступное насилие. Преступность в городах. Москва : ИНФРА-М. 2007. 408 с.
15. Гумін О.М. Кримінально-насильницька поведінка проти особи : монографія. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2009. 360 с.
16. Кримінально-виконавчий кодекс України : Закон України від 11.07.2003 р. № 1129-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 3–4. Ст. 21.
17. Моніторинг місць несвободи в Україні: стан реалізації національного превентивного механізму : доповідь за 2015 р. Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. Київ, 2016. 200 с.
18. Міжнародна поліцейська енциклопедія: у 10 т. / відп. ред. Є.М. Моїсєєв, І.Р. Романенко, В.Я. Тацій, Ю.С. Шемшученко. Київ : Атіка. 2007. Т. IV. 1132 с.

СКОК О. С.,

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри
кримінально-правових дисциплін
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

ШЕВЧЕНКО Т. В.,

старший викладач кафедри
кримінально-правових дисциплін
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 343.2/7

ОСОБЛИВОСТІ ПРИЗНАЧЕННЯ ТА ВІДБУВАННЯ ПОКАРАННЯ ЗА ЗЛОЧИНИ НЕВЕЛИКОЇ ТЯЖКОСТІ

У статті розглядаються особливості призначення та відбування покарання особами за вчинення злочинів невеликої тяжкості, розглянуто питання запровадження в Україні інституту пенітенціарної пробації та зменшення кількості покарань, пов'язаних із позбавленням волі.

Ключові слова: покарання, засуджені, злочини невеликої тяжкості, ресоціалізація, пробація.

В статье рассматриваются особенности назначения и отбывания наказания лицами за совершенные преступления небольшой тяжести, рассмотрены вопросы внедрения института пенитенциарной пробации и уменьшения количества наказаний, связанных с лишением свободы.

Ключевые слова: наказание, осужденные, преступление небольшой тяжести, ресоциализация, пробация.

In the article discusses the specifics of the appointment and serving of sentences by individuals for minor crimes, the introduction of the institute of penitentiary probation is considered.

Key words: punishment, convicted, minor offense, resocialization, probation.

Вступ. Постановка проблеми полягає у необхідності з'ясування особливостей призначення та відбування покарання за злочини невеликої тяжкості. Взаємозв'язок кримінального та кримінально-виконавчого права знаходить свій прояв у тому, що, по-перше, визначає підстави, межі, умови і порядок призначення покарань, а по-друге, регулює порядок і умови виконання покарань.

Постановка завдання. Мета покарання реалізується за допомогою кримінально-виконавчого законодавства, що регламентує порядок і умови виконання та відбування кримінальних покарань із метою захисту інтересів особи, суспільства і держави шляхом створення умов для виправлення та ресоціалізації засуджених, запобігання вчиненню нових кримінальних правопорушень як засудженими, так і іншими особами, а також запобігання тортурам і нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню із засудженими (ст. 1 КВК України) [1].

Результати дослідження. Категорія злочинів невеликої тяжкості має значення для багатьох інститутів кримінально-виконавчого права. Зокрема, це стосується визначення установи виконання покарання, порядку та умов виконання призначеного судом покарання.

Станом на 1 березня 2019 р. у сфері управління Державної кримінально-виконавчої служби України перебуває 148 установ. З них 29 установ розташовані на території Донецької та Луганської областей, що тимчасово не контролюються українською владою. У 17 установах виконання покарань засуджені не утримуються у зв'язку із здійсненням оптимізації їх діяльності. В установах виконання покарань і слідчих ізоляторах, розташованих на території України, тримається усього 54 677 осіб. З них у 17 слідчих ізоляторах та в 12 установах виконання покарань з функцією СІЗО тримається 19 391 особа. Узятих під варту та засуджених, з них на стадії: досудового розслідування – 2 101 особа; судового розгляду (до винесення вироку) – 9 963 особи. У 113 кримінально-виконавчих установах, з них: 35 397 засуджених – у 7 колоніях максимального рівня безпеки; 1 657 осіб – у 32 колоніях середнього рівня безпеки; для неодноразово засуджених 15 066 осіб; у 27 колоніях середнього рівня безпеки для вперше засуджених; 9 868 осіб у 7 колоніях мінімального рівня безпеки із загальними умовами для тримання чоловіків – 1 153 особи; у 4 колоніях мінімального рівня безпеки із полегшеними умовами для тримання чоловіків – 415 осіб; у 11 колоніях для тримання жінок – 1 445 осіб; у 4 спеціалізованих лікувальних закладах – 636 осіб; у лікувальних закладах при ВК та СІЗО – 944 особи; у 22 виправних центрах – 1 572 особи; у 6 виховних колоніях (для неповнолітніх) – 117 осіб. Серед засуджених: 1 536 осіб відбуває покарання у вигляді довічного позбавлення волі; 459 осіб відбуває покарання у вигляді арешту в 54 арештних домах, створених при установах виконання покарання [2].

Вчинення злочину невеликої тяжкості впливає на відбування покарання у військових частинах, гауптвахтах (ст. 14 КВК), арештних домах (ст. 15 КВК), виправних центрах (ст. 16 КВК), виправних колоніях (ст. 18 КВК), а також на залишення в слідчому ізоляторі чи направлення у виправну колонію максимального рівня безпеки засуджених до позбавлення волі для роботи з господарського обслуговування (ст. 89 КВК), тримання засуджених до покарання у вигляді позбавлення волі в дільниці соціальної реабілітації (ст. 99 КВК).

Відповідно до ст. 14 КВК України військові частини, гауптвахти виконують покарання у вигляді позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу, службового обмеження для військовослужбовців, засуджених за злочини невеликої тяжкості, арешту з утриманням засуджених на гауптвахтах, а також здійснюють контроль за поведінкою засуджених військовослужбовців, звільнених від відбування покарання з випробуванням [1]. З урахуванням того, що покарання у вигляді позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу є додатковим покаранням і може бути застосовано судом до особи, засудженої за тяжкий чи особливо тяжкий злочин (ст. ст. 52, 54 КК України), особливості його відбування у військових частинах і гауптвахтах розглядатися у межах статті не будуть, на відміну від покарання у вигляді службових обмежень для військовослужбовців та арешту. Зазначене покарання може бути призначено тільки військовослужбовцям, які служать за контрактом. Побуває думка спеціалістів, що це покарання покликано певним чином замінити виправні роботи, оскільки їх неможливо застосувати до військовослужбовців [3, с. 79]. Наприклад, за вчинення військових злочинів службові обмеження передбачені як один з альтернативних видів покарань у санкції ч. 1 ст. 403 КК України або ч. 1 ст. 412 КК України.

Порядок виконання покарання у вигляді службових обмежень для військовослужбовців визначається ст. 47 КВК України. До засуджених військовослужбовців під час відбування покарання у вигляді службових обмежень застосовуються всі засоби виправлення, передбачені ст. 6 КВК України. У їх числі суспільно корисна праця (військова справа), виховна робота, спрямована на формування та збереження навичок військової служби, профілактику та запобігання агресивній поведінці засуджених, усвідомлення провини за вчинений злочин. З такими засудженими так само проводиться індивідуальна, гуманітарна, культурно-виховна робота та правове виховання [4, с. 141].

У тому разі, коли військовослужбовець вчинив військовий злочин або інший загальнокримінальний злочин, йому може призначатися покарання у вигляді арешту, який військовослужбовці відбувають на гауптвахті (ч. 2 ст. 60 КК України). Наприклад, санкція ч. 1 ст. 413 КК України передбачає арешт строком до шести місяців як альтернативний вид покарання поряд із триманням у дисциплінарному батальйоні на строк до двох років або позбавленням волі на строк до двох років.

Можна визначити, що покарання у вигляді арешту щодо засуджених військовослужбовців полягає в триманні засудженого військовослужбовця в умовах ізоляції у спеціальному приміщенні, обладнаному в будівлі органу управління Служби правопорядку (підрозділу Служби правопорядку), і встановлюється на строк від одного до шести місяців. Під спеціальним приміщенням відповідно до положень Інструкції «Про порядок і умови утримання засуджених, узятих під варту та затриманих військовослужбовців», затвердженої Наказом Міністерства оборони України від 26 вересня 2013 р. № 656 (у редакції Наказу Міністерства оборони України 27 січня 2017 р. № 56), мається на увазі гауптвахта Служби правопорядку (далі – гауптвахта) – спеціальне приміщення, обладнане в будівлі органу управління Служби правопорядку (підрозділу Служби правопорядку), для виконання покарання щодо військовослужбовців (військовозобов'язаних), засуджених до арешту, військовослужбовців (військовозобов'язаних), на яких накладено адміністративне стягнення у вигляді арешту з триманням на гауптвахті, тримання узятих під варту та затриманих військовослужбовців (військовозобов'язаних), або приміщення (намет), яке може тимчасово обладнуватися на полігонах, у навчальних центрах і районах виконання Збройними Силами України завдань за призначенням [5].

За правилами, передбаченими ст. 55 КВК України, на гауптвахті під час відбування покарання у вигляді арешту роздільно тримаються: засуджені військовослужбовці з числа офіцерського складу окремо від інших категорій військовослужбовців; засуджені військовослужбовці, які мають звання прапорщиків, мічманів, сержантів і старшин, окремо від військовослужбовців рядового складу; засуджені військовослужбовці, які проходять службу за призовом, окремо від засуджених військовослужбовців, які проходять службу за контрактом. Такий розподіл засуджених учені пов'язують не лише з відносинами військової субординації, але й з віковими особливостями, існуванням нестатутних відносин і «дідівщини» [4, с. 155–156].

Зупинимося більш докладно на таких установах виконання покарань, як арештні доми, що виконують покарання у вигляді арешту. В арештних домах тримаються повнолітні особи, а також неповнолітні, яким на момент постановлення вироку виповнилося шістнадцять років і які засуджені за злочини невеликої тяжкості (ст. 15 КВК України). Покарання у вигляді арешту врегульовано ст. 60 КК України. Арешт не може бути застосовано до осіб віком до 16 років, вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до семи років. Як уже зазначалося вище, військовослужбовці відбувають покарання у вигляді арешту на гауптвахті.

Виконання покарання щодо цивільних осіб у вигляді арешту визначено ст. ст. 50–54 КВК України. На засуджених до арешту поширюються права, обов'язки, заборони й обмеження, встановлені кримінально-виконавчим законодавством для осіб, які відбувають покарання у вигляді позбавлення волі (ч. 2 ст. 51 КВК України). Окремі питання виконання та відбування покарання у вигляді арешту визначено Правилами внутрішнього розпорядку установ виконання покарань, затвердженими Наказом Міністерства юстиції України від 28 серпня 2018 р. № 2823/5 [6].

Особи, засуджені до покарання у вигляді обмеження волі за злочини невеликої тяжкості, відбувають його у виправних центрах. На думку вчених, «створення в Україні виправних центрів вважається важливим засобом виправлення і ресоціалізації засуджених, оскільки він не пов'язаний із розривом їх соціальних зв'язків і за своїм змістом є одним із гуманних заходів кримінально-правового впливу, властивого правовій державі» [4, с. 54]. Покарання у вигляді обмеження волі не застосовується до неповнолітніх, вагітних жінок і жінок, що мають дітей віком до чотирнадцяти років, до осіб, що досягли пенсійного віку

(на підставі ст. 26 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» [7]), військовослужбовців строкової служби (таких, які проходять строкову військову службу в межах строків, установлених ч. 1 ст. 23 ЗУ «Про військовий обов'язок і військову службу» [8]) та до інвалідів першої і другої групи (відповідно до ст. 2 ЗУ «Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні» [9]).

Порядок виконання покарання у вигляді обмеження волі передбачено ст. ст. 56–69 КВК України, Правилами внутрішнього розпорядку установ виконання покарань [6] та ЗУ «Про соціальну адаптацію осіб, які відбувають чи відбули покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк» від 17 березня 2011 р. № 3 160-VI. Зокрема, останнім Законом визначено загальні засади соціальної адаптації таких осіб, засади участі у соціальній адаптації останніх підприємств, установ та організацій, об'єднань громадян, фізичних осіб [10].

Аналіз санкцій статей Особливої частини КК України показав, що за вчинення злочинів невеликої тяжкості покарання у вигляді позбавлення волі передбачено як альтернативний або єдиний вид покарання. Відповідно до ст. 18 КВК України засуджені до позбавлення волі відбувають покарання у виправних колоніях мінімального рівня безпеки з полегшеними умовами тримання, мінімального рівня безпеки із загальними умовами тримання, середнього рівня безпеки або максимального рівня безпеки. Особу за вчинення злочину невеликої тяжкості, за який судом було встановлено покарання у вигляді позбавлення волі на певний строк, може бути направлено для виконання покарання до виправної колонії мінімального рівня безпеки з полегшеними умовами тримання або мінімального рівня безпеки із загальними умовами тримання.

Якщо неповнолітнього було засуджено за злочин невеликої тяжкості до покарання у вигляді позбавлення волі на певний строк, то таке покарання він відбуває у виховній колонії (ст. 19 КВК України). Виховні колонії є кримінально-виконавчими установами закритого типу, в яких здійснюється ізоляція неповнолітніх на строк, визначений вироком суду [4, с. 59].

Незважаючи на умови тримання осіб у виправних і виховних колоніях, на особу, засуджену до позбавлення волі на певний строк, покладається специфічний юридичний обов'язок, що полягає у виконанні вимог режиму, встановленого законом у місцях позбавлення волі. Це призводить до різкої зміни правового становища особи, що зумовлюється значним обмеженням її свободи, яке об'єктивно містить у собі елементи кари не з метою помсти та зведення рахунків, а заради безпеки суспільства [3, с. 85].

Серед учених є думка, що відбування покарання у вигляді позбавлення волі не завжди сприяє виправленню засуджених. Ураховуючи ступінь суспільної небезпеки злочинів невеликої тяжкості, з певними аспектами можна погодитися. Зокрема, визначимо такі проблемні питання: «по-перше, спроба максимально пристосувати людину до життя в нормальних умовах соціуму робиться в умовах ізоляції від нього; по-друге, маючи намір викоринити у свідомості злочинця шкідливі уявлення і звички, його одночасно поміщають у середовище інших злочинців, де взаємний негативний вплив є найбільше відчутним; по-третє, намагаючись привчити злочинця до життя в нормальному середовищі, його одночасно поміщають в обстановку, що априорі є ненормальною, неприродною; по-четверте, позбавлення волі на певний строк значною мірою позбавляє людину самостійності в прийнятті рішень» [3, с. 85].

Окрім питання, пов'язані з відбуванням покарання у вигляді позбавлення волі на певний строк, визначені Правилами внутрішнього розпорядку установ виконання покарань [6].

З метою полегшення адаптації особи після її звільнення до суспільного життя не так давно у сфері юстиції України з'явився новий інститут під назвою пенітенціарна пробація, яка є одним із видів пробації відповідно до ЗУ «Про пробацію» від 5 лютого 2015 р. № 160-VIII [11] та яка передбачає підготовку осіб, що відбувають покарання у вигляді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк, до звільнення, їх трудове та побутове влаштування після звільнення за обраним ними місцем проживання (ст. 11 ЗУ «Про пробацію»). Навколо доцільності та можливості запровадження цього Закону впродовж багатьох років точаться дискусії. Зокрема, цим самим Законом визначено дію інституту досудової

пробації, яка передбачає забезпечення суду формалізованою інформацією, що характеризує обвинуваченого, з метою прийняття судом рішення про міру його відповідальності (ст. 9 зазначеного ЗУ). На меті такої пробації є оцінка ризиків вчинення повторного кримінального правопорушення та висновок про можливість виправлення обвинуваченого без обмеження волі або позбавлення волі на певний строк.

Одразу постає питання доцільності застосування цього інституту щодо особи, яка вчинила злочин. Європейська практика із цього приводу акцентує увагу на забезпеченні безпеки суспільства. Дослідники пробації Великої Британії зазначають, що якщо за допомогою пробації вдасться уникнути повторних злочинів лише серед 5% правопорушників, до яких застосовано пробацію, наслідком цього буде забезпечення безпеки одного мільйона громадян країни. Завдяки залишенню правопорушника в суспільстві збільшуються шанси його успішного виправлення, збереження корисних соціальних зв'язків (наприклад, створення сім'ї), збереження роботи (компенсація шкоди потерпілим, підтримка економіки країни) [12, с. 2].

На нашу думку, питання, пов'язані з можливістю застосування досудової пробації, необхідно вирішувати виключно щодо осіб, які вперше вчинили злочини невеликої тяжкості, за які передбачено покарання у вигляді обмеження або позбавлення волі, з урахуванням соціально-психологічної характеристики особи, оцінки ризиків учинення повторного злочину, вікових і психологічних особливостей, а також можливості виправлення обвинуваченого без обмеження волі або позбавлення волі на певний строк [13, с. 96].

Вітчизняні тенденції щодо застосування пробаційних програм набирають обертів. Наприклад, ЗУ «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення виконання кримінальних покарань та реалізації прав засуджених» від 7 вересня 2016 р. № 1492-VIII були передбачені відповідні зміни до КК, КВК, КПК та низки інших законів України, які набули чинності з 1 січня 2018 р. [14].

Вчинення особою злочину невеликої тяжкості також впливає на можливість її залишення в слідчому ізоляторі чи направлення до виправної колонії максимального рівня безпеки для роботи з господарського обслуговування, наприклад для проведення капітальних ремонтів приміщень. Ці питання визначені ст. 89 КВК України. Такі особи тримаються ізольовано від інших осіб на умовах, передбачених КВК для виправних колоній мінімального рівня безпеки із загальними умовами тримання і виправних колоній середнього рівня безпеки. Слідчі ізолятори виконують функції виправних колоній мінімального рівня безпеки із загальними умовами тримання і виправних колоній середнього рівня безпеки стосовно засуджених, які залишені для роботи з господарського обслуговування (ч. 3 ст. 18 КВК України).

Висновки. Отже, категорія злочинів невеликої тяжкості впливає на вибір установи виконання покарання та порядок його відбування. У разі вчинення злочину невеликої тяжкості КВК України передбачає відбування покарання на гауптвахтах для військовослужбовців, у виправних колоніях, арештних домах, виправних центрах і виховних колоніях. Крім того, із запровадженням інституту пробації як альтернативи ув'язненню з'являється змога зменшити кількість засуджених до арешту, обмеження волі, позбавлення волі та інших видів покарань, які можуть бути призначені особам за вчинення злочинів невеликої тяжкості.

Список використаних джерел:

1. Кримінально-виконавчий кодекс України : Закон України від 11 липня 2003 р. № 1129-IV. Дата оновлення: 04.11.2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1129-15> (дата звернення: 04.04.2019).
2. Загальна характеристика Державної кримінально-виконавчої служби України. URL: <http://kvs.gov.ua/harakteristika/01.03.2019.pdf> (дата звернення: 04.04.2019).
3. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / С.В. Петков, О.І. Мотлях, Н.В. Малярчук та ін. Київ : Центр учбової літератури, 2015. 696 с.
4. Науково-практичний коментар до Кримінально-виконавчого кодексу України / І.Г. Богатирьов, О.М. Джу́жа, О.І. Богатирьова, Є.М. Бодю́л та ін.; за заг. ред. І.Г. Богатирьова. Київ : Атіка, 2010. 344 с.

5. Інструкція про порядок і умови утримання засуджених, узятих під варту та затриманих військовослужбовців : Наказ Міністерства оборони України від 26 вересня 2013 р. № 656 (у редакції Наказу Міністерства оборони України від 27 січня 2017 р. № 56). Дата оновлення: 08.12.2017. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1775-13> (дата звернення: 04.04.2019).
6. Правила внутрішнього розпорядку установ виконання покарань : затв. Наказом Міністерства юстиції України від 28 серпня 2018 р. № 2823/5. Дата оновлення: 28.08.2017. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1010-18> (дата звернення: 04.04.2019).
7. Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування : Закон України від 9 липня 2003 р. № 1058-IV. Дата оновлення: 01.01.2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1058-15> (дата звернення: 04.04.2019).
8. Про військовий обов'язок і військову службу : Закон України від 25 березня 1992 р. № 2232-XII. Дата оновлення: 01.01.2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2232-12> (дата звернення: 04.04.2019).
9. Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні : Закон УРСР від 21 березня 1991 р. № 875-XII. Дата оновлення: 20.01.2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/875-12> (дата звернення: 04.04.2019).
10. Про соціальну адаптацію осіб, які відбувають чи відбули покарання у вигляді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк : Закон України від 17 березня 2011 р. № 3160-VI. Дата оновлення: 20.01.2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3160-17> (дата звернення: 04.04.2019).
11. Про пробацію : Закон України від 5 лютого 2015 р. № 160-VIII. Дата оновлення: 01.01.2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/160-19> (дата звернення: 04.04.2019).
12. Реформа системи юстиції України. Впровадження пробації. URL: <http://kvs.gov.ua/zmi/ProbationWhatIsIt27082015.pdf> (дата звернення: 04.04.2019).
13. Скок О.С. Злочини невеликої тяжкості та інститут пробації в Україні. *Права людини та проблеми організації і функціонування публічної адміністрації в умовах становлення громадянського суспільства в Україні* : матер. Міжнар. наук.-практ. конф., м. Запоріжжя, 22–23 квітня 2016 р. Запоріжжя : Запорізька міська громадська організація «Істина», 2016. Ч. 2. С. 94–96.
14. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення виконання кримінальних покарань та реалізації прав засуджених : Закон України від 7 вересня 2016 р. № 1492-VIII. Дата оновлення: 07.09.2016. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1492-19> (дата звернення: 04.04.2019).

ХРИСТИЧ І. О.,

кандидат економічних наук, доцент,
старший науковий співробітник відділу
кримінологічних досліджень
(Науково-дослідний інститут вивчення
проблем злочинності імені академіка
В. В. Сташиса Національної академії
правових наук України)

УДК 343.9:658:343.352

ПРОБЛЕМИ ВСТАНОВЛЕННЯ КОРУПЦІЙНИХ РИЗИКІВ У ПРИВАТНІЙ СФЕРІ УКРАЇНИ

У статті досліджено питання визначення корупційних ризиків, опрацьовано проблематику встановлення корупційних ризиків у приватній сфері України. Акцентується увага на проблемі ідентифікації корупційних ризиків у приватній сфері. Встановлено, що оцінка корупційних ризиків у приватній сфері носить формальний та суб'єктивний характер.

***Ключові слова:** корупція, корупційні ризики, категорії корупційних ризиків, приватна сфера, масові опитування.*

В статье исследованы вопросы определения коррупционных рисков, отработана проблематика определения коррупционных рисков в частной сфере Украины. Акцентируется внимание на проблеме идентификации коррупционных рисков в частной сфере. Установлено, что оценка коррупционных рисков в частной сфере носит формальный и субъективный характер.

***Ключевые слова:** коррупция, коррупционные риски, категории коррупционных рисков, частная сфера, массовые опросы.*

The article deals with the issue of definition of corruption risks, the problems of establishing corruption risks in the private sphere of Ukraine has been worked out. The emphasis is on the problem of identifying corruption risks in the private sphere. It has been established that the assessment of corruption risks in the private sphere is of a formal and subjective nature.

***Key words:** corruption, corruption risks, categories of corruption risks, private sphere, mass surveys.*

Вступ. Сьогодні в Україні дуже гостро стає проблема корупції. Міжнародна антикорупційна організація Transparency International оприлюднила результати дослідження «Індекс сприйняття корупції-2018». Україна дещо покращила свої показники. Її результат – 32 бали та 120 місце серед 180 країн світу. Таким чином, Україна здобула ще 2 бали та піднялася на 10 місць (результат за 2017 р. – 30 балів, 130 місце). Про це йдеться в дослідженні Трансперенсі Інтернешнл Україна. Наша країна знаходиться поруч із Малі, Малаві та Ліберією. Рейтинг спирається на опитування експертів та бізнесу, які проводить низка міжнародних організацій. Нинішні 32 бали вселяють надію на те, що нас віднесуть до країн, які протидіють корупції. Адже тих, хто набирає від 31 до 60 балів, називають країнами, які «намагаються боротися з корупцією». Україна потрапила до цієї групи лише за підсумками 2018 р. Україна з-поміж своїх сусідів змогла обійти лише Російську Федерацію (28 балів,

138 місце). Натомість решта мають вищі оцінки: Польща – 60, Словаччина – 50, Румунія – 47, Угорщина – 46, Білорусь – 44, Молдова – 33 балів. [1]. Але при цьому Міжнародний валютний фонд поки не бачить радикальних змін у рівні корупції в Україні за останні роки. Хоча були створені установи, які допоможуть боротися з корупцією, як заявив постійний представник МВФ в Україні Йоста Лյонгман [2].

Багатоаспектні проблеми вдосконалення статистичного обліку корупційних правопорушень підняті в працях вітчизняних вчених та представників ближнього та далекого зарубіжжя. Це праці: М.І. Бажанова, Ю.В. Бауліна, В.І. Борисова, В.В. Голіни, Б.М. Головкина, А.П. Закалюка, В.С. Зеленецького, О.Г. Кальмана, О.М. Литвинова, В.В. Сташиса, Л.О. Шевченко, Л. Шелли та інших вчених. У більшості публікацій проблемі дослідження корупції у приватній сфері не приділялося належної уваги.

Передумовою виникнення корупції є корупційні ризики, які у приватній сфері практично не досліджуються.

Постановка завдання. Метою даної статті є дослідження та визначення поняття корупційного ризику, визначення ідентифікації їх у приватній сфері.

Результати дослідження. Існують різні типології корупційних злочинів. Але для більшості країн Європи ця типологія однакова: незаконне заволодіння майном у результаті зловживання владою або службовим становищем; упередженість під час проведення тендерів (державних закупівель); корупційні схеми працевлаштування; провладний тиск (торгівля впливом); незаконне фінансування партій; шахрайство з державними коштами (залучення їх до комерційної діяльності); захоплення земельних ділянок; одержання неправомірної вигоди.

Зрозуміло, що під час вчинення якого завгодно корупційного злочину або корупційного правопорушення обов'язково виникає питання про існування корупційного ризику для особи, яка його вчиняє.

Сьогодні відсутнє єдине визначення поняття «корупційний ризик». Більшість учених взагалі вважають, що корупційний ризик притаманний лише сферам державного управління. Із цим важко погодитися, тому що всім сферам життя нашого суспільства притаманні корупційні ризики. Розуміння наявних корупційних ризиків, моделювання і прогнозування ситуацій, що можуть виникнути, раціональне планування заходів протидії корупції – суттєвий важіль впливу на цьому напрямку діяльності.

Існує і таке визначення: корупційний ризик – імовірність виникнення та наслідки від корупційного вчинку [3, с. 5].

Оцінка корупційних ризиків дозволяє забезпечити відповідність антикорупційних заходів особливостям діяльності тієї чи іншої організації та сприяє раціональному використанню ресурсів, які передбачені для вирішення питань протидії корупції на даному підприємстві.

За інформацією Національного агентства з питань запобігання корупції, окремо створеного та затвердженого на державному рівні переліку ключових ідентифікованих корупційних ризиків в органах влади зарубіжних країн не існує. Кожний суб'єкт у системі державного управління визначає свої ключові об'єкти оцінки корупційних ризиків та затверджує план заходів щодо їх усунення або мінімізації.

Корупційні ризики носять комплексний характер і мають правову, економічну, політичну та інші складові частини. Відповідний перелік типових корупційних ризиків щодо діяльності державних установ та заходів, необхідні щодо їх усунення (мінімізації), було сформульовано НАЗК 04.01.2018 р. [4]. Відповідно до цього нормативного акту під «корупційними ризиками» розуміють нормативно-правові, адміністративні, організаційні, а також інші фактори (чинники, умови) в діяльності посадових осіб, що сприяють або можуть сприяти вчиненню корупційних правопорушень, пов'язаних із корупцією. Визначення для кожної зі сфер діяльності корупційних ризиків не є беззаперечним свідченням про існування фактів корупції, а є лише підставою обґрунтовано припускати можливість їх виникнення в разі недотримання посадовими особами і працівниками вимог антикорупційного законодавства та встановлених внутрішніх процедур. Робота з питань корупційних ризиків при цьому повинна бути побудована в такій послідовності: ідентифікація коруп-

ційних ризиків; оцінка корупційних ризиків; управління корупційними ризиками; розроблення антикорупційної програми та окремих планів, а також контроль за їх реалізацією. Ідентифікація корупційних ризиків – це процес виявлення, усвідомлення та розуміння корупційних ризиків працівниками. Оцінка корупційних ризиків полягає у визначенні потенційних та реальних наслідків для певних сфер діяльності установи вимог антикорупційного законодавства. Крім того, під час оцінки корупційних ризиків може визначатися ймовірність їх виникнення в діяльності структурного підрозділу чи підприємства в цілому. Управління корупційними ризиками – це визначення та відбір найбільш ефективних заходів протидії та запобігання корупційним правопорушенням та правопорушенням, пов'язаних із корупцією. На стадії планування та контролю реалізації відповідних антикорупційних програм та планів проводиться розроблення подальших кроків щодо ідентифікації, оцінки та управління корупційними ризиками, здійснюється аналіз ефективності запроваджених раніше заходів протидії та запобігання корупції.

Щодо ідентифікації ризиків, то необхідно класифікувати їх таким чином, щоб вони включали як внутрішні, так і зовнішні, які притаманні даній організації. Така класифікація може включати такі ризики: взаємодія з посадовими особами в державних структурах, тобто державними посадовими особами, які діють у формальному режимі або як клієнт / представник банку; характер та масштаби взаємодії уряду (наприклад, центральна влада, місцеве самоврядування) з організацією чи інша публічна офіційна взаємодія; ліцензії та дозволи; державні закупівлі; публічний бізнес; політичне лобювання. Зрозуміло, що це перелік тих, які зустрічаються найчастіше. Більш широкі ризики включають: благодійні або політичні пожертвування та спонсорство; лобювання; закупівлю та джерела постачання; консультативну та консалтингову діяльність; оплату третім особам; ризики для персоналу, включаючи існування та застосування дисциплінарної політики, недоліки в підготовці працівників, навички та знання та багато іншого.

При цьому необхідно звернути увагу, що під час оцінки ризиків завжди необхідно враховувати будь-які слабкі сторони контролю, що можуть призвести до збільшення ризику отримання хабарів. Це: відсутність чіткого повідомлення про боротьбу з корупційними проявами та хабарництвом від керівництва вищого рівня; недостатність ресурсів для управління ризиками відповідно до апетиту організації; бонусна культура або агресивні цілі продажу, що призводять до надмірного ризику; недостатня чіткість у політиці організації та процедурах витрат на гостинність та рекламу, а також політичні та благодійні внески; відсутність чіткого фінансового контролю; неадекватні, несумісні або погано задокументовані процедури належної обачності; недоліки в підготовці працівників, відпрацювання навичок та знань; недостатня управлінська інформація або аудиторська робота.

Під час практичного аналізу окремих сфер та видів діяльності підприємства, залежно від конкретних обставин, можуть застосовуватися й інші, відмінні від зазначених у звіті, способи виявлення корупційних ризиків, розроблятися й використовуватися специфічні методи їх попередження та усунення (мінімізації), більш характерні для певної, конкретної сфери діяльності кожного структурного підрозділу.

Результати оцінки ризику визначатимуть пропорційність ресурсів, пом'якшення дій та процедур боротьби з корупцією та здійснення контролю. Підприємства повинні мати у своєму розпорядженні можливість для проведення періодичних оцінок наявних корупційних ризиків, оскільки їхній бізнес (і середовище, в якому він працює) розвивається та змінюється. Зокрема, у випадку будь-якого інциденту щодо хабарництва (або його нестачі) може знадобитися аналіз для переоцінки ефективності відповідних систем та контролю. Оцінка корупційного ризику включає в себе аналіз імовірності настання наслідків, частоту вчинення корупційного правопорушення, пріоритетність корупційних ризиків за 9-бальною шкалою. [5, с. 37].

Існують і інші точки зору, що визначають чотири категорії показників корупційного ризику: об'єктивні; суб'єктивні (наприклад, незнання про нормативні акти, що стосуються діяльності адміністрації); внутрішні; зовнішні (наприклад, часті зміни в законодавстві).

Передумові появи корупційних ризиків в Україні є сукупність політичних, економічних, правових, організаційно-управлінських, соціально-психологічних явищ та обставин (зокрема, низька правова культура і правосвідомість населення, відсутність методики оцінки якості реагування на корупційні правопорушення, низький рівень якості життя суспільства, відсутність реальної відповідальності за правопорушення, колізії законодавчої техніки, постійне делегування повноважень у сфері протидії корупції від одного контролюючого органу до іншого, недостатність контролю та адміністративних процедур, протекціонізм щодо певних осіб, просування інтересів близьких осіб, слабкий фінансовий контроль за суб'єктами публічної адміністрації) [5, с. 37].

Що ж стосується визначення на законодавчому рівні питань, пов'язаних із запобіганням корупційних ризиків у приватній сфері, то вони відсутні. Але для того, щоб активно їм протидіяти, необхідне чітке їх визначення, а також встановлення їх обсягів.

Міжнародні дослідження свідчать про негативний стан та тенденції розвитку корупції у приватній сфері в Україні. Так, за результатами дослідження компанії «Ernst & Young Global Limited», станом на 2017 р. Україна займає перше місце за рівнем корупції серед 41 країни з Європи, Близького Сходу, Індії та Африки (88% респондентів вважають, що корупція широко розповсюджена в діловій практиці, а 37% респондентів готові запропонувати грошову винагороду, щоб допомогти бізнесу вижити) [6]. За Індексом економічної свободи Україна належить до країн із невеликою економікою (166 місце з 180 країн світу станом на 2017 р.). Одна з причин низького рейтингу – високий рівень корупції (29,2 бали із 100) та неефективність судового захисту (22,6 бали із 100) [7]. У результатах дослідження, проведеного Американською торговою палатою в період із березня 2014 по жовтень 2015 р., зазначається, що переважна більшість (88%) опитаних українських компаній зіштовхуються з корупцією під час ведення бізнесу [8].

У цілому можна вважати, що сьогоденні найбільше значення мають масові опитування громадян щодо стану корупції. Але можна теоретично використовувати й інше. Методами та інструментами для збору інформації із зовнішніх джерел можуть бути: опитування (анкетування) представників громадськості й суб'єктів господарювання, що мали безпосередній досвід взаємодії з установою, на предмет визначення думки та досвіду стикання з корупцією в діяльності установи; інтерв'ю з метою одержання детальної інформації про досвід роботи з установою; обговорення в колі фокусних груп або у вигляді мозкового штурму з метою обговорення корупційних ризиків, а також вироблення шляхів їх усунення та мінімізації; аналіз результатів незалежних соціологічних, наукових, експертних та інших досліджень стосовно роботи установи; аналіз повідомлень у засобах масової інформації та соціальних мережах про діяльність установи. Додатково можливо використовувати інші спеціальні методи та інструменти, такі як, наприклад: Метод Дельфі, за яким експерти висловлюють свою думку індивідуально і анонімно, при цьому маючи можливість дізнатися думки інших експертів. Цей метод дозволяє провести незалежний аналіз і голосування експертів; аналіз сценаріїв, за яким конструюються та аналізуються можливі корупційні сценарії для більш детального розуміння та вивчення потенційних корупційних вчинків; аналіз інформаційних систем, за якими аналізуються журнали реєстрації подій в інформаційних системах та контрольних списках доступу до інформації з метою виявлення можливих корупційних вчинків посадової особи. [3, с. 15–16].

Найбільш істотне масове опитування було проведене Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно із соціологічною службою Центру Разумкова з 19 по 25 травня 2018 р. в усіх регіонах України, за винятком Криму та окупованих територій Донецької та Луганської областей. Опитано 2019 респондентів віком від 18 років. Теоретична похибка вибірки не перевищує 2,3%. Одночасно для порівняння наводяться результати загальнонаціонального дослідження, проведеного Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно із соціологічною службою Центру Разумкова з 15 по 19 грудня 2017 р. Це зроблено для того, щоб можна було порівняти, що змінилося в країні з точки зору населення. [9].

Абсолютна більшість населення (83%) вважає боротьбу з корупцією в Україні неуспішною, причому 50% – повністю провальною. Успішність у боротьбі з корупцією вбачають 9%, причому лише 1% оцінює цю боротьбу як повністю успішну. Порівняно з груднем 2017 р. на 6% зменшилася частка позитивних оцінок, і на 3% зросла частка оцінок негативних. Значна частина населення (48%) не бачить жодної інстанції, яка б активно боролася з корупцією в Україні. У питанні, що особисто готові робити громадяни задля боротьби з корупцією, переважна більшість опитаних (73%) вказали на відмову від надання хабарів. Решту ж можливих дій обрали значно менше: інформування правоохоронних органів – 19%, донесення інформації про випадки корупції – до ЗМІ і у блогах та соціальних мережах – 17%, скарги до органів влади про випадки корупції в їхніх установах – 16%. А 13% відповіли, що в принципі не збираються нічого робити. Реально відсоток тих, хто робив якісь із зазначених дій щодо боротьби з корупцією, виявився зовсім мізерним, не вищим за 2%. Єдиний виняток – це 53% тих, хто не давав хабарі протягом останнього року, та й то це на 20% менше, ніж декларована готовність [9].

Наступне опитування проходило з 16 по 22 серпня 2018 р. в усіх регіонах України, за винятком Криму та окупованих територій Донецької та Луганської областей, Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно із соціологічною службою Центру Разумкова. Загалом було опитано 2019 респондентів віком від 18 років. Теоретична похибка вибірки не перевищує 2,3%. Для порівняння соціологи наводили дані загальнонаціонального опитування населення України, проведеного з 18 вересня по 3 жовтня 2017 р. Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва та фірмою «Юкрейніан соціолоджі сервіс» [10].

91% громадян вважає корупцію серйозною проблемою України, причому 61% опитаних переконані в тому, що це – найсерйозніша проблема, яка заважає розвитку країни. Лише 4% опитаних визнають, що проблема корупції існує, але вона не надто серйозна. Надуманою цю проблему вважають 0,5%. У вересні 2017 р найбільш серйозною проблемою корупцію вважали 44%, не надто серйозною у 2017 р. – 12%. Нині 61% опитаних переконані, що відсутність позитивних зрушень у боротьбі з корупцією полягає в тому, що ті, хто має з нею боротися, самі ж корумповані. Серед інших вагомих причин респонденти назвали те, що корупція майже завжди лишається безкарною (38%), немає «сильної руки», яка навела б порядок у суспільстві (31%), та існують закони, які можна розтлумачити як завгодно (28%). Порівняно з 2017 р. впевненість людей у тому, що влада не спроможна подолати корупцію, істотно зросла – з 53 до 61%. Також відзначається, що 38% опитаних вважають, що корупція є частиною ментальності (в центрі таких 48%), а 46% – що ні. Більшість громадян переконані, що давання хабара не може бути виправданим. Однак 17% вважають, що заради блага родини можна дати хабар, а стосовно суспільного блага таких близько 9%. [10].

Висновки. Із вищенаведеного можна зробити невтішний висновок, що протидія корупції в цілому ведеться дуже повільно, і більшість населення вважає, що, навпаки, корупція збільшується. Тому нашій країні необхідно переходити на реальні масові опитування громадян щодо цього питання раз на рік. Перший раз це можна зробити під час перепису населення.

Поняття корупційних ризиків чітко не сформульовані, особливо це стосується поняття корупційних ризиків у приватній сфері.

Для управління корупційними підприємницькими ризиками суб'єкти господарювання розробляють відповідні антикорупційні програми, тобто чинний антикорупційний комплекс. Для повноцінної реалізації антикорупційної програми необхідно розробити методики визначення корупційних ризиків. Такі методики мають реалізовуватись у компаніях та корпораціях приватного права, з урахуванням особливостей правових статусів даних організацій та їх працівників. Доцільним також видається впровадження методик забезпечення обліку стандартів управління ризиками, що закріплені в Типовій інструкції з оцінки ризиків ООН (UN Global Compact) [11], стандартах управління ризиками ICO 31000:2018 [12] та FERMA [13].

Список використаних джерел:

1. Індекс сприйняття корупції-2018. URL : (дата звернення: 21.03.2019).
2. Рівень корупції в Україні радикально не змінився – представник МВФ. URL : <http://nv.ua/ukr/ukraine/politics/riven-korupciji-v-ukrajini-radikalno-ne-zminivsia-predst> (дата звернення: 21.03.2019).
3. Посібник з оцінки корупційних ризиків та розробки планів протидії корупції. Київ, 2015. 72 с.
4. Додаток 2 до Методичних рекомендацій щодо підготовки антикорупційних програм органів влади (глава 3 розділу III). URL : http://nazk.gov.ua/sites/default/files/no_1531_zminy_do_metod_rekomendaciy.pdf. (дата звернення: 21.03.2019).
5. Заїка К. Корупційні ризики: поняття та засоби їх мінімізації. *Актуальні проблеми правознавства. Збірник наук. праць*. Тернопіль : Випуск 2(14). 2018 р. С. 35–38.
6. Згідно з дослідженням ЕУ, керівникам не вдається ефективно формувати принципи ділової етики. URL : <http://www.eu.com/ua/uk/newsroom/news-releases/news-eu-senior-managers-failing-to-set-right-tone-on-business-ethics-finds-eu-fraud-survey> (дата звернення: 21.03.2019).
7. Index of Economic Freedom 2017. URL : <http://www.heritage.org/index/ranking> (дата звернення: 21.03.2019).
8. Опитування Американської торгової палати показало ставлення українських бізнесменів до боротьби з корупцією. URL : <http://tyzhden.ua/News/161979>. (дата звернення: 21.03.2019).
9. Загальнонаціональне опитування населення України. URL : <http://dif.org.ua/article/yak-v-ukraini-boryutsya-z-koruptsiyeu-dumka-gromadyan> (дата звернення: 21.03.2019).
10. Ще більше українців зрозуміли, що корупція – зло, це вплине на вибори. URL : <http://www.pravda.com.ua/news/2018/11/12/7197948/>(дата звернення: 21.03.2019).
11. UN Global Compact. Risk Assessment Guide. N. Y., 2013. URL : http://cop-advanced.org/sites/default/files/docs/RESSOURCES/Lutte_contre_la_corruption/AGuideforAntiCorruptionRiskAssessment.pdf. (дата звернення: 21.03.2019).
12. ISO 31000:2018. Risk management – Guidelines. URL : <https://www.iso.org/obp/ui/#iso:std:iso:31000:ed-2:v1:en>. (дата звернення: 21.03.2019).
13. FERMA Risk Management Benchmarking Survey. URL : http://www.amrae.fr/sites/default/files/2012_10_fermarmsurvey_execsummary_euaxacs_c.pdf. (дата звернення: 21.03.2019).

КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНАЛІСТИКА

КРЕТ Г. Р.,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального процесу
та криміналістики

(Івано-Франківський юридичний
інститут Національного університету
«Одеська юридична академія»)

УДК 343.14

ІМПЛЕМЕНТАЦІЯ СТАНДАРТУ ДОКАЗУВАННЯ «ПОЗА РОЗУМНИМ СУМНІВОМ» У КРИМІНАЛЬНЕ ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ЗАКОНОДАВСТВО УКРАЇНИ І ПРАКТИКУ НАЦІОНАЛЬНИХ СУДІВ

У статті розкрито ознаки стандарту доказування «поза розумним сумнівом» і запропоновано авторське визначення його поняття. Встановлено співвідношення досліджуваного стандарту зі встановленням об'єктивної істини і внутрішнім переконанням суб'єктів доказування. Досліджено правові позиції Верховного Суду щодо визначення поняття та змісту стандарту доказування «поза розумним сумнівом». Обґрунтовано доцільність внесення доповнень до чинного КПК України, спрямованих на розширення змісту вказаного стандарту.

Ключові слова: стандарти доказування, міжнародні правові стандарти доказування, стандарт доказування «поза розумним сумнівом», кримінальне провадження.

В статье раскрыты признаки стандарта доказывания «вне разумного сомнения» и предложено авторское определение его понятия. Установлено соотношение исследуемого стандарта с установлением объективной истины и внутренним убеждением субъектов доказывания. Исследованы правовые позиции Верховного Суда относительно определения понятия и содержания стандарта доказывания «вне разумного сомнения». Обоснована целесообразность внесения дополнений в действующий УПК Украины, направленных на расширение содержания указанного стандарта.

Ключевые слова: стандарты доказывания, международные правовые стандарты доказывания, стандарт доказывания «вне разумного сомнения», уголовное производство.

In the article the signs of the standard of proof «beyond reasonable doubt» are disclosed and the author's definition of its concept is proposed. The correlation of the investigated standard with the establishment of objective truth and the internal conviction of the subjects of proof is established. The legal positions of the Supreme Court concerning the definition and content of the standard of proof “beyond reasonable doubt” are investigated. The expediency of introducing additions to the current CPC of Ukraine, aimed to extending of the content of the specified standard, is substantiated.

Key words: standards of proof, international legal standards of proof, standard of proof “beyond reasonable doubt”, criminal proceedings.

Вступ. Нормативне закріплення у вітчизняному кримінальному процесуальному законодавстві стандарт доказування «поза розумним сумнівом» вперше отримав у чинному КПК України, згідно з ч. 2 ст. 17 якого ніхто не зобов'язаний доводити свою невинуватість у вчиненні кримінального правопорушення і має бути виправданим, якщо сторона обвинувачення не доведе винуватість особи поза розумним сумнівом [1]. Відповідно, законодавець, по-перше, не визначає поняття вказаного стандарту доказування, а, по-друге, пов'язує його виключно зі встановленням винуватості обвинуваченого, тягар доказування якої покладає на сторону обвинувачення.

Вчені-процесуалісти неодноразово зверталися до поняття стандарту доказування «поза розумним сумнівом», але не сформували однозначного підходу до його визначення. Нині у доктрині кримінального процесу стандарт доказування «поза розумним сумнівом» визначається за допомогою виокремлення складників його поняття [2, с. 7], характеристики притаманних йому ознак [3, с. 15; 4, с. 20], розкриття поняття «розумний сумнів» [5, с. 157]. Як зазначає А.М. Безносок, пошук ідеального та юридично коректного визначення стандарту доказування «поза розумним сумнівом» є марним, що зумовлено тим, що: по-перше, це поняття є оціночним, а тому складним для визначення; по-друге, наявність такого визначення у законі не гарантуватиме його правильного застосування; по-третє, емпіричні спостереження не демонструють потреби у його визначенні; по-четверте, відсутність законодавчого визначення стандарту допускає можливість його розвитку разом зі стандартами суспільства, що змінюються [6, с. 26]. Поділяючи наведену позицію загалом, треба зазначити, що необхідність у нормативному закріпленні поняття стандарту доказування «поза розумним сумнівом» відсутня, оскільки воно виступає оцінним поняттям, у зв'язку з чим визначається суб'єктами доказування під час кримінального провадження з урахуванням конкретних його обставин. Водночас наявність поняття вказаного стандарту у доктрині кримінального процесу сприяє розкриттю його змісту, що зумовлює необхідність у його визначенні.

Постановка завдання. Метою статті є розкриття особливостей імплементації стандарту доказування «поза розумним сумнівом» у кримінальне процесуальне законодавство України і практику національних судів.

Результати дослідження. Поняття стандарту доказування «поза розумним сумнівом» підлягає розкриттю за допомогою виокремлення притаманних йому ознак, сукупність яких дасть змогу охарактеризувати його зміст. До визначення кола ознак вказаного стандарту доказування звертаються Р.Ш. Бабанли, М.В. Сіроткіна й О.М. Толочко, які виокремлюють три його ознаки: 1) не будь-який сумнів можна констатувати як розумний, існування сумнівів під час прийняття рішення є природним та не означає, що рішення є неправильним; 2) для вирішення поставленого питання необхідно, щоб була впевненість, непохитність, відсутність будь-яких вагань; 3) поняття «поза розумним сумнівом» не є тотожним поняттю «абсолютна впевненість» [2, с. 8; 4, с. 20]. Водночас такий підхід є дещо непослідовним і суперечливим та не дозволяє вичерпно визначити ознаки досліджуваного стандарту доказування. Ознаки стандарту доказування «поза розумним сумнівом» мають відображати особливості, що дадуть змогу розкрити його сутність, а сукупність таких ознак має забезпечити його відмежування від інших стандартів доказування. З огляду на це до ознак стандарту доказування «поза розумним сумнівом» доречно зарахувати такі: 1) він відображає рівень достовірності знання про обставини кримінального провадження, якого має досягти суб'єкт доказування; 2) він уможливує досягнення необхідного рівня достовірності знання на основі наявної сукупності належних, допустимих і достовірних доказів; 3) він використовується для ухвалення процесуального рішення про визнання обвинуваченого винуватим/невинуватим у вчиненні кримінального правопорушення.

З урахуванням наведених ознак стандарт доказування «поза розумним сумнівом» являє собою нормативно закріплене правило, що відображає рівень достовірності знання про обставини кримінального провадження, якого має досягти суб'єкт доказування на основі наявної сукупності належних, допустимих і достовірних доказів із метою ухвалення процесуального рішення про визнання обвинуваченого винуватим/невинуватим

у вчиненні кримінального правопорушення. Такий рівень достовірності знання про обставини кримінального провадження може бути досягнутий виключно через розумність сумніву, яка характеризується, на думку Х.Р. Слюсарчук, обґрунтованістю та неспростовністю [3, с. 15]. Обґрунтованість свідчить про те, що сумнів виник у суб'єкта доказування на підставі об'єктивно з'ясованих обставин, які підтверджені доказами, оціненими у порядку ст. 94 КПК України, і не містить припущень щодо цих обставин. Неспростовність полягає у тому, що сумнів не може бути подоланий за результатами оцінки наявної сукупності доказів, але дає змогу ухвалити процесуальне рішення з урахуванням стандарту доказування «поза розумним сумнівом».

Запровадження стандарту доказування «поза розумним сумнівом» у вітчизняне кримінальне процесуальне доказування викликало жваву дискусію серед науковців, частина яких вказувала на його неприйнятність і відмінність його змісту від змісту відповідного стандарту, сформованого у кримінальному процесуальному законодавстві країн англосаксонської правової системи. Критика, якої зазнав вказаний стандарт, стосувалася, в основному, двох аспектів: 1) його несумісності зі встановленням об'єктивної істини як метою кримінального процесуального доказування [3, с. 17; 6, с. 28; 7, с. 151]; 2) його узгодженості з внутрішнім переконанням суб'єктів доказування як результатом оцінки доказів [3, с. 17; 8, с. 156; 9, с. 45; 10, с. 59].

Встановлення співвідношення стандарту доказування «поза розумним сумнівом» та об'єктивної істини пов'язане, насамперед, із визначенням мети кримінального процесуального доказування. Протягом тривалого часу у доктрині кримінального процесу відстоювалася позиція, яка широко поділяється й сучасними вченими, що метою доказування виступає встановлення істини у кримінальній справі [11, с. 6; 12, с. 269]. До прийняття чинного КПК України така позиція ґрунтувалася на нормах КПК України 1960 р., які прямо не закріплювали обов'язок суб'єктів доказування щодо її встановлення, але покладали на них обов'язок щодо всебічного, повного й об'єктивного дослідження обставин справи (ст. 22), а також неодноразово оперували терміном «встановлення істини у кримінальній справі» (ст.ст. 7-3, 48, 61, 142, 148, 155, 177 і 184) [13]. При цьому істина розглядалася як відповідність висновків досудового розслідування та суду про обставини справи об'єктивним фактам дійсності [11, с. 6]. Водночас реалії слідчої та судової практики засвідчили, що істина встановлюється далеко не у кожному кримінальному провадженні, що зумовлюється низкою чинників як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру.

Внаслідок цього у доктрині кримінального процесу відбувся перегляд теоретичних уявлень щодо мети кримінального процесуального доказування, у зв'язку з чим вона нині пов'язується з достовірністю отриманого знання щодо обставин кримінального провадження, а не його істинністю. Стандарт доказування «поза розумним сумнівом», як вказує А.С. Степаненко, встановлює мету доказування, якою є достовірність як найвищий ступінь ймовірності [8, с. 179]. Достовірність виступає формою існування істини, що обґрунтовується у певний спосіб [14, с. 130], у зв'язку з чим вказаний стандарт як такий, що відповідає здійснюваному у кримінальному судочинстві реальному процесу оцінки доказів, нема підстав протиставляти прагненню суду і сторони обвинувачення до досягнення істини, що призводить, за умови дотримання вимог кримінальної процесуальної форми, отримання достовірних висновків про встановлювані у кримінальній справі обставини [9, с. 45].

Поряд із цим стандарт доказування «поза розумним сумнівом» повною мірою відповідає сформованому у сучасній доктрині кримінального процесу теоретичним уявленням про його мету. Оскільки мета припускає існування певних обґрунтованих ймовірностей, то останні у будь-якому разі мають ґрунтуватися на стандарті доказування «поза розумним сумнівом». У цьому аспекті знаходить вираження об'єктивний елемент стандарту доказування «поза розумним сумнівом» – доведеність стороною обвинувачення обставин кримінального провадження та їх встановленість на момент ухвалення відповідного процесуального рішення.

Встановлення співвідношення стандарту доказування «поза розумним сумнівом» із внутрішнім переконанням суб'єктів доказування також ґрунтується на меті кримінального

процесуального доказування, оскільки сформованість внутрішнього переконання відображає досягнення результату доказової діяльності суб'єкта доказування. При цьому щодо співвідношення стандарту доказування «поза розумним сумнівом» із внутрішнім переконанням суб'єктів доказування треба звернути увагу на кілька аспектів.

По-перше, внутрішнє переконання відображає стан упевненості суб'єкта доказування у правильності його висновків щодо належності, допустимості, достовірності та достатності доказів. Водночас стандарт доказування «поза розумним сумнівом» стосується лише достовірності доказів і достатності їх сукупності для ухвалення відповідного процесуального рішення. Тобто вказаний стандарт не може охоплювати собою внутрішнє переконання суб'єкта доказування загалом, а стосується лише окремих його аспектів.

По-друге, у закріпленому у КПК України вигляді стандарт доказування «поза розумним сумнівом» стосується не всіх процесуальних рішень, а лише кінцевих, які пов'язані зі встановленням винуватості особи у вчиненні кримінального правопорушення. При цьому треба звернути увагу на те, що таким кінцевим процесуальним рішенням може виступати як обвинувальний чи виправдувальний вирок суду, так і постанова слідчого, прокурора про закриття кримінального провадження з підстав і у порядку, визначеному ст. 284 КПК України. Відповідно, стандарт доказування «поза розумним сумнівом» впливає на формування внутрішнього переконання суб'єктів доказування лише у разі ухвалення вказаних процесуальних рішень і не поширюється на прийняття процесуальних рішень з інших питань, що виникають у процесі кримінального провадження.

По-третє, внутрішнє переконання суб'єкта доказування формується на підставі оцінки сукупності доказів, у зв'язку з чим щодо неї воно може передбачати: 1) їхню достатність для ухвалення відповідного процесуального рішення; 2) їхню недостатність для його ухвалення. В обох випадках оцінка достатності доказів ґрунтується на стандарті доказування «поза розумним сумнівом», оскільки суб'єкт доказування може ухвалити рішення щодо винуватості/невинуватості особи виключно після усунення розумних сумнівів щодо винуватості обвинуваченого у вчиненні кримінального правопорушення.

Таким чином, стандарт доказування «поза розумним сумнівом» поглиблює внутрішнє переконання суб'єкта доказування щодо достовірності доказів і достатності їх сукупності для ухвалення процесуального рішення, яким особа визнається винуватою/невинуватою у вчиненні кримінального правопорушення. Відповідно, слушною є позиція вчених-процесуалістів, які вказують, що стандарт доказування «поза розумним сумнівом» не усуває, і тим більше, не замінює собою внутрішнє переконання [3, с. 17], а вдало його доповнює [9, с. 45], дещо формалізуючи суб'єктивну складову частину внутрішнього переконання та роблячи процес прийняття рішення більш передбачуваним [8, с. 177], у зв'язку з чим виступає структурним елементом механізму формування внутрішнього переконання [10, с. 59], що дає змогу точніше визначити його характер (ступінь), необхідний для ухвалення рішення по суті кримінальної справи [9, с. 44]. У цьому аспекті знаходить вираження суб'єктивний аспект стандарту доказування «поза розумним сумнівом» – сформованість за його допомогою внутрішнього переконання суб'єкта доказування щодо встановленості обставин кримінального провадження, які свідчать про винуватість/невинуватість обвинуваченого та у своїй сукупності виступають достатніми для ухвалення відповідного процесуального рішення.

Викладене свідчить про обґрунтованість запровадження стандарту доказування «поза розумним сумнівом» у кримінальне процесуальне законодавство України, його відповідність меті доказування та узгодженість із внутрішнім переконанням суб'єктів доказування.

Нині стандарт доказування «поза розумним сумнівом» широко використовується у практиці національних судів, у тому числі Верховного Суду, у рішеннях якого наводиться визначення його поняття. Так, у Постанові від 12.06.2018 р. у справі № 712/13361/15 (кримінальне провадження № 51-1604км18) Верховний Суд вказує, що обвинувальний вирок може бути постановлений судом лише у тому разі, коли вина обвинуваченої особи доведена поза розумним сумнівом. Тобто, дотримуючись засади змагальності та виконуючи свій професійний обов'язок, передбачений ст. 92 КПК України, обвинувачення має довести

перед судом за допомогою належних, допустимих та достовірних доказів, що є єдина версія, якою розумна і безстороння людина може пояснити факти, встановлені в суді, тобто винуватість особи у вчиненні кримінального правопорушення, щодо якого їй пред'явлено обвинувачення [15]. Більш повно поняття і зміст стандарту доказування «поза розумним сумнівом» визначені у Постанові від 04.07.2018 р. у справі № 688/788/15-к (кримінальне провадження № 51-597км17), в якій Верховний Суд зазначає, що стандарт доведення поза розумним сумнівом означає, що сукупність обставин справи, встановлена під час судового розгляду, виключає будь-яке інше розумне пояснення події, яка є предметом судового розгляду, крім того, що інкримінований злочин був вчинений і обвинувачений є винним у вчиненні цього злочину. Поза розумним сумнівом має бути доведений кожен з елементів, які є важливими для правової кваліфікації діяння: як тих, що утворюють об'єктивну сторону діяння, так і тих, що визначають його суб'єктивну сторону. Зокрема, у справах, в яких наявність та/або характер умислу має значення для правової кваліфікації діяння, суд у своєму рішенні має пояснити, яким чином встановлені ним обставини справи доводять наявність умислу саме такого характеру, який є необхідним елементом складу злочину, і виключають можливу відсутність умислу або інший характер умислу. Це питання має бути вирішено на підставі безстороннього та неупередженого аналізу наданих сторонами обвинувачення і захисту допустимих доказів, які свідчать за чи проти тієї або іншої версії подій. Обов'язок всебічного і неупередженого дослідження судом усіх обставин справи у цьому контексті означає, що для того, щоб визнати винуватість доведеною поза розумним сумнівом, версія обвинувачення має пояснювати всі встановлені судом обставини, що стосуються події, яка є предметом судового розгляду. Суд не може залишити без уваги ту частину доказів та встановлених на їх підставі обставин лише з тієї причини, що вони суперечать версії обвинувачення. Наявність таких обставин, яким версія обвинувачення не може надати розумного пояснення або які свідчать про можливість іншої версії інкримінованої події, є підставою для розумного сумніву в доведеності вини особи. Для дотримання стандарту доведення поза розумним сумнівом замало, щоб версія обвинувачення була лише більш вірогідною за версію захисту. Законодавець вимагає, щоб будь-який обґрунтований сумнів у тій версії події, яку надало обвинувачення, був спростований фактами, встановленими на підставі допустимих доказів, і єдиною версією, якою розумна і безстороння людина може пояснити всю сукупність фактів, установлених у суді, є та версія подій, яка дає підстави для визнання особи винною за пред'явленим обвинуваченням [16].

Таким чином, сучасна судова практика, сформована на рівні правових позицій Верховного Суду, підтверджує обґрунтованість імплементації стандарту доказування «поза розумним сумнівом» у вітчизняне кримінальне процесуальне законодавство та доцільність запропонованого вище його доктринального визначення.

Висновки. У класичному, нормативно закріпленому у вітчизняному кримінальному процесуальному законі розумінні стандарт доказування «поза розумним сумнівом» стосується лише доказування винуватості особи у вчиненні кримінального правопорушення, будучи при цьому елементом презумпції невинуватості. Водночас поступовий відхід від такого розуміння дасть використовувати вказаний стандарт доказування, з урахуванням практики Європейського суду з прав людини, під час оцінки доказів для визначення встановленості всіх обставин, які підлягають доказуванню у кримінальному провадженні. Це пояснюється тим, що будь-яка із визначених ч. 1 ст. 91 КПК України обставин встановлюється на підставі наявних у конкретному кримінальному провадженні доказів із певним ступенем ймовірності. І саме суб'єкт доказування на підставі здійсненої оцінки доказів вправі визнати наявний ступінь ймовірності з'ясування тієї або іншої обставини таким, що дає змогу визнати її встановленою поза розумним сумнівом.

Викладене дає змогу запропонувати розширити зміст стандарту доказування «поза розумним сумнівом» у кримінальному процесуальному доказуванні шляхом доповнення ст. 92 КПК України ч. 3 у такій редакції: «3. Вказані у частині першій статті 91 цього Кодексу обставини вважаються встановленими і можуть бути використані під час ухвалення

процесуального рішення, якщо вони доведені у порядку, встановленому цієї статтею, та встановлені на основі оцінки поза розумним сумнівом».

Список використаних джерел:

1. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 р. № 4651-VI. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.
2. Толочко О. Критерії визначення стандарту доказування вини поза розумним сумнівом у кримінальному провадженні. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2015. № 4 (42). С. 5–10.
3. Слюсарчук Х.Р. Стандарти доказування у кримінальному провадженні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Львів, 2017. 24 с.
4. Бабанли Р.Ш., Сіроткіна М.В. Доведеність вини поза розумним сумнівом у кримінальному процесі України: особливості розуміння та правозастосування. *Адвокат*. 2013. № 10 (157). С. 19–21.
5. Вапнярчук В.В. Теорія і практика кримінального процесуального доказування : Монографія. Харків : Юрайт, 2017. 408 с.
6. Безносюк А.М. Доведеність поза розумним сумнівом та достовірність як стандарти доказування у кримінальному процесі України. *Судова апеляція*. 2014. № 3 (36). С. 23–28.
7. Слюсарчук Х. Реалізація стандарту доказування «поза розумним сумнівом» у кримінальному провадженні України. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2016. № 2. Ч. 2. С. 148–153.
8. Степаненко А.С. Стандарт доказування «поза розумним сумнівом» у кримінальному провадженні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Одеса, 2017. 234 с.
9. Мезинов Д.А. Стандарт «вне разумных сомнений» как критерий достижения цели уголовно-процессуального доказывания. *Вестник Томского государственного университета. Право*. 2017. № 23. С. 40–47.
10. Мирошниченко Ю.М. Процесуальні та філософсько-правові проблеми здійснення правосуддя в кримінальному провадженні : Монографія. Харків : Панов, 2017. 200 с.
11. Нор В.Т. Істина у кримінальному судочинстві: ідея, догма права, реалізація. *Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право»*. 2010. № 2. С. 1–14. URL: <https://lj.oa.edu.ua/articles/2010/n2/10nvtpr.pdf>.
12. Рогатинська Н. Встановлення об'єктивної істини як мета доказування. *Актуальні проблеми правознавства*. 2017. Вип. 4 (12). С. 268–271.
13. Кримінально-процесуальний кодекс України від 28.12.1960 р. № 1001-05 (втратив чинність). URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1001-05>.
14. Корнакова С.В. Цель уголовно-процессуального доказывания – достоверное знание. *Уголовно-процессуальные и криминалистические средства обеспечения эффективности уголовного судопроизводства* : Материалы международной научно-практической конференции, г. Иркутск, 25–26 сентября 2014 г. Иркутск : Издательство БГУЭП, 2014. С. 129–134.
15. Постанова Верховного Суду від 12.06.2018 р. у справі № 712/13361/15 (кримінальне провадження № 51-1604км18). URL: http://www.law.liga.com.ua/b_text.php?type=3&id=165859&base=5.
16. Постанова Верховного Суду від 04.07.2018 р. у справі № 688/788/15-к (кримінальне провадження № 51-597км17). URL: <http://document.ua/pro-vchinennja-umisnogo-tjazhkovogotilesnogo-ushkodzhennja-ja-doc351430.html>.

МАКСІМЕНЦЕВ М. Г.,
кандидат економічних наук
(Харківський національний
університет внутрішніх справ)

УДК 343.97:343.775

КРИМІНОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ СТРУКТУРИ ЗЛОЧИННОСТІ У СФЕРІ НАДРОКОРИСТУВАННЯ В УКРАЇНІ

Здійснено аналіз структури злочинності у сфері надрокористування в Україні. Встановлено переважання в ній злочинного порушення правил охорони або використання надр. Абсолютна більшість із них є умисними. Фіксується відносно значний, вищий за середній зі злочинності, відсоток групової злочинної діяльності у сфері надрокористування. Охарактеризована структура цієї злочинності за видами корисних копалин, що незаконно видобуваються, а також предметами, що становлять археологічні артефакти, які вилучають із надр, місцями їх вилучення.

Ключові слова: надра, надрокористування, злочинність, структура, корисні копалини, артефакти.

Проведён анализ структуры преступности в сфере недропользования в Украине. Установлено преобладание в ней преступного нарушения правил охраны или использования недр. Абсолютное большинство из них являются умышленными. Фиксируется относительно высокий, выше среднего по преступности, процент групповой преступной деятельности в сфере недропользования. Охарактеризована структура этой преступности по видам незаконно добываемых полезных ископаемых, а также предметам, представляющими археологические артефакты, извлекаемые из недр, местам их извлечения.

Ключевые слова: недра, недропользование, преступность, структура, полезные ископаемые, артефакты.

The article is dedicated to the analysis of the structure of criminality in the bowels of the earth in Ukraine. The prevalence in it of a criminal violation of the rules of protection or use of subsoil is established. The overwhelming majority of them are deliberate. The relatively high, above average crime rate, the percentage of group criminal activity in the bowels of the earth is recorded. The structure of this crime is characterized by types of illegally extracted minerals, as well as objects representing archaeological artifacts extracted from the bowels, places for their extraction.

Key words: mineral resources, subsoil use, criminality in the bowels of the earth, structure, artefacts.

Вступ. Злочинність у сфері надрокористування є одним із тих різновидів кримінальних практик, що мають розгалужені міжінституційні зв'язки; його відтворення не лише завдає істотної, невідновної шкоди довіллю, а й через синтетичні кримінальні зв'язки вражає функціональний потенціал політики, економіки, викривляє, у значній мірі елімінує їх соціальне значення, дискредитує апарат держави. Відтак протидія злочинності у сфері надрокористування як метасистемному, міжінституціональному (екологічному, економічному, політичному) кримінальному феномену вимагає адекватного підходу, що виражається

в максимальній концентрації наукового потенціалу й політичної волі, їх зосередженості, організованості, керованості, перспективності та проактивності. Однією з базових умов успішності такої діяльності є забезпечення модераторів кримінально-превентивної системи повною, достовірною кримінологічною інформацією. Важливим сегментом останньої є знання про структуру кримінального надкористування, що актуалізує відповідне гносеологічне завдання у спектрі складників кримінологічної характеристики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми відтворення екологічної злочинності загалом і злочинності у сфері надкористування в різні часи потрапляли до фокусу дослідницької уваги В.Ф. Баранівського, З.Б. Бахмудова, О.В. Виноградової, С.Б. Гавриша, Р.А. Гурбанова, Т.В. Корнякової, В.К. Матвійчука, Г.С. Поліщука, І.В. Попова, В.М. Присяжного, А.М. Притули, Б.Б. Тангієва, Ю.А. Турлової, А.М. Шульги та інших учених. Поряд із цим і досі фіксується очевидний брак інформації про кримінально-правову й кримінологічну структури кримінального надкористування, яка могла б бути використана для специфікації запобіжних практик.

Постановка завдання. Мета статті полягає у виявленні, описі та поясненні показників структури злочинності у сфері надкористування в Україні.

Результати дослідження. Звертаючись до безпосереднього аналізу структури злочинності у сфері надкористування, спершу звернемо увагу на значне переважання частки злочинів, передбачених ст. 240 КК України. Так, питома вага порушень правил охорони або використання надр у кримінально-правовій структурі злочинності у сфері надкористування складає 90,5%. На другому місці (9,4%) – незаконні пошукові роботи, розкопки на об'єктах археологічної спадщини, на третьому (0,1%) – порушення законодавства про континентальний шельф України. При цьому динаміка співвідношення цих видів злочинів у загальній структурі не є стабільною, характеризується істотними коливаннями. Наприклад, найменшою частка злочинів, передбачених ст. 240 КК України, була у 2002 р. (57,3% проти 42,7% злочинів, передбачених ст. 298 КК України) та у 2017 р. (82,8% проти 17,2% відповідно). Найвищою – у 2011 р. (94,7% проти 5,3%) та у 2012 р. (96% проти 4% відповідно). Такі коливання зумовлені здебільшого відповідними істотними змінами в рівні порушень правил охорони або використання надр, які описані нами вище. Відтак саме злочини, передбачені ст. 240 КК України, є визначальними у формуванні інформаційної моделі злочинності у сфері надкористування.

Принагідно звернемо увагу на те, що в структурі порушень правил охорони або використання надр превалюють злочини, передбачені ч. 2 ст. 240 КК України, – порушення встановлених правил використання надр, якщо це створило небезпеку для життя, здоров'я людей чи довкілля, а також незаконне видобування корисних копалин загальнодержавного значення, які за усередненими результатами розрахунків за показниками 2010–2017 рр. складають 91%. 99,9% із них (ч. 2 ст. 240 КК України) – випадки незаконного видобування корисних копалин загальнодержавного значення. Другим за поширеністю різновидом порушень правил охорони або використання надр є те, що передбачене ч. 1 ст. 240 КК України (порушення встановлених правил охорони надр, якщо це створило небезпеку для життя, здоров'я людей чи довкілля), – 5%. Третім – передбачене ч. 3 ст. 240 КК України (діяння, передбачені частинами першою або другою цієї статті, вчинені на територіях чи об'єктах природно-заповідного фонду або вчинені повторно) – 3,3%. Четвертим – передбачене ч. 4 ст. 240 КК України (діяння, передбачені частинами першою, другою або третьою цієї статті, якщо вони вчинені шляхом підпалу, вибуху чи іншим загальнонебезпечним способом або спричинили загибель людей, їх масове захворювання або інші тяжкі наслідки) – 0,7%.

Також варто пояснити, що обчислення статистичних даних, починаючи саме з 2010 р., зумовлено тим, що Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за правопорушення у сфері довкілля» від 05.11.2009 р. № 1708-VI [1] до ст. 240 КК України було внесено суттєві зміни, відповідно до яких у структурі вказаної статті виділено чотири частини; незаконне видобування корисних копалин загальнодержавного значення з основного складу було трансформовано у кваліфікований (ч. 2 ст. 240 КК

України). Тому задля забезпечення коректності структурних показників порушень правил охорони або використання надр відомості за попередні роки нами в розрахунок не бралися.

Приблизно кожен третій (31,1%) випадок порушень правил використання та охорони надр (ст. 240 КК України) вчиняється групою осіб за попередньою змовою. Причому частка групових злочинів означеної категорії в різні роки суттєво коливається: від 1,8% у 2010 р. й до 49% у 2016 р. Абсолютна більшість із них (99,5%) – незаконне видобування корисних копалин загальнодержавного значення (ч. 2 ст. 240 КК України), що може бути пояснене специфікою механізму індивідуальної злочинної поведінки, особливостями предмету злочину, вилучення якого з надр є надто ускладненим із технічної точки зору для однієї особи.

Схожі дані, але щодо незаконного видобування бурштину-сирцю, наводить С.Л. Хмуровська. Так, учена за результатами свого дисертаційного дослідження дійшла висновку про те, що частка тих, хто вчинив ці злочини у групі протягом 2001–2010 рр., у середньому склала 40,6%. Так, 2010 р. 52 особи з 108 виявлених вчинили злочини на цих об'єктах у групі. Здебільшого до таких груп входять працівники сільського господарства. Це свідчить про високий рівень організованості та приховування злочинів, що вчиняються за їх участю. Зазначена тенденція збільшення частки групової злочинності у структурі незаконного видобування бурштину-сирцю пояснюється потребою у спільних, узгоджених діях виконавців, зумовлених технологічними особливостями механізму вчинення злочину цієї категорії [2, с. 81]. Таким чином, відсоток групової злочинності у сфері надрокористування є високим та певною мірою залежить від виду корисних копалин, що незаконно видобуваються. Хоча кореляція не є стійкою, з року в рік істотно відрізняється.

Деяко нижчим за групою порушення правил використання та охорони надр є відсоток групових кримінальних практик «чорних археологів». Так, приблизно кожне сьоме (14,7%) проведення незаконних пошукових робіт, розкопок на об'єктах археологічної спадщини вчиняються групою осіб за попередньою змовою. Здебільшого це діяльність професійних злочинців, нетипової їх категорії (відмінної від загальнокримінальної професійної), що спеціалізується саме на квазіархеологічних польових роботах.

Абсолютна більшість злочинів, передбачених ст.ст. 240 та 298 КК України, – умисні (99,8%). Проте трапляються й поодинокі випадки необережного порушення правил використання та охорони надр. Здебільшого вони проявляються у злочинній недбалості, яка виражається у пропусценні строків переоформлення спеціальних дозволів на користування надрами, у зв'язку із чим видобування корисних копалин із законного набуває ознак незаконного.

Так, наприклад, гр.-ка К., обіймаючи посаду голови ЖКГ «Родничок» Розолко-сембурзької сільської ради Каховського району Херсонської обл., в період з 02.06.2008 р. по 18.08.2010 р., неналежно виконуючи свої службові обов'язки, не оформила для ЖКГ «Родничок» дозволу на спеціальне водокористування, що призвело до незаконного видобування корисних копалин загальнодержавного значення – підземних вод, унаслідок якого охоронюваним законом державним інтересам спричинено тяжких наслідків у вигляді матеріальних збитків на суму 187 085,34 грн. Підсудна в судовому засіданні вину в учиненому злочині визнала повністю, пояснила, що внаслідок її недбалості під час виконання функцій голови ЖКГ «Родничок» для господарства не було переоформлено дозвіл на спецводокористування, проте в період із червня 2008 року по серпень 2010 року вода видобувалася та постачалася населенню [3].

Окремо варто звернути увагу на структуру незаконного видобування корисних копалин (ч. 2 ст. 240 КК України – провідний різновид кримінальних практик у структурі досліджуваної злочинності) за видами останніх. Результати узагальнення відповідного структурного розподілу за 2008–2017 рр. виявляють істотне переважання бурштину-сирцю – 46,2%.

На другому місці за поширеністю незаконного видобування – кам'яне вугілля (21,5%). Далі за ранжиром: підземна прісна вода – 14%, піщано-гравійна суміш – 9,3%, пісок формувальний – 4,7%, туф (найчастіше ліпаритовий туф) – 1,9%, камінь-пісковик – 1,8%. Сукупна категорію «інше», куди входять мінеральні води, глиняно-кам'яна суміш, граніт, залізна та кварцит-магнетитова руди тощо, складає 0,6%.

Звернемо увагу на дві обставини. По-перше, сформована в Україні структура злочинного надкористування відрізняється від загальносвітового його виміру, де превалюють нафта і золото. Для нашої країни незаконне видобування цих корисних копалин не є властивим.

По-друге, зауважимо на істотних структурних зрушеннях, що відбулися з початку 2015 р. Так, зокрема, з 2008 по 2013 рр. включно у структурі корисних копалин, що незаконно видобуваються, переважало кам'яне вугілля, частка якого складала близько 62,5%. На бурштин-сирець, відповідно, припадало приблизно 27,8%. У 2014 р. спостерігається вирівнювання структурних показників співвідношення цих двох видів корисних копалин, а з 2015 р. фіксується суттєве переважання бурштину-сирцю, частка якого у 2016–2017 рр. сягнула 73,2%, у той час як частка кам'яного вугілля – близько 18,5%. Такі зміни зумовлені скороченням території фактичної юрисдикції українських правоохоронних органів та статистичного обліку злочинності у зв'язку з тимчасовою окупацією окремих районів Донецької і Луганської областей – територій найвищої концентрації як легального, так і нелегального видобутку вугілля в Україні.

Проте, як нами вже наголошувалось, варто бути свідомим і тієї обставини, що незаконного видобування вугілля фактично менше не стало. Слід вести мову не тільки про латентизацію цього різновиду кримінальних промислів через неможливість здійснення правоохоронних функцій на тимчасово окупованих територіях, а й про зростання обсягів видобутку. На фоні закриття значної кількості вугледобувних шахт на тих, які ще працюють, змінився правовий режим видобування. Абсолютно все вугілля (а так само й інші корисні копалини загальнодержавного значення), що видобувається на тимчасово окупованих територіях окремих районів Донецької і Луганської областей та АРК із порушенням передбачених чинним законодавством України вимог, має кримінальне походження.

Ведучи мову про структуру незаконних пошукових робіт, розкопок на об'єктах археологічної спадщини (ч. 1 ст. 298 КК України), підкреслимо, що, незважаючи на надання Державною судовою адміністрацією України статистичної інформації про кількість засуджених за цієї статтею осіб, Єдиний державний реєстр судових рішень не містить відповідних вироків. Зважаючи на це, а також беручи до уваги умовно незначну кількість зареєстрованих кримінальних проваджень за фактами вчинення цих злочинів, їх значну територіальну розпорошеність, основними джерелами кримінологічної інформації за означеним критерієм у нашому дослідженні стали: а) експертні оцінки, серед яких особливо цінними є оцінки 45 членів Спілки археологів України з різних регіонів країни; б) 125 повідомлень у засобах масової інформації про незаконні пошукові роботи, розкопки на об'єктах археологічної спадщини, характеристику артефактів, якими заволодівають злочинці; в) результати окремих досліджень Інституту археології НАН України щодо окремих аспектів поширення проблеми «чорної археології» в нашій державі; г) 32 українських інтернет-ресурси (приватні оголошення в соціальних мережах, спеціалізованих сайтах із купівлі-продажу товарів) з оголошеннями про продаж археологічних та палеонтологічних об'єктів без документального підтвердження їх походження.

Опрацювання вказаних джерел, аналіз та узагальнення зібраної з них інформації дозволяє сформулювати уявлення про структуру незаконних пошукових робіт, розкопок на об'єктах археологічної спадщини за критерієм предметів, що нелегально вилучаються з таких об'єктів. Серед них, зокрема, превалюють прикраси давньослов'янських племен чи мешканців античних міст-поселень: сережки, намисто, кулони і т.п. (28,1%).

Близько 17% – предмети побуту (посуд, меблі, іграшки і т.п.), одягу, ремісничий реманент, здобуті переважно з території городищ, поселень, стоянок. 13,4% – зброя, військове майно, предмети однострою, спорядження (ремінні пряжки, гудзики, кокарди, каски тощо) часів Другої світової війни. Особливо цінними на чорному ринку артефактів вважаються такі предмети, що належали військовослужбовцями Третього рейху, а серед них – ті, що ідентифіковані з «елітними підрозділами» нацистських військ (СС та СД). 10,7% – інша (інших часових періодів) зброя і засоби захисту та її фрагменти: наконечники стріл, списів,

мечі, щити, кольчуга, шоломи і т.п. 10,4% – предмети культу: натільні хрестики, іконки й ікони, предмети язичницької віри тощо. 9,7% – металеві монети (здебільшого – часів античності, козацької доби та ін.). 4,5% – скульптури та їх фрагменти. 4,1% – палеонтологічні об'єкти – скам'янілі залишки живих організмів. 2,1% – інше.

Важливо зауважити, що описане вище структурне співвідношення різних предметів, що здобуваються внаслідок незаконного проведення пошукових робіт, розкопок на об'єктах археологічної спадщини, ґрунтується на кримінологічному аналізі внутрішніх (внутрішньо-державних) джерел інформації, в тому числі структури «чорного ринку», репрезентованого широкою пропозицією в мережі Інтернет. Тобто з орбіти аналізу випадає той сегмент незаконно видобутих артефактів, які потрапляють на ринки, приватні колекції в зарубіжних країнах. Утім, останні жодним чином не видається за можливе детально описати. Тож варто залишати місце й для імовірної похибки, яка відповідно до зібраних нами експертних оцінок може певною мірою впливати на збільшення частки зброї та предметів побуту античних міст-поселень на території Півдня сучасної України, а також зброї, військового майна солдатів та офіцерів нацистської Німеччини.

Серед місць проведення незаконних пошукових робіт, розкопок превалюють городища, включаючи комплекси прилеглих об'єктів (50%), а також курганні могильники, некрополі (близько 30%). Приблизно 10% – нелегальні розкопки на поселеннях, стоянках, земляних укріпленнях. Решта, 10%, припадає на здійснення пошукових робіт на територіях і об'єктах поза розвіданими городищами, курганами, поселеннями, стоянками та укріпленнями; здійснюються точково, спрямовані здебільшого на пошук металевих артефактів різної часової приналежності. До таких територій належать місця битв, у тому числі й часів Другої світової війни.

Висновки. Проведене дослідження засвідчило, що питома вага порушень правил охорони або використання надр у кримінально-правовій структурі злочинності у сфері надрокористування складає 90,5%. На другому місці (9,4%) – незаконні пошукові роботи, розкопки на об'єктах археологічної спадщини, на третьому (0,1%) – порушення законодавства про континентальний шельф України. Серед видів корисних копалин, що незаконно видобуваються в Україні, переважає бурштин-сирець (46,2%). На другому місці за поширеністю незаконного видобування – кам'яне вугілля (21,5%). Далі за ранжиром: підземна прісна вода – 14%, піщано-гравійна суміш – 9,3%, пісок формувальний – 4,7%, туф – 1,9%, камінь-пісковик – 1,8%. Сукупна категорію «інше», куди входять мінеральні води, глиняно-кам'яна суміш, граніт тощо, складає 0,6%. Відмічаються істотні структурні зміни за вказаним критерієм, починаючи з 2014 р. Із 2008 по 2013 рр. включно у структурі корисних копалин, що незаконно видобуваються, переважало кам'яне вугілля, частка якого складала близько 62,5%. На бурштин-сирець, відповідно, припадало приблизно 27,8%. У 2014 р. спостерігається вирівнювання структурних показників співвідношення цих двох видів корисних копалин, а з 2015 р. фіксується суттєве переважання бурштину-сирцю, частка якого у 2016–2017 рр. сягнула 73,2%, у той час як частка кам'яного вугілля – близько 18,5%.

Список використаних джерел:

1. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за правопорушення у сфері доквілля : Закон України від 05.11.2009 р. № 1708-VI. URL : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1708-17> (дата звернення : 04.02.2017).
2. Хмуровська Л.С. Запобігання незаконному видобуванню бурштину в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 ; Національна академія внутрішніх справ. Київ. 2011. 262 с.
3. Вирок Каховського міськрайонного суду Херсонської області. Справа № 1-298/11. URL : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/23959000> (дата звернення : 06.02.2017).

САМОЙЛЕНКО О. А.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри криміналістики
(Національний університет
«Одеська юридична академія»)

УДК 343.98.06

ПОЧАТОК КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ (З ПОЗИЦІЙ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ НАУКИ)

У статті проаналізовано питання щодо оновлення концептуального підходу до початку кримінального провадження з позицій криміналістичної науки. Доводиться, що теоретичний аспект організації слідчим початку провадження може бути окреслено категорією «організаційно-правові форми початку кримінального провадження». Аналіз слідчої практики початку кримінального провадження дав змогу автору виокремити такі чотири форми: 1) безальтернативну; 2) альтернативну; 3) безініціативну; 4) ініціативну.

Ключові слова: Єдиний реєстр досудових розслідувань (ЄРДР), початок кримінального провадження, оперативно-розшукова діяльність, повідомлення, рапорт, слідчий, форма.

В статье проанализированы вопросы по обновлению концептуального подхода к началу уголовного производства с позиций криминалистической науки. Доказывается, что теоретический аспект организации следователем начала производства может быть обозначен категорией «организационно-правовые формы начала уголовного производства». Анализ следственной практики начала уголовного производства позволил автору выделить четыре формы начала производства: 1) безальтернативную; 2) альтернативную; 3) безынициативную; 4) инициативную.

Ключевые слова: Единый реестр досудебных расследований, начало уголовного производства, оперативно-розыскная деятельность, сообщение, рапорт, следователь, форма.

The article analyzes the issues of updating the conceptual approach to the beginning of criminal proceedings from the standpoint of forensic science. It is proved that the theoretical aspect of the organization of the beginning of the production by the investigator may be designated by the category “organizational and legal forms of commencement of criminal proceedings”. Analysis of the investigative practice of commencement of criminal proceedings allowed the author to identify four forms of commencement of production: 1) no alternative; 2) alternative; 3) inactive; 4) initiative.

Key words: Unified Register of Pre-Trial Investigations, commencement of criminal proceedings, operational search activities, reports of the report, investigator, form.

Вступ. Сучасні зміни кримінально-процесуального законодавства надали питанню початку кримінального провадження значення магістральної проблеми криміналістичної методики розслідування будь-якого виду (групи) злочинів. Ця проблема спричинена відмовою законодавця від такої стадії кримінального процесу, як порушення кримінальної

справи, що до прийняття 2012 року КПК України виконувала роль механізму перевірки заяв і повідомлень про кримінальне правопорушення. Саме з ним у криміналістичній науці була пов'язана наявність такого структурного елементу окремої криміналістичної методики, як «попередні дії слідчого до порушення кримінальної справи» [1, с. 157], «дослідчі ситуації» [2] або «оцінка первинної інформації» [3]. А.Ф. Волобуєв наголошує на руйнації внаслідок перекладання функції перевірки заяв і повідомлень на слідчого не лише теоретичних конструкцій методики, але й певного алгоритму діяльності органів досудового слідства [4]. На цьому акцентують увагу чимало науковців і практиків (Ю.П. Аленін, В.І. Боров, В.А. Журавель, С.М. Смоков, О.Ю. Татаров, В.Ю. Шепітько та інші).

Постановка завдання. Метою статті є оновлення концептуального підходу до початку кримінального провадження з позицій криміналістичної науки.

Результати дослідження. Оскільки кримінально-процесуальний закон створює організаційно-правові передумови для формування криміналістичної науки, то їй необхідно орієнтуватися на нові реалії практики застосування положень КПК України.

З позицій слідчої практики процесуальний порядок початку кримінального провадження триває з моменту, коли суб'єкту розслідування стало відомо про джерело обставин, що можуть свідчити про кримінальне правопорушення, до моменту внесення ним інформації до ЄРДР. Внутрішня організація слідчим початку кримінального провадження залежатиме від чинників як правового, так і неправового (організаційного) характеру. Оскільки способи внутрішньої організації будь-якого процесу прийнято іменувати словом «форма» (лат. forma), що означає зовнішній вигляд, вияв, конфігурацію або межі об'єкта [5], то теоретичний аспект організації слідчим початку провадження може бути окреслено категорією «організаційно-правові форми початку кримінального провадження».

Правові чинники, що зумовлюють форми початку кримінального провадження, пов'язані з характером джерела обставин, що можуть свідчити про вчинення певного виду кримінального правопорушення. З огляду на зміст ст. 214 КПК України та відповідно до численних підзаконних актів (Інструкції про порядок ведення єдиного обліку в органах поліції заяв і повідомлень про вчинені кримінальні правопорушення та інші події [6], Положення про порядок ведення Єдиного реєстру досудових розслідувань [7], Порядку розгляду звернень та організації проведення особистого прийому громадян в органах та підрозділах НП України [8], Інструкції з організації взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами НП України в запобіганні кримінальним правопорушенням, їх виявленні та розслідуванні [9]) можна виокремити такі три групи джерел обставин, що можуть свідчити про вчинені кримінальні правопорушення:

1. *Заяви і повідомлення осіб про вчинене кримінальне правопорушення, що надходять до правоохоронного органу.* Внесення до ЄРДР відомостей про кримінальне правопорушення, викладених у цьому джерелі інформації, є обов'язком слідчого або щодо проваджень у формі приватного обвинувачення прокурора. Це процесуальне рішення вони приймають упродовж визначених законом 24 годин із моменту реєстрації уповноваженими працівниками чергової частини таких заяв і повідомлень. Їх реєстрацію здійснюють цілодобово в журналі Єдиного обліку, працівник чергової частини доповідає відповідну інформацію начальнику органу поліції та за резолюцією останнього спрямовує заяву або повідомлення начальника слідчого підрозділу для внесення слідчими відповідних відомостей до ЄРДР.

До початку кримінального провадження за умови наявності реальної можливості конкретизувати отриману інформацію про вчинення злочину слідчий спроможний провести лише огляд місця події.

2. *Матеріали кримінального провадження.* Слідчий у межах компетенції, визначеної ст. 40 КПК України, може виявити відомості про вчинення кримінального правопорушення під час досудового розслідування в іншому кримінальному провадженні.

Розслідування злочину з позицій криміналістичної науки можна відобразити у вигляді послідовного або паралельного виконання слідчим низки локальних завдань, які у своїй системі забезпечують розкриття злочину й усебічне, повне та об'єктивне дослідження об-

ставин, що належать до предмета доказування в кримінальному провадженні [10, с. 74]. Визначення змісту типової слідчої ситуації конкретного злочину, оцінка предмета доказування у справі надають можливість сформулювати відповідне тактичне завдання розслідування щодо виявлення інших епізодів злочинної діяльності й обрати криміналістичні засоби його виконання: слідчі (розшукові) та негласні слідчі (розшукові) дії, організаційні заходи. Наділення слідчого повноваженнями проводити негласні слідчі (розшукові) дії, які мають характер пошукових і розвідувальних заходів, що традиційно проводять оперативні підрозділи для виявлення злочину, суттєво змінює характер діяльності слідчого під час розслідування кримінального правопорушення. Адже негласні слідчі (розшукові) дії та оперативно-розшукові заходи мають схожий порядок проведення. У сучасних умовах на високому рівні такою компетентністю вже володіють працівники слідчого підрозділу, які до призначення на посаду слідчого працювали в оперативних підрозділах або пройшли фахову підготовку чи підвищення кваліфікації за профілем їх роботи. Повідомлення органів поліції про вчинення нового епізоду злочину, встановленого під час розслідування дорученої справи, здійснюють шляхом складання слідчим рапорту на ім'я начальника органу поліції.

3. *Ініціативні рапорти співробітників оперативного підрозділу про виявлення ними кримінального правопорушення та долучені до них матеріали, у яких зафіксовано фактичні дані про протиправні діяння осіб, відповідальність за які передбачена КК України.* Не всі заяви та повідомлення про вчинене кримінальне правопорушення спрямовують до слідчого відділу, певну їх частину, яку начальник органу (підрозділу) поліції оцінює як анонімне повідомлення або звернення громадян у значенні письмової або усної форми пропозиції (зауваження), заяви (клопотання) чи скарги [11], направляють для виконання в оперативний підрозділ. Співробітник оперативного підрозділу має законодавчо визначений проміжок часу для підтвердження викладених у них обставин шляхом здійснення попередньої перевірки. Про результати такої перевірки поліцейські доповідають безпосередньому керівникові у формі рапорту. Якщо внаслідок перевірки отримано інформацію про осіб, які вчинили кримінальні правопорушення, а також про події та факти, які можуть сприяти розкриттю та досудовому розслідуванню, то за резолюцією відповідного керівника органу або підрозділу поліції приймають рішення про передання на розгляд керівникові органу досудового розслідування для використання інформації під час розкриття та досудового розслідування кримінального правопорушення або внесення інформації до ЄРДР. Оформляють повідомлення у формі ініціативного рапорту.

Про такий рапорт ідеться також за умови, коли підстави для проведення оперативно-розшукової діяльності містяться в інших джерелах інформації про злочин (ст. 6 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність»), зокрема: 1) повідомленнях осіб, які затримали підозрювану особу під час вчинення або замаху на вчинення кримінального правопорушення або безпосередньо після вчинення кримінального правопорушення чи під час безперервного переслідування особи, яку підозрюють у його вчиненні; 2) заявах і повідомленнях громадян, з якими встановлено негласне співробітництво; 3) повідомленнях посадових осіб, громадських організацій; 4) публікаціях засобів масової інформації; 5) письмових дорученнях і постановках слідчого; 6) матеріалах інших правоохоронних органів; 7) запитах і повідомленнях правоохоронних органів інших держав, міжнародних правоохоронних організацій; 8) інших відомостях, отриманих унаслідок оперативно-розшукової діяльності.

Якщо інформація стосується тяжких та особливо тяжких злочинів, що готуються, то оперативно-розшукову діяльність здійснюватимуть у межах плану заходів із реалізації матеріалів оперативно-розшукової справи, який згідно з Інструкцією з організації взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами НП України (далі – Інструкція) затверджують начальники оперативного підрозділу й органу досудового розслідування. Оскільки в Інструкції на керівників органу досудового розслідування та оперативних підрозділів (за посадовими інструкціями) покладено однакові обов'язки щодо забезпечення збору, накопичення, систематизації отриманої інформації та здійснення її перевірки з метою

встановлення осіб, які вчинили кримінальні правопорушення, а також подій і фактів, які можуть сприяти їх розкриттю та досудовому розслідуванню, то спільна узгоджена діяльність слідчого й оперативного працівника для початку кримінального провадження стала правилом, а не рекомендацією.

Тому в практичній площині з метою виявлення злочину слідчий діє двома способами. По-перше, оцінює наданий йому оперативним підрозділом матеріал перевірки на предмет визначення ознак вчинення злочину певної кваліфікації. По-друге, бере активну участь у розробленні плану заходів із реалізації матеріалів оперативно-розшукової справи та з дотриманням режиму секретності здійснює методичне супроводження справи та надання практичної допомоги оперативному підрозділу. Тут ідеться згідно з вищенаведеною Інструкцією про можливість закріплення керівником органу досудового розслідування на письмове звернення керівника оперативного підрозділу слідчого за оперативно-розшуковою справою.

Матеріали саме такої оперативно-розшукової діяльності стають для слідчого джерелом обставин, що засвідчують вчинення кримінального правопорушення, їх відображають у формі рапорту співробітника оперативного підрозділу, іноді безпосередньо слідчого. З метою реалізації цих матеріалів слідчий розпочинає досудове розслідування відповідно до положень ст. 214 КПК України. У зв'язку із зазначеним треба констатувати важливість розуміння слідчим засад оперативно-розшукової діяльності. Особливості використання функціоналу оперативно-розшукової діяльності з метою виявлення кримінального правопорушення є *організаційними чинниками, що зумовлюють особливості форми початку кримінального провадження щодо окремого виду злочинів*.

У криміналістичній науці питання діяльності працівників оперативних підрозділів традиційно розглядають крізь призму їхньої взаємодії зі слідчими під час досудового розслідування [12–16]. Взаємодією слідчого з оперативними підрозділами, підприємствами, установами, громадськістю та засобами масової інформації є спільна та взаємопогоджена діяльність, спрямована на розслідування й попередження злочинів [17, с. 327–330]. Це такий взаємозв'язок у їхній діяльності, що забезпечує правильне поєднання повноважень, методів і засобів, притаманних кожному з учасників взаємодії.

Сутність взаємодії полягає в узгодженій діяльності різних складових однієї чи декількох систем. Кожний суб'єкт взаємодії діє в межах своїх повноважень, методів і засобів. Вважається, що провідна роль організації взаємодії належить слідчому як координатору діяльності, певні способи зв'язку між слідчим і суб'єктами взаємодії називають формами взаємодії. Взаємодія слідчого з оперативними працівниками пронизує весь процес його діяльності, утім, до початку кримінального провадження ініціатором і координатором такої взаємодії поки що є не слідчий, а оперативно-розшуковий підрозділ, тому розглядати діяльність слідчого до початку процесуальної діяльності як самостійну форму взаємодії слідчого з оперативним працівником не є доцільним.

Тож у методиках розслідування окремих видів злочинів треба визначати організаційно-правові форми початку кримінального провадження в значенні певних способів слідчого організувати виявлення ознак кримінального правопорушення, що зумовлені специфікою джерела обставин, які можуть свідчити про вчинення злочину певного виду, і типовим функціоналом оперативно-розшукової діяльності щодо окремого виду злочинів. Проведений вище аналіз слідчої практики початку кримінального провадження дав змогу виокремити чотири самостійні організаційно-правові форми початку кримінального провадження: 1) безальтернативну; 2) альтернативну; 3) безініціативну; 4) ініціативну.

Безальтернативна форма початку провадження полягає в отриманні слідчим заяви або повідомлення про вчинений злочин, конкретизації протягом 24 годин відомостей, що свідчать про вчинення злочину, і безальтернативному способі реагування на отриману інформацію – вчиненні активних дій із внесення таких відомостей до ЄРДР. В арсеналі способів дії слідчого є опитування, огляд місця події та організаційні заходи у формі звернення до відкритих джерел інформації з метою підтвердження отриманих відомостей.

Альтернативна форма початку провадження пов'язана з оцінною діяльністю слідчого щодо матеріалів перевірки оперативних джерел інформації про злочин. Слідчий під час отримання матеріалів перевірки має альтернативу внесенню відповідної інформації до ЄРДР – це повернення матеріалів до оперативного підрозділу для доопрацювання з рекомендаціями щодо подальших дій суб'єкта перевірки. Тому слідчий повинен розумітися на особливостях здійснення заходів оперативного (ініційованого) пошуку, які виконують у цей момент роль пізнавальних засобів, і на специфіці різних джерел оперативної інформації залежно від виду злочинів.

Безініціативна форма початку кримінального провадження реалізується слідчим шляхом методичного супроводження оперативно-розшукової діяльності в межах оперативно-розшукової справи. Унаслідок діяльності оперативних підрозділів за спільним зі слідчим планом слідчий встановлює факт підготовки та вчинення тяжких й особливо тяжких злочинів, що призводить до «безоціночного» внесення відомостей, викладених в ініціативному рапорті про виявлення злочину, до ЄРДР. Тут не може йтися про «абсолютну ініціативу» слідчого в питаннях проведення слідчих (розшукових) дій, адже їх здійснення буде пов'язане із завершенням оперативно-розшукових заходів, залежатиме від результатів їх проведення.

Ініціативна форма початку кримінального провадження проявляється в самостійному виявленні слідчим іншого кримінального правопорушення під час здійснення досудового розслідування в уже дорученому для здійснення розслідування кримінальному провадженні. Основу комплексу пізнавальних засобів становлять слідчі (розшукові) та негласні слідчі (розшукові) дії, що проводять безпосередньо слідчий або оперативні підрозділи за його дорученням.

Висновки. Визначення специфіки безальтернативної, альтернативної, безініціативної та ініціативної організаційно-правових форм початку кримінального провадження стосовно певного виду злочинів надасть можливість використовувати надалі результати оперативно-розшукової діяльності як докази, забезпечить повноту досудового слідства та перспективу судового розгляду матеріалів таких кримінальних проваджень.

Список використаних джерел:

1. Щур Б.В. Теоретичні основи формування та застосування криміналістичних методик : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2011. 407 с.
2. Корж В.П. Теоретические основы методики расследования преступлений, совершаемых организованными преступными образованиями в сфере экономической деятельности : монография. Харьков : Нац. ун-т внутр. дел, 2002. 412 с.
3. Волобуєв А.Ф. Наукові основи комплексної методики розслідування корисливих злочинів у сфері підприємництва : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2001. 426 с.
4. Волобуєв А. Ф. Проблемні питання початку досудового розслідування. *Актуальні проблеми кримінального права, процесу та криміналістики* : матер. V Міжнар. наук.-практ. конф., м. Одеса, 1 листопада 2013 р. Одеса : Фенікс, 2013. С. 237–240.
5. Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка: 80 000 слов и фразеологических выражений / Российская академия наук, Институт русского языка им. В.В. Виноградова. 4-е изд., допол. Москва : Азбуковник, 1999. 944 с. URL: <http://www.ozhegov.org/words/38325.html>.
6. Інструкція про порядок ведення єдиного обліку в органах поліції заяв і повідомлень про вчинені кримінальні правопорушення та інші події : Наказ МВС України від 6 листопада 2015 р. за № 1377. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1498-15>.
7. Положення про порядок ведення Єдиного реєстру досудових розслідувань : Наказ Генеральної Прокуратури України від 17 серпня 2012 р. № 69. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0680-16>.
8. Про затвердження Порядку розгляду звернень та організації проведення особистого прийому громадян в органах та підрозділах Національної поліції України : Наказ Міністерства внутрішніх справ України від 15 листопада 2017 р. № 93. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1493-17>.

9. Про затвердження Інструкції з організації взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами Національної поліції України в запобіганні кримінальним правопорушенням, їх виявленні та розслідуванні : Наказ МВС України від 7 липня 2017 р. № 575. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0937-17>.

10. Баєв О.Я. О методических основах расследования насильственных преступлений. *Актуальные вопросы уголовного права, процесса и криминалистики* : сб. науч. тр. Калининград, 1998. 86 с. С. 74.

11. Про звернення громадян : Закон України від 2 жовтня 1996 р. № 393/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 47. Ст. 256.

12. Бекетов М.Ю. Следователь органов внутренних дел и милиция: взаимодействие при расследовании преступлений : учеб. пособие. Москва : Щит-М, 2004. 96 с.

13. Иванов В.В. Методические рекомендации по совершенствованию взаимодействия следователя с оперативными подразделениями органов внутренних дел при раскрытии и расследовании преступлений. Чернигов, 1997. 34 с.

14. Озерський І.В. Взаємодія слідчого з органом дізнання (організаційно-правовий та психологічний аналіз) : монографія. Київ, 2004. 217 с.

15. Пивоваров В.В., Щербина Л.І. Взаємодія органів досудового слідства та дізнання при розслідуванні кримінальних справ : монографія. Харків : Право, 2006. 176 с.

16. Взаємодія при розслідуванні економічних злочинів : монографія / Кол. авт.: А.Ф. Волобуєв, І.М. Осика, Р.Л. Степанюк та ін.; за заг. ред. А.Ф. Волобуєва. Харків : Курсор, 2009. 320 с.

17. Криміналістика : навч. посібник / за ред. А.Ф. Волобуєва. Київ, 2011. 504 с.

СЕЗОНОВ В. С.,

кандидат юридичних наук,
старший судовий експерт
(Харківський науково-дослідний
експертно-криміналістичний центр
Міністерства внутрішніх
справ України)

УДК 343.982.32:621.794.425

ПРАВОВІ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНІ ОСНОВИ КОМПЛЕКСНОГО ЕКСПЕРТНО-КРИМІНАЛІСТИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ТРАНСПОРТНИХ ЗАСОБІВ

Стаття присвячена аналізу правових підстав проведення криміналістичного дослідження ідентифікаційних номерів транспортних засобів і документів, що їх супроводжують, та організаційних основ його проведення. Обґрунтовано доцільність всебічної переробки, внесення суттєвих змін, вилучення застарілих положень, внутрішнього узгодження та рубрикації чинних правових норм стосовно транспортних засобів.

Ключові слова: транспортний засіб, нормативно-правове регулювання, методика криміналістичного дослідження, судова експертиза.

Проведен аналіз правових оснований, касаючихся криміналістического исследования идентификационных номеров транспортных средств, и сопроводительных документов. Обоснована необходимость усовершенствования правового обеспечения, организационных мероприятий и кодификации правовых актов, касаючихся транспортных средств.

Ключевые слова: транспортное средство, нормативно-правовое регулирование, методика криміналістического исследования, судебная экспертиза.

The article analyzes legal documents relating to forensic investigation of vehicle identification numbers and accompanying documents. The necessity of improving the legal support, organizational measures and codification of legal acts relating to vehicles has been substantiated.

Key words: vehicle, legal regulation, forensic investigation methodology, forensic examination.

Вступ. Належне нормативно-правове регулювання експертної діяльності є важливою передумовою забезпечення законності в цій сфері. Закономірно, що найбільш ґрунтовно та всебічно врегульовано судово-експертну діяльність, яка має найбільше значення у вирішенні завдань судочинства. Конституцією України (п. 14 ч. 1 ст. 92) встановлено, що засади судової експертизи визначаються виключно законами України [1]. У процесуальних кодексах суттєву увагу приділено регламентації судових експертиз у відповідному судочинстві. Проведення судової експертизи транспортних засобів поза межами судочинства, які мають превентивний характер і здійснюються під час проведення реєстраційних процедур, не підкріплено достатнім правовим підґрунтям, що призводить до великої кількості непорозумінь, скарг із боку громадян і потребує окремого вивчення.

Постановка завдання. Метою статті є дослідити та проаналізувати правові та організаційні основи проведення комплексного експертно-криміналістичного дослідження транспортних засобів, яке проводиться не тільки в рамках кримінальних проваджень, але й з метою запобігання правопорушенням під час здійснення реєстраційних процедур транспортних засобів; окреслити шляхи та виробити рекомендації щодо вдосконалення чинного законодавства в цій сфері.

Результати дослідження. Наукові та методологічні засади судової експертизи висвітлено у працях таких учених, як Г.К. Авдєєва, О.М. Бандурка, В.Г. Гончаренко, Л.М. Головаченко, І.В. Гора, М.В. Даньшин, О.І. Жеребко, В.А. Журавель, А.В. Іщенко, В.В. Коваленко, Н.І. Клименко, І.П. Красюк, В.К. Лисиченко, С.І. Перлін, І.А. Петрова, І.В. Пиріг, та інших вітчизняних науковців. Деяким питанням криміналістичного дослідження транспортних засобів присвячені роботи таких науковців, як В.В. Бондаренко, М.Ю. Будзієвський, С.Й. Гонгало, С.В. Данець, І.І. Колеснік, Г.А. Кушнір, М.М. Макаренко, Г.В. Прохоров-Лукін, А.В. Старушкевич, Р.В. Тополя, М.А. Федосєєв, С.О. Шевцов тощо. Проте сучасного наукового аналізу нормативно-правового забезпечення комплексного експертно-криміналістичного дослідження транспортних засобів та організаційних питань щодо його проведення досі не здійснювалось.

Аналіз положень КПК України дає змогу стверджувати, що за призначенням експертиза є процесуальною слідчою (розшуковою) дією, порядок якої визначений ст. ст. 242–245 КПК України. Відповідно до §5 гл. 3 КПК України, експерт належить до інших учасників кримінального провадження, права та обов'язки якого закріплені у ст. 69, а відповідальність – у ст. 70. Також у ст. 79 КПК України визначено підстави для відведення експерта, у ст. 80 – ініціатори подання відповідної заяви, стадії та терміни її подання, у ст. 81 – порядок вирішення питання про відвід [2].

Поняття і зміст висновку експерта закріплено у ст. 101 і ст. 102 КПК України. При цьому, за ч. 8 ст. 101 КПК України, якщо для проведення експертизи залучається кілька

експертів, вони мають право скласти один висновок або окремі висновки. На наш погляд, тлумачити цю норму слід саме в закріпленні можливості призначення комплексних експертних досліджень, хоча безпосередньо в чинному КПК України відсутнє положення, що визначає комплексні судові експертизи (так само, як і комісійні, повторні, додаткові).

До визначених КПК України організаційних основ експертизи, які зумовлюють особливості організації комплексного судово-експертного дослідження транспортних засобів, доцільно віднести такі:

- 1) необхідність слідчому або прокурору чи іншому представнику сторони обвинувачення або стороні захисту звернутись із відповідним клопотанням до слідчого судді чи суду;
- 2) вивчення клопотання слідчим суддею, під час якого він має право визнати обов'язковою присутність сторони кримінального провадження у розгляді клопотання за суттю;
- 3) розгляд клопотання, під час якого слідчий суддя за клопотанням учасників розгляду або за власною ініціативою має право заслухати будь-якого свідка чи дослідити будь-які матеріали, що мають значення для вирішення клопотання;
- 4) ухвалення рішення, в якому слідчий суддя має самостійно визначити експерта, якого необхідно залучити, або експертну установу, якій необхідно доручити проведення експертизи (ст. 244 КПК України).

На відміну від чинного КПК України, окремі питання проведення комплексних експертиз наявні в інших кодифікованих законах, зокрема таких: КАС України (наприклад, ст. ст. 68, 101–113, 207, 221 та інші) [3], ГПК України (ст. ст. 69–70, 98–109 та інші) [5], ЦПК України (зокрема, ст. ст. 72, 73, 102–115, 224 та інші) [6].

Крім кодифікованих законів, засади судової експертизи визначаються також Законом України «Про судову експертизу», згідно зі ст. 7 якого судово-експертну діяльність у кримінальному провадженні здійснюють державні спеціалізовані установи, виключно якими здійснюється судово-експертна діяльність. Водночас Законом передбачена можливість здійснення судово-експертної діяльності судовими експертами, які не є працівниками зазначених установ, та іншими фахівцями (експертами) з відповідних галузей знань. У ст. 7-1 цього Закону визначаються підстави проведення судової експертизи – відповідне судове рішення чи рішення органу досудового розслідування або договір з експертом чи експертною установою – якщо експертиза проводиться на замовлення інших осіб [5].

Вважаємо доцільним доповнити Закон України «Про судову експертизу» окремою нормою (статтею), в якій треба закріпити загальні для будь-якої галузі судочинства положення щодо комплексної та інших видів судових експертиз і експертних досліджень, адже єдине розуміння сутності комплексної експертизи унеможливить плутанину в умовах конкуренції норм. Тим більше, що окремі положення щодо комплексних експертиз містяться не лише у різних кодифікованих законах, але й підзаконних нормативно-правових актах. Серед них треба виділити, насамперед, Постанову Пленуму Верховного Суду України від 30.05.1997 р. № 8 «Про судову експертизу в кримінальних і цивільних справах» (п. 12 і п. 13), Інструкцію про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень, затверджену Наказом Міністерства юстиції України від 08.20.1998 р. № 53/5 (п.п. 1.2.11, 4.1–4.8), Інструкцію з організації проведення та оформлення експертних проваджень у підрозділах Експертної служби МВС України, затверджену Наказом МВС України від 17.07.2017 р. № 591 (п. 8 і п. 12).

На нашу думку, усуненню цих невідповідностей сприятиме доповнення Закону України «Про судову експертизу» окремою статтею 1¹ «Комплексна експертиза» такого змісту: «Комплексна експертиза – це дослідження, що проводиться не менш як двома експертами різних галузей знань або різних напрямів у межах однієї галузі знань».

Згідно з Положенням про Експертну службу Міністерства внутрішніх справ України, затвердженим Наказом МВС України від 03.11.2015 р. № 1343, Експертна служба визначає порядок організації та проведення експертиз і досліджень, оформлення висновків, порядок прийому, обліку, зберігання та повернення ініціаторам об'єктів дослідження [7].

Інструкцією з організації взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами Національної поліції України в запобіганні кримінальним правопо-

рушенням, їх виявленні та розслідуванні до повноважень начальника слідчого управління ГУНП віднесено організацію взаємодії слідчих та Експертної служби [8].

У п. п. 4.5–4.6 Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень визначено особливості організації виконання комплексної експертизи, до яких, зокрема, слід віднести такі: 1) право керівника експертної установи доручити проведення досліджень відповідним підрозділам експертної установи та визначити провідний серед них підрозділ; 2) право керівника провідного підрозділу за погодженням із керівниками інших підрозділів сформувати комісію експертів і призначити голову експертної комісії; 3) організаційні функції експерта, призначеного головою комісії [9].

Відповідно до п. 12 Інструкції з організації проведення та оформлення експертних досліджень у підрозділах Експертної служби Міністерства внутрішніх справ України, судовими експертами проводяться комплексні судові експертизи згідно з процесуальним законодавством, а в п. 8 встановлено вимоги щодо змісту відомостей у документі про призначення комплексної судової експертизи, зокрема тих, що характерні саме для цього виду експертиз та відрізняють їх серед інших [10].

Експертно-криміналістичне дослідження транспортних засобів передбачає дослідження експертом не тільки безпосередньо транспортних засобів, але й супровідних документів. Зазначене зумовлює специфічність цього виду експертного дослідження та його автоматичне віднесення до середньої складності чи складних (особливої складності) експертиз. Зазначене впливає з положень аналізованої Інструкції, згідно з якими необхідність під час проведення судових експертиз та експертних досліджень досліджувати значну кількість однорідних чи/і різноманітних об'єктів, вирішувати більше трьох запитань, застосовувати більше трьох загальнонаукових і/або спеціальних методів дослідження визначає їх характер, а саме як експертиз середньої складності чи складних (особливої складності). Від ступеня складності дослідження врешті-решт залежатиме також строк її проведення – від 10 днів і більше (п. п. 14–15 аналізованої Інструкції), що мають враховувати слідчі, приймаючи рішення про необхідність використання спеціальних знань із метою комплексного дослідження транспортних засобів і документів, що їх супроводжують. Водночас проведення комплексної експертизи дає змогу скоротити час дослідження порівняно з послідовним проведенням ряду окремих експертиз [10].

Положення розділу II Інструкції про порядок проведення криміналістичних досліджень транспортних засобів і реєстраційних документів, що їх супроводжують, регламентують організацію проведення дослідження транспортних засобів і реєстраційних документів працівниками Експертної служби МВС України. Зокрема, дослідження цих об'єктів проводиться на письмову вимогу власника або уповноваженої ним особи, при цьому дослідженню передуює перевірка відповідності облікових даних транспортного засобу. У розділах III та IV зазначено порядок, методи та обсяги досліджень, оформлення їх результатів тощо [11].

У розділі II Інструкції з організації взаємодії підрозділів Експертної служби МВС із територіальними органами з надання сервісних послуг МВС передбачено можливість у визначених законодавством випадках проводити експертне дослідження ідентифікаційних номерів транспортних засобів і реєстраційних документів із метою визначення їх справжності, а також проводити огляд транспортних засобів із метою звірення ідентифікаційних номерів їх складових частин із номерами, зазначеними в поданих власником або уповноваженим представником реєстраційних документах, з учиненням відповідної відмітки або складанням акта огляду транспортного засобу [12].

При цьому експертне дослідження транспортних засобів і реєстраційних документів здійснюється на підставі відповідної заяви власника в порядку, визначеному Порядком надання підрозділами Міністерства внутрішніх справ, Національної поліції та Державної міграційної служби платних послуг, затвердженим Постановою Кабінету Міністрів України від 4 червня 2007 р. № 795 [13].

Стосовно цього аспекту зазначимо, що нинішня ситуація з недостатністю нормативно-правового регулювання питань щодо повноважень судового експерта під час

огляду транспортного засобу в рамках його державної реєстрації значно знижує ефективність превентивної діяльності. Відповідно до чинного законодавства немає жодних відмінностей між поняттями «експертний огляд» і «експертне дослідження». Які дії судового експерта допустимі в межах огляду, а які можуть проводитись під час експертного дослідження (наприклад, хімічне, електрохімічне травлення, частковий демонтаж елементів та інші руйнівні методи дослідження) – це питання потребує роз'яснення на законодавчому рівні. Також проблемними залишаються питання щодо відсутності інструкції щодо реагування експерта на встановлені під час огляду факти зміни ідентифікаційних номерів і документів, його подальшої участі в огляді місця події як спеціаліста, а також залучення у кримінальному провадженні як експерта тощо [14, с. 167].

Порядок державної реєстрації (перереєстрації), зняття з обліку автомобілів, автобусів, а також самохідних машин, сконструйованих на шасі автомобілів, мотоциклів усіх типів, марок і моделей, причепів, напівпричепів, мотоколясок, інших прирівняних до них транспортних засобів і мопедів (затверджений Постановою Кабінету Міністрів України від 7 вересня 1998 р. № 1388) передбачає з метою визначення справжності ідентифікаційних номерів транспортного засобу та реєстраційних документів на транспортний засіб (інших документів, які є підставою для реєстрації транспортного засобу) проведення експертного дослідження [15]. Видачу висновку такого дослідження віднесено до Переліку платних послуг, які надаються підрозділами Міністерства внутрішніх справ, Національної поліції України [16].

Висновки. Враховуючи значний обсяг нормативно-правового забезпечення судово-експертної діяльності загалом і комплексного експертно-криміналістичного дослідження транспортних засобів зокрема, вважаємо за доцільне виділити в цьому аспекті загальний і спеціальний рівні організації. Загальним треба вважати рівень організації судово-експертної діяльності взагалі, а спеціальним – організацію проведення певних судових експертиз у конкретному кримінальному провадженні.

На загальному рівні така діяльність в Україні здійснюється:

1) міністерствами та іншими центральними органами виконавчої влади, до сфери управління яких належать державні спеціалізовані установи, що здійснюють судово-експертну діяльність (організація науково-методичного забезпечення судово-експертної діяльності та організаційно-управлінські засади діяльності державних спеціалізованих установ);

2) Координаційною радою з проблем судової експертизи при Міністерстві юстиції України (розгляд найважливіших питань розвитку судової експертизи, що мають міжвідомчий характер);

3) органами, які здійснюють атестацію та державну реєстрацію методик проведення судових експертиз;

4) Міністерством юстиції України (ведення Державного реєстру атестованих судових експертів, видання міжвідомчого науково-методичного збірника «Криміналістика та судова експертиза» та інше);

5) Міністерством внутрішніх справ України (організація проведення судової експертизи в кримінальних справах, організація науково-методичного забезпечення судово-експертної діяльності та інше);

6) керівниками слідчих управлінь Головних управлінь Національної поліції (організація взаємодії слідчих та Експертної служби).

На спеціальному рівні ця діяльність здійснюється:

1) особою чи органом, які призначають або замовляють судову експертизу;

2) експертною установою чи/і судовим експертом або іншим фахівцем із відповідних галузей знань, які уповноважені проводити певну експертизу відповідно до закону.

Отже, на спеціальному рівні організація комплексних експертно-криміналістичних досліджень транспортних засобів покладається, з одного боку, на ініціаторів їх проведення – сторону кримінального провадження, органи досудового розслідування, прокуратуру, суд, та, з іншого боку, на суб'єктів їх проведення – державні спеціалізовані установи, які здійснюють судово-експертну діяльність, пов'язану з проведенням криміналістичних експертиз.

На кожному рівні організація судових експертиз та експертних досліджень реалізується через конкретні організаційні заходи відповідних суб'єктів. Спеціальний організаційний рівень комплексного експертно-криміналістичного дослідження транспортних засобів і документів, що їх супроводжують, залежить від загального рівня організації судово-експертної діяльності в Україні.

Правову основу комплексного експертно-криміналістичного дослідження транспортних засобів становлять Конституція України, кодифіковані закони та постанови Кабінету Міністрів України, а також численні підзаконні нормативно-правові акти та міжнародні договори. Ця безліч нормативних актів потребує всебічної переробки, внесення суттєвих змін, вилучення застарілих положень, внутрішнього узгодження та рубрикації. Доцільним є розроблення нового кодифікованого документа щодо транспортних засобів, який мав би офіційний статус закону із своїм специфічним змістом.

Для єдиного розуміння сутності комплексної експертизи в усіх галузях судочинства є потреба доповнити Закон України «Про судову експертизу» ст. 1¹ «Комплексна експертиза» такого змісту: «Комплексна експертиза – це дослідження, що проводиться не менш як двома експертами різних галузей знань або різних напрямів у межах однієї галузі знань». Організаційні основи комплексного експертно-криміналістичного дослідження транспортних засобів і документів, що їх супроводжують, на загальному та спеціальному рівнях визначаються положеннями чинного законодавства України та полягають у здійсненні конкретних заходів відповідними суб'єктами.

Список використаних джерел:

1. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 року № 254к/96-ВР. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.
2. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 року № 4651-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 9–10, № 11–12, № 13. Ст. 88. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.
3. Кодекс адміністративного судочинства України : Закон України від 5 липня 2005 року № 2747-IV. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2747-5>.
4. Господарський процесуальний кодекс України : Закон України від 6 листопада 1991 року № 1798-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12>.
5. Про судову експертизу : Закон України від 25 лютого 1994 року № 4038-XII. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4038-12>.
6. Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18 квітня 2004 року № 1618-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15>.
7. Положення про Експертну службу Міністерства внутрішніх справ України : затв. Наказом МВС України від 3 листопада 2015 року № 1343. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z1390-15>.
8. Інструкція з організації взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами Національної поліції України в запобіганні кримінальним правопорушенням, їх виявленні та розслідуванні : затв. Наказом МВС України від 7 липня 2017 року № 575. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z0937-17/page>.
9. Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень : затв. Наказом Міністерства юстиції України від 8 жовтня 1998 року № 53/5 (у редакції Наказу Міністерства юстиції України від 26 грудня 2012 року № 1950/5). URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98>.
10. Інструкція з організації проведення та оформлення експертних проваджень у підрозділах Експертної служби Міністерства внутрішніх справ України : затв. Наказом МВС України від 17 липня 2017 року № 591. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z1024-17>.
11. Інструкція про порядок проведення криміналістичних досліджень транспортних засобів і реєстраційних документів, що їх супроводжують, працівниками Експертної служби МВС України : затв. Наказом Міністерства внутрішніх справ України від 31 травня 2013 року № 537. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z1309-13>.

12. Інструкція з організації взаємодії підрозділів Експертної служби МВС із територіальними органами з надання сервісних послуг МВС : затв. Наказом МВС України від 18 січня 2016 року № 28. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0204-16>.

13. Деякі питання надання підрозділами Міністерства внутрішніх справ, Національної поліції та Державної міграційної служби платних послуг : Постанова Кабінету Міністрів України від 4 червня 2007 року № 795. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/795-2007-%D0%BF>.

14. Сезонов В.С. Проблемные вопросы взаимодействия Экспертной службы МВД Украины с подразделениями Национальной полиции Украины. *LEGEA SI VIATA*. 2018. № 5/2 (317). С. 164–168.

15. Порядок державної реєстрації (перереєстрації), зняття з обліку автомобілів, автобусів, а також самохідних машин, сконструйованих на шасі автомобілів, мотоциклів усіх типів, марок і моделей, причепів, напівпричепів, мотоколясок, інших прирівняних до них транспортних засобів та мопедів : затв. Постановою Кабінету Міністрів України від 7 вересня 1998 року № 1388 (назва Постанови у редакції Постанови Кабінету Міністрів України від 23 грудня 2009 року № 1371). URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1388-98-п>.

16. Про затвердження Переліку платних послуг, які надаються підрозділами Міністерства внутрішніх справ, Національної поліції та Державної міграційної служби, і розміру плати за їх надання : Постанова Кабінету Міністрів України від 4 червня 2007 року № 795. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/795-2007-%D0%BF/conv/page>.

SENCHENKO N. M.,
Candidate of Law,
Associate Professor of the Department
of Criminal Law and Justice
(Chernihiv National University of Technology)

UDC 347.91/.95:343.13

CIVIL CLAIM IN CRIMINAL PROCEEDINGS REGARDING APPLICATION OF MEASURES OF THE EDUCATIONAL AND MEDICAL NATURE: THE PROBLEMS OF THEORY AND PRACTICE

The article is devoted to the study of the problems of theory and practice of presenting a civil claim in criminal proceedings regarding the use of compulsory measures of educational and medical nature. For this purpose the theoretical approaches and opportunities of solving law enforcement issues as for providing a civil claim in certain categories of criminal proceedings are analyzed.

Key words: *criminal proceedings, civil claim, compulsory measures of medical nature, minors, compulsory measures of educational nature.*

Стаття присвячена дослідженню проблем теорії та практики пред'явлення цивільного позову у кримінальному провадженні стосовно застосування примусових заходів виховного та медичного характеру. З цією метою проаналізовано теоретичні підходи та можливості вирішення питань правозастосування норм щодо забезпечення цивільного позову в певних категоріях кримінальних проваджень.

Ключові слова: *кримінальне провадження, цивільний позов, примусові заходи медичного характеру, неповнолітні, примусові заходи виховного характеру.*

Статья посвящена исследованию проблем теории и практики предъявления гражданского иска в уголовном производстве по применению принудительных мер воспитательного и медицинского характера. С этой целью проанализированы теоретические подходы и возможности решения вопросов правоприменения норм об обеспечении гражданского иска в отдельных категориях уголовных производств.

Ключевые слова: уголовное производство, гражданский иск, принудительные меры медицинского характера, несовершеннолетние, принудительные меры воспитательного характера.

Introduction. Nowadays, the reimbursement of damage caused by socially dangerous acts in the theory and practice of the criminal process is extremely relevant, especially in terms of the use of compulsory measures of educational and medical nature, since this problem has not been sufficiently investigated in scientific circles. The relevancy of the topic's study is conditioned in particular by the fact that filing a civil claim in a criminal proceeding is the most effective legislative means for obtaining a corresponding reimbursement. The problem of reimbursement for harm in criminal proceedings in connection with the adoption of the new Criminal Procedural Code of Ukraine (hereinafter referred to as the CPC of Ukraine) was particularly urgent, since the investigative institution of the criminal process was radically improved by the legislator. Due to the relevant changes, the problematic issues that need to be resolved at the legislative level still remain.

Analysis of recent research and publications. The civil claim in the criminal proceedings before the adoption of the new CPC of Ukraine is the topic of the works by V.T. Nor and V.Ya. Ponarin, M.I. Goshovskiy, O.P. Kuchinska, S.V. Narizhnyi, A.M. Erdelyevskiy, V.M. Savytskyi, S.I. Shimon, M.P. Sheshukov, V.Ye. Yurchenko. However, the conclusions obtained by the above-mentioned scientists are not always consistent, and the practice of law enforcement posed a much wider range of problem issues for solving them with the help of jurisprudence. Currently, we especially highlight the works of such scientists as O.A. Bortman, M.M. Govorukha, E.V. Videnko, A. M. Stebelev, A.V. Litvinova.

Setting objectives. To analyze the problem issues of the theory and practice of civil claim in criminal proceedings regarding the use of compulsory measures of educational and medical nature.

Study results. The reform of domestic criminal procedural legislation is due to the need to bring it in line with international standards on human and civil rights [1, p. 85]. The same applies to the protection of victims of criminal offenses. Thus, in particular, the International Covenant on Civil and Political Rights obliges the state to provide an effective remedy to any person in cases of violation of his rights and freedoms. The right to protection for any person who needs it is provided by the state, its competent judicial, administrative or legislative bodies [2]. In addition to the above-mentioned Covenant, the victim's right to reimbursement for damage caused by a crime is also provided for by a special European Convention on the Reimbursement of Victims of Violent Crimes [3].

In addition to the aforementioned international legal acts, the issue of restoring the rights of victims of criminal offenses is regulated at the national level. In particular, the Concept for the protection of the legal rights and interests of victims of crimes, approved by Decree of the President of Ukraine dated 28.12.2004 No. 1560/2004, stipulates the necessity of developing new and improving the current legislation on the protection of victims' legal rights and interests [4].

Chapter 9 of the current CPC of Ukraine is entitled "Reimbursement (Compensation) of Damage in Criminal Proceedings, Civil Claim" [5]. Although it consists of only four articles, its application is extremely voluminous, since its application refers not only to criminal procedural law institutions, but also to other material and procedural branches of law, in particular civil and civil procedural law.

Civil claim in criminal proceedings is directly regulated by the provisions of Art. 128 of the CPC of Ukraine, according to which a person who has suffered property and/or moral damage

by a criminal offense or other socially dangerous act has the right during the criminal proceedings before the trial to make a civil claim against a suspect, accused person or a natural or legal person, which by law has civil liability for damage caused by acts of a suspect, accused or insane person who committed a socially dangerous act [5].

Prior to directly determining the peculiarities of the use of a civil claim regarding the use of compulsory measures of a medical or educational nature, it is necessary to define the concept of a civil claim in a criminal proceeding.

A civil claim in criminal proceedings is defined by S.V. Kivalov as the demand of a natural or legal person who has been harmed by a criminal offense or other socially dangerous act, their representative, legal representative, prosecutor against a suspect, accused person or to a natural or legal person who by law bears the civil liability for damage caused by acts of a suspect, accused or insane person who committed a socially dangerous act, on the reimbursement of this damage, claimed to the bodies carrying out criminal proceedings, and which is awarded by the court in the framework of criminal proceedings [6, p. 334].

In her turn, L.D. Udalova believes that a civil claim in criminal proceedings is a claim of the victim who suffered material (property) damage from the crime, their representative or in the interests of the prosecutor against a suspect, accused or those who carry property responsibility for their actions, on the reimbursement of this damage, which was claimed to the body of the pre-trial investigation, investigator, prosecutor, judge (court) in a criminal offense before the trial begins [7, p. 136].

It is necessary to agree with the opinion of M.M. Govorukha, who believes that the civil claim in criminal proceedings is a sub-institution of the legal status of the victim, and the sub-institution of the civil claim in criminal proceedings contains norms regulating the damage caused by a criminal offense, which is also an independent sub-institution.

Therefore, it should be noted that the criminal procedural rules governing the civil claim in criminal proceedings together with the consideration of the subject matter and the method of legal regulation are an interdisciplinary (mixed) institution of civil claim in criminal proceedings and belongs to the criminal procedural branch of law. However, this institution, of course, is based not only on the rules of criminal proceedings, but it contains a list of standards in such areas as civil law, criminal law, civil process, etc. [8, p. 58].

It is worth noting that in a criminal proceeding a civil claim can be made for the reimbursement of property and/or moral damage. At the same time, the victim who is a legal entity, due to its legal status can make a civil claim for reimbursement for property damage only (Art. 61 of the CPC of Ukraine).

It should be emphasized that such civil action will be considered and resolved during the criminal proceedings and depending on its results. It should be noted that the CCP of Ukraine as of 1960 did not provide for the possibility of making a civil claim in criminal cases on the use of compulsory measures of an educational or medical nature, but only in cases of crimes.

In its turn, the CPC of Ukraine as of 2012 has dramatically expanded the scope of the abovementioned method of protection of violated property and personal rights and legitimate interests of the victims in criminal proceedings [9, p. 279]. Therefore, having defined the content of the concept of a civil claim in a criminal proceeding, it is necessary to outline the problems of its use when applying compulsory measures of the medical and educational nature, especially with regard to minors, and to determine the range of persons against which a civil claim can be made in criminal proceedings.

In accordance with Part 1 of Art. 62 of the CPC of Ukraine, a civil defendant in a criminal proceeding may be a natural or legal person who, by virtue of law, bears civil liability for damage caused by criminal acts (inaction) of a suspect, accused or insane person who committed a socially dangerous act, and against which a civil claim was made in accordance with the procedure established by the CPC of Ukraine [5].

It should be noted that in comparison with the CPC as of 1960, the legislator has expanded the range of persons who may be civil defendants, adding to the list of persons who bear civil

liability for damage caused by acts of the insane person. Thus, with the adoption of the new CPC of Ukraine, a civil claim can also be made in cases on the application of compulsory measures of the medical nature in order to reimburse for the damage caused by socially dangerous acts of an insane person. In our opinion, this is a significant progressive novelty of the criminal procedural legislation as a whole.

However, from the systematic analysis of the norms of the CPC of Ukraine it can be seen that the legislator does not provide for the possibility of a civil claim and, therefore, reimbursement for damage caused by socially dangerous acts committed by minors aged from 11 to the age from which criminal liability may arise (14 or 16 years old) [10, p. 15].

Thus, Part 1 of Art. 498 of the CPC of Ukraine provides that criminal proceedings concerning the use of compulsory measures of educational nature shall be carried out as a result of the commission by a person who, after reaching the age of 11 years old, until reaching the age from which criminal liability may occur, of a socially dangerous act that has the signs of an act prescribed by the law of Ukraine on criminal liability.

In terms of Part 1 of Art. 128 of the CPC of Ukraine, a civil claim can be made against a suspect, accused or a natural or legal person who by law bears civil liability for damage caused by acts of a suspect, accused or insane person who committed a socially dangerous act. In the context of the foregoing, it should be noted that a civil claim may be made in criminal proceedings regarding the use of compulsory measures of educational nature only in respect of the persons who have already reached the age of criminal liability, since such persons (aged from 14 to 16) may be suspected/accused in a certain category of cases, since they are the subjects of a criminal offense. In turn, the possibility of making a civil claim in criminal proceedings regarding the use of educational measures in respect of minors under the age from which the criminal liability arises (from 11 years to 14/16 years) is not provided for by the legislator [11].

It is worth pointing out that according to Part 1 of Art. 1178 of the Civil Code of Ukraine (hereinafter referred to as the CC of Ukraine), the damage made by a minor (under the age of fourteen years old) is reimbursed by their parents (adopters) or guardian or other natural person who, on legal grounds, carries out the education of a minor person, if they fail to prove that the damage is not a consequence of mistreatment or evasion from the upbringing and supervision of that minor.

Also, according to Art. 1179 of the Civil Code of Ukraine, a minor (at the age of fourteen to eighteen years old) is responsible for the damage made independently on the general grounds. In the absence of the minor's property sufficient to reimburse for damage, this damage shall be reimbursed in the part that is not sufficient, or in full by their parents (adopters) or guardian, unless they prove that the damage was not caused by their fault. If the minor was in an institution that carries out the functions of a guardian under the law, this institution is obliged to reimburse the damage in the part that is not sufficient or in full, unless it proves that the damage was not caused by its fault [12].

Thus, the aforementioned norms of civil law show that in any case, either the person who committed the criminal offense, or the parents (adopters) of a minor, and in the cases provided for in Part 2 of Art. 1179 of the CC of Ukraine, an institution which, according to law, carries out the functions of the guardian, who caused the damage, reimburse the losses caused by unlawful actions by a person aged 11 to 14 (16) years old.

Analyzing the aforementioned provisions of the CPC of Ukraine and the CC of Ukraine, we can state that the legislator did not foresee the possibility of making a civil claim in criminal proceedings against persons who bear civil liability for the actions of minors, i.e., it is not possible to make a civil claim in the framework of criminal proceedings against the parents (adopters) of a minor/young person.

Conclusions. After analyzing the problematic issues of making a civil claim in criminal proceedings, a conflict situation arises when, in fact, the criminal procedural norms do not regulate the issues of reimbursement for losses caused by a person aged 11 to 14 (16) years old, who is not the subject of a crime, despite the fact that the norms of the CPC of Ukraine provide for

the application to the minors from 11 years of compulsory measures of educational nature, the legislator did not foresee the possibility of making a civil claim in criminal proceedings against the persons who bear civil liability for the actions of minors, namely, the parents (adopters) of a minor (young person) and an institution that under the law carries out functions of a guardian in respect of a minor (young person).

In this regard, in our opinion, it is necessary to amend the provisions of Art. 128 of the CPC of Ukraine and include in the list of persons who may be subjected to a civil claim in criminal proceedings, which by virtue of the civil liability for damage caused by socially dangerous acts of minors/young persons provided for in Art. 1178, 1179 of the CC of Ukraine and set it forth as follows: a person who has suffered property and/or moral damage by a criminal offense or other socially dangerous act has the right during the criminal proceedings before the trial to make a civil claim against a suspect, accused or a natural/legal person who according to the law bears civil liability for damage caused by acts of a suspect, accused or insane person who committed a socially dangerous act, including a minor, a civil claim for damage made by a minor (who has not reached the age of fourteen years old) can be made against their parents, guardian or other physical person who, on legal grounds, carries out the education of such minor.

References:

1. Stebelev A.M. Problems of reimbursement (compensation) for damage caused by a crime in criminal proceedings. *Scientific Bulletin of the International Humanitarian University. Series: Jurisprudence*. 2015. Issue 16 (2). P. 85–88.
2. International Covenant on Civil and Political Rights dated 16.12.1996. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_043.
3. European Convention on the Reimbursement of Victims of Violent Crimes dated 24.11.1983. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_319.
4. Concept of ensuring the protection of the legitimate rights and interests of persons who have suffered from crimes approved by Decree of the President of Ukraine dated 28.12.2004 No. 1560/2004. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1560/2004>.
5. Criminal Procedural Code of Ukraine: Law of Ukraine dated 13.04.2012 No. 4651-VI. *Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine* dated 08.03.2016- 2013, No. 9–10. P. 474. Art. 88.
6. Criminal Procedural Code of Ukraine: Scientific and Practical Commentary / Exec. ed.: S.V. Kivalov, S.M. Mishchenko, V.Yu. Zakharchenko. Kharkiv : Odyssey, 2013. - 1104 p.
7. Udalova L.D. Criminal process in Ukraine: general: manual. Kyiv : Kondor, 2005. 152 p.
8. Govorukha M. Prosecutor's civil claim in criminal proceedings: issues of theory and practice. *Bulletin of the National Academy of Public Prosecutor of Ukraine*. 2013. No. 4. P. 56–60.
9. Criminal Procedural Code of Ukraine. Scientific and Practical Comment: 2 vol. / Edited by V.Ya. Tatsii, V.P. Pshonka, A.V. Portnov; National acad. of Legal Sciences of Ukraine. Volume 2. Kharkiv : Pravo, 2012. 661 p.
10. Bortman O. Civil claim in criminal procedure: certain issues of legal regulation. *Legal Paper*. May 10, 2016. No. 18–19 (516–517). P. 14–15.
11. Bohdan L. Civil claim in the criminal procedure. URL: <http://legalitas.com.ua/ua/ukr-civilnij-pozov-u-kriminalnomu-procesi>.
12. Civil Code of Ukraine: Law of Ukraine dated 16.01.2013 No. 435-IV. *Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine* dated 03.10.2003. 2003. No. 40. Art. 356.

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

ПАНКРАТОВА В. О.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри юридичних дисциплін
(Сумська філія Харківського
національного університету
внутрішніх справ)

УДК 340.132

**ВИМОГИ ДО СУДОВОГО РІШЕННЯ,
ЩО ВИПЛИВАЮТЬ ІЗ ПРИНЦИПУ ПРАВОВОЇ ВИЗНАЧЕНОСТІ:
ПРАКТИКА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ**

У статті проведений аналіз змісту принципу правової визначеності, досліджені особливості та сфера його застосування в практиці Європейського суду з прав людини. Як висновок обґрунтовується необхідність дослідження принципу правової визначеності, оскільки він являє собою сукупність вимог до судового рішення з метою забезпечення стабільного правового положення особи.

Ключові слова: принцип права, принцип правової визначеності, законні очікування, судові рішення, Європейський суд із прав людини.

В статье проведен анализ содержания принципа правовой определенности, исследованы особенности и сфера его использования в практике Европейского Суда по правам человека. Как взвод, обосновывается необходимость исследования принципа правовой определенности, поскольку он представляет собой совокупность требований к судебному решению с целью обеспечения стабильного правового положения человека.

Ключевые слова: принцип права, принцип правовой определенности, законные ожидания, судебное решение, Европейский суд по правам человека.

A legal analysis of the concept and content of the principle of legal certainty, examined the features and the scope of its use in the practice of the European Court of Human Rights. In conclusion, need for legal certainty principle study is justified, as it is a set of requirements to organization of the court decision in order to ensure human stable legal status.

Key words: principle of law, legal certainty, legitimate expectations, court decision, European Court of Human Rights.

Вступ. Принципи права відіграють ключову роль у процесі створення та реалізації правових норм. Одним із важливих принципів правової системи є принцип правової визначеності, який передбачає змогу особи в розумних межах і за певних обставин передбачати юридичні наслідки своїх дій.

Останнім часом принцип правової визначеності часто розглядають як принцип, який забезпечує стабільність вступу в законну силу рішень (*res judicata*) завдяки практиці Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ).

Дослідженню окремих аспектів цього принципу в процесі прийняття судового рішення, а також вимог, які з нього випливають, присвячено роботи Ф. Гаєка, С. Голова-

того, С. Кашкіна, В. Кернза, М. Козюбри, М. Марченко, Ю. Матвєєвої, С. Погребняка, А. Приймака, П. Рабіновича, М. Савчина, О. Стрельцової, А. Татама, Л. Фуллера, Т. Хартлі, А. Хворостянкіної, С. Шевчука та ін.

Незважаючи на всю важливість внеску вчених у дослідження такої багатогранної проблеми, як принцип правової визначеності та його роль у прийнятті та виконанні судового рішення, не можна не звернути увагу на те, що в цій сфері залишається низка «відкритих» питань, у тому числі з позиції сутності принципу правової визначеності в практиці Європейського суду з прав людини, що робить цю тематику актуальною.

Постановка завдання. Метою статті є розкриття вимог до судового рішення, що впливають із принципу правової визначеності на основі практики Європейського суду з прав людини.

Результати дослідження. Значну увагу варто зосередити на значенні принципу правової визначеності саме у світлі прийняття та забезпечення виконання судових рішень. Адже саме в процесі виконання судового рішення поновлюється порушене право особи, досягається реалізація законних очікувань. Тому зв'язок принципу правової визначеності та обов'язковості виконання судового рішення є очевидними, оскільки шляхом виконання судового рішення особа отримує визначеність у своєму правовому статусі, упевненість у його незмінності.

Вважаємо, що судові рішення має відповідати принципу правової визначеності у змістовному та процедурному плані.

До змістовних вимог судового рішення доречно зарахувати вмотивованість та чіткість, до процедурних вимог – своєчасність, остаточність судового рішення та його обов'язкове виконання.

Зауважимо, що ці вимоги до судового рішення оптимально визначають його якість із позиції принципу правової визначеності. У процесуальному плані цей перелік може бути розширений. Важливо, щоб судові рішення відповідало зазначеним вимогам, що буде свідчити про задоволення законних очікувань сторін, а отже, відповідатиме принципу правової визначеності.

Розглянемо *змістовні характеристики* судового рішення.

Вмотивованість. Пункт 1 ст. 6 Конвенції містить положення, що кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи впродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, установленим законом, який вирішить спір щодо його прав та обов'язків цивільного характеру або встановить обґрунтованість будь-якого висунутого проти нього кримінального обвинувачення [1].

Як бачимо, текстуально вимога вмотивованості не закріплена в Конвенції, але в практиці ЄСПЛ є численні рішення, що вказують на цю вимогу. Варто зауважити, що вмотивованість рішення – це його обґрунтованість, яка дає сторонам зрозуміти, чому суд прийняв те чи інше рішення. З позиції принципу правової визначеності вмотивованість є важливою вимогою, порушення якої веде до свавілля. У судових рішеннях достатнім чином мають бути зазначені мотиви, що лежать в обґрунтуванні рішень [2].

Щодо вмотивованості судових рішень як елемента права на справедливий судовий розгляд Суд наголошував у численних справах, зокрема «Хаджіанастасіу проти Греції» [3], «Ван де Хурк проти Нідерландів» [4], «Хірвісаарі проти Фінляндії» [5], «Богатова проти України» [6], «Проніна проти України» [7] та «Петриченко проти України» [8] та інші.

ЄСПЛ стосовно вмотивованості судового рішення виробив таку позицію:

– суди мають вказувати з достатньою ясністю доводи та мотиви, на яких вони засновують свої рішення для того, щоб засвідчити, що сторони були заслухані, та щоб забезпечити нагляд громадськості за здійсненням правосуддя. Наприклад, у справі «Серявін та інші проти України» від 10 травня 2011 р. Суд вказав, що згідно з його ustalеною практикою, яка відображає принцип, пов'язаний із належним здійсненням правосуддя, у рішеннях судів та інших органів із вирішення спорів мають бути належним чином зазначені підстави, на яких вони ґрунтуються [9];

– рішення має бути вмотивованим, але воно не вимагає давати відповідь на кожний аргумент (п. 61 Постанови Європейського Суду від 19 квітня 1994 р. у справі «Ван де Хурк проти Нідерландів» [4]);

– завданням обґрунтованого рішення є продемонструвати сторонам, що їх вислухали. Умотивовані рішення дають змогу будь-якій стороні оскаржити його, а апеляційній інстанції – змогу переглянути його. Виклад мотивованого рішення є єдиною змогою для громадськості простежити відправлення правосуддя (п. 30 Постанови від 27 вересня 2001 р. у справі «Хірвісаарі проти Фінляндії» [5]).

Доречно зауважити, що німецьке законодавство зводить право бути вислуханим до рівня самостійного конституційного принципу, який гарантує

зацікавленим особам як доступ до правосуддя, так і його внутрішню справедливість [10, с. 25]. Хоча національний суд користується певним правом розсуду, обираючи аргументи і приймаючи докази, він зобов'язаний обґрунтувати свої дії підставами для винесення рішень (п. 36 Постанови від 1 липня 2003 р. у справі «Суоминен проти Фінляндії» [11]). Важливо зазначити, що вмотивованість стосується не тільки судового рішення, а й ухвали чи постанови суду.

Отже, можна дійти висновку про взаємозв'язок принципу правової визначеності та вмотивованості судового рішення, який проявляється, зокрема, в обов'язку судді вказати мотиви рішення для того, щоб для особи і для офіційних осіб воно було визначене, зрозуміле.

Чіткість судового рішення. Для розуміння і належного виконання судового рішення важливо, щоб воно було чітким, викладеним простою мовою, мається на увазі зведення до мінімуму використання специфічних юридичних термінів. У разі використання юридичної термінології доцільно роз'яснити її значення, конкретизувати зрозумілою для особи мовою.

Варто зазначити, що часто вимога чіткості порушується не тільки через неоднозначність у формулюванні, уживанні специфічних термінів, а й через описки або арифметичні помилки. Найчастіше описки зустрічаються в прізвищах осіб, найменуванні юридичних осіб, назвах адрес тощо. Ці недоліки призводять до правової невизначеності. Оскільки особа не може реалізувати права, визначені судовим рішенням (поновитися на роботі, отримати матеріальну компенсацію тощо), тому воно потребує виправлення помилки. Ця процедура займає час, відповідно, створює незручності для особи. Тому вважаємо, що чіткість, яка полягає в точності формулювання судового рішення, є обов'язковою вимогою, що впливає з принципу правової визначеності.

Перейдемо до процедурних вимог судового рішення в аспекті принципу правової визначеності.

Своєчасність судового рішення. У Конвенції вказується, що справа має бути розглянута в розумний строк. Розумний строк передбачає, що справа має бути розглянута без невинуватих затримок і зволікань, настільки швидко, наскільки це можливо залежно від обставин справи. Своєчасність є важливою вимогою правової визначеності, адже надає змогу своєчасно захистити права, свободи та інтереси особи.

Обґрунтованість тривалості провадження має бути оцінена з урахуванням критеріїв, заснованих практикою Суду: складність справи, внесок заявника і відповідних органів влади, а також предмет спору (рішення у справах «Пелісьє і Сассі проти Франції» [12], «Фрайдлендер проти Франції» [13], «Сюрмелі проти Німеччини») [14].

Отже, своєчасність полягає в тому, що справа має бути розглянута й рішення має бути прийнято без невинуватих затримок. Це дасть змогу реалізувати належний захист прав особи й не створить невизначеності в її правовому положенні.

Остаточність судового рішення. Нині використовується назва остаточності у формі «res iudicata», що в перекладі з латини означає «вирішена справа». Проте найбільша сутність цього принципу відображається у латинській максимі «Res iudicata pro veritate habetur» – прийняте судове рішення визнається за істину. Першочергово цей принцип розглядався у вузькому розумінні, проте саме застосування та тлумачення його Європейським Судом значно розширило межі розуміння цього принципу.

Європейський Суд із прав людини в зміст принципу правової визначеності включає такі положення:

- прийняті судами «остаточні», тобто ті, що набрали законної сили, судові постанови не підлягають перегляду;
- не припустимий повторний розгляд справи, що вже була розглянута судом;
- жодна зі сторін не може вимагати перегляду «остаточного» рішення, тобто такого, яке набуло чинності тільки з метою проведення повторного слухання та отримання нового рішення;
- перегляд «остаточного» судового рішення не є відступом від принципу правової визначеності, якщо він здійснюється з метою виправлення судової помилки, неправильного здійснення правосуддя;
- перегляд не може бути прихованою формою оскарження, а наявність протилежних поглядів сторін на справу саме по собі не може служити підставою для перегляду «остаточного» судового рішення;
- перегляд рішення, яке є обов'язковим для сторін, вищестоящим судом неприпустимий за заявою посадової особи;
- перегляд «остаточних» рішень, коли це допустимо, має бути обмежений певними строками [15, с. 4–6].

Вищезазначені групи вимог до остаточності сформульовані на основі судової практики Європейського суду, зокрема постанов ЄСПЛ по справах «Брумареску проти Румунії» [16], «Рябих проти Росії» [17], «Праведна проти Росії» [18], «Денисов проти Росії» [19], рішення ЄСПЛ по справах «Сардін проти Росії» [20], «Христов проти України» [21] та ін.

Обов'язкове виконання судових рішень. Через властивість виконання остаточний судовий акт усуває правову невизначеність і остаточно вирішує правовий конфлікт, узгодивши правовідносини з чинним законодавством. Варто зауважити, що виконання судового рішення є результатом розгляду справи, вказує на якість та ефективність судового процесу загалом, на практичні гарантії захисту прав особи. Виконання судового рішення слугує основою правової визначеності, що виявляється в стабільності правового статусу особи.

Судове рішення є складною комплексною категорією, що включає в себе будь-які акти, прийняті судом, у рамках реалізації процесуальних повноважень, незалежно від виду провадження. Зміст принципу обов'язковості рішення судів найповніше відображається в його якісних характеристиках. Судове рішення є особливим актом, який начебто «перевтілює» право абстрактне в реальне [22, с. 27]. Адже саме в процесі виконання судового рішення поновлюються порушене право особи, досягається реалізація законних очікувань. Тому зв'язок принципу правової визначеності та обов'язковості виконання судового рішення є очевидним. Оскільки шляхом виконання судового рішення особа отримує визначеність у правовому статусі, упевненість у його незмінності. Обов'язковість виконання судових рішень є конституційною нормою та належить до основних засад судочинства (ст. 124, п. 9 ч. 3 ст. 129 Конституції України) [23].

Практика Європейського суду з прав людини включає низку рішень, що вказують на значення та необхідність виконання судового рішення. Доречно навести справу «Горнсбі проти Греції» від 19 березня 1997 р., у рішенні якої зазначено, що виконання судового рішення є невід'ємною частиною судового розгляду (40) [24].

Європейський суд із прав людини наголошує на тому, що виконання будь-якого судового рішення є невід'ємною стадією процесу правосуддя і вагомим складником доступу до правосуддя. Тому треба зазначити, що важливим моментом є те, що держава-учасниця Конвенції має докласти всіх зусиль, щоб рішення було виконано. Адже виконання судового рішення є показником якості судочинства держави, реалізації принципу верховенства права, а отже, правової визначеності.

Важливим моментом є строк, протягом якого рішення має бути виконано. Цей строк має залежати від особливостей прийнятого рішення та порядку його виконання, і його не може бути не виправдано затримано. Аналіз практики Європейського суду дозволяє кон-

статувати, що за деяких обставин виконання рішення може бути відкладено, але воно не має порушувати право сторони на виконання рішення. Зокрема у справі «Бурдов проти Росії» від 7 травня 2002 р. передбачається, що та чи інша затримка виконання судового рішення за певних обставин може бути виправдана. Однак затримка не може бути такою, що порушувала б саму суть права, гарантованого п. 1 ст. 6 Конвенції (п. 5) [25].

При цьому варто зауважити, що невиправдане відкладення виконання обов'язкового рішення на тривалий термін може порушувати положення Конвенції. Така точка зору була сформульована Європейським Судом у справі «Райлян проти Росії» від 15 лютого 2007 р. (п. 31). Суд зазначив, що невиправдане відкладення виконання обов'язкового рішення на тривалий термін може порушувати положення Конвенції. Обґрунтованість такого відкладення має бути вирішена, зважаючи також на складність правозастосування, поведінку заявника і компетентних представників влади, а також розмір і характер відшкодування збитків (п. 31) [14].

Отже, принцип правової визначеності безпосередньо пов'язаний із виконанням судового рішення. Основною метою звернення особи до суду є захист свого права. Важливо, щоб суд не тільки визнав, що право порушено, а головне, щоб рішення суду про поновлення права виконувалось. Адже якщо рішення не виконується, тоді нівелюється весь сенс правосуддя. Стрижнем правової визначеності є стабільність, визначеність правового статусу особи. Вважаємо, що принцип правової визначеності реалізується у процесі виконання судового рішення, яке створює впевненість у справедливості, об'єктивності та передбаченості судового процесу.

Висновки. Судове рішення має відповідати принципу правової визначеності в змістовному та процедурному плані.

До змістовних вимог судового рішення доречно зарахувати:

– вмотивованість, яка означає, що в основі судового рішення чітко визначені мотиви, на основі яких прийнято те чи інше рішення. У практиці Європейського Суду вмотивованість пов'язується з правом бути вислуханим, яке, своєю чергою, є запорукою справедливого рішення суду;

– чіткість означає зрозуміле викладання судового рішення, що слугує гарантією визначеності для особи;

До процедурних вимог судового рішення в аспекті принципу правової визначеності належать:

– своєчасність, яка, відповідно до Конвенції, означає розумний строк судового розгляду, тобто в період якого права особи будуть захищені;

– остаточність судового рішення, що в практиці Європейського Суду іменується терміном «res iudicata» та складається з таких елементів: прийняті судами «остаточні», тобто рішення, що набрали законної сили, судові постанови не підлягають перегляду; неприпустимо повторно розглядати справу, за якою суд прийняв рішення; остаточне рішення може бути оскаржене і при цьому не бути відступом від принципу правової визначеності, якщо він здійснюється з метою виправлення судової помилки, неправильного здійснення правосуддя; оскарження остаточних судових рішень має бути обмежено певним терміном;

– виконання судового рішення, яке є невід'ємною частиною судового розгляду. Затримка виконання судового рішення на певний період може бути виправдана у виняткових випадках та не має бути такою, що позбавляє сутності права, яке захищається.

Список використаних джерел:

1. Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод : за станом на 4 листоп. 1950 р. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_004.
2. Зайцев Ф.А. Мотивированность судебных постановлений как гарантия реализации права на справедливый суд. URL: <http://www.juristlib.ru/book>.
3. Хатзианастассиу против Греции: Решение Европейского суда по правам человека от 16 декабря 1992 г. URL: http://mmdc.ru/praktika_evropejskogo_suda.
4. Ван де Хурк против Нидерландов: Решение Европейского суда по правам человека от 19 апреля 1994 г. URL: <http://europeancourt.ru>.

5. Хірвісаарі проти Фінляндії: Рішення Європейського суду з прав людини від 27 вересня 2001 р. URL: <http://search.ligazakon.ua>.
6. Богатова проти України: Рішення Європейського суду з прав людини від 21 лютого 2011 р. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/974_670/.
7. Проніна проти України: Рішення Європейського суду з прав людини від 18 липня 2006 р. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/974_096/.
8. Петриченко проти України: Рішення Європейського суду з прав людини від 12 липня 2016 р. URL: <http://old.minjust.gov.ua/file/54710/>.
9. Серявін та інші проти України: Рішення Європейського суду з прав людини від 10 травня 2011 р. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/974_672/.
10. Вдовина Е.И. Проблемы «открытости для сторон» в гражданском процессуальном праве Германии и России (теоретический аспект). *Арбитражный и гражданский процесс*. 2011. № 1. С. 24–28.
11. Суоминен против Финляндии: Решение Европейского суда по правам человека от 1 июля 2003 г. URL: <http://litigation.by/evropejskij-sud-po-pravam-cheloveka>.
12. Пелісьє і Сассі проти Франції: Рішення Європейського суду з прав людини від 29 березня 1999 р. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show>.
13. Фрайдлендер проти Франції : Рішення Європейського суду з прав людини від 27 червня 2000 р. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1.
14. Сюрмелі проти Німеччини: Рішення Європейського суду з прав людини від 8 червня 2006 р. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/SO4837.
15. Жуйков В.М. Судебная реформа: проблемы доступа к правосудию. URL: <http://vs-ra.org/library>.
16. Брумареску против Румынии: Постановление Европейского суда по делу от 28 октября 1999 г. URL: <http://european-court.ru/resheniya-evropejskogo-suda-na-russkom-yazyke>.
17. Рябих проти Росії: Постанова Європейського суду з прав людини від 24 липня 2003 р. URL: <http://www.echr.ru/documents/doc/new/003.htm>.
18. Праведная против России: Постановление Европейского суда по делу от 6 июня 2008 г. URL: http://www.chernoby186.ru/spisok/zakon/osn_zakon.
19. Денисов против России: Постановление Европейского суда по делу от 6 марта 2008 г. URL: http://www.chernoby186.ru/spisok/zakon/osn_zakon.
20. Сардин против России: Решение Европейского суда по делу от 12 февраля 2004 г. URL: http://www.chernoby186.ru/spisok/zakon/osn_zakon.
21. Христов проти України: Рішення Європейського суду з прав людини від 19 лютого 2009 р. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/974_443.
22. Ігонін Р.В. Принципи судової влади. *Вісник Академії адвокатури України*. 2011. Число 1. С. 24–29.
23. Конституція України, прийнята 28 червня 1996 р. зі змінами. URL: zakon.rada.gov.ua.
24. Горнсбі проти Греції: Рішення Європейського суду з прав людини від 19 березня 1997 р. URL: http://www.uazakon.com/documents/date_7y/pg_iyclow.
25. Бурдов проти Росії: Рішення Європейського суду з прав людини від 7 травня 2002 р. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/980_045.
26. Райлян против Российской Федерации: Постановление Европейского Суда по правам человека от 15 февраля 2007 г. URL: <http://www.precedent.in.ua/ru/index.php?id=1338155983>.

ЗМІСТ

РОЗБУДОВА ДЕРЖАВИ І ПРАВА:**ПИТАННЯ ТЕОРІЇ ТА КОНСТИТУЦІЙНОЇ ПРАКТИКИ**

ЗАБОКРИЦЬКИЙ І. І. ВИКОРИСТАННЯ ІНТЕРДИСЦИПЛІНАРНОГО ПІДХОДУ В СУЧАСНИХ ПРАВОВИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ.....	3
ПАВЛІВ-САМОЇЛ Н. П. ВПЛИВ МІГРАЦІЇ НА ФОРМУВАННЯ ТА ЗМІНИ ПРАВОСВІДОМОСТІ.....	12
ЧУБАТА М. В. ЗАКОНОДАВЧІ ЗАСАДИ ДЕРЖАВНОГО БУДІВНИЦТВА В ЗУНР – 30 УНР: ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ ТА ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	17
ЦИВІЛІСТИКА	
ВАКУЛОВИЧ Е. В. ПОНЯТТЯ «ПУБЛІЧНИЙ ДОГОВІР» І «ДОГОВІР ПРИЄДНАННЯ»: ПОРІВНЯЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА.....	24
МИРОНЕНКО В. П., ПИЛИПЕНКО С. А. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ВІДШКОДУВАННЯ ШКОДИ ПОТЕРПІЛИМ ВІД КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ У ДЕЯКИХ ЄВРОПЕЙСЬКИХ КРАЇНАХ.....	31
НЕКІТ К. Г. ВІРТУАЛЬНА ВЛАСНІСТЬ: ПОНЯТТЯ ТА СУТНІСТЬ.....	37
НЕСТЕРЦОВА-СОБАКАРЬ О. В. КОДЕКС ЯК ДЖЕРЕЛО ЦИВІЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРАВА УКРАЇНИ.....	43
РОЗГОН О. Г. ІСТОРІЯ ТА ЗМІСТ ПОНЯТТЯ «МАЛА ПРИВАТИЗАЦІЯ».....	48
СІЧКО Д. С., ПЛЕХАНОВА О. П. АНТИКРИЗОВЕ УПРАВЛІННЯ ДЕРЖАВНИМИ КОРПОРАТИВНИМИ ПРАВАМИ АКЦІОНЕРНИХ ТОВАРИСТВ: ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ.....	54
STARSHUK O. V., YATSYNIAK O. P. NOTARIAL FORM OF HUSBAND AND WIFE PROPERTY AGREEMENTS, WHO ARE NOT IN CIVIL MARRIAGE.....	61
ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС	
КУЗЬМІН Д. В., ІВАЩЕНКО М. М. ПРАВОВІ ЗАСАДИ ВИКОРИСТАННЯ ВІДНОВЛЮВАНИХ ДЖЕРЕЛ ЕНЕРГІЇ ПРИВАТНИМИ ДОМОГОСПОДАРСТВАМИ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ.....	67
ТРУДОВЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ	
БОНДАР О. С. МІСЦЕ НЕВІДПОВІДНОСТІ ПРАЦІВНИКА ОБІЙМАНІЙ ПОСАДІ АБО ВИКОНУВАНІЙ РОБОТІ СЕРЕД ІНШИХ ПІДСТАВ ПРИПИНЕННЯ ТРУДОВИХ ВІДНОСИН.....	78
ГРАБАР Н. М., ПАРАСЮК М. В. ДЕРЖАВНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ТРУДОВИХ ПРАВ ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ.....	84
ОЛІЙНИК А. Ю. ЗМІСТ КОНСТИТУЦІЙНОЇ СВОБОДИ ОСОБИ НА ПІДПРИЄМНИЦЬКУ ДІЯЛЬНІСТЬ В УКРАЇНІ.....	89
СИЛЕНКО Н. М. АНАЛІЗ СТАНУ МІЖНАРОДНОЇ ТРУДОВОЇ МІГРАЦІЇ ДЛЯ УКРАЇНИ: ПРАВОВИЙ АСПЕКТ.....	95

ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО

ЛІСОВА Т. В. ДО ПИТАННЯ ПРО ВИНИКНЕННЯ, ЗМІНУ ТА ПРИПИНЕННЯ ПРАВОВІДНОСИН ЩОДО ВІДНОВЛЕННЯ ЗЕМЕЛЬ ЯК СКЛАДНИКА ПРЕДМЕТА ЗЕМЕЛЬНОГО ПРАВА.....	100
ШАРАПОВА С. В. ОСОБЛИВОСТІ КОМПЛЕКСНОГО ВИКОРИСТАННЯ ТА ОХОРОНИ ЗЕМЕЛЬНИХ УГІДЬ.....	104
АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І АДМІНІСТРАТИВНИЙ ПРОЦЕС, ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО	
ГОЛОБУТОВСЬКИЙ Р. З. ВИЩА РАДА ПРАВОСУДДЯ ЯК СУБ'ЄКТ КАДРОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СУДІВ.....	110
ДЖАФАРОВА М. В. НАПРЯМИ ВДОСКОНАЛЕННЯ НОРМ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА, ЯКІ РЕГЛАМЕНТУЮТЬ ІНСТИТУТ ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРЕДСТАВНИЦТВА В АДМІНІСТРАТИВНОМУ СУДОЧИНСТВІ УКРАЇНИ.....	114
ДОРОНІН І. М. «ДЕМІЛІТАРИЗАЦІЯ» СПЕЦСЛУЖБ УКРАЇНИ ТА ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ ОРГАНІЗАЦІЇ ВЛАДИ.....	119
ДРАКОХРУСТ Т. В. ПРО ДЕРЖАВНУ МІГРАЦІЙНУ ПОЛІТИКУ: СУЧАСНЕ РОЗУМІННЯ.....	126
КУЗЬМЕНКО Ю. В. ПРОТИДІЯ ДОМАШНЬОМУ НАСИЛЛЮ: НОВЕЛИ ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ.....	131
ЛЕЩИНСЬКИЙ В. П. ОКРЕМІ ДИСКУСІЙНІ ПИТАННЯ ВИЗНАЧЕННЯ СУТНОСТІ АДМІНІСТРАТИВНОЇ ПОСЛУГИ В ДОКТРИНІ АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРАВА ТА ЧИННОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ.....	137
МАХОВА Л. О., ВИПРИЦЬКИЙ А. О. ПРОФІЛАКТИКА АДМІНІСТРАТИВНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ У ГРОМАДСЬКИХ МІСЦЯХ: ПОНЯТТЯ ТА ВИДИ.....	142
МИРОНЕНКО Т. Є. ПРОБЛЕМИ ОЦІНКИ ЕКСПЕРТНОГО ВИСНОВКУ ПРОКУРОРОМ.....	148
МИРОНЮК С. А. МОДЕЛІ СОЦІАЛЬНОЇ ТА СЕРВІСНОЇ ФУНКЦІЇ ПОЛІЦІЇ КРАЇН ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ ТА ЇХ АДАПТАЦІЇ В УКРАЇНІ.....	153
МИХАЙЛОВА Ю. О. ШЛЯХИ ВДОСКОНАЛЕННЯ НОРМАТИВНО-ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ПІДРОЗДІЛІВ КОНВОЙНОЇ СЛУЖБИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ.....	160
САМСІН Р. І. ЩОДО ВИДІВ ВИТРАТ НА НАЦІОНАЛЬНУ ОБОРОНУ.....	167
СТРЕЛЬЧЕНКО О. Г. ДОКТРИНАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПРОВАДЖЕНЬ У СПРАВАХ ПРО АДМІНІСТРАТИВНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ У СФЕРІ ОБІГУ ЛІКАРСЬКИХ ЗАСОБІВ.....	174
ТУЗ Н. Д., МОСКОВЧУК М. О. УПРАВЛІННЯ ТА КЕРІВНИЦТВО СИЛАМИ ПОЛІЦІЇ ПІД ЧАС ПРОВЕДЕННЯ МАСОВИХ ЗАХОДІВ ВІДПОВІДНО ДО СКАНДИНАВСЬКОЇ МОДЕЛІ ОХОРОНИ ПУБЛІЧНОГО ПОРЯДКУ ТА БЕЗПЕКИ.....	180

ФІНАНСОВЕ ПРАВО

КОСЯЧЕНКО К. Е. СУТНІСТЬ ГАРАНТІЙ РЕАЛІЗАЦІЇ ТА ЗАХИСТУ ПРАВ
ВІДПОВІДНИХ СУБ'ЄКТІВ ФІНАНСОВОГО ПРАВА.....186

**ПИТАННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА,
КРИМІНОЛОГІЇ ТА КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОГО ПРАВА**

КОЛЬ І. О. ПРО АКТУАЛЬНІСТЬ ТА ОБ'ЄКТИВНУ НЕОБХІДНІСТЬ
ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМ, ПОВ'ЯЗАНИХ ІЗ ЗАСТОСУВАННЯМ В УКРАЇНІ
ЗАХОДІВ УГАМУВАННЯ ДО ЗАСУДЖЕНИХ, ПОЗБАВЛЕНИХ ВОЛІ..... 191

МИХАЙЛИК О. Г. НАСИЛЬСТВО В МІСЦЯХ НЕСВОБОДИ
ЯК ЦІЛІСНИЙ КОМПЛЕКСНИЙ ФЕНОМЕН ДОСЛІДЖЕННЯ.....197

СКОК О. С., ШЕВЧЕНКО Т. В. ОСОБЛИВОСТІ ПРИЗНАЧЕННЯ
ТА ВІДБУВАННЯ ПОКАРАННЯ ЗА ЗЛОЧИНИ НЕВЕЛИКОЇ ТЯЖКОСТІ.....203

ХРИСТИЧ І. О. ПРОБЛЕМИ ВСТАНОВЛЕННЯ КОРУПЦІЙНИХ РИЗИКІВ
У ПРИВАТНІЙ СФЕРІ УКРАЇНИ.....209

КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНАЛІСТИКА

КРЕТ Г. Р. ІМПЛЕМЕНТАЦІЯ СТАНДАРТУ ДОКАЗУВАННЯ
«ПОЗА РОЗУМНИМ СУМНІВОМ» У КРИМІНАЛЬНЕ ПРОЦЕСУАЛЬНЕ
ЗАКОНОДАВСТВО УКРАЇНИ І ПРАКТИКУ НАЦІОНАЛЬНИХ СУДІВ..... 215

МАКСІМЕНЦЕВ М. Г. КРИМІНОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ СТРУКТУРИ
ЗЛОЧИННОСТІ У СФЕРІ НАДРОКОРИСТУВАННЯ В УКРАЇНІ..... 221

САМОЙЛЕНКО О. А. ПОЧАТОК КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ
(З ПОЗИЦІЙ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ НАУКИ)..... 226

СЕЗОНОВ В. С. ПРАВОВІ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНІ ОСНОВИ
КОМПЛЕКСНОГО ЕКСПЕРТНО-КРИМІНАЛІСТИЧНОГО
ДОСЛІДЖЕННЯ ТРАНСПОРТНИХ ЗАСОБІВ..... 231

SENCHEKO N. M. CIVIL CLAIM IN CRIMINAL PROCEEDINGS
REGARDING APPLICATION OF MEASURES OF THE EDUCATIONAL
AND MEDICAL NATURE: THE PROBLEMS OF THEORY AND PRACTICE.....237

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

ПАНКРАТОВА В. О. ВИМОГИ ДО СУДОВОГО РІШЕННЯ,
ЩО ВИПЛИВАЮТЬ ІЗ ПРИНЦИПУ ПРАВОВОЇ ВИЗНАЧЕНОСТІ:
ПРАКТИКА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ.....424

НОТАТКИ

ПРАВО 2 ● 2019
І СУСПІЛЬСТВО

Науковий
журнал

Науковий журнал Виходить шість разів на рік

Українською, російською та англійською мовами

Підписано до друку 11.02.2019 р. Формат 70x100/16. Папір офсетний.
Обл.-вид. арк. 22,72. Ум. друк. арк. 29,29. Наклад 300 прим. Ціна договірна.

ВНПЗ «Дніпровський гуманітарний університет»
49046, м. Дніпро, вул. Орловська, 1-Б, т. (056) 371-51-42